

MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ȘTEFAN S. GOROVEI

**MARIA ASANINA PALEOLOGHINA
O PRINȚESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI**

CENTRUL DE CERCETARE ȘI DOCUMENTARE
„ȘTEFAN CEL MARE”
AL SFINTEI MĂNĂSTIRI PUTNA

MARIA MAGDALENA SZÉKELY
ȘTEFAN S. GOROVEI

**MARIA ASANINA PALEOLOGHINA
O PRINȚESĂ BIZANTINĂ
PE TRONUL MOLDOVEI**

Carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului PIMEN,
Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților

SFÂNTA MĂNĂSTIRE PUTNA
2006

Coperta I	Ancadrament de ușă (Mangop)
Coperta IV	Acoperământul de mormânt al doamnei Maria, 1477 (Muzeul Mănăstirii Putna)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ISBN

© Sfânta Mănăstire Putna, 2006
Editura
ISBN

O PRINȚESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI

Crăciunul anului 1477 a fost îndoliat pentru curtea de la Suceava și pentru toată Țara Moldovei. Cu câteva zile înainte, doamna Maria Asanina Paleologhina trecuse în rândul dreptilor, iar trupul ei fusese îngropat în biserica Mănăstirii Putna, în partea stângă a camerei mormintelor. „În anul 6985, decembrie 19, a răposat roaba lui Dumnezeu, doamna Maria de la Mangop”, spune letopisețul¹.

Moartea ei va fi fost anunțată de semne, pe care oamenii vechi se pricepeau a le citi și interpreta. Care vor fi fost acelea, astăzi nu se mai știe, dar amintirea lor trebuie să se fi păstrat o vreme: în veacul al XVII-lea, cronicarul avea să așeze acest eveniment, alături de altele câteva, sub titlul *Răspunsul altor sémne*².

Prin moartea Mariei, domnul Moldovei, Ștefan cel Mare, rămânea văduv pentru a doua oară. Prima soție, Evdochia, prințesă din neamul cnejilor lituani de la Kiev, devenită doamnă a Moldovei la 5 iulie 1463³, murise la 25 noiembrie 1467⁴, lăsându-i soțului său doi copii mici, pe Alexandru și pe

¹ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 18. V. și Letopisețul de la Putna nr. I, cu data de zi 7 (*ibidem*, p. 51). În Letopisețul de la Putna nr. II, moartea doamnei Maria este așezată după aceea a mitropolitului Teoctist I, numai cu indicarea lunii, fără dată de zi (*ibidem*, p. 63). Data exactă a morții – 19 decembrie 1477 – mai apare în inscripția pietrei sale de mormânt (*Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 247, nr. 51) și în aceea a acoperământului (*ibidem*, p. 290, nr. 84).

² Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 105.

³ *Cronicile slavo-române...*, p. 16.

⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 94. Data morții a fost confirmată prin descoperirea pietrei care a acoperit mormântul doamnei, în biserica Mitropoliei din Suceava (azi, biserica Mirăuți). Cf. Mircea D. Matei, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3, p. 20–25; Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 113–132. Un desen al pietrei, cu o propunere de reconstituire a inscripției sparte, în *Atlas istoric al orașelor din România*, seria A. Moldova, fascicula 1, *Suceava*, text: Victoria Paraschiva Batariuc, Teodor Octavian Gheorghiu, Dan Dumitru Iacob, Mircea D. Matei (coord.); hărți: Simona Bondor; traducere: Sigrid Pinter, Winfried Ziegler, București, 2005, p. VII, fig. 6 (reconstituire de Constantin Bălan, desen de arh. Gh. Sion).

Elena⁵. Cinci ani mai târziu, la 14 septembrie 1472, domnul Moldovei s-a însoțit cu Maria din familia principilor de Theodoro-Mangop. În sfârșit, după ce și această doamnă a răposat, Ștefan s-a căsătorit cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos al Țării Românești, care se afla la curtea Moldovei, dimpreună cu mama ei, încă din 1473, când fuseseră luate ostatice de către Ștefan cel Mare⁶. Din această ultimă căsătorie au rezultat Bogdan-Vlad, viitorul domn Bogdan al III-lea al Moldovei, și „două fiice frumoase”⁷, Ana și Maria. Cea din urmă soție a lui Ștefan vodă i-a supraviețuit până la începutul Postului Mare din 1511⁸.

Maria Asanina Paleologhina cobora din spița dinastilor de la Mangop, din neamul împărătesc al Paleologilor bizantini și din acela, tot împărătesc, al Asanilor bulgari⁹. Era nepoata, foarte probabil de frate, a celei care avea să devină ultima împărăteasă a Trapezuntului și era vară prin alianță cu soția lui Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei. O nepoată a sa, fiica lui Isaac al Mangopului, ar fi trebuit să se căsătorească, prin 1474, cu Ivan Ivanovici, moștenitorul tronului marelui cnezat al Moscovei, însă, în împrejurările politice ale momentului, proiectul acesta nu s-a mai realizat. Cea mai cunoscută rudă a doamnei Maria este, însă, unchiul ei, Ioannes Tzemplakon, conducătorul unei solii extraordinare din partea Moldovei, la Veneția și la Vatican, în 1477¹⁰.

Nu se știe nimic despre chipul în care Ștefan cel Mare a ajuns să contracteze această căsătorie. Este, însă, de presupus un schimb de solii, prin care, după obiceiul vremii, s-au pus la punct detaliile. Izvoarele nu ne comunică data la care prințesa a sosit în Moldova, nu divulgă numele persoanelor care au însoțit-o și păstrează tăcerea asupra felului în care a fost întâmpinată.

Cununia s-a săvârșit la 14 septembrie 1472¹¹, dată care spune suficient despre însemnătatea atribuită de Ștefan cel Mare însoțirii sale cu Maria Asanina Paleologhina: în acea zi, toată Creștinătatea prăznuiește Înălțarea Sfintei Cruci. Pusă sub ocrotirea supremului simbol al creștinismului, încheierea căsătoriei în ziua Înălțării Sfintei Cruci era, fără nici o îndoială, un subtil, dar elocvent mesaj

⁵ Amănunte cu privire la căsătoriile și copiii lui Ștefan cel Mare, cu indicarea bibliografiei, la Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 11–13.

⁶ *Cronicile slavo-române...*, p. 17, 31, 34, 50, 63, 179.

⁷ *Ibidem*, p. 31.

⁸ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 141.

⁹ Despre înrudirile ei, pe larg, v. *infra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei” și *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

¹⁰ Cu privire la familia acestuia și la misiunea din 1477, v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 176–182, și *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

¹¹ *Cronicile slavo-române...*, p. 17, 30, 50, 71, 179.

politic¹². Pentru ca nunta domnească să poată avea loc într-o zi de post, cum este aceea a mării sărbători de la 14 septembrie, a fost necesară, desigur, o înaltă binecuvântare.

Au urmat cinci ani de împreună-viețuire, ani în care Moldova s-a manifestat într-un chip cu totul excepțional în politica lumii. Aceasta este vremea când Ștefan cel Mare a rupt legăturile cu Poarta și și-a extins autoritatea și controlul asupra Țării Românești, în 1473, când a obținut marea victorie de la Vaslui, în ianuarie 1475, când a încheiat, în vara aceluiași an, tratatul cu regele Matias al Ungariei, când, fără a fi fost biruitor la Valea Albă, l-a silit pe cuceritorul Constantinopolului să se retragă din Moldova „mai mult învins decât învingător”, în iulie 1476¹³, când, în același an, a intervenit în Țara Românească pentru reînscăunarea lui Vlad Țepeș și când, în sfârșit, misiuni diplomatice cum nu mai fuseseră până atunci puneau Moldova în legătură cu state din apus și din răsărit, pentru încheierea unei alianțe trainice împotriva otomanilor.

În toate acestea, domnul Moldovei va fi avut îndemn și sprijin din partea soției sale, ea însăși venită dintr-un principat recunoscut ca una dintre puterile pontice ale vremii, amenințat și apoi cucerit de turci. Din păcate, rolul ei în marea politică a lui Ștefan din anii 1473–1477 rămâne încă în umbră. Doamna Moldovei este amintită foarte puțin de izvoare. Chipul său nu apare în tablouri votive, numele său nu este înveșnicit în pisanii și nu este menționat în acte de danie.

Cu câteva luni înainte de dramatica încheiere de la Vaslui, în cursul anului 1474, doi soli poloni, trimiși de regele Cazimir al IV-lea să încerce o împăcare între Ștefan cel Mare și Radu cel Frumos, au fost întâmpinați de domnul Moldovei în curțile de la Vaslui, unde se găsea împreună cu doamna, cu fiul și cu fiica sa (probabil, Alexandru și Elena), veghind „cu puternică împotrivire să nu năvălească turcii cu Radul în țara sa”¹⁴.

¹² Pentru cinstirea Crucii de către Ștefan cel Mare și pentru semnificația unor gesturi ale domnului legate de sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci, v. Maria Magdalena Székely, Ștefan S. Gorovei, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 53–54, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 71–73; Liviu Pilat, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ștefan cel Mare*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 5–15; Maria Magdalena Székely, *Ștefan cel Mare și cultul Sfintei Cruci*, în **AP**, I, 2005, 1, p. 17–34.

¹³ Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966, p. 145.

¹⁴ *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p. 15, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită

În vara lui 1476, în așteptarea confruntării cu Mehmed al II-lea, Ștefan a trimis la adăpost, în cetatea Hotinului – ale cărei ziduri crenelate erau păzite de pârcălabul Vlaicul, propriul său unchi –, pe doamna Maria și tezaurul țării¹⁵.

Între un eveniment și celălalt se petrecuse însă altul, nu în Moldova, e drept, dar cu urmări grave pentru evoluția ulterioară a lucrurilor de aici și din întregul bazin pontic: în decembrie 1475, după șase luni de asediu, cetatea Mangopului căzuse. Ce va fi simțit doamna Maria la aflarea veștii că fratele și nepoții ei muriseră, că un alt nepot fusese turcit, că femeile din familie ajunseseră în haremuri, că bisericile și mormintele strămoșilor fuseseră profanate, izvoarele nu ne spun. Impactul psihologic trebuie să fi fost, însă, foarte mare, atât pentru ea, cât și pentru domnescul ei soț. Ștefan construise un întreg plan de acțiune, întemeindu-se tocmai pe rezistența fortificațiilor bizantine de la Mangop. Doamna Maria își văzuse pentru ultima oară fratele, pe Alexandru, în Moldova, în primăvara anului 1475, înainte ca acesta să plece spre Mangop, în încercarea de a-l înlătura pe Isaac, principele de atunci, înclinat, se pare, spre o înțelegere cu sultanul. Ștefan cel Mare îi dăduse în ajutor 300 de oșteni, sperând că înscăunarea cumnatului său va aduce principatul de Theodoro în tabăra antiotomană. După o luptă de trei zile, Alexandru a reușit să ia cetatea. Curând după aceea, însă, turcii aveau să înceapă marea cucerire a litoralului crimean al Mării Negre¹⁶.

În chip paradoxal, singurele obiecte rămase de pe urma stăpânilor de la Mangop – dovezi ale bogăției și rafinamentului lor – nu s-au păstrat în Crimeea, ci în alte părți și toate se leagă de numele doamnei Maria. Întâmplător sau nu, aceste odoare, cu excepția unei icoane dăruite Mănăstirii Grigoriu de la Muntele Athos, se află la Mănăstirea Putna.

În vreme ce la Mangop nici o urmă nu mai amintește de mormintele împărătești ale strămoșilor doamnei Maria¹⁷, prințesa bizantină își doarme netulburată somnul, de peste cinci veacuri, în ctitoria soțului ei, sub o lespede din gresie, cu o inscripție foarte sobră:

„† În anul 6985 (1477), luna decembrie 19, a murit

cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 163.

¹⁵ Relatarea lui Baldassar de Piscia (*Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, București, 1977, p. 191 și 194, nr. 35).

¹⁶ Pentru contextul politic mai larg în care s-au petrecut aceste evenimente, v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 117–126, și *infra*, *Din istoria unei „împărății creștine” și Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare*.

¹⁷ V. *infra*, *Istoria de după istorie*.

*binecinstitoarea roabă a lui Dumnezeu, Maria, doamna binecinstitorului Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod*¹⁸.

La Putna a fost înmormântat și Bogdan, fiul Mariei și al lui Ștefan cel Mare, mort în copilărie. Celălalt fiu al lor, Ilie, răposat și el la o vârstă fragedă, trebuie să fi fost îngropat tot aici¹⁹.

Piatra tombală a doamnei Maria, așezată pe un soclu, a fost acoperită cu o broderie excepțională, socotită de specialiști drept o piesă de referință pentru istoria și arta bizantină și postbizantină²⁰. Acoperământul de mormânt are și el o inscripție, cusută într-un chenar, pe cele patru laturi ale broderiei:

„† Acesta este acoperământul mormântului roabei lui Dumnezeu, al binecinstitoarei și de Hristos iubitoarei doamne a lui Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, care s-a și strămutat la lăcașurile de veci în anul 6985 (1477), luna decembrie 19, vineri, ceasul al cincilea din zi”²¹.

Îmbrăcată într-un caftan croit din stofă italienească²², decorată cu

¹⁸ *Repertoriul...*, p. 247, nr. 51.

¹⁹ *Cronicile slavo-române...*, p. 18, 51, 64. Piatra de mormânt a lui Ilie nu este cunoscută; a lui Bogdan se află în necropola domnească de la Putna (*Repertoriul...*, p. 254–255, nr. 58). Bogdan s-a săvârșit din viață la 26 iulie 1479. Cronica moldo-polonă dă ca dată a morții lui Bogdan 8 noiembrie 1479 (*Cronicile slavo-române...*, p. 180).

²⁰ V. *infra*, *Mormântul de la Putna și acoperământul său*.

²¹ *Repertoriul...*, p. 290, nr. 84.

²² Într-o carte recent apărută, materialul din care este confecționat veșmântul doamnei Maria este identificat, în chip inexplicabil, ca fiind un brocart turcesc, cunoscut drept *zerbaft* (Jennifer Scarce, *Women's Costume of the Near and Middle East*, Oxford, 2003, p. 42). În ceea ce privește costumele otomane: „Apart from her crown and jewellery, her costume is dominated by this robe which is cut and shaped to take maximum advantage of the bold patterns of the fabric. Its cut and construction is identical with that of the Turkish masculine garment known as a *caftan* – a generic term used to denote a heavy outer garment – fastened from neck to hem which as is seen here was made distinctive by the fashion of long false sleeves extending to the hem of the robe; the wearer's arms appeared through deep slits at front armhole level. The cut of such a garment followed traditional Turkish methods of adding shaping to a straight length folded in half at shoulder level to form centre back and front. Maria's robe shows the care taken to match up patterns, and how all edges are neatly bound with a broad facing in a plain fabric. It is especially interesting because as yet no evidence has survived to document the wearing of such a garment by contemporary Ottoman Turkish women” (*ibidem*, p. 105 și planșa 14 de la p. 43).

palmete și fructe de rodie²³, Maria Asanina Paleologhina – reprezentată moartă, cu ochii închiși și mâinile pe piept – poartă o coroană de aur cu cinci fleuroni și cu pandelocuri lungi până la umeri. Părul, pieptănat cu cărare pe mijloc și strâns într-o rețea care îi acoperă și gâtul, conturează ovalul delicat al feței. De sub blana de samur, care îi acoperă umerii, iese gulerul cămășii, brodat cu finețe și împodobit cu perle. Brodate sunt și manșetele cămășii. Doamna poartă cercei de formă triunghiulară, cu câte o piatră în mijloc, și inele, tot cu pietre²⁴.

Inscripția care înconjoară somptuoasa broderie pe mătase roșie este întreruptă la colțuri de medalioane conținând vulturii bicefali ai împărăției defuncte, precum și monogramele neamurilor imperiale ale Paleologilor și Asanilor, din care descindea soția lui Ștefan cel Mare. Aceste simboluri, ca și acelea așezate în medalioane mai mici, pe arcada care încadrează capul Mariei Asanina Paleologhina, închid în ele un întreg patrimoniu de moșteniri simbolice pe care prințesa bizantină le adusese cu sine în Moldova²⁵, când își părăsise pentru totdeauna locul de baștină din Crimeea, acolo unde era „o împărăție creștină, împreună cu împărăția de Perecop”²⁶.

²³ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV–XVIII*, București, 1970, p. 37.

²⁴ *Ibidem*, p. 154 și 228, nr. 83.

²⁵ V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

²⁶ *Cronicile slavo-române...*, p. 179.

DIN ISTORIA UNEI „ÎMPĂRĂȚII CREȘTINE”

Mangopul este un platou calcaros de aproximativ un kilometru pătrat, la o altitudine de circa 600 m deasupra nivelului mării, situat în partea de sud-vest a peninsulei Crimeea, nu departe de orașul Sevastopol. La poalele sale se găsește satul tătăresc Hodja-Sala. Prăpăstiile care îl înconjoară, unele cu adâncimi de până la 70 m, îl fac inaccesibil din trei părți. Lui G. I. Brătianu, ajuns acolo în august 1942, la vreme de război, îi apăruse ca un „véritable nid d’aigle, isolé au milieu des montagnes”¹. Trei defileuri, astăzi cu nume turcești (Tabana-Dere, Hamam-Dere și Kapu-Dere), împart versantul nordic în patru promontorii, și ele cu denumiri orientale (Ceamnu-Burun, Ciufut-Ceargan-Burun, Elli-Burun și Teşkli-Burun), care îi dau platoului forma unei mâini cu patru degete² (**Fig. 1–3**). Înfațișarea sa generală este aceea a unei fortificații: de departe, pereții albi de stâncă, țâșnind dintre arbori și înălțându-se deasupra lor, par ziduri de cetate, construite de mâna omului (**Fig. 4, 5**).

De pe la mijlocul veacului al III-lea până către mijlocul celui de-al VI-lea, în acest loc, pe care izvoarele bizantine aveau să-l numească **Doros**³, au

¹ G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 180.

² O. Dombrovskij, O. Mahneva, *Столица феодалов*, Simferopol, 1973, p. 7–10; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, „*Пещерные города*” *Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004, p. 155–156; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova și principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 141.

³ Pentru identificarea vechiului Doros (nume folosit, în egală măsură, pentru regiunea stăpânită de goți în Crimeea și pentru așezarea cea mai importantă din această regiune), punctele de vedere exprimate nu au fost întotdeauna identice. V., mai ales, N. Bănescu, *Contribution à l’histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în **BZ**, 35, 1935, 1, p. 24–36; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 35, 40–43, 47–57, 61, 62, 67, 77–79, 123; M. A. Tihanova, *Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 319–333; E. I. Solomonik, O. I. Dombrovskij, *О локализации страны Дори*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 11–44; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 29–35; A. G. Gertsen, *Крепостной ансамбль Мангуна*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, I, 1990, p. 136–137; V. A. Sidorenko, „*Готы*” *области Дори Прокотия Кесарийского и „длинные стены” в Крыму*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991, p. 114–115; Omeljan Pritsak, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York–Oxford, 1991, p. 654–655 (sub vocea *Dory*).

trăit populații întâlnite în mai toate regiunile montane și în așezările de pe litoralul crimean, anume goți și alani, aflați în curs de creștinare⁴. Amintirea stăpânirii lor a rămas într-unul din numele sub care a fost cunoscută partea de sud a Crimeii (Goția) și în numele eparhiei cu sediul la Doros⁵ – Arhiepiscopia, apoi Mitropolia Goției⁶. Acești locuitori din vechime au amenajat, în partea de sud a platoului Mangop, un post de observație, menit a supraveghea calea de acces dintre văile de la miazăzi și platou⁷.

În timpul împăratului Iustinian I, goții din Crimeea au devenit aliați ai bizantinilor. Acest fapt, ca și apropierea geografică dintre Mangop și orașul Chersones – principalul cap de pod bizantin din peninsulă – trebuie să fi fost determinante în luarea deciziei de a include platoul în sistemul defensiv al imperiului, în cadrul unei acțiuni mai largi, de asigurare a granițelor în fața nomazilor de origine turcică. Probabil că în ultima parte a domniei lui Iustinian I, la Mangop s-au ridicat cele dintâi fortificații (Fig. 6) și, ulterior, o bazilică⁸ (Fig. 7, 8). În ruinele acesteia a fost descoperită, în cursul săpăturilor arheologice din 1913, un fragment dintr-o placă de piatră conținând câteva cuvinte ale unei inscripții grecești, între care numele împăratului Iustinian: „Ioustinianoà [...] AÛtokrġtoroj [...] Sebastoà”⁹. Cam la aceeași vreme cu zidurile de pe platoul Mangop au fost construite sau reconstruite și zidurile Chersonesului și Bosporului¹⁰, precum și două linii de fortificații¹¹. Una mergea de-a lungul litoralului Mării Negre și includea Calamita (azi, Inkerman)¹²,

⁴ Pentru reconstituirea istoriei Mangopului, am folosit reperele cronologice stabilite de A. G. Gertsen (v., de pildă, A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangouip According to Archaeological Data*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 203; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 160–191; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 142). Pentru istoria generală a Crimeii, rămâne în continuare utilă lucrarea clasică a lui Iulian Kulakovskij, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, Kiev, 1914; ediție anastatică, Kiev, 2002.

⁵ M.-F. Auzépy, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 329; Ingemar Nordgren, *The Well Spring of the Goths: About the Gothic Peoples in the Nordic Countries and on the Continent*, Lincoln, N. E., 2004, p. 524.

⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 276–280.

⁷ A. G. Gertsen, A. Yu. Manaev, *Демир-Капу (укрепление А. XIX) в системе оборонительных сооружений Мангула*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, XI, 2005, p. 328–330.

⁸ A. G. Gertsen, *Дорос-Феодоро (Мангуп): от ранневизантийской крепости к феодальному городу*, în „Античная Древность и Средние Века”, 34, 2003, p. 101–102.

⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 71–72.

¹⁰ *Ibidem*, p. 61, 72.

¹¹ V. și Ingemar Nordgren, *op. cit.*, p. 523.

¹² A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 196–204; Iu. M. Mogaritchev, „Пещерные города” в Крыму, Simferopol, 2005, p. 68–88.

Gorzuvitae (azi, Gurzuf)¹³ (**Fig. 9, 10**) și Aluston (azi, Alushta)¹⁴ (**Fig. 11**); cealaltă se afla în munții din interiorul peninsulei și cuprindea punctele numite mai târziu Eski-Kermen¹⁵, Tepe-Kermen¹⁶, Ciufut-Kale¹⁷ și Bacla¹⁸.

Linia bizantină de fortificații de la Mangop avea o lungime de circa 6.600 m și urmărea conturul natural al platoului în întregimea sa. Văile – socotite locuri dintre cele mai periculoase –, precum și fisurile din prăpăstii au fost și ele astupate cu zidărie¹⁹. Complexul acesta a fost utilizat până la cucerirea Mangopului de către turci, în 1475²⁰, după care noii stăpâni au refolosit fundațiile pentru a construi alte ziduri, în locul celor pe care ei înșiși le distruseră în timpul asediului (**Fig. 12**). Săpate la adâncimi considerabile, direct în stâncă, fundațiile bizantine durează și astăzi, după aproape 1500 de ani²¹.

La începutul veacului al VIII-lea, împăratul bizantin Iustinian al II-lea, detronat și exilat la Chersones, și-a găsit refugiu temporar în cetatea Doros²². I-au devenit aliați chazarii, care pătrunseseră cam cu un secol în urmă în Crimeea, reușind s-o cucerească treptat²³.

În cea de-a doua jumătate a secolului al VIII-lea, izvoarele atestă la Doros scaunul Arhiepiscopiei Goției²⁴. Prin anii 784–787, un ierarh al locului

¹³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 61, 71.

¹⁴ *Ibidem*, p. 61, 71; A. I. Aibabin, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв. По археологическим свидетельствам*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 284.

¹⁵ A. I. Aibabin, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991, p. 43–52; *idem*, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 282–283; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 120–142; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 100–119.

¹⁶ A. I. Aibabin, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 283–284; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 98–102; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 154–159.

¹⁷ A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993, p. 22–36; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 58–90; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 163–180.

¹⁸ A. I. Aibabin, *op. cit.*, p. 283; A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 48–56; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 181–184.

¹⁹ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 148–149.

²⁰ *Ibidem*, p. 149.

²¹ Cu privire la prima linie fortificată: A. G. Gertsen, *Крепостной ансамбль Мангуна*, p. 125–138; *idem*, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 161; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 123–124.

²² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 81, 83, 84, 87; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 25.

²³ După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, „as far as we may judge from our fragmentary sources, the southern coast of the Crimea and the major part of mountainous Gothia never belonged to the Khazars” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 106).

²⁴ *Ibidem*, p. 80. Pentru Doros ca sediu al eparhiei, v. și N. Bănescu, *op. cit.*, p. 26–27; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 327.

(poate cel dintâi arhiepiscop al Goției²⁵), Ioan²⁶ – trecut ulterior în rândul sfinților –, a organizat, împreună cu domnul Goției (kÚrioj Gotq...aj)²⁷, o revoltă împotriva chazarilor, la care au participat și nobilii, și poporul de rând. Într-o primă fază, revolta a avut succes: chazarii au fost alungați din Doros, iar răsculații au ocupat trecătorile din munți. Ulterior, însă, episcopul a fost înfrânt din pricina trădării alor săi. Chazarii le-au cruțat viața atât stăpânitorului Goției, cât și lui Ioan, însă pe ierarh l-au întemnițat la Phullae, iar Doros a fost din nou ocupat²⁸. În toată perioada chazară, populația locală pare să fi continuat a întreține relații, măcar de natură comercială, cu orașele bizantine (de pildă, cu Chersonesul), după cum o vădește ceramica bizantină de import, descoperită pe promontoriul Teşkli-Burun²⁹.

În primii ani ai secolului al IX-lea, un alt domn al Goției și al *climatelor*³⁰ apare în izvoare: într-o scrisoare a lui Theodor Studitul, el este menționat între cei care, urmând exemplul prost al împăratului Constantin al VI-lea, își repudiaseră soțiile și se recăsătoriseră³¹. Prin anul 808, domnul Goției a ajuns la Constantinopol, unde a discutat cu patriarhul³².

La o dată necunoscută, în prima jumătate a secolului al IX-lea, Mangopul pare să fi revenit în interiorul granițelor bizantine³³. Împăratul Teofil a creat o nouă themă și a așezat un strateg la Chersones, dar lipsa de trupe a acestuia făcea imposibilă apărarea zonei *climatelor*, mai cu seamă în fața pecenegilor, care începuseră să controleze stepa crâmlină. În aceste condiții, la Doros a fost instalat un *turmarh*, Goția fiind integrată în sistemul militar și

²⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 80.

²⁶ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Erste Abteilung (641–867), nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Thomas Pratsch, Ilse Rochow, Beate Zielke u. a., Berlin–New York, 2001, p. 90–91, nr. 11.

²⁷ *Ibidem*, p. 431, nr. 11117.

²⁸ Pentru contextul, desfășurarea și datarea răscoalei, v. N. Bănescu, *op. cit.*, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 91–92; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 29–35; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 328–329.

²⁹ A. V. Smokotina, *Византийская поливная керамика VII – первой половины IX вв. из раскопок Мангуна*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 172–181.

³⁰ Posesiunile bizantine de pe litoralul nordic al Mării Negre (v. Georges Ostrogorski, *Histoire de l'État byzantin*, traduit de l'allemand par J. Gouillard, Paris, 1996, p. 237).

³¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 105; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 329.

³² N. A. Alekseenko, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996, p. 273.

³³ A. A. Tortika, *Лесостепное Подонье-Придонецье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, XI, 2005, p. 466–467.

administrativ bizantin³⁴.

Nu este prea limpede ce s-a întâmplat după aceea. Singurul lucru cert este că bizantinii au părăsit din nou cetatea Doros; se presupune că abandonarea locului ar fi fost legată de un cutremur devastator. Reședința Arhiepiscopiei de Goția a rămas, însă, aici, după cum o dovedește o *notitia* de la răspântia secolelor al XII-lea – al XIII-lea³⁵. Nu este cunoscută relația locuitorilor cu tătarii – ajunși în Crimeea pe la începutul veacului al XIII-lea –, însă este de presupus că „the dependence of Crimean Gothia upon the Tartars consisted only in tribute; there is no indication whatever that a Tartar governor resided in Theodoro-Mankup”³⁶. În anii 1298–1299, Mangopul a fost martorul prădării Crimeii de către hoardele emirului Nogai, ca represalii pentru uciderea nepotului său la Caffa. Au fost jefuite și arse atunci mai multe așezări, între care Kerçi, Caffa, Soldaia, Ciufut-Kale³⁷, tătarii ajungând până în vecinătatea Mangopului, la Eski-Kermen³⁸.

Perioada de declin, care s-a întins până spre sfârșitul secolului al XIII-lea, avea să fie urmată de o etapă de renaștere și prosperitate, corespunzând secolului al XIV-lea, etapă în care a fost construită citadela de pe promontoriul Teșkli-Burun³⁹. La această vreme își face apariția în istoria Crimeii principatul de Theodoro, al cărui statut politic în raport cu vecinii săi rămâne încă incert⁴⁰.

Istoria de început a principatului este foarte puțin cunoscută. Cu mai multe decenii în urmă, cercetătorii i-au adăugat o pagină nu lipsită de măreție și însemnătate. S-a crezut că în lupta lituano-tătară de la Apele Albastre (Sinie Vody), din 1362 sau 1363, unul dintre cei trei hani tătari cu care s-a înfruntat marele duce Olgierd al Lituaniei, anume *Demetrius*, ar fi fost stăpânitorul Mangopului și cel mai îndepărtat strămoș al principilor de aici. Îi revine lui G. I. Brătianu meritul de a fi dovedit că *Demetrius Princeps Tartarorum* nu era mai mult decât cărmuitorul unui principat tătăresc, situat în zona Bugeacului de

³⁴ N. A. Alekseenko, *op. cit.*, p. 274–275.

³⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 146.

³⁶ *Ibidem*, p. 164.

³⁷ B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 85.

³⁸ Pentru această fortificație, v. *supra*, cu bibliografie; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 144.

³⁹ A. I. Aibabin, *Города и стены Крыма в XIII–XIV вв.*, p. 282.

⁴⁰ „The circumstances under which the rulers of Theodoro or of Gothia proclaimed themselves independent are veiled in obscurity” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 182). O seamă de dovezi par a pleda pentru caracterul suveran al principatului de Theodoro. Un argument decisiv în acest sens ar putea fi așteptat din direcția numismaticii, de pildă. Există opinia că principatul ar fi emis monede, însă până în acest moment nu am avut acces la o lucrare de specialitate în legătură cu această chestiune.

mai târziu⁴¹.

În realitate, principatul creștin din Crimeea pare să fi pătruns în politica din răsăritul Europei cu multe decenii înainte. În lucrarea sa despre originile sultanilor otomani, Theodoro Spandugino povestește că împăratul bizantin Andronic Paleologul, intrând în conflict cu principele Goției, cu bulgarii și cu regele Ștefan al Serbiei, ar fi fost mai preocupat de luptele cu creștinii decât de apărarea împotriva turcilor⁴². Informația aceasta, așternută în scris la aproape 200 de ani după desfășurarea faptelor, trebuie controlată și în alte surse. Alexander Alexandrovich Vasiliev credea că împăratul bizantin ar fi fost Andronic al III-lea Paleologul (1328–1341)⁴³. Se observă, însă, că Spandugino plasează evenimentul înainte de cucerirea de către turci a Brusei (6 aprilie 1326), ceea ce înseamnă că este vorba, de fapt, despre Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328)⁴⁴. Or, singurul moment în care Andronic al II-lea s-a aflat în conflict cu bulgarii și cu sârbii corespunde anului 1322 și se plasează în contextul războiului civil dintre împăratul bizantin și nepotul acestuia, Andronic al III-lea. În anul amintit, au avut loc luptele cu țarul bulgar Gheorghe Terter al II-lea și cu Ștefan Uroš al III-lea Dečanski⁴⁵, *il re Stephano di Servia* al lui Spandugino. Probabil că tot în preajma lui 1322 ar trebui așezat și posibilul conflict cu principele Goției.

Prima atestare a numelui **Theodoro** – cu referire la cetatea de pe platoul

⁴¹ Cf. G. I. Brătianu, *Deux études historiques*. I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965, p. 45. Pentru amănunte, v. *infra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

⁴² C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 143 („... havendo controversie il detto Andronico Paleologo con il principe di Gothia et con li Bulgari, con il re Stephano di Servia, che doppo alquanto tempo el suo figliuol Georgio fu cognominato Despoto, attese piu presto alle guerre de Christiani che al defender le cose sue contra li Turchi”); Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 17 („And being at odds with the prince of Gothia and with the Bulgars, as well as with King ‘Stephano’ of Serbia, whose son George was subsequently to be made Despot, Andronikos was more involved in fighting the Christians than in the defence of his realm against the Turks”).

⁴³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 183.

⁴⁴ În notele la ultima ediție a operei lui Theodoro Spandugino, Donald M. Nicol s-a mărginit să observe că „this account of the alleged coalition of the western powers against Andronikos II is too compressed and garbled to be of much value” (Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 81, nota 9).

⁴⁵ Val. Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien, ou examen critique comparatif des „Mémoires” de l'empereur Cantacuzène et des sources contemporaines*, Paris, 1845, p. 64; Alain Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986, p. 333; Mirjana Živojinović, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, în volumul *Buzĕntio kai Serb... a katĕ ton ID/ aiĕna*, Atena, 1996, p. 64.

Mangop – datează din 6870, adică din anii 1361–1362. Atunci, potrivit unei pisanii descoperite în 1913, „refacerea cetății Theodoro s-a săvârșit”, „cu ajutorul lui Dumnezeu și al Sfântului Dimitrie” și prin purtarea de grijă a sutașului Khuitani⁴⁶. Se vede, din invocarea lui Dumnezeu și a Sfântului Dimitrie, că principatul era creștin, Khuitani fiind, probabil, un comandant militar tătar, reprezentant al hanului la Mangop⁴⁷.

Nu mult după aceea, la 20 decembrie 1374, într-o consemnare dintr-un registru al *Massariei* din Caffa, este atestat, pentru întâia oară, și numele **Mangop**⁴⁸ (*Theodoro Mangop, contrata bazariorum*)⁴⁹.

În cursul săpăturilor arheologice din 1890, la Mangop a fost descoperit un fragment dintr-o placă de marmură conținând câteva cuvinte ale unei inscripții în limba greacă (**Fig. 13**):

„† S-a construit <acest turn ? din> temelie ... cu truda
<și prin grija ?> lui Tzitz<ikios> ... sutașul (ekatontfrehj),
... în timpul împăratului Toktam<yş>, ... în anul ...”⁵⁰.

Lespedea pare să fi fost așezată pe un turn și avea să fie folosită ulterior de turci, ca material de construcție, la refacerea acestuia. Prezența numelui lui Toktamyș în inscripție îngăduie datarea plăcii în deceniul nouă al secolului al XIV-lea, când influența hanului Hoardei de Aur în Crimeea a fost foarte mare. Ca și la 1361–1362, grija lucrărilor o purtase un sutaș; construcția se afla, însă, într-un spațiu creștin, după cum o dovedește crucea care precede inscripția.

Faptul că principatul din Crimeea, chiar aflat sub suzeranitate tătară, era cârmuit de un domn al său este atestat de un document genovez care îl amintește, la 1381, pe *Affendizi*, un *dominus de lo Teodoro*, pe fratele și

⁴⁶ A. Berthier-Delagarde, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии”, 55, 1918, p. 6 și nota 1; p. 32; N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 9–10; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 49, 185–186. Pentru traducerea în limba română, v. *infra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”.

⁴⁷ Pentru diversele propuneri de identificare a lui Khuitani, v. *infra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”.

⁴⁸ Scrisoarea regelui chazar Iosif, despre care s-a crezut că ar conține cea mai veche atestare a numelui Mangop, este mai mult ca sigur un fals (v. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 131–132).

⁴⁹ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187.

⁵⁰ V. V. Latyshev, *Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ временъ*, St. Petersburg, 1896, p. 54–55, nr. 46; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 5–9; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187.

nepoții săi⁵¹.

Întinderea acestui principat și zona de litoral pe care o stăpânea nu sunt cunoscute cu certitudine. Prin tratatul genovezo-tătar încheiat la 28 noiembrie 1380, confirmat la 23 februarie 1381 și la 12 august 1387, Goția cu satele sale (*con li soy casay*) și cu poporul său, care este creștin (*cum lo so povo, li quay sum cristiani*), de la Cembalo până la Soldaia (*da lo Cembaro fim in Sodaya*), a devenit posesiune genoveză⁵². Este greu de stabilit în ce calitate au dispus tătarii de teritoriul Goției, atâta vreme cât aceasta avea un *dominus*. În secolul al XVI-lea, diplomatul polonez Martin Broniowski, ajuns în Crimeea la 1578, a aflat că genovezii luaseră Cembalo fără luptă de la principii greci care stăpâneau pe atunci acea parte din Taurida, mândri, nepăsători și care nu se înțelegeau între ei (*superbis et pessime inter se convenientibus ac ignavis Graecorum qui tunc eam partem Tauricae tenebant, ducibus ignominiose sine aliquo eorum praesidio ab eis erepta fuit*)⁵³. Este posibil ca acei principii să fie *dominus de lo Teodoro, Affendizi*, cu fratele și nepoții săi. Oricum, evenimentele care aveau să se petreacă în prima jumătate a veacului al XV-lea trădează faptul că măcar o parte din litoralul cedat de tătari și obținut de genovezi aparținuse principatului de Theodoro. De altfel, se pare că și vechiul Doros controlase litoralul pontic de la Cembalo până la Soldaia⁵⁴. În ciuda prevederilor din tratate, genovezii nu și-au întins niciodată stăpânirea asupra întregii Goții, zona muntoasă rămânând a fi cărmuită mai departe de principii locali⁵⁵.

Acești principii trebuie să fi fost implicați în evenimentele povestite de Theodoro Spandugino: după supunerea de către turci a unei părți a Serbiei – așadar, după lupta de la Marița (26 septembrie 1371) –, sultanul Murad I (1362–1389) ar fi încheiat o coaliție cu bulgarii, valahii, goții și cu împăratul de la Constantinopol împotriva regatului Ungariei⁵⁶. Este drept că, după 1471,

⁵¹ Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974, p. 103, nr. 54.

⁵² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 177–182; Virgil Ciocâltan, *Restaurarea Hoardei de Aur și tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6, p. 579–595.

⁵³ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, Coloniae Agrippinae, 1595, p. 7; v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 183.

⁵⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 43, 61.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 181.

⁵⁶ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146 („Fece poi una legna con li Bulgari, Valacchi, et con li Gotti, et lo imperator di Constantinopoli, contra il regno di Ungaria et assaltarono da due parte la detta Ungaria”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 21 („Then he allied with the Bulgars, the

situația din răsăritul Europei pare să corespundă aceleia descrise de Spandugino. Imperiul Bizantin – frământat de luptele dintre Ioan al V-lea și Andronic al IV-lea – devenise vasal al turcilor, întocmai ca și țaratul bulgar, care pierduse părți însemnate din teritoriul său, inclusiv orașul Sofia. Numai că sultanul și aliații lui nu au pornit împotriva regatului Ungariei, ci a Serbiei condusă de cneazul Lazăr⁵⁷. De altfel, Lazăr și regele Sigismund de Luxemburg erau, la vremea aceea, în relații foarte tensionate, din pricina sprijinului acordat de cneaz răsculaților din Croația. În funcție de interesele urmărite de unii sau alții dintre cronicarii care au povestit lupta de la Kossovopolje (15 iunie 1389) și de epoca în care aceștia au scris, de partea turcilor au apărut albanezii, bulgarii, caramanii, grecii, tătarii, iar ca aliați ai sârbilor au fost indicați albanezii, bosniacii, bulgarii, cehii, croații, francezii, germanii, românii, ungurii și venețienii⁵⁸. Un izvor sârbesc (Letopisețul de la Studenica) îi menționează – ca și Spandugino – pe români ca aliați ai sultanului⁵⁹. În ceea ce-i privește pe „goți”, ei nu sunt atestați nicăieri în altă parte. Astfel stând lucrurile, este dificil de spus dacă oșteni din principatul de Theodoro vor fi venit cu adevărat să lupte alături de turci, împotriva unor cnezate sârbești. Dar, chiar dacă aceasta nu s-a întâmplat, menționarea lor în calitate de combatanți dovedește însemnătatea pe care principatul din Crimeea o avea și recunoașterea de care se bucura din partea contemporanilor. Situația este similară cu aceea a Țării Românești: prestigiul lui Mircea cel Bătrân a făcut ca numele său să apară în legătură cu lupta din 1389, istoricii neputând spune nici acum cu certitudine dacă el a fost sau nu la Kossovopolje și în ce tabără s-a aflat⁶⁰.

În sfârșit, în opera lui Theodoro Spandugino mai există un episod legat de istoria Mangopului, cel mai puțin clar dintre toate. El se plasează în vremea sultanului Baiazid I (1389–1402) și privește neînțelegerile dintre principii creștini, mai cu seamă dintre regele Serbiei, goți și valahi, pe de o parte, și împăratul bizantin Manuel Paleologul, pe de altă parte⁶¹. Despre războaie pe

Wallachians (‘Valacchi’) and the Goths and with the Emperor of Constantinople against the Kingdom of Hungary; and they attacked Hungary from two sides”).

⁵⁷ Este posibil ca Spandugino, povestind lupta de la Kossovopolje, să o fi confundat cu aceea de la Nicopole (25 septembrie 1396), în care tabăra creștină a fost condusă într-adevăr de regele Ungariei. Sultan nu mai era, însă, Murad I, care își găsisese sfârșitul la Kossovopolje, ci Baiazid I.

⁵⁸ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, note, comentarii și indice de Gheorghe Lazăr, București, 2000, p. 267–271.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 267.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 272 (concluzia autorului), 273 (notele editorului).

⁶¹ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146–147 („Ildrim Baiasit [...] vedendo le altercatione grande che erano tra principi christiani, et massimamente il re di Servia, li Gotti et li Valachi che

care sârbii și românii le-ar fi avut cu împăratul Manuel al II-lea nu se știe nimic⁶². Și apoi, cine să fi fost *il re di Servia*: cneazul Ștefan Lazarevici ? Dar, chiar dacă evenimentele consemnate de Spandugino nu par să se fi petrecut cu adevărat – deși ipoteza unui conflict între Theodoro și Imperiul Bizantin nu se poate exclude cu totul –, importantă este desemnarea stăpânilor de la Mangop drept *principi christiani*. Aceasta confirmă informațiile din celelalte surse privind apartenența religioasă a domnilor de la Mangop.

Viața principatului de Theodoro – a cărui tihnă se va fi datorat în primul rând bunelor relații cu tătarii din Hoarda de Aur – a fost tulburată de invazia oștilor lui Timur Lenk. Visând la refacerea imperiului lui Gînghis han, emirul intrase, în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea, în conflict cu hanul Hoardei, Toktamyș⁶³. După înfrângerea lui Toktamyș, din regiunile stăpânite sau controlate cândva de acesta, Timur Lenk „luă cu sine tot ce era mișcător sau nemișcător, strânse [tot] ce prădase și împărți prada, dădu voie să se jefuiască și să se ia în robie, aduse moarte și silnicie, nimici triburile lor, trecu prin ascuțișul sabiei gințile lor, răsturnă orânduiri și luă banii, robii și avuțiile”⁶⁴.

Principatul de Theodoro a fost și el devastat. La scurtă vreme după aceea, un călugăr, ieromonahul Matei, trimis de patriarhul de Constantinopol în Crimeea, a ajuns la Mangop și a făcut o descriere a locului într-un poem în versuri. Izvorul este deosebit de prețios, pentru că – dincolo de stilul retoric – el ne îngăduie să reconstituim înfățișarea reședinței principilor de Theodoro, așa cum va fi fost ea în secolul al XIV-lea, înainte de invazia mongolă.

Străbătând Chazaria – un ținut frumos, cu pământ bogat, care produce fructe și cereale și pe care cresc animale sălbatice și domestice în număr mare, cu porturi pline de pești, populat deopotrivă de oameni credincioși și necredincioși, având ape plăcute, munți și câmpii –, ieromonahul Matei a ajuns într-o bună zi la o cetate înconjurată de înălțimi, aflată în vecinătatea unei

contendeano tutti con lo imperator di Constantinopoli Emanuel Paleologo, figliolo di Joanni soprannominato”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 22 („He then observed how greatly divided among themselves were the princes of Christendom, especially the King of Serbia, the Goths and the Wallachians, who were all at war with the Emperor of Constantinople, Manuel (‘Emanuel’), son of the aforesaid John [V]”).

⁶² V. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213–214 și 217, nota 4, care nu ține seama de faptul că sultanul despre care scrie Spandugino este Baiazid I, mort la 1402, și așează posibilul conflict dintre Goția și Imperiul Bizantin condus de Manuel al II-lea Paleologul în veacul al XV-lea, în timp ce principe la Mangop era Alexios.

⁶³ I. M. Mirgaleev, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Kazan, 2003, mai ales p. 109–135; v. și M. G. Kramarovsky, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 520–521.

⁶⁴ Ibn Arabșah, apud B. D. Grecov, A. I. Iacubovschi, *op. cit.*, p. 350–351.

câmpii, în interiorul unei clisuri și întărită de jur împrejur de o palisadă de munți. Cetatea i s-a părut o minune cum nu s-a mai auzit și aproape de necrezut. Era așezată în mijlocul câmpiei, precum o masă cu șase colțuri. Zidurile păreau a fi făcute de Dumnezeu și nu atinse de mâna omului. Plin de admirație, călătorul a găsit un vechi drum, răsucit precum cochilia unui melc, pe care a mers până la o poartă frumoasă. Aici, splendoarea porticelor, uriașele pietre îmbinate, colonadele, pilonii patrulateri și alte construcții uimitoare l-au impresionat până la lacrimi. Deasupra tuturor se înălța o biserică. Revenindu-și din contemplant, ieromonahul a intrat în cetate, ca să o vadă pe dinăuntru. L-a întâmpinat un platou încântător, așezat între patru dealuri, cu izvoare de apă dulce, cu grădini irigate, cu fântâni din care țâșnea apa, un loc cu aer proaspăt și bun. A văzut biserici minunate, pavate cu mozaicuri, având cupole alungite și rotunde. În ceea ce privește mitropolia, aceasta nici nu putea fi descrisă, întocmai ca și forma caselor. Urcându-se într-un turn, Matei a admirat biserici splendide, palate frumoase, morminte sculptate în piatră, portice și coloane, în afară de acestea, o varietate de picturi și, alături de ele, cadavre și cranii fără schelete. Pe o scară din piatră, călătorul a coborât în inima pământului, unde a găsit construcții cu podele și tavane din piatră, palate foarte plăcute, chilii luminoase, îndreptate spre răsărit și uimitor împodobite. Întorcându-se, a privit lucrurile din jur. Pe uscat, se vedea până la o distanță de trei zile; vederea de pe mare nu se putea, însă, măsura.

Din acest punct mai departe, descrierea se transformă într-un dialog imaginar, purtat de autor („Străinul”) cu întruchiparea orașului pe care, printr-un joc de cuvinte, îl numește „dar al lui Dumnezeu” (Qeoà dîron). Minunându-se de șanțurile, cheile și înălțimile cetății, de zidurile sale naturale – ridicate fără var, cărămizi sau marmură cioplită, fără arhitecți, muncitori sau zidari, fără blocuri mari de piatră, fără instrumente, fierăstraie și scule, fără strigăte și gemete, fără paznici, fără mulțimi de oameni, care și lemne, fără poruncă imperială și fără cheltuială –, de așezarea sa la o înălțime atât de mare, încât se vede și de pe uscat și de pe mare, de izvoarele cristaline și dulci, de livezi, de câmpii, de dealuri și prăpăstii, Străinul declară că aceasta nu este o cetate mică, ci un megalopolis, departe de Constantinopol, o minune a minunilor. În continuare, la vederea bisericilor fără seamăn, a frumoaselor palate din măruntaiele pământului, a feluritelor sculpturi din vârful coloanelor, a mormintelor albe, Străinul îl întreabă pe Oraș de ce este pustiu. Iar Orașul începe să-i povestească despre multele pierderi, și războaie, și spaime, despre fronturile de luptă, despre neamurile care l-au încercuit timp de șapte ani [sic !], despre oștile fără de număr ale agarenilor, despre masacre, despre tremurul asediaților și asediatorilor, despre atacuri și ambuscade, despre nechezat de cai, despre

mulțimile de oameni dinăuntru, despre suspine, despre tânguiri, despre cei nouă ani [sic !] de rezistență fără provizii de hrană, despre copii, și femei, și popor jelindu-se, despre violența foamei care i-a împins să mănânce măgari, câini și pisici, despre lipsa de nădejde care i-a determinat să predea cetatea⁶⁵.

Firește că mongolii nu au supus Mangopul unui asediu continuu timp de șapte sau de nouă ani, cum spune ieromonahul Matei. Se poate presupune, însă, că cetatea a fost ținută sub presiune un timp îndelungat și atacată în mai multe rânduri, din momentul în care Timur Lenk a pătruns în Crimeea (1395) și până aproape de moartea sa (1404). După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, „the nine years given in the poem signify the period of the preponderance of Tamerlan’s empire in the Crimea”⁶⁶.

S-a presupus că la luptele dintre mongoli și locuitorii principatului de Theodoro s-ar putea referi o inscripție, descoperită de mult în zidăria unui turn dinspre defileul Tabana-Dere, care nu a fost mulțumitor descifrată nici până astăzi⁶⁷. Reconstituirea cu mari lacune a textului grecesc, păstrat doar fragmentar, ar putea fi următoarea:

„... locuitorii din Theodoro (Qeodor...th) ...
cavaleria ... Au ucis zece atelaje cu boi și pe conducătorul și ...
păstorul ... A ridicat împotriva barbarilor de la mic la mare și i-
a urmărit până la ... de Dumnezeu ocrotitei cetăți Theodoro, și
i-a gonit, și i-a tăiat până la Zazale (?) ... părți 11 ... Anul
68...”⁶⁸.

Dacă se admite că începutul confruntărilor cu mongolii lui Timur Lenk se plasează după anul 1395, când aceștia au cucerit cetatea Tana⁶⁹, cifra sutelor din văleatul indicat pe placa de la Mangop ar fi trebuit să fie nu 8, ci 9. Văleatul 68... corespunde unor evenimente care s-au petrecut cel mai devreme la 1291–1292 și cel mai târziu la 1390–1391, deci înaintea pătrunderii lui Timur Lenk în

⁶⁵ Silvio Giuseppe Mercati, *Diḡhsij tAj pŌlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Ieromonaco*, în „Studi Bizantini”, II, Roma, 1927, p. 21–22, 26–27 (textul grecesc și traducere în limba italiană); A. G. Gertsen, *Описание Мангуна-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 580–587 (textul grecesc și traducere în limba rusă); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 189–190 (traducere parțială în limba engleză).

⁶⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 191.

⁶⁷ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 19; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 192.

⁶⁸ V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 56–57, nr. 47; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 15–19; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 192.

⁶⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 191.

Crimeea. O nouă lectură și o nouă analiză a textului ar fi, desigur, necesare pentru lămurirea neconcordanței temporale.

La Mangop, cadavrele celor uciși de mongoli în lupte sau morți de foame au fost îngropate în morminte comune. Unul dintre ele – în care s-au aflat câteva zeci de trupuri – se găsește în partea de sud-est a platoului (**Fig. 14**).

Grădinile și livezile irigate despre care scrie ieromonahul Matei în poemul său par să se fi aflat în partea central-vestică, în dreptul defileului Tabana-Dere, unde, mai târziu, avea să se amenajeze cimitirul karaimilor. Aici, cercetările arheologice au scos la lumină lucrări de terasare efectuate în două etape: în secolele al IX-lea – al X-lea, respectiv în veacurile al XIV-lea – al XV-lea. În cea de-a doua etapă, au fost folosite la terasare pietre recuperate din construcții mai vechi⁷⁰. În afară de grădini și livezi, la Mangop trebuie să fi existat și vii, de vreme ce pe platou au fost identificate nu mai puțin de nouă bazine mari, cioplite în piatră, aparținând unor prese pentru struguri⁷¹.

Cea din urmă perioadă de înflorire a Mangopului corespunde secolului al XV-lea până la cucerirea de către turci (1475). Atunci s-au refăcut citadela, bazilica și curtea principilor și s-a construit cea de-a doua linie de fortificații⁷².

Această linie a doua, cu o lungime de peste 600 m, era formată dintr-un brâu de ziduri și turnuri care înconjură partea construită a platoului, separând-o de promontoriile Ceamnu-Burun și Ciufut-Ceargan-Burun⁷³ (**Fig. 15–17**). Cu o suprafață de 1,2 ha, citadela servea drept reședință întărită a principilor de Theodoro⁷⁴. Zidurile sale alcătuiau cea de-a treia centură fortificată a Mangopului (**Fig. 18–21**). În mijlocul zidurilor se înălța un turn de piatră, cu etaj (**Fig. 22–25**). Din ceea ce a mai ajuns până la noi, este greu de reconstituit înfățișarea sa inițială. Pe laturile dinspre nord-vest și sud-est, turnul avea ferestre cu deschideri spre ziduri (**Fig. 26–31**). Din interiorul său se putea ieși spre promontoriul Teșkli-Burun printr-o poartă largă, care, după detaliile de construcție păstrate, pare să fi fost rotunjită în partea de sus (**Fig. 32**). Poarta centrală era flancată de alte două porți, mai mici, dintre care una singură

⁷⁰ A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, p. 204.

⁷¹ Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 121.

⁷² Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 142.

⁷³ Cu privire la cea de-a doua linie fortificată: A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 164; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 149; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 124–125.

⁷⁴ Cu privire la cea de-a treia linie fortificată: O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 49–55; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 149; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 125–126.

împodobită cu un frumos ancadrament⁷⁵ (**Fig. 33**). Grinzi de lemn, ale căror urme au rămas în zidărie (**Fig. 23**), susțineau podeaua etajului, amenajat pentru a adăposti încăperile menite, probabil, uzului personal al familiei princiare. Spre promontoriu, etajul avea trei ferestre, micșorate ulterior și transformate în ferestre de tragere (**Fig. 25**). Zidul și turnul citadelei, refăcute în secolul al XV-lea, au fost precedate de alte construcții similare, distruse de mongolii lui Timur Lenk.

Când toate acestea se înălțau, principe la Mangop era Alexios, descendent sau cel puțin succesor al principilor de Theodoro din secolul al XIV-lea, al acelora despre care se spune că avuseseră conflicte cu bizantinii, care se aliașeră cu turcii, care plățiseră tribut tătarilor și genovezilor, care se luptaseră cu Timur Lenk, al acelora care construiseră citadela de pe promontoriul Teșkli-Burun și care refăcuseră cetatea Theodoro, al acelora care aduseseră bogăție și strălucire Mangopului, plantând livezi și vii pe terase amenajate artificial, care înălțaseră, refăcuseră și întreținuseră bisericile cu mozaicuri, palatele, porticele și coloanele împodobite cu sculpturi și picturi. Alexios își începuse domnia prin anii 1403–1404, potrivit unor opinii, sau chiar mai târziu, la 1410–1411, potrivit altora⁷⁶, oricum, după ce mongolii se retrăseseră, lăsând Mangopul în paragină și risipirea descrise de ieromonahul Matei.

În anul 1913, la Mangop au fost descoperite două mici fragmente dintr-o placă de marmură, conținând câteva litere frumos sculptate și o rămășiță de decor vegetal. La puțin timp, celor două fragmente li s-a mai adăugat unul, provenind, în chip evident, din aceeași placă. Punerea lor împreună nu a dus la rezultate spectaculoase, însă a îngăduit reconstituirea unei date: 1 aprilie 6911 (1403). Asemănarea dintre literele acestei inscripții și cele care apar în două pisanii așezate de Alexios în 1425 și 1427⁷⁷ i-a determinat pe cercetători să pună în legătură placa din 1403 cu numele acestui principe ori al cuiva din familia sa⁷⁸. Indiferent dacă această legătură va fi existat cu adevărat sau nu, un lucru este cert: în 1403, curând după ce ieromonahul Matei găsisese Mangopul

⁷⁵ V. *infra*.

⁷⁶ Cercetări recente au arătat că începutul domniei lui Alexios a fost fixat la anii 1410–1411 doar pe temeiul consemnărilor din registrele contabile ale Caffei din 1410/1411, în care apare și numele principelui de Theodoro. Cum, însă, registrele mai vechi, imediat anterioare anului 1410, nu s-au păstrat sau nu au fost încă descoperite, este imposibil de spus dacă Alexios nu va fi fost menționat și ceva mai devreme și, prin urmare, dacă domnia lui nu începuse mai demult (Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 113).

⁷⁷ V. *infra*.

⁷⁸ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 25–26; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

pusti, platoul era din nou locuit. Oamenii se întorseseră la casele lor și viața își relua cursul obișnuit.

La începutul domniei, Alexios a afișat o atitudine prietenoasă față de coloniile genoveze din Crimeea, cu care stăpânirile sale se învecinau. Genovezii aveau să susțină chiar că ei îl sprijiniseră pentru a prelua puterea (*per magnificum comune Janue sive eius officialles in Caffa de stercore fuerit erectus*)⁷⁹. La 8 iulie 1411, contabilii Caffei înregistrau suma de bani cheltuită pentru darul (*pro exenio*) făcut lui Alexios, *domino de lo Tedoro*⁸⁰. Se pare că, la data aceea, principele se afla la Caffa⁸¹. Venise cu ceva vreme în urmă: la 17 iunie, „kyr Alexios” (*egregius et potens vir dominus Chirialesi* [sic !], *dominus de lo Tedoro*), se prezentase în fața unui notar din Caffa ca să redacteze un act⁸². Era o împuternicire dată preotului Alexios Nomikos, grec din Theodoro – care îl însoțea pe principe –, în temeiul căreia acesta să poată încheia un nou tratat cu Caffa, anulându-le pe cele mai vechi⁸³. Actul cu pricina conține încă două nume de locuitori ai Mangopului, în afara lui Alexios Nomikos: kyr Leon Arapes și preotul Nikolaos de Sagaro, prezenți în calitate de martori⁸⁴.

În cursul aceleiași veri, la 26 august 1411, o sumă de bani era plătită la Caffa solului lui Alexios (*nuncio Alichssi*)⁸⁵. Schimbul de mesageri a continuat și mai târziu, în toamnă: la 24 octombrie 1411, colonia genoveză a cumpărat pentru principe o robă (*una rauba data nuncio misso a domino de lo Tedoro*)⁸⁶. Darul îi va fi fost trimis prin *Cheaassus*, atestat în aceeași zi, ca ambasador la Theodoro (*pro Cheaassi, nuncio misso a domino de lo Tedoro*)⁸⁷. În fine, la 26 octombrie 1411, colonia genoveză îl trimitea *ad dominum Theodori* pe Georgio Terssello⁸⁸.

După câțiva ani, la 25 septembrie 1420, un sol al lui Alexios este menționat în socotelile orașului Caffa (*pro convivio facto ambassiatori domino*

⁷⁹ Aldo Agosto, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell'„Officium provisionis Romanie” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981, p. 107, nr. 2.

⁸⁰ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 și nota 5; Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 114.

⁸¹ Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 114.

⁸² *Ibidem*, p. 118.

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, și p. 117 (pentru forma numelor).

⁸⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 și nota 6.

⁸⁶ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201–202 și nota 1; Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 114.

⁸⁷ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 2; Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 114.

⁸⁸ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 22; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 3; Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 114.

[sic !] *de lo Tedoro*)⁸⁹, iar la 7 ianuarie 1421, Georgio Vacha și alte cinci persoane erau trimise în Goția (*pro [...] Georgio Vacha, misso in Gotia cum orguxiis quinque pro suprascriptis agendis publicis*)⁹⁰. Însă relațiile nu mai erau la fel ca înainte. Prietenia de altădată a lui Alexios se transformase, potrivit surselor genoveze, în ingratitude.

În 1422, dacă nu chiar în 1421, principatul de Theodoro a intrat în război cu Genova⁹¹. La 29 noiembrie 1422, la Caffa se afla un grec, purtător al unui mesaj de la Alexios (*qui portavit litteras ab Alexio*)⁹². Conținutul scrisorii nu ne este cunoscut, așa că nu se poate ști dacă solia era de pace sau de război. În ceea ce-i privește, genovezii par să fi căutat a îndrepta lucrurile pe cale diplomatică. În 1423, contabilii Caffei înregistrau banii dați solilor prinși în activitatea diplomatică a momentului (*pro nunciis diversis missis pro guerra Todori*)⁹³. Un sol al sultanului de la Solhat, trecând, în martie 1423, prin teritoriul genovez, în drumul său spre Theodoro, a fost întreținut de autorități și nu este exclus ca el să fi fost folosit de genovezi ca mijlocitor al păcii⁹⁴.

Principele de la Mangop – *rebelis Communis*, cum îl numesc, într-un rând, registrele de cheltuieli ale Caffei⁹⁵ – își concentrase, însă, atenția, încă din octombrie 1422, asupra porturilor Cembalo și Aluston. Registrele fiscale ale Caffei consemnează, sub datele de 9 octombrie, 31 octombrie și 9 noiembrie 1422, sumele alocate pentru aprovizionarea și apărarea celor două așezări fortificate de la malul mării⁹⁶. După măsurile de securitate luate de republică, se pare că nici cetatea Soldaia nu era ferită de primejdie. În mai 1423, un cetățean

⁸⁹ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 25; Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedoru” en Crimée au XVe siècle, à l’occasion d’un nouveau document*, în „Mélanges de l’École Roumaine en France”, 1929, première partie, p. 303, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 4.

⁹⁰ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 26; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 5.

⁹¹ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 304, 321; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202.

⁹² N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202–203 și nota 1.

⁹³ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1.

⁹⁴ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 30; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 312; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 204 și nota 3; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 306; idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999, p. 412.

⁹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 31; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 9.

⁹⁶ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 304; N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și notele 7, 8.

genovez, Marco Spinola de Luculo⁹⁷, primea o sumă de bani pentru galera cu care trebuia să apere nu numai Cembalo, ci și Soldaia⁹⁸. În luna octombrie, se făceau cheltuieli pentru aprovizionarea și apărarea cetății Cembalo și a întregii Goții (*loci nostri Cimbali et tocius Gotie*)⁹⁹. Principele de Theodoro nu dorea, prin urmare, să cucerească doar Cembalo, ci toată Goția, mai exact întregul țărm al Mării Negre, de la Cembalo până la Soldaia, adică fâșia de litoral cedată de către tătari genovezilor prin tratatul din 1380.

Din consemnările făcute în registrele *Massariei*, reiese că războiul se purta pe mare, deși nu pot fi excluse cu totul nici anumite acțiuni terestre. La 6 martie 1423, în contextul războiului cu domnul de Theodoro (*occaxione guerre domini de lo Tedoro*) se repara o galera¹⁰⁰, iar la 11 martie, o brigantină era pregătită să intre în luptă¹⁰¹. În alte cazuri, sunt menționate doar cheltuielile prilejuite de război (*occaxione guerre domini de lo Tedoro*), fără alte amănunte privitoare la destinația banilor¹⁰².

Nu se știe când a cucerit Alexios cetatea și portul Cembalo. Este sigur, însă, că stăpânirea sa aici nu a durat prea mult. În 1424, Pietro Giovanni Maynerio era răsplătit deja de Genova pentru ceea ce făcuse în apărarea și eliberarea cetății Cembalo (*pro defensione et liberatione loci Cimbali*)¹⁰³. La atacurile asupra posesiunilor sale, republica a răspuns jefuind cetatea Calamita, care aparținea principatului de Theodoro. În acest scop, un nobil genovez, pe nume Negrono de Nigro, a fost trimis la Calamita (*ad locum Calamite*), în schimbul unor bani, pe care, până la 23 ianuarie 1426, încă nu reușise să-i primească¹⁰⁴.

Tratatul de pace par să fi început în februarie 1424¹⁰⁵. Totuși, autoritățile genoveze continuau să țină seama de îndărătnicia și ingratitudea insolentului Alexios (*summa pertinacia et ingratitude illius insolentis Alexii*) și, în consecință, luau măsuri pentru întărirea și aprovizionarea portului

⁹⁷ Pentru familia Spinola, v. Michel Balard, *Pouvoir et argent à Caffa au XVe siècle*, în volumul *EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I, Paris, 1998, p. 77.

⁹⁸ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 29; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 7; v. și N. Bănescu, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea...*, în *BZ*, 37, 1937, p. 421, nota 1 (consemnare din 9 ianuarie 1424).

⁹⁹ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 31; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 8.

¹⁰⁰ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 29; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 6.

¹⁰¹ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 27; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 2.

¹⁰² N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 28; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 3.

¹⁰³ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 361; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 5.

¹⁰⁴ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 414; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 306; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203 și nota 10.

¹⁰⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 203–204 și nota 2.

Cembalo, în așa fel încât întâmplările din 1422–1423 să nu se repete¹⁰⁶.

În răstimpul de pace care a urmat, Alexios a terminat de reconstruit unele clădiri la Mangop¹⁰⁷ și, foarte probabil, de refăcut și întărit cetatea Calamita, afectată și ea de război (Fig. 34–38). După cucerirea otomană din 1475, Calamita a căpătat un nume nou, Inkerman, iar turnurile și zidurile sale au fost dotate cu armament de foc. Treptat, însă, importanța strategică a Calamitei s-a redus, ea dispărând cu totul pe la mijlocul secolului al XVIII-lea¹⁰⁸.

Tot în această perioadă lipsită de conflicte militare, mitropolitul Damian „al cetății Theodoro și al întregii Goții” a refăcut, la 1427, biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel de la Parthenitae, construită în veacul al VIII-lea de către arhiepiscopul Ioan – legendarul erou al luptelor cu chazarii – și devenită locul de veșnică odihnă al acestuia¹⁰⁹.

Încetarea conflictului cu Genova i-a îngăduit lui Alexios să se gândească și la soarta familiei sale de care, în chip evident, depindea și viitorul principatului. În 1429, el a căsătorit-o pe fiica lui, Maria, cu David Mare Comnen, cel care avea să devină ultimul împărat al Trapezuntului¹¹⁰. Bas...lissa kur| Mar...a – cum o numește Mihail Panaretos – a dat naștere la nouă copii, dintre care șapte au fost uciși de turci la 1463, împreună cu tatăl lor. Se spune că împărăteasa i-ar fi înmormântat cu mâinile ei pe toți¹¹¹.

Chiar dacă acceptase pacea cu genevezii, Alexios nu renunțase la gândul de a le smulge litoralul crimean. Împrejurarea favorabilă s-a ivit când, în 1431, a început războiul dintre Genova și Veneția¹¹². Alexios s-a aliat, firește, cu venețienii¹¹³. În fața acestui pericol și ținând seama de faptul că și relațiile cu hanul tătar Hadji Ghirai erau tensionate, Genova a cerut ajutorul turcilor¹¹⁴. La

¹⁰⁶ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 385; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 204 (traducere în limba engleză). V. și N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 385; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 6 (*insolentis Alexii, ex cuius insidiis timere cogimur loco Cimbali, qui est caput totius Gothie*).

¹⁰⁷ V. *infra*.

¹⁰⁸ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 5–10.

¹⁰⁹ V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 53; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 93; M.-F. Auzépy, *op. cit.*, p. 328.

¹¹⁰ Pentru clarificări privind identitatea miresei și anul în care a avut loc nunta, v. *infra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”, cu toată bibliografia.

¹¹¹ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 159–160; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 40–41 și notele 76, 78 de la p. 92. V. și *infra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

¹¹² Șerban Papacostea, *Genovezi și otomani în 1431–1434. Din istoria unei alianțe*, în volumul *Istorie și diplomație în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighiliu, Constanța, 2003, p. 92.

¹¹³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 205.

¹¹⁴ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 92–93.

1 iunie 1432, senatul venețian hotărâ ca navele sale să plece cu mai multe misiuni în Marea Neagră, între care *pro executione rerum quas dominus Alexius, dominus Gothie, intendit facere nostro dominio*¹¹⁵.

Într-o noapte de la sfârșitul lunii februarie 1433, principele de Theodoro a izbutit să cucerească, pentru a doua oară, Cembalo. Îl sprijiniseră și grecii din oraș¹¹⁶, în fața cărora hotărâtoare vor fi fost atașamentul său față de ortodoxie și de puterea imperială, ca și înrudirea cu Paleologii¹¹⁷. În cronicile genoveze se precizează că Cembalo a căzut în mâinile lui Alexios, *nobilis de Graecorum progenie, qui vulgo Dominus de Lotodoro dictus est, et proprio nomine Alexius vocatus est, sau in mano di un nobile Greco nominato Alessio, signor del Tedoro, che è luogo vicino al Cembalo*¹¹⁸. La câteva luni după ocuparea cetății, conducerea Genovei avea să-l informeze pe ducele de Milano că Alexios a ocupat *tempore noctis, circa finem mensis februarii proxime exacti [...] opidum preciosum hujus civitatis in orientalibus partibus situm, Cimbalum vocatum*¹¹⁹. Nu este exclus ca la această cucerire să se fi referit cuvântul *rerum* din actul venețian citat mai înainte¹²⁰.

Evenimentul a fost perceput ca deosebit de grav, toate așezările genoveze de pe litoralul Mării Negre, inclusiv Caffa, fiind expuse pericolului. În același timp, negustorii genovezi se plângeau că ocuparea portului Cembalo le afecta tranzacțiile și cereau republicii să facă tot posibilul pentru a-l recupera (*scripsimus tam per terram quam per mare Dominacioni circa provixionem fiendam in recuperatione loci quoniam necessitat valde*)¹²¹. Situația era, într-adevăr, dificilă, întrucât căderea cetății Cembalo a declanșat o veritabilă revoltă antigenoveză în Marea Neagră¹²². Nemulțumirile se adunaseră

¹¹⁵ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 554; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 309–310; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206 și nota 1.

¹¹⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206; S. P. Karpov, *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462)*, în *DOP*, 49, 1995, p. 38. Pentru grecii din Crimeea și legăturile lor cu principatul de Theodoro, v. Michel Balard, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, în *DOP*, 49, 1995, p. 24–25, 31.

¹¹⁷ Michel Balard, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în *RH*, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992, p. 25.

¹¹⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 și nota 2.

¹¹⁹ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 558–559; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 311; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 și nota 1.

¹²⁰ Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 287.

¹²¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 207 și nota 3.

¹²² Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 287; v. și rezumatul publicat în volumul *État et colonisation au Moyen Âge*, sous la direction de Michel Balard, Paris, 1989, p. 441; idem, *Genovezi și otomani în 1431–1434*, p. 94.

de-a lungul timpului și momentul părea, în sfârșit, favorabil pentru ca tătarii, trapezuntinii, bizantinii și moldovenii să pună capăt controlului absolut instituit de genovezi asupra comerțului din Marea Neagră¹²³. De cealaltă parte, Genova continua să se sprijine pe turci. Fidel înțelegerii stabilite, sultanul Murad al II-lea a trimis „trireme asupra Colchidei [Trapezuntul], ca să pustiască țara și să robească orașul, dacă o să poată, și să se abată pe la Goția [principatul de Theodoro] și, oriunde ar acosta, să debarce și să prade țara. Și triremele, plecând, au debarcat în pământul Colchidei și, în cale, când au ajuns la goți, au prădat țara și au făcut robi nu puțini. La întoarcere, însă, flota a fost apucată de o furtună puternică și vântul de nord, bătând, a dus triremele spre Asia, pe la Heracleea Pontică și, duse de vânt, unele din ele s-au prăpădit și au avut de îndurat o nenorocire ca aceasta”¹²⁴.

Primele încercări ale genovezilor din Caffa și din Pera de a recupera Cembalo, în iunie 1433, au fost zadarnice¹²⁵. În aceste condiții, în octombrie 1433, Carlo Lomellino a fost ales, la Genova, căpitan al flotei trimise în Marea Neagră pentru a recupera Cembalo din mâinile dușmanului, adică ale domnului de Theodoro (*de manu hostis illius Graeci Domini de Lotedoro*)¹²⁶. Pregătirile făcute de republică în lunile care au urmat arată că războiul *contra Alexium grecum* era privit cu multă seriozitate¹²⁷. Erau adunate corăbii, se acordau despăgubiri și scutiri de dări proprietarilor care-și trimiteau navele împotriva adversarului, rebelul Alexios (*contra illum publicum et notorium comunis Janue hostem vel ut dici potest rebellem Alexium de Theodoro*)¹²⁸. Plecată de la Genova în martie 1434, flota lui Lomellino a reușit într-adevăr să restabilească situația¹²⁹. La 6 iunie, trupele genoveze ajunse la Cembalo cu două zile mai

¹²³ Michel Balard, *Gênes et la mer Noire (XIIIe – XVe siècle)*, în **RH**, an. 107, tome CCLXX, 1983, p. 31–54; Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, p. 287–288; Ștefan Andreescu, *Alte acte genoveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005, p. 22–24.

¹²⁴ Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958, p. 158; citat și de Șerban Papacostea, *Genovezi și otomani în 1431–1434*, p. 94. Alexander Alexandrovich Vasiliev așează aceste evenimente cu probabilitate sub anii 1446–1447 (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 224).

¹²⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208 și nota 1; Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, p. 279.

¹²⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208 și nota 2.

¹²⁷ Aldo Agosto, *op. cit.*, p. 106, nr. 1.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 107, nr. 2.

¹²⁹ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 24–27.

înainte au atacat cetatea dinspre uscat și dinspre mare¹³⁰. Sub ploaia de ghiulele, o parte a zidului de apărare și un turn au fost distruse. După lupte crâncene, genevezii au luat, la 8 iunie, una dintre porțile cetății. Fiul principelui Alexios – lăsat, probabil, să apere Cembalo – și alți 70 de luptători s-au retras în interiorul citadelei. Au fost, însă, siliți să se predea cu toții¹³¹. Așezarea a fost jefuită de genevezi, mulți dintre locuitori găsindu-și sfârșitul printre zidurile năruite și fumegânde.

După trei zile, corăbiile comandate de Carlo Lomellino au ajuns în fața Calamitei¹³². Apărătorilor li s-a cerut să se predea. Aceștia au răspuns că se vor preda în seara zilei următoare, cu condiția de a le fi cruțate viețile. A doua zi, când la Calamita au ajuns, mergând pe uscat, și oștenii genevezi rămași la prădarea cetății Cembalo, s-a observat că peste fortificațiile theodorite se așternuse o liniște suspectă. Apropiindu-se cu precauție, genevezii au constatat cu stupeoare că toți locuitorii își strânseseră în grabă avutul și fugiseră. Acestui șiretlic i s-a răspuns prin distrugerea completă a așezării; din Calamita au mai rămas doar ziduri, și acelea ruinate. A urmat prădarea teritoriului și a țărmului Goției¹³³.

Nemuțumindu-se cu atât, Carlo Lomellino i-a atacat pe tătarii lui Hadji Ghirai, ca represalii pentru sprijinul acordat de aceștia principelui de Theodoro. Dar, mai puțin obișnuiți cu războaiele pe uscat și fără a avea experiență în confruntările cu luptătorii stepelor, genevezii au fost înfrânți. Tătarii au ajuns până la Cembalo și au cerut predarea cetății. Abia după lungi tratative, oamenii lui Hadji Ghirai au acceptat să se întoarcă la sălașele lor, lăsând Cembalo în mâinile genevezilor¹³⁴.

Chiar și după înfrângerea sa și pierderea cetății Cembalo, Alexios a rămas ostil față de genevezi și apropiat de venețieni. În 1438, el era în continuare în conflict cu Caffa, lucru dovedit de faptul că o galeră caffeză, aparținând unui Gabriele de Mari, a jefuit în acel an teritoriile aflate sub stăpânirea lui Alexios (*ipse Gabriel, tunc patronus galee Caffae, ad dictam civitatem Caffae appulisset cum dicta galea et cum certa preda per eum in terra*

¹³⁰ Pentru amănunte privitoare la desfășurarea luptelor, v. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 208–209.

¹³¹ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289.

¹³² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289; Ștefan Andreescu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, p. 103, reluat în idem, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 228.

¹³³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209; Ștefan Andreescu, *Alte acte geneveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, p. 34.

¹³⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 209–210; Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 289–290.

facta, videlicet in territorio Alexii)¹³⁵. Firește că nu întâmplător, nici la Cembalo nu era liniște: neînțelegerile de acolo au necesitat luarea unor măsuri de către genezezi, *pro salvacione loci Cimbali*, la 1439¹³⁶. Pacea avea să se încheie abia în 1441. În luna noiembrie, prizonierii din Goția, eliberați cu acest prilej (*qui liberati fuerunt occaxione pacis facte cum Alexio*), primeau de la comună niște bani, înregistrați în scriptele Caffei¹³⁷. Poate că printre acei captivi se va fi aflat și fiul nenumit al principelui Alexios¹³⁸.

Pagubele pe care Cembalo le suferise în timpul războiului aveau să fie acoperite de republică. La 26 mai 1449 – așadar, la opt ani după încheierea păcii cu Alexios –, cărmuitorii Genevei îi scriau consulului de la Cembalo în legătură cu despăgubirile pentru pierderile din vremea în care fusese stăpânit de Alexios (*Alexius locum Cimbali per aliquod tempus vi potitus est*)¹³⁹.

O scrisoare păstrată doar într-o copie nedată și care a fost plasată de unii cercetători în răstimpul 1442–1443¹⁴⁰, iar de alții, între 1436 și 1441¹⁴¹, trimisă, prin Mocado (Cetatea Albă), de bailul venețian de la Constantinopol principelui Alexios, oferă informații despre starea principatului și a cărmuitorului său la acea vreme: o corabie trimisă cu marfă la Constantinopol se întorcea la Calamita, o epidemie făcuse ca toate vitele să piară, Alexios însuși era bolnav. Cu toate acestea, însă, el continua să fie interesat de situația de la Genova și foarte implicat în intrigile politice. Nu cu mult timp în urmă, ceruse venețianului să-i trimită prăjituri otrăvite¹⁴². Bailul presupunea că acestea ar fi fost menite necredincioșilor și promitea să le procure de la Veneția¹⁴³. Destinatarul „dulciurilor” puteau fi, însă, la fel de bine, și adversarii creștini ai lui Alexios¹⁴⁴. Menționarea prăjiturilor otrăvite¹⁴⁵ nu este prin nimic

¹³⁵ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 145; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 și nota 3; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 38, nr. III.

¹³⁶ S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38.

¹³⁷ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 37; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 314; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 și nota 3.

¹³⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210, 223.

¹³⁹ N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 245; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 225 și nota 6. Alexander Alexandrovich Vasiliev socotea că pagubele despre care se vorbește în scrisoarea din 1449 ar fi fost pricinuite în timpul unui alt conflict, desfășurat la sfârșitul domniei lui Alexios. Ipoteza nu este, însă, susținută și de alte surse credibile.

¹⁴⁰ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 322–323; S. P. Karpov, *op. cit.*, p. 38–39.

¹⁴¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 211–212; G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414.

¹⁴² Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 335–336.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 320.

¹⁴⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 212; G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 415.

surprinzătoare la o vreme când „le poison était fréquemment employé comme une solution radicale des conflits diplomatiques”¹⁴⁶.

După încetarea ostilităților, Calamita a trebuit refăcută, la fel cum se întâmplase și în 1424–1425. Un fragment dintr-o piatră – probabil, o pisanie de mari dimensiuni –, găsit la 1926 în zidăria fortăreței de la Calamita, conține monograma numelui Alexios și atestă, prin aceasta, înălțarea aici a unor construcții de către principe¹⁴⁷ (**Fig. 39**). Nu se poate ști, însă, dacă respectiva pisanie va fi fost pusă la sfârșitul primului război dintre principatul de Theodoro și Genova sau la finele celui de-al doilea. Că la Calamita au existat, ca și pe platoul Mangopului, pisanii cu monograme și cu steme o confirmă și Martin Broniowski: „cetatea Inkerman, deplină și măreață, se pare că a fost înălțată de principii greci, căci porțile și încă și unele dintre construcții se văd în întregime împodobite cu decoruri grecești (*Graecis characteribus*)¹⁴⁸ și cu însemnele lor (*insignibus eorum*) sculptate”¹⁴⁹.

Îndârjirea cu care Alexios a căutat, ani de-a rândul, să-și impună stăpânirea asupra cetății și portului Cembalo trebuie să aibă o explicație. De bune decenii, coloniile genoveze ajunseseră – înlăturând rivalități și stabilindu-și propriile reguli – să controleze comerțul din Marea Neagră și să-și asigure nu numai venituri consistente fără mare efort, ci și o poziție politică deloc de neglijat¹⁵⁰. Acest lucru a fost de natură să trezească nemulțumirea atât a republicii Sfântului Marcu, cât și a tuturor vecinilor din pont. Analizându-se contextul mai amplu al conflictului dintre Veneția și Genova, s-a formulat concluzia că „on ne saurait [...] considérer la prise de Cembalo en février 1433 par le prince de Théodoro Alexis, allié de Venise, comme directement liée au

¹⁴⁵ Virginia Vasiliu se îndoia că termenul a fost bine citit de autorul copiei scrisorii și se întreba, la sugestia lui N. Iorga, dacă nu va fi fost vorba, mai degrabă, de prăjituri aromate (Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 320–321, nota 1). V., însă, și G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414, care pledează pentru corectitudinea termenului.

¹⁴⁶ G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414. Pentru practica otrăvirii adversarului, folosită în viața politică, v. Georges Minois, *Le couteau et le poison. L'assassinat politique en Europe (1400–1800)*, Paris, 1997 (ediția în limba română, *Cuțitul și otrava. Asasinatul politic în Europa (1400–1800)*, traducere de Cristina Prepelită, postfață de Gabriel Leanca, Iași, 2004).

¹⁴⁷ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 6 și nota 1; p. 8; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 32–33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

¹⁴⁸ Formula *Graecis characteribus* a fost tradusă de unii cercetători prin „decoruri grecești”, de alții prin „litere grecești”. Este posibil ca Broniowski să fi văzut la Calamita pisanii mari, precum acelea de la Mangop, care conțineau inscripția frumos sculptată și diferite decoruri.

¹⁴⁹ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeā, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 5.

¹⁵⁰ Pentru contextul general în care s-a produs revolta antigenoveză din 1433–1434, v. Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 279–288.

conflit entre les deux Républiques”¹⁵¹. Acțiunile lui Alexios nu fuseseră sugerate sau cerute de venețieni, ci exprimau în totalitate voința principelui de la Mangop, care a folosit războiul veneto-genovez doar ca un context prielnic propriilor acțiuni. În același timp, aceste acțiuni nu aveau numai rosturi economice. Genovezii puseseră stăpânire pe Cembalo în urma tratatului cu tătarii din 1380–1381¹⁵², smulgându-l de la principii greci (probabil, *Affendizi*, cu fratele și nepoții săi¹⁵³). S-a presupus, pe bună dreptate, că acești principii ar fi fost înaintașii lui Alexios¹⁵⁴, ceea ce înseamnă că el a dorit să recapete moștenirea predecesorilor¹⁵⁵.

Spre această ipoteză, a revendicării unui drept moștenit, conduce și un alt amănunt. Pe la 1249, un sebastos grec de la Soldaia pare să-și fi întins autoritatea asupra întregii Goții¹⁵⁶, administrând, dacă nu tot teritoriul principatului de Theodoro de mai târziu, măcar acele părți care aveau să fie revendicate de Alexios. S-a pus întrebarea dacă sebastosul nu va fi fost și el tot un înaintaș al lui Alexios¹⁵⁷.

Moștenite sau obținute prin luptă, mai multe fortificații asigurau, la această vreme, sistemul de apărare al principatului de Theodoro. Pe litoralul Mării Negre erau Calamita, Gorzuvitae și Aluston, iar în interior – Eski-Kermen și Siuyren, ridicate tot de bizantini, la o dată care nu a fost fixată cu certitudine (fie la aceeași vreme cu Mangopul, fie ceva mai târziu)¹⁵⁸. În sfârșit, la toate acestea se adăuga Mangopul însuși, cel mai puternic și mai ingenios întărit dintre ele.

În ceea ce privește natura relațiilor dintre principatul de Theodoro și celelalte puteri pontice din Crimeea – tătarii și genovezii –, s-a avansat ipoteza că Alexios ar fi recunoscut dominația tătarilor, ca să-și poată păstra autonomia¹⁵⁹. Pe de altă parte, unii cercetători s-au întrebat dacă nu va fi existat o legătură de subordonare a principatului față de Genova. Aceasta, pentru că, pe marea pisanie pusă de Alexios în 1427, la biserica Sfinților Împărați Constantin

¹⁵¹ François Dupuigrenet Desroussilles, *Vénitiens et Génois à Constantinople et en mer Noire en 1431 d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople, au baile et aux conseillers de Nègrepont*, în *CMRS*, XX, 1979, 1, p. 117.

¹⁵² *V. supra*.

¹⁵³ Gabriella Airaldi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54; v. și *supra*.

¹⁵⁴ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316–317.

¹⁵⁵ Pe larg despre toate acestea, *infra*, *Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare*.

¹⁵⁶ G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 305; idem, *Marea Neagră*, p. 412.

¹⁵⁷ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 317–318.

¹⁵⁸ A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 112–118; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 148–149.

¹⁵⁹ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 314.

și Elena¹⁶⁰, apare o cruce asemănătoare cu cea din stema Genovei¹⁶¹. Virginia Vasiliu a remarcat, însă, că afișarea crucii genoveze pe pisanie se plasează în anii caracterizați prin relații tensionate cu republica, ceea ce a făcut-o să se întrebe: „Faut-il voir en cela peut-être un état particulier à l’année 1427 ?” și să conchidă: „Ou bien l’emblème exprime autre chose qu’un vasselage. Aucun autre indice ni avant, ni après 1427, ne laisse voir un tel lien entre la principauté de Théodoros et la ville de Caffa”¹⁶². La rândul său, Alexander Alexandrovich Vasiliev scria: „This emblem, though found in Gothia, is no evidence of the vassalage of that principality to Genoa, Gothia being in reality absolutely independent of Caffa; this escutcheon in my opinion may be explained only by the imperialistic tendencies of Alexis, who continued to regard as his own the Genoese possessions along the south coast which had formerly belonged to Gothia”¹⁶³. În lipsa oricăror indicii concrete, nu vom putea ști, probabil, niciodată dacă stema Genovei de pe pisania lui Alexios va fi exprimat o relație de subordonare sau dacă nu va fi fost, mai degrabă, o stemă de pretenție.

În unele perioade – măcar în timpul războaielor cu Genova –, principatul a întreținut legături cu Veneția și este mai mult ca sigur că și Moldova s-a numărat între partenerii săi politici¹⁶⁴.

Alexios a fost cel mai însemnat și cel mai cunoscut dintre principii de Theodoro. Ajuns pe tron la puțină vreme după invazia lui Timur Lenk, el a reușit să ridice principatul din starea de ruină, să-i readucă prosperitatea pe care o cunoscuse în veacul al XIV-lea și să-l transforme într-o putere pontică, implicată direct și activ în politica Mării Negre. „Cine nu știe – se întreba Ioan Eugenikos – despre marele Alexios, bărbat teribil și puternic în război, iute în gândire și încă și mai iute la faptă, stâlp de neclintit al Chazariei, astru strălucitor pentru supușii săi, luptător neînfricat în război, a cărui simplă apariție îi pune pe fugă pe dușmani ? El încă din timpul vieții este soarele care înconjoară cerul și luminează cu razele sale întregul pământ al Goției”¹⁶⁵. Principatul de Theodoro a fost asociat cu persoana lui Alexios într-o asemenea

¹⁶⁰ V. *infra*, și **Fig. 126**.

¹⁶¹ Este posibil ca o cruce similară să se fi aflat și pe pisania curților de la Mangop (1425), dar, din păcate, aceasta s-a păstrat fragmentar: din ea lipsește partea stângă, adică tocmai aceea în care ar fi trebuit să se afle cartușul cu însemnul respectiv (v. *infra*, și **Fig. 136**).

¹⁶² Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 315.

¹⁶³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217.

¹⁶⁴ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 319; pentru amănunte, v. *infra*, *Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare*.

¹⁶⁵ D. S. Spiridonov, *Заметки из истории эллинизма в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии”, II, 1928, 59, p. 94, versurile 22–30 (textul original în limba greacă și traducere în limba rusă); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 195 (traducere în limba engleză).

măsură, încât a ajuns a fi numit și Alexa¹⁶⁶.

Nu se știe când și-a sfârșit Alexios viața și domnia. Un document genovez din 13 ianuarie 1444, povestind evenimente petrecute cu câțiva ani înainte, spune că o galeră din Caffa a prădat *in territorio Alexii*¹⁶⁷. Aceasta înseamnă că, la data amintită, principele mai trăia. Pe de altă parte, un act din 2 mai 1447 îi menționează pe Olobei și pe ceilalți fii ai răposatului Alexios (*Olobei et ceteris filiis condam Alexii*)¹⁶⁸. Se poate, deci, stabili că Alexios a murit în răstimpul 13 ianuarie 1444 – 2 mai 1447¹⁶⁹.

Puterea în principat a fost preluată de fiii săi. După consemnarea din documentul datat 2 mai 1447, ar fi vorba de Olobei și de cel puțin doi frați ai acestuia. Dintre toți, unul singur apare cu numele, poate pentru faptul că deținea, în comparație cu ceilalți, o poziție mai înaltă. Sistemul acesta de cârmuire colectivă nu era o noutate la Mangop, el fiind cunoscut încă din secolul al XIV-lea¹⁷⁰. Nu se știe dacă între acești fii ai lui Alexios se afla și Ioan, căsătorit cu Maria Asanina Paleologhina Tzemplakonissa, atestat prin 1447 la Trapezunt¹⁷¹. În lipsa unor informații certe, orice speculații referitoare la părăsirea forțată a tronului de către Ioan, la lupte pentru putere între frați, la intervenția lui Hadji Ghirai, sunt fără teme¹⁷². Rămâne valabilă doar observația lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, anume că „John left Gothia permanently and played no part in the political life of the Crimea”¹⁷³.

Ostilitatea față de Genova, afișată de Alexios, a continuat și în vremea urmașilor săi. În conflictul izbucnit între Trapezunt și Caffa, la 1447, principatul de Theodoro s-a aflat de partea împărăției Marilor Comneni¹⁷⁴, cu certitudine și datorită relațiilor de rudenie care legau cele două familii

¹⁶⁶ Războieni. *Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, București, 1977, p. 155–156, nr. 16 (textul latin și traducere în limba română); v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 218, 249; Anca Popescu, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 170–171.

¹⁶⁷ N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 145; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 și nota 3; Ștefan Andreescu, *Alte acte genoveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, p. 38, nr. III.

¹⁶⁸ N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 216; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 219 și nota 2; p. 224 și nota 3.

¹⁶⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 219.

¹⁷⁰ Gabriella Airdi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54.

¹⁷¹ D. S. Spiridonov, *op. cit.*, p. 96–99.

¹⁷² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 222–223.

¹⁷³ *Ibidem*, p. 223.

¹⁷⁴ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 325.

domnitoare¹⁷⁵. Întorcându-se dinspre Caffa, galerele și fustele trapezuntine au ancorat la Calamita, iar comandantul flotei, despotul David – cumnat al cârmuitorilor de la Mangop – a petrecut ceva timp cu *Olobei et ceteris filiis condam Alexii*¹⁷⁶. Situația începuse să se complice din nou în Marea Neagră și o revoltă antigenoveză, precum aceea din 1433–1434, stătea să izbucnească. În fața acestei primejdii, conducerea Genovei a trimis o comisie la Caffa, cu sarcina de a întocmi un raport asupra stării lucrurilor. S-a constatat că atitudinii dușmănoase față de coloniile genoveze manifesta nu numai împăratul de la Trapezunt, ci și cârmuitorii din Sinope și Kastamuni sau *dominus Tedori, Olobei*¹⁷⁷. Amănunte despre desfășurarea ulterioară a evenimentelor nu avem. Conflictul s-a aplanat înainte de declanșarea unor acțiuni ofensive, ceea ce nu a însemnat, însă, și încetarea vechilor rivalități.

La 31 ianuarie 1453, dogele Genovei era informat de consulul din Caffa că neguțătorii turci nu mai ajungeau în acest port, frecventând, în schimb, Calamita și locurile din jur (*in loco Calamite ceterisque locis huic urbi circumstantibus*)¹⁷⁸. Acolo, mărfurile se descărcau de pe corăbii și apoi erau trimise la Kârk-or, unde se găsea reședința hanului tătar (*de quo loco se transferunt ad Cerche*)¹⁷⁹. De la tătari, se cumpărau, la prețuri mici, sclavi, care se aduceau la Calamita (*in dicto loco Calamite*)¹⁸⁰, unde erau încărcăți pe corăbii cu destinația Imperiul Otoman. Cum la Calamita se percepeau taxe comerciale mai mici decât la Caffa, negustorii turci erau atrași aici și astfel se spărgea monopolul comercial impus de genovezi în Marea Neagră. Urmarea firească era reducerea considerabilă a veniturilor Caffei (*de officio Sancti Antonii pauci et quasi nulli redditus percipiuntur*)¹⁸¹. Firește că sumele de bani smulse Caffei în acest chip ajungeau la Hadji Ghirai (*Agigarei*) și la cei cu care hanul se afla în foarte mare unire și frăție (*maxima coniunctione et fraternitate*), anume Olobei și frații săi, fiii răposatului Alexios de Theodoro (*Olobei et fratribus, filiis quondam Alexii de lo Tedoro*)¹⁸². Așadar, „comerțul cu sclavi [...] s-a prăbușit, în ceea ce-i privea pe genovezi, nu din pricina cuceririi Constantinopolului [...], ci din pricina devierii traficului spre portul

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 216; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 324; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 224 și nota 3.

¹⁷⁷ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 324; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 225.

¹⁷⁸ Ștefan Andreescu, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, în *SMIM*, XXI, 2003, p. 146, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 56.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ *Ibidem*, p. 57.

¹⁸¹ *Ibidem*, p. 56.

¹⁸² *Ibidem*, p. 57.

Calamita”¹⁸³. Faptul că amenajarea portului Calamita determinase modificarea rutelor comerciale din Crimeea, cu urmări nefavorabile pentru coloniile genoveze din peninsulă, este confirmat și de un raport trimis metropolei de consulul Caffei, la 11 septembrie 1454, în care se vorbește despre mărfurile care *ex Turchia veniunt ad Calamitam conducuntur*¹⁸⁴. Pe de altă parte, implicarea principatului de Theodoro în comerțul cu sclavi este dovedită de o însemnare din 7 noiembrie 1465, privitoare la un sclav și o sclavă proveniți din Goția, care fuseseră cumpărați de un negustor ungur sau român¹⁸⁵.

Între timp, însă, zidurile Constantinopolului căzuseră și sultanul Mehmed al II-lea intrase biruitor în capitala împărăției bizantine. Un alt factor de putere se impunea cu vigoare pe scena politică a Europei. Vechile alianțe își pierdeau însemnătatea; foștii adversari deveneau prieteni. Hadji Ghirai înclina balanța spre Mehmed al II-lea. Turcii erau dușmani ai genovezilor. Caffa se orienta spre principatul de Theodoro.

În primăvara lui 1454, o flotă otomană a trecut Bosforul și s-a îndreptat spre litoralul crâmlin al Mării Negre. La 14 iulie, turcii, aliați cu tătarii, au atacat Caffa, silind-o să ratifice un nou tratat cu Hadji Ghirai. Apoi au pornit spre țărmul Goției – nepregătit pentru a face față unui război – și l-au prădat. Într-un sfârșit, neîntâmpinând nici o împotrivire, s-au retras (*deinde Constantinopoli navigarunt*), mulțumindu-se doar cu spaima provocată în rândul creștinilor din pont¹⁸⁶. Marea confruntare era lăsată pentru mai târziu.

În fața noii situații, principatul de Theodoro și Caffa au căutat să lase deoparte rivalitățile, în măsura în care acest lucru era posibil fără atingerea propriilor interese economice. În cursul anului 1454, *Olobei de Lothodoro* a trimis autorităților genoveze mai multe scrisori cu avertismente asupra iminenței pericolului turcesc¹⁸⁷. La rândul său, colonia genoveză i-a făcut, în 1455, un dar¹⁸⁸ și, în același an, l-a primit pe un sol al său¹⁸⁹. În primăvara anului 1455, Olobei a mijlocit tratativele dintre Caffa și tătari. Genovezii au trimis în mare grabă un sol și, după zece zile de discuții, terminate înainte de 25

¹⁸³ *Ibidem*, p. 47–48 (subl. a.).

¹⁸⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 230 și nota 3.

¹⁸⁵ N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 34 și nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235 și nota 3.

¹⁸⁶ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 114; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231 și notele 2, 3.

¹⁸⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221, 231 și nota 4.

¹⁸⁸ N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232 și nota 4.

¹⁸⁹ N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 176.

iunie 1455¹⁹⁰, au obținut încheierea unui acord prin care, pe durata consulatului lui Tommaso di Domoculta (abia început), cuantumul tributului Caffei rămânea neschimbat¹⁹¹. În mai 1455, consulul de la Soldaia îi informa pe protectorii Băncii San Giorgio că, în urmă cu câteva zile, le scrisese la doi dintre fiii răposatului Alexios (*ex filijs q. Alexij, nobis vicinis*), cu privire la unii dintre supușii lor, care nu se purtaseră bine *cum hominibus istius loci*, și le ceruse să-i pedepsească pe aceia și să-i oblige să trăiască mai departe în pace. Se vede din acest raport că principatul de Theodoro era cârmuit, la acea vreme, de cel puțin doi dintre fiii lui Alexios, unul fiind, foarte probabil, Olobei însuși¹⁹².

În ciuda unor relații de aparentă normalitate între vecini confrunțați cu un pericol comun, rivalitatea dintre principatul de Theodoro și genevezi continua. Într-un raport din august 1455, privitor la situația economică și politică a coloniilor din Crimeea, se arată că seniorii de la Mangop făceau port la Calamita (*faciunt portum in Callamitta*) și armau o galeră. În mai multe rânduri, caffezii îi rugaseră să respecte tratatele încheiate, însă fără nici un rezultat. Nu le mai rămânea decât să aștepte momentul potrivit, când, cu siguranță, aceia aveau să fie pedepsiți pentru nerecunoștința lor (*et nil dubitamus penas debitas patientur. Nam ingratisissimi et ilati sunt*)¹⁹³. Raportul acesta conține două informații bizare, care au atras atenția cercetătorilor. În primul rând, identitatea domnilor de la Mangop: Alexios cu toți frații săi (*Alexius cum omnibus fratribus*). În al doilea rând, răspunsul pe care aceștia l-au dat consulului: *jactant se multum non timere posse aliquem vivente eorum patre et domino imperatore tartarorum*. Analizând izvorul, Virginia Vasiliu a conchis că raportul nu se referă la Olobei și frații săi – care domneau efectiv în 1455 –, pentru că ei nu puteau declara, la circa un deceniu de la moartea lui Alexios, că nu se tem de nimeni atât timp cât trăiesc tatăl lor și „împăratul tătar”. Prin urmare, principii de la Mangop erau fiii lui Olobei¹⁹⁴, dintre care unul se numea Alexios, precum bunicul său. După părerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, în text ar fi vorba nu despre Alexios și frații săi, ci despre Alexios și fiii săi¹⁹⁵, numai că, într-un asemenea caz, cine ar fi fost tatăl care le asigura

¹⁹⁰ Idem, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genevezii*, p. 35; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 222 și nota 2; p. 232 și nota 2; Ștefan Andreescu, *Caffa, hanul crâmlean Hadji Ghirai și Moldova: noi știri dintr-un act genevez*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 73.

¹⁹¹ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 72–73.

¹⁹² N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 40 și nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231 și nota 5.

¹⁹³ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213 și nota 1.

¹⁹⁴ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327.

¹⁹⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213.

liniștea în timpul vieții sale ? Fără doar și poate, raportul genovez conține o eroare, fie în privința identificării principelui de Theodoro prin numele Alexios, fie în privința desemnării asociaților săi la tron ca frați ai acestuia. Nu există, însă, motive pentru a pune sub semnul întrebării celelalte informații și nici data izvorului. O asemenea informație, demnă de tot interesul, este aceea că principele de Theodoro *cum omnibus fratribus male se habet*¹⁹⁶, care amintește în chip surprinzător consemnarea lui Martin Broniowski despre domnia de la Mangop din secolul al XIV-lea, care nici aceia nu se înțelegeau între ei¹⁹⁷.

A avea bune relații cu principatul de Theodoro nu era treabă ușoară. Ca atare, coloniile genoveze au încercat diverse soluții. La 6 septembrie 1455, un inginer venit la Caffa pentru lucrul la fortificații, Giovanni Piccinino pe numele său, scria protectorilor Băncii San Giorgio despre intenția sa de a lua cetatea Theodoro (*lo castello de lo Theodoro*). Avea, însă, nevoie de oameni și de o galeră care să-i transporte până la Cembalo, *e se mi sera daito li dicti homini centum, non dubito che tuta la Gotia serebe soto la signoria vostra*. Deși probabil că ideea le-ar fi surâs, genovezii s-au arătat rezervați, de teamă să nu atragă atenția sultanului¹⁹⁸.

Un an mai târziu, la 27 noiembrie 1456, protectorii Băncii San Giorgio îi trimiteau o scrisoare lui Olobei (*Magnifico et potenti domino Olobei, Tedorii domino [...] tanquam fratri nostro dilectissimo*), exprimându-și nădejdea că în răstimpul următor o oaste a tuturor creștinilor, maritimă și terestră, va fi gata să pornească împotriva necredincioșilor, astfel încât Caffa și principatul de Theodoro să-și recapete liniștea de altădată (*ex quibus civitas nostra Caphe ac magnificentia vestra pristinam securitatem recuperabunt*). Mai mult decât atât, protectorii îl asigurau că, la caz de nevoie, vor fi gata să-l ajute¹⁹⁹. Se pare că Olobei agreea proiectul unei coaliții antiotomane, dar genovezii nu-l socoteau un partener tocmai de încredere. Așa s-ar explica de ce protectorii nu i-au trimis direct scrisoarea amintită, ci au preferat să o expedieze la Caffa, lăsându-i pe magistrații de aici să decidă dacă i-o vor remite sau nu. Oricum, îi sfătuiau pe aceștia să întrețină relații prietenești cu principele, pentru că, în împrejurările date, o asemenea atitudine era foarte folositoare orașului (*Quin omnium peritorum rerum caphensium iudicio ejus amicitia hoc tempore illi civitati*

¹⁹⁶ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213, nota 1.

¹⁹⁷ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7; v. și *supra*.

¹⁹⁸ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232 și nota 3; Ștefan Andreescu, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, p. 50–51 și nota 20.

¹⁹⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232–233 și nota 1.

utilissima est)²⁰⁰.

Dovada stării de tensiune și de nesiguranță resimțită în Crimeea se întrevede din intensitatea schimbului de soli între Theodoro și Caffa, reflectată în registrele financiare ale coloniei genoveze. În 1456, autoritățile Caffei cheltuiau o sumă de bani cu un sol de la Mangop, *Focha, greco de Theodoro, misso parte Olobei domini Teodori*²⁰¹. Urmează apoi două consemnări din 1457, privitoare la darul oferit lui *Caraihibi de lo Tedor, misso per Olobei dominum Theodori*²⁰² și la banii dați *pro Bicsi noncio Olobi d(omini) Theodori*²⁰³.

Acestea sunt ultimele atestări sigure ale lui Olobei ca principe de Theodoro. Din 1458 mai există două izvoare, care par să-l menționeze tot pe el, însă lucrul nu este foarte sigur, pentru că documentele respective nu-i amintesc numele. De aceea, este mai prudent a afirma că Olobei a murit după 1457²⁰⁴.

Primul dintre izvoarele invocate este un mesaj trimis de protectorii Băncii San Giorgio la Caffa, în ziua de 8 februarie 1458. El conține un set de instrucțiuni secrete și avertismente. Autorităților li se atrăgea atenția asupra faptului că anumite părți din instrucțiuni mai vechi ajunseseră la cunoștința principelui de Theodoro, rușine (*dedecus*) care nu trebuia să se repete. În continuare, protectorii vorbeau despre cele patru *dominationes* care se aflau *in illo mari pontico*, anume: *imperator Tartarorum, imperator Trapezundarum, dominus Tedor et fratres ejus, ac dominus sive communitas Mocastris*. Cu aceste puteri, Caffa era sfătuită să trăiască în pace, un război cu ele fiind extrem de periculos, în condițiile creșterii pericolului turcesc. Mai departe, se afirma că principele de Theodoro și frații săi ocupaseră pe nedrept Goția, care aparținea Caffei (*indebite occupant Gotiam ad urbem Caphe pertinentem*) și se aducea din nou în discuție problema portului Calamita, pe care *dominus Tedor et fratres ejus* îl construiseră, în ciuda drepturilor și privilegiilor Caffei, și care îi provoca substanțiale pierderi. În sfârșit, protectorii îi lăseau pe cărmuitorii Caffei să acționeze cum vor socoti că este mai folositor intereselor coloniei, sfătuindu-i, totuși, să se silească a-și ascunde sentimentele, fără a-și încălca

²⁰⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 119; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 și nota 2.

²⁰¹ N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 și nota 3.

²⁰² N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 și nota 5.

²⁰³ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 233 și nota 5.

²⁰⁴ S-a spus și că Olobei ar fi murit în 1458 (Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235).

propriile drepturi²⁰⁵.

În cel de-al doilea document, de data aceasta cifrat, provenind de la Caffa și purtând data de 24 martie 1458, suveranii de care era legată politica genovezilor sunt identificați în chipul următor: principele de Theodoro, ca *dubius*, sultanul, ca *acer*, împăratul de la Trapezunt, ca *discors*, iar hanul tătar, ca *timor*²⁰⁶.

După moartea lui Olobei, fiii săi au urmat la tron. Așa cum Olobei avusese rolul preeminent între frații săi, împreună cu care cârmuise principatul, tot așa, între fiii lui, Isaac pare să fi fost acela care s-a bucurat de o poziție mai importantă, chiar dacă numele său nu este consemnat ca atare de izvoare până la 1465.

Un act notarial genovez din 13 martie 1461 conține o informație bizară. În acest document, este menționată o mare sumă de bani pe care *dominus Theodorca de Telica* i-o împrumutase cândva domnului de Theodoro²⁰⁷ (*Hic insuper declaratur inter ipsos Theodorca et Silvestrum* [procuratorul său – *n. mea*] *quod dictus dominus Theodorca habuit a dicto Silvestro et habuisse confitetur ducatos venetos in una parte trecentos octuaginta et in alia parte ducatos centum se[pt]uaginta tres quos superiori tempore habuit a dicto Silvestro pro magnifico Chiyhibi, domino Theodori*²⁰⁸). Este greu de crezut că *magnificus Chiyhibi, dominus Theodori* ar putea fi un „prinț tătar, poate un fruntaș al «clanului» Șirin”²⁰⁹. Cu această formulă – *magnificus dominus* – sau cu altele asemănătoare erau desemnați în documente doar principii de Theodoro. Pe de altă parte, trebuie să ținem seama de faptul că, și cu alte prilejuri, izvoare ale timpului dau unora dintre cârmuitorii de la Mangop nume stranii, cu o formă neobișnuită onomasticii creștine. De pildă, un document genovez îl amintește pe domnul de Theodoro de la 1381, *Affendizi*²¹⁰, numai că acesta nu trebuie înțeles ca un nume propriu, ci ca o deformare a titlului

²⁰⁵ N. Iorga, *op. cit.*, p. 121; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42 și nota 2; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 234 și notele 1, 3; p. 235 și nota 1; N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 170.

²⁰⁶ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235.

²⁰⁷ Michel Balard, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, p. 30; Ștefan Andreescu, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha”*, în *SMIM*, XVI, 1998, p. 23, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, București, 2001, p. 80.

²⁰⁸ Ștefan Andreescu, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha”*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, p. 630–631, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 108.

²⁰⁹ *Ibidem*, p. 106.

²¹⁰ Gabriella Airaldi, *op. cit.*, p. 103, nr. 54; v. și *supra*.

*aÜqšnthj*²¹¹. La 17 august 1446, un registru de cheltuieli înregistra suma de bani dată cândva lui *Usdemoroch*, domnul goților (*exenium unum factum Usdemoroch, olim domino Gethicorum [= Gothicorum], quando venit ad tres montaniolas*)²¹². Usdemoroch nu este numit, precum principii de la Mangop, *dominus Gothie*, ci *dominus Gothicorum*, altfel spus, el nu pare să fi fost conducător al unei unități politice, ci, mai degrabă, al unei structuri etnice, „un chef des Goths, inconnu par ailleurs”²¹³, care stăpânea un ținut între Caffa și muntele Sachim²¹⁴. În cazul lui *Olobei*, am putea avea de-a face cu o formă redusă și deformată a lui *Manoli bei*²¹⁵, mai ales că numele acesta este atestat de documente ale Caffei cu referire și la alte persoane decât principele Mangopului²¹⁶. În concluzie, numele ciudate ale câtorva dintre principii de Theodoro sunt fie forme corupte ale unor titluri pe care aceștia le purtau sau care le erau atribuite de contemporani, fie deformări ale unor nume. Pe temeiul lor nu se pot construi ipoteze privitoare la originea necreștină, eventual tătărească, a conducătorilor de la Mangop. La 1461, când actul notarial îl pomenește pe *Chiyhibi*, principii de Theodoro erau fiii lui Olobei, adică Isaac (Isaico, Saico, Saicus, Sachi) și frații săi.

Și în vremea urmașilor lui Olobei, starea de pace dintre principatul de Theodoro și coloniile genoveze pare să fi fost relativă. Ambasadorii de la Mangop sunt atestați la Caffa în 1461²¹⁷. În 1465, colonia genoveză trimitea un sol *ad magnificum dominum consulem usque Cimbalum et deinde Calamitam Teodori et Lustam*²¹⁸ și, mai târziu, în cursul aceluiași an, alt sol *ad dominum Saicum, d(ominum) Tedori*²¹⁹.

Între timp, însă, în vara anului 1461, împărăția de la Trapezunt căzuse.

²¹¹ Pentru demonstrație, v. Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *op. cit.*, p. 113, și *infra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”.

²¹² N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, p. 38; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 223 și nota 1.

²¹³ N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 38.

²¹⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 223, nota 1. Numele *Usdemoroch* ar putea duce cu gândul și la familia genoveză *Usodimare* – v., de pildă, un Ottone Usodimare la Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediție anastatică, Atena, 1961), p. 502 –, deși o apropiere între ele pare dificilă.

²¹⁵ V. *infra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, unde sunt discutate și opiniile mai vechi.

²¹⁶ N. Bănescu, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea...*, p. 421.

²¹⁷ Idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 176.

²¹⁸ Idem, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 33, nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 și nota 2.

²¹⁹ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 35, nota 1; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 și nota 1.

Împăratul David, soția acestuia – mătușă a principilor de la Mangop –, copiii lor, aristocrați și locuitori de rând fuseseră duși în robie la Constantinopol, unde aveau să-și găsească sfârșitul. Imperiul Otoman se apropia îngrijorător și mult prea repede de stăpânirile creștine din nordul Mării Negre.

La 16 iunie 1467, protectorii Băncii San Giorgio scriau la Caffa, reluând vechiul îndemn de a trăi în pace cu „împăratul” tătarilor (*cum dictis domino imperatore*), cu principele de Theodoro (*cum domino Tedori*) și cu celelalte puteri din Marea Neagră (*cum quibuscumque aliis dominationibus Maris Pontici*)²²⁰.

Răspunzând unei scrisori trimise de la Caffa, protectorii își exprimau, la 28 aprilie 1470, acordul în legătură cu măsurile luate de autorități pentru încheierea unor tratate cu hanul tătar și cu *dominus Thodori et fratres ejusdem*²²¹. Formula aceasta confirmă că, la data amintită, sistemul de cârmuire colectivă de la Mangop rămăsese în vigoare.

Discuțiile dintre cele trei părți au mers înainte, spre satisfacția protectorilor de la Genova. La 21 ianuarie 1471, aceștia scriau la Caffa, bucuroși că se trimisese la tătari o solie, care dusesese tributul la termenul stabilit. În același timp, erau mulțumiți de insistențele făcute pe lângă domnul Goției (*dominus Gotie*) ca și el să facă același lucru, fiind convinși că, în cele din urmă, acesta va accepta să plătească tributul, pentru că atât Caffa, cât și el însuși încercau să trăiască în pace cu hanul²²².

În februarie 1471, doi soli primeau la Caffa daruri pentru domnul *Sachi*²²³. Genova și-a reluat îndemnul la luptă solidară împotriva turcilor într-o scrisoare trimisă, la 26 aprilie 1471, *magnifico amico nostro carissimo, domino Saicho, domino Tedori*. Din ea se înțelege că Isaac făcuse un drum la Caffa pentru a discuta despre apărarea comună împotriva dușmanilor (*per defensionem de li stati de tute doe le parte*). Mulțumiți de mersul lucrurilor, protectorii Băncii San Giorgio își exprimau convingerea că, în fața primejdiei comune, relațiile prietenești sunt cele mai potrivite (*vivere insieme cum sincero e fraterale amore et intelligentia*) și se declarau pregătiți să intervină pentru onoarea și apărarea principelui (*per honore et defensione de la quale se offeriamo semper prompti et apparegiati*)²²⁴. Din păcate, nu se știe ce vor fi scris protectorii în epistola pe care i-au adresat-o hanului tătar în aceeași zi de

²²⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235 și nota 4.

²²¹ *Ibidem*, p. 236 și nota 1.

²²² Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 329 și nota 3; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 236 și nota 2.

²²³ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 47.

²²⁴ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48; p. 237 și nota 3.

26 aprilie 1471²²⁵.

Poate că în legătură cu acest proiect de apărare comună, genovezii au trimis, tot în 1471, prin Cembalo, *domini Saicho pro Calamitta*, două lăzi cu arbalete, al căror preț a fost înregistrat în scriptele financiare ale Caffei (*pro capsii duabus veretonorum*)²²⁶. Din această consemnare sumară nu se pot trage prea multe concluzii, dar se poate presupune că respectivele arme – în producerea cărora genovezii aveau meșteri renumiți – erau menite apărării portului Calamita.

Recomandarea protectorilor făcută caffezilor de a avea relații de bună vecinătate cu puterile din Marea Neagră – rămase doar trei după căderea Trapezuntului – a fost formulată din nou la 6 iunie 1472, în instrucțiunile adresate noului consul al Caffei (*Ut credimus vos non ignorare, sunt in mari illo pontico inter ceteras he tres dominationes [...]; videlicet dominus imperator Tartarorum, dominus Tedor et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastris*)²²⁷. Apreciind importanța menținerii unor relații amicale cu tătarii, protectorii recomandau același fel de legături și cu stăpânitorii de la Mangop (*dominum Tedor et fratres ejus*). Era reamintit faptul că, împotriva obiceiului din vremuri trecute, principele mersese personal la Caffa și stabilise relații de prietenie (*quem dominum invenietis preter consuetudinem superiorum temporum Capham personaliter se transtulisse et cum nostris veram amicitiam contraxisse*). Autoritățile de la Caffa erau sfătuite nu numai să păstreze această prietenie, ci să o intensifice, în nădejdea că și principele va face același lucru, folositor deopotrivă caffezilor și lui însuși²²⁸. Ca și în alte rânduri, o notă de neîncredere răzbate totuși dincolo de îndemnurile la pace și alianță. Aceasta, pentru că niște cetățeni din Caffa acceptaseră să primească bani de la hanul tătar (*ab ipso imperatore Tartarorum*), ca și de la principele de Theodoro și frații săi (*domino Tedor vel fratribus ejus*), în schimbul unor informații, spre marea pagubă și pieire a orașului (*in grave damnum et perniciem illius civitatis*)²²⁹. În fine, în mesajul cifrat care însoțește această scrisoare, principele

²²⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237, nota 3.

²²⁶ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33, nota 2. Alexander Alexandrovich Vasiliev interpretează consemnarea în felul următor: „... in the same year (1471), if I correctly understand the text, two chests of projectiles, which cost the Caffian authorities 400 aspers, were sent for Saichus from Caffa, via Cembalo-Balaklava, to Calamita” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237 și nota 4). De fapt, nu era vorba despre proiectile; *magister veretonorum* era, în documentele vremii, meșterul care producea arbalete (cf. „verrette”, „verrettoni”).

²²⁷ N. Iorga, *op. cit.*, III, p. 50; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237–238.

²²⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 238 și nota 2.

²²⁹ *Ibidem*, p. 238 și nota 4.

de Theodoro este numit *vigilans*²³⁰.

Pentru anul 1472, registrele financiare ale Caffei menționează un sol, *legatus ad d(ominum) Saichum*²³¹.

Acesta este contextul în care Ștefan cel Mare, domnul Moldovei²³², „și-a luat [...] doamnă, pe cneaghina Maria de la Mangop” în septembrie 1472²³³. Amănunte despre schimbul de soli, despre tratative, despre trimiterea de daruri, despre condițiile în care s-a încheiat această căsătorie, nu avem. Maria Asanina Paleologhina – însoțită, fără îndoială, de mica sa curte – se va fi îmbarcat pe o corabie la Calamita, va fi ajuns la Cetatea Albă și, de acolo, la Suceava. Mangopul nu avea să-l revadă niciodată.

În vara anului 1474, principii de Theodoro (*domini Gotie*) s-au plâns autorităților genoveze din pricina unor conflicte iscate la granița comună. Mai precis, avuseseră loc niște furturi de cai și vite, precum și incendieri ale unor case. Incidentele îi puneau într-o situație dificilă pe genovezi, pentru că ele ar fi putut constitui un pretext de război (*possent nos facere intrare in guerram cum dictis dominis Gotie*)²³⁴. Se pare, însă, că situația s-a rezolvat înainte de a căpăta proporții alarmante.

După căsătoria în Moldova a prințesei Maria, anul 1474 părea să deschidă principatului de Theodoro perspectiva unei alte relații matrimoniale și politice dincolo de spațiul crâmlean. Totul începuse prin 1472 sau 1473, când Hozia Kokos, un evreu bogat din Caffa, scrisese marelui cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea, întrebându-l dacă n-ar dori să-l căsătorească pe fiul său cu fiica principelui Isaac (*Isaiko*) al Mangopului. Interesat de propunere, marele cneaz a trimis la Mangop, în primăvara anului 1474, un sol, pe Nikita Vasilievici Beklemișev. Principele Isaac l-a primit cu cinste și i-a spus că ar dori să ducă la bun sfârșit proiectul de căsătorie a fiicei sale, pe care solul a și văzut-o. După un an, Ivan al III-lea l-a însărcinat pe Alexei Ivanovici Starkov – solul moscovit trimis la tătari – să treacă întâi pe la Caffa, de unde să-l ia pe Hozia Kokos și apoi, împreună cu acesta ca tălmăci, pe la Mangop. Starkov ducea cu sine daruri pentru principe, pentru soția și fiica lui. Cei doi soli ai marelui cneaz ar fi trebuit să continue tratativele și, de asemenea, să afle la ce valoare se ridica

²³⁰ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 42; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 238. Pentru identificări de acest tip într-un mesaj cifrat din 1458, v. *supra*.

²³¹ N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, p. 176.

²³² În chip inexplicabil, într-o lucrare consacrată capitalei principatului de Theodoro, soțul prințesei Maria este numit „Ștefan cel Mare (Dușan), domnul Moldovei” (O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 88).

²³³ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 17.

²³⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 245 și nota 2.

zestrea miresei²³⁵. Evenimentele care aveau să urmeze au pus capăt, însă, proiectelor matrimoniale. Peste câțiva ani, fiul lui Ivan al III-lea, Ivan Ivanovici, avea să ajungă soțul Elenei, nefericita fiică a lui Ștefan cel Mare.

Pe când cneazul Moscovei încerca o alianță la Mangop, domnul Moldovei căuta deja ajutorul și colaborarea Caffei împotriva seniorului de Theodoro și a turcilor La 10 februarie 1475, autoritățile din Caffa scriau la Genova că Ștefan cel Mare (*dictus voivoda*) trimisese un sol cu misiunea de a încheia pace cu caffezii, promițând și plata unor despăgubiri pentru pagubele suferite de aceștia din partea moldovenilor. Genovezii au refuzat, însă, pentru că li se cerea să fie dușmani ai sultanului (*domini regis teucrorum*) și ai domnului Saico, domnul de Theodoro și al Goției (*domini Saici, domini Theodori et Gottie*)²³⁶.

Se înțelege de aici că, din motive astăzi necunoscute, Isaac abandonase între timp poziția antiotomană adoptată cu câțiva ani în urmă. Nu se știe dacă și frații alături de care cârmuia erau de acord cu această opțiune. Orișicum, izvoarele care se referă la evenimentele anului 1475 îl menționează pe Isaac singur.

Un frate al doamnei Maria Asanina Paleologhina, anume Alexandru, își găsisese refugiu și sprijin în Moldova. Se pare că împărăteasa aceleași năzuințe ca și cumnatul său de la Suceava. Într-un raport al solilor lui Matias Corvinul trimiși la Ștefan cel Mare, aceștia îl informau pe regele Ungariei, la 25 iunie 1475 (*die dominica post festum Nativitatis beati Joannis Baptiste*), că, în urmă cu câteva zile, domnul Moldovei (*vajvoda Stephanus*) îl trimisese pe Alexandru, fratele soției sale (*fratrem carnalem consortis sue*), la Mangop (*in regnum, quod dicitur Mango [sic !]*). Sprijinit de oaste, Alexandru a cucerit

²³⁵ Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, 41, St. Petersburg, 1884, p. 1–9, 12–13; Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare. 1472–1509*, extras din ARMSI, s. II, tom. XVII, 1895, p. 121–122; George Vernadsky, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, în „Speculum”, VIII, 1933, p. 449–450; N. Bănescu, *Contribution à l’histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 21; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48, 242–244; K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 96–97; Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 148 (ediția a II-a, București, 2001, p. 211); Gustave Alef, *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III*, Berlin, 1986, p. 82; Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 34–35 și 51–52, nota 7.

²³⁶ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 333; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 48; p. 242 și nota 2; Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în AIIX, XXIX, 1992, p. 72–73.

Mangopul și i-a adus pe toți, cu mic, cu mare, sub stăpânirea sa (*universos majores et minores in illo regno Mangop dominio suo subegisset*)²³⁷. Detalii despre drumul lui Alexandru și luptele în urma cărora a preluat tronul ne oferă Ștefan cel Mare însuși, într-o scrisoare către solii săi trimiși în Ungaria. Fratele doamnei Maria s-a îmbarcat pe o corabie a italienilor din Pangropoli (*una navis Italarum de Pangopa*)²³⁸, comandată de Filip corăbierul (*Phillipus nauta*), și, la trei zile după ce a ajuns la Mangop, a luat cetatea (*die tertia lucratus est dictum locum Mangop*), care era moștenirea sa părintească (*hereditatem paternam*)²³⁹. Așadar, în cursul lunii mai a anului 1475, Alexandru, însoțit de oșteni dați de Ștefan cel Mare, a reușit să-l detroneze pe Isaac într-un timp foarte scurt, explicabil doar printr-un sprijin din interior. Dacă i-am da crezare lui Theodoro Spandugino, Isaac ar fi fost ucis de fratele învingător²⁴⁰.

Nu se cunosc împrejurările în care un sfetnic al lui Isaac a ajuns în Moldova. Se numea Vlad, a murit în 1480 și a fost înmormântat la Suceava. Lespedea sa tombală are o inscripție în limba greacă, cu următorul conținut:

„† A adormit robul lui Dumnezeu Vlad, prea apropiatul fericitului Isac, domnul de Theodoro și al toată Chazaria. Anul 6988 (1480)”²⁴¹.

La 31 mai 1475, la puțin timp după ce Alexandru a devenit principe de Theodoro, apărătorii Caffei au văzut în fața mărețelor ziduri ale cetății (**Fig. 40–45**) catargele corăbiilor otomane puse sub comanda marelui vizir Gedik Ahmed pașa. Debarcarea s-a produs la 1 iunie. La 6 iunie, Caffa a capitulat. Turcii începuseră cucerirea litoralului crimean al Mării Negre. Au urmat, într-o succesiune uluitoare, celelalte cetăți, cu ziduri la fel de impunătoare, de la Soldaia

²³⁷ Textul latin la Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p. 12–13, nr. 11; textul latin și traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 139–141, nr. 10; v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 244.

²³⁸ Geo Pistarino, *La caduta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990, p. 486, nota 11.

²³⁹ Textul latin la Andreas Veress, *op. cit.*, I, p. 10–11, nr. 10; textul latin și traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 137–139, nr. 9; v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 244.

²⁴⁰ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („... il principe di Gothia havea amazzato il suo fratel maggiore”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („... the prince of Gothia had murdered his elder brother”).

²⁴¹ Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 262.

(Fig. 46–55), până la Cembalo (Fig. 56–58). Deasupra Goției maritime – pentru a prelua o sintagmă a lui Alexander Alexandrovich Vasiliev²⁴² –, cea care fusese cedată de tătari genovezilor și pentru care luptase principele Alexios, flutura acum steagul verde al profetului.

În vara anului 1475, principatul de Theodoro rămăsese singura putere creștină din Crimeea. Atacarea sa era iminentă. Izvoarele care descriu evenimentele din cea de-a doua jumătate a aceluși an vorbesc doar despre asediul Mangopului, fără a menționa fortificațiile de la mare sau pe cele din interior, care și ele aparțineau principatului. Se poate presupune că nici nu au existat, de fapt, acțiuni militare îndreptate asupra lor, respectivele puncte întărite predându-se după căderea capitalei sau fiind de-a dreptul părăsite de locuitori²⁴³.

Cu cele trei centuri de fortificații, cu pantele sale abrupte și văile prăpăstioase, Mangopul era, practic, o cetate inexpugnabilă. „L’ingénieuse disposition de sa défense, qui complète par des murailles, renforcées de tours crénelées, les promontoires rocheux de la montagne, où des grottes habilement aménagées et pourvues de postes d’observation tiennent lieu d’enceinte fortifiée”, scria G. I. Brătianu²⁴⁴. Din acest motiv, asediul său a devenit „cea mai complicată campanie a armatei turcești din Europa de sud-vest de după luarea Constantinopolului”²⁴⁵.

Pentru reconstituirea asediului, dispunem de puține surse scrise, care oferă, cel mai adesea, doar informații de ordin general. De pildă, un autor contemporan evenimentelor din 1475, Laudivius da Vezzano, povestea într-o scrisoare că, după căderea Caffei, turcii s-au luptat cu goții, ca să le ia cetatea (*arcem eorum munitissimam expugnaret*) și, pentru aceasta, au dus oaste aproape de ea. Locuitorii cetății au rezistat cu tot mai multă putere, pe zi ce trecea, așa încât nu se știa cine va ieși victorios. În cele din urmă, s-a aflat rezultatul nefericitului război²⁴⁶.

Cronicarul otoman Djennebi scria că, în 1475, Gedik Ahmed pașa a hotărât să ia fortăreața Mangopului, o cetate mare, situată pe vârful unui munte înalt și greu accesibil. Grecii puseseră stăpânire pe ea și se instalaseră acolo. Iar Ahmed pașa a început această treabă grea și a reușit să ia cetatea²⁴⁷.

După înlăturarea lui Isaac, principe la Mangop rămăsese Alexandru. El trebuie să fi fost acela care, sprijinit și de oștenii cu care venise din Moldova, a

²⁴² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 249.

²⁴³ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 147.

²⁴⁴ G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, p. 180–181.

²⁴⁵ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 153.

²⁴⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 249 și nota 2.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 258.

condus apărarea cetății. Într-un raport trimis de rectorul și consiliul Raguzei dogelui Veneției, Pietro Mocenigo, la 18 februarie 1476, se vorbește într-adevăr de un stăpân al locului, numit când *comes*, când *dominus*²⁴⁸. Cronicarul turc Așâk pașa-zade povestește, însă, că la Mangop erau doi cârmuitori. Unul a ieșit în afara zidurilor, în întâmpinarea lui Gedik Ahmed pașa, fiind hotărât să-i predea cetatea. Dar acest principe avea un rival, care se afla și el în fortăreață și care nu era de acord să capituleze. A închis porțile, aprinzând astfel scânteia. Și lupta a început. În mai multe rânduri, principele care ieșise dincolo de ziduri a cerut predarea fortificației, dar nu a fost ascultat. Mai mult decât atât, cei din interior au vrut să-i alunge din cetate soția și fiii²⁴⁹.

Tot despre doi conducători vorbește și Sa'adeddin. Potrivit acestuia, când turcii au început asediul, principele (*Techiur*) s-a înspăimântat așa de tare, încât nu-și mai putea afla nici liniștea, nici odihna. Ca să-și salveze propria viață și pe aceea a familiei sale, a părăsit cetatea și a mers să se întâlnească imediat cu pașa, căruia i-a promis că se va supune și va presta omagiu sultanului. În cetate se găsea, însă, una dintre rudele sale, un om foarte stăruitor și încăpățânat în intențiile lui și tenace în apărarea cetății. Principele, scârbit și ofensat, a încercat să-l convingă să renunțe la rezistența lui dârză. Dar, ori de câte ori venea spre cetate și încerca să-l convingă să capituleze, celălalt nu dădea atenție și nu înceta să lupte și să apere cetatea²⁵⁰.

Din cele două relatări ale cronicarilor otomani rezultă că Mangopul avea, în 1475, doi conducători, dintre care unul – cu soție și copii – ar fi vrut să capituleze, știind că „sfârșitul acestei încăpățănări va fi foarte rău”²⁵¹, iar celălalt, rudă cu primul, era adeptul apărării dârze a cetății. O parte din aceste informații se pot verifica și în alte surse.

Un contemporan al evenimentelor petrecute în Crimeea la 1475 amintea, în jurnalul său, un singur principe, *il Signior de la Gotia*²⁵². Știrea se regăsește și într-o scrisoare a lui Eminek Mârza, mai-marele clanului Șirin, către Mehmed al II-lea, datând din mai 1476. Răspunzând invitației sultanului de a i se alătura într-o campanie împotriva Moldovei, beiful se referea la evenimentele din anul precedent, când „Menküp, cârmuit de numitul Alexios Sirianul”, dimpreună și cu alte pământuri ale „necredincioșilor” fuseseră

²⁴⁸ *Războieni*, p. 155, nr. 16.

²⁴⁹ F. H. Haibullaeva, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001, p. 365.

²⁵⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.

²⁵¹ *Ibidem*.

²⁵² Sergiu Iosipescu, *Ștefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5–6, p. 651.

cucerite de turci²⁵³. Editorii izvorului l-au identificat pe Alexios Sirianul cu Alexandru, ultimul principe cunoscut de Theodoro²⁵⁴. Este adevărat că Alexios și Alexandru sună oarecum asemănător; ele sunt, totuși, două nume diferite. Și apoi, ce explicație s-ar putea da supranumelui sau poreclei „Sirianul” (admițând că nu va fi fiind, la mijloc, o eroare de redactare sau de transcriere)? În acest context, reamintesc în treacăt și bizara informație dintr-un raport genovez din august 1455 despre domnii de la Mangop, anume *Alexius cum omnibus fratribus*²⁵⁵, în care unii istorici i-au văzut pe fiii lui Olobei²⁵⁶. Jörg von Nürnberg, autorul german al unei istorii a turcilor, scrisă în ultimele decenii ale secolului al XV-lea²⁵⁷, a consemnat faptul că, în timpul asediului, la *Sandtoder* se aflau trei regi (*drey konig*), dintre care doar unul pare să fi fost tăiat de turci după cucerire²⁵⁸. Theodoro Spandugino știa de un singur principe, care își ucisese fratele mai mare și îi uzurpase tronul, și care avea fii²⁵⁹. S-ar zice că autorul se referă la Alexandru, care se ridicase cu adevărat asupra fratelui său. În veacul al XVI-lea, cronicarul polonez Matei Miechowski avea să scrie despre doi duci de Mangop (*duces de Mankup*), de origine și limbă gotă, frați între ei (*duces et fratres de Mankup*)²⁶⁰. În sfârșit, un preot grec, „om deja

²⁵³ *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejey, Paris–La Haye, 1978, p. 62.

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 63; v. și Anca Popescu, *op. cit.*, p. 171.

²⁵⁵ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326, nota 4; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 213, nota 1.

²⁵⁶ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 327; v. și *supra*.

²⁵⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *Jörg of Nuremberg, a Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, în „Byzantion”, X, 1935, p. 205–209; Constantin I. Karadja, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omăgiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943, p. 398–409.

²⁵⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, p. 251 și nota 1.

²⁵⁹ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („...il principe di Gothia havea amazzato il suo fratel maggiore et usurpatosi lo stato”; „... uno suo figliolo piccolo ...”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („...the prince of Gothia had murdered his elder brother and usurped his place”; „... one of the King's little sons ...”).

²⁶⁰ Mathias de Miechow, *Tractatus de duabus Sarmatiis, Asiana et Europiana, et de contentis in eis, Liber primus* (Matvej Mechovskij, *Traktat o dvuch Sarmatijach*, vvedenie, perevod i kommentarii S. A. Anninskogo, Moscova-Leningrad, 1936, p. 151); v. și N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 și nota 2. Această informație avea să fie preluată ulterior și în alte lucrări; v., de pildă, Johann Christoph Becmann, *Historia Orbis Terrarum, Geographica et Civilis*, Frankfurt–Leipzig, 1698, p. 379 (*Superfuere ad atatem usque nostram Duces Gothorum nobilissimi de Mankup dicti, qui castrum Mankup semper a Tartarorum ui defenderunt, donec Machumet Turcarum Imperator Caffam expugnavit, Tartarosque ac Peninsulam suo subjecit Imperio, tum et Castrum Mankup cepit, ac duos Duces Fratres de Mankup gladio percussit, in quibus et tota Gothorum illorum Nobilitas cessavit*).

încărcat de ani, cumsecade și nu incult” (*iam annoso, probo et non rudi*), pe care diplomatul Martin Broniowski îl găsisse printre ruinele Mangopului în 1578, îi povestise acestuia că, „puțin înainte ca orașul lui să fie asediat de turci, rezidau acolo doi principii greci, unchi și nepot, care erau, se pare, din sângele împăraților de la Constantinopol sau Trapezunt” (*paulo ante civitatis eius a Turcis obsidionem Duces quidam duo Graeci, quos Constantinopolitanorum vel Trapezuntii Imperatorum sanguinis fuisse certe apparet, patruus et nepos ibi mansissent*)²⁶¹. Faptul că măcar unul dintre principii de Theodoro avea familie este confirmat și de raportul raguzan din 1476²⁶².

În concluzie, patru surse (autorul anonim, raguzanii, Eminek Mârza și Theodoro Spandugino) se referă la un singur principe al Mangopului, iar celelalte vorbesc de doi (Așâk pașa-zade, Sa’adeddin, Matei Miechowski și Martin Broniowski) și chiar de trei stăpânitori (Jörg von Nürnberg). Cunoscând sistemul colectiv de cârmuire din principatul de Theodoro, ar fi de acceptat că, la 1475, existau într-adevăr cel puțin doi conducători²⁶³. Ipoteza aceasta se susține cu atât mai mult cu cât Așâk pașa-zade, Sa’adeddin, Matei Miechowski și Martin Broniowski afirmă că respectivii principii erau rude între ei. Potrivit lui Așâk pașa-zade, Sa’adeddin, raportului raguzan și lui Theodoro Spandugino, cel puțin unul dintre principii avea soție și copii. În ceea ce privește originea lor, Matei Miechowski spune că erau goți, iar Martin Broniowski, că erau greci, înrudiți cu împărații bizantini.

După aprecierea lui Jörg von Nürnberg, platoul era locuit de 15.000 de oameni, tineri și bătrâni (*iung und alt*)²⁶⁴. Cât privește principatul, acesta pare să fi avut în jur de 30.000 de case²⁶⁵. Oastea pe care principii de Theodoro au putut să o ridice la 1475, pentru apărarea cetății lor de scaun, era, așadar, destul de mare. Ei i se adăugau luptătorii cu care Alexandru venise din Moldova și care îl ajutaseră, cu puțin timp în urmă, să-l detroneze pe Isaac²⁶⁶. Autorul contemporan evenimentelor avea să scrie că, la Mangop, *uno castello fortissimo della Gotia*, se aflau *il Signior de la Gotia con 3 cento*

²⁶¹ Martini BRONIOVII, de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, *Tartariae Descriptio*, p. 7; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 și nota 1.

²⁶² *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.

²⁶³ V. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 260.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 251 și nota 1; p. 259 și nota 2.

²⁶⁵ *Războieni*, p. 155, nr. 16. Dintr-o eroare, în traducerea românească a izvorului apar doar „30 de case” (*ibidem*, p. 156); v. și A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 35 și nota 2; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 259 și nota 1.

²⁶⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 260–261.

*Vallachi*²⁶⁷.

Etapele asediului cetății Mangop și unele aspecte de ordin tactic și strategic s-au putut clarifica abia în urma cercetărilor arheologice, ale căror rezultate, coroborate cu puținele izvoare scrise, au îngăduit reconstituirea ultimelor luni din viața principatului de Theodoro²⁶⁸.

Asediul a durat o jumătate de an – cu mult mai mult decât acela al Constantinopolului sau al cetăților Novo Brdo ori Smederevo²⁶⁹ – și a provocat pierderi grele de amândouă părțile. Oastea otomană era condusă de marele vizir Gedik Ahmed pașa, cel care reușise să cucerească, într-un timp foarte scurt, coloniile genoveze din Crimeea, trecând cu ușurință de mărețele lor fortificații.

Potrivit mărturiei cronicarului otoman Așâk pașa-zade, după ce cuceriseră Caffa, precum și alte cetăți și regiuni, turcii au pornit spre Mangop (*Menküb*) și, oprindu-se lângă cetate, și-au instalat tunurile²⁷⁰. Sa’adeddin vorbește și el despre împresurarea Mangopului (*Menkub*), adăugând amănuntul că, după câteva lupte, turcii ar fi pricinuit distrugerii zidurilor²⁷¹. Cercetarea efectuată pe teren a dovedit că, într-o primă etapă, turcii au încercat să atace Mangopul doar dinspre sud-est, focul fiind îndreptat asupra fortificațiilor **A. XVII** și **A. XIX**²⁷² (**Fig. 59, 60**), dar imposibilitatea folosirii eficiente a artileriei – din cauza pantei greu accesibile și a distanței mari la care au trebuit amplasate tunurile – și numărul mare de morți (după două veacuri se mai vorbea, vădit exagerat, de pierderea a 7.000 de ieniceri) i-au determinat să schimbe tactica inițială.

În cea de-a doua etapă a asediului, au fost așezate tunuri în poziție de tragere și în partea de nord, în defileul Hamam-Dere, ținta bombardamentului constituindu-l fortificațiile **A. XIV** și **A. XV**. Luându-se ca reper distrugerile provocate de ghiulele la zidurile fortificației **A. XIV** și stabilindu-se azimutul direcției de tragere, s-a putut identifica locul amplasării bateriei turcești. Două platforme pe care fuseseră instalate tunurile și drumul care urca până la ele, pe partea vestică a promontoriului Elli-Burun, s-au păstrat până astăzi. Erau tunuri grele, de calibru mare (35, 40 și 42 cm), care foloseau ghiulele din granit, și tunuri mici și mijlocii, care utilizau ghiulele din marmură. Un număr înfinit de

²⁶⁷ Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651.

²⁶⁸ Am făcut această reconstituire întemeindu-mă pe lucrările fundamentale în domeniul ale lui A. G. Gertsen (v., de pildă, A. G. Gertsen, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001, p. 366–387; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 150–154).

²⁶⁹ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 153.

²⁷⁰ F. H. Haibullaeva *op. cit.*, p. 365.

²⁷¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.

²⁷² A. G. Gertsen, A. Yu. Manaev, *op. cit.*, p. 330.

fragmente, de varii dimensiuni, ale ghiulelelor trase de tunurile turcești au fost descoperite în ruinele Mangopului (**Fig. 61–63**), unele dintre ele rămase, vreme de secole, înfipte în zidărie. Fortificațiile înălțate în vremea lui Iustinian au fost luate cu asalt de cinci ori²⁷³. Asediații aruncau cu pietre, asediatorii trăgeau cu arcul. Sute de vârfuri de săgeți au fost descoperite, dintre care unele – ca și în cazul ghiulelelor – înfipte în ziduri.

După un timp, Gedik Ahmed pașa – povestesc cronicarii otomani Așâk pașa-zade și Sa'adeddin – a înțeles că cetatea nu va putea fi luată prin luptă. A recurs, deci, la o stratagemă. Prefăcându-se că-și retrage trupele, a lăsat un număr mic de soldați pentru continuarea blocadei. Cu ceilalți, a plecat el însuși, ca și când ar fi abandonat asediul. De fapt, vizirul și-a ascuns luptătorii, așteptând un moment prielnic. Apărătorii cetății, văzând că pașa se retrăsese și încrezându-se în rezistența fortificațiilor și în tăria propriilor brațe, au ieșit de mai multe ori în afara zidurilor și s-au angajat în lupte cu asediatorii. În timpul uneia dintre aceste confruntări, asediatorii s-au prefăcut că fug, atrăgându-i după ei pe apărători și îndepărtându-i de cetate. Turcii, care până atunci stătuseră la pândă, au ieșit din ascunzătoare și i-au atacat cu săbiile. În vreme ce ei se luptau, Gedik Ahmed pașa a atacat din spate, tăindu-le retragerea celor care fugeau către cetate²⁷⁴. Se încheia, astfel, cea de-a treia fază a asediului.

În raportul rectorului și consiliului Raguzei către dogele Veneției, capitularea cetății este pusă pe seama foametei cauzate de îndelungul asediu. Autoritățile raguzane povesteau că, în luna decembrie a anului care trecuse, turcii luaseră în stăpânire Alexa (*communitatem Alexam*), o cetate de necucerit, atât datorită poziției sale naturale, cât și a apărării ei. Nemaiputând să îndure foamea (*non possent fame obsessum*), luptătorii au fost, însă, siliți să se predea²⁷⁵.

Sunt și izvoare care nu amintesc nici stratagama marelui vizir otoman, nici vreun alt mijloc prin care a fost luat Mangopul. De pildă, Jörg von Nürnberg a consemnat că, după cucerirea cetăților Caffa și Soldaia, turcul s-a îndreptat spre un oraș cu numele *Sandtoderro*, dar nu l-a putut lua și a fost silit să se retragă. Trei luni mai târziu, cetatea a fost predată de bună voie (*Darnach aber drew monat do ergaben sie sich mit willen*)²⁷⁶. Theodoro Spandugino a scris că sultanul Mehmed, auzind cum principele de Goția își ucisese fratele mai mare și îi uzurpase tronul, l-a trimis pe beglerbegul său cu război asupra lui. Asediul l-a silit pe principe să se predea, cu condiția de a-i fi salvate viața și

²⁷³ Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651.

²⁷⁴ F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 256.

²⁷⁵ *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.

²⁷⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 și nota 1.

averea²⁷⁷. Cronicarul polonez Matei Miechowski s-a mărginit a consemna că turcul i-a lovit cu sabia (*gladio percussit*) pe cei doi duci frați ai Mangopului – unici păstrători ai neamului și limbii gote, nădejdea perpetuării acestui neam – și a luat în stăpânire cetatea (*castrum Mankup possedit*), singura, de altfel, pe care ducii o păstrasera (*dumtaxat castrum Mankup retinentibus*)²⁷⁸. După Martin Broniowski, „grecii, de fapt creștinii, nu locuieră acolo [la Mangop – *n. mea*] mulți ani și, puțin mai târziu, acel oraș a fost smuls de necredinciosul și foarte crudul neam al turcilor, care a promis protecție și (apoi) a retras-o” (*Greci vero Christiani non multis tamen annis eam inhabitavere, ac paulo post ab infideli et immanissima Turcarum gente civitas illa fide eis data et violata erepta fuit*)²⁷⁹.

Nici analiza izvoarelor scrise, nici cercetarea arheologică nu au condus până în prezent la stabilirea cu precizie a locului pe unde turcii au reușit să străpungă centura fortificată din nord (**Fig. 64, 65**). Așâk pașa-zade scrie doar că atacatorii au cucerit o poartă, după care Mangopul a fost luat²⁸⁰. Este posibil ca pătrunderea pe platou să se fi făcut prin râpa Laghernaia, mai slab întărită pe flancuri²⁸¹. Unii dintre apărători au rămas să lupte, până la moarte, închiși între zidurile curții princiare, transformată în punct de rezistență separat, în centrul platoului²⁸². Alții, dimpreună, probabil, și cu locuitori ai orașului, s-au retras în citadela de pe promontoriul Teşkli-Burun. Din biserica mică, săpată în piatră, situată la extremitatea estică a promontoriului și cunoscută astăzi drept „biserica garnizoanei”²⁸³ (**Fig. 66, 67**) s-au auzit ultimele cântări și rugăciuni ale celor din urmă luptători creștini ai Mangopului. Zidurile citadelei au început a fi

²⁷⁷ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („Dapoi adunque vedendo Mehemeth che il principe di Gothia havea amazzato il suo fratello maggiore et usurpatosi lo stato, mandò lo suo biglierbei, cioè uno di capitani generali di terraferma, et assediò detto principe, il quale se li rese d'accordo, salvo tamen ho havere et le persone”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („Mehmed then learnt that the prince of Gothia had murdered his elder brother and usurped his place. So he sent his *Beylerbey* („biglerbei”), his captain-general on land, to make war on the said prince. An agreement was reached to the effect that his person and property were safe”).

²⁷⁸ Mathias de Miechow, *op. cit.*, p. 151; v. și N. Bănescu, *op. cit.*, p. 33; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 251 și nota 2. Pentru comparație: Johann Christoph Bemann, *op. cit.*, p. 379.

²⁷⁹ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 și nota 1.

²⁸⁰ F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.

²⁸¹ A. G. Gertsen, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, p. 381; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

²⁸² A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 385; idem, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

²⁸³ A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 182; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

bătute cu tunuri de calibru mic și mijlociu, fragmente de ghiulele din marmură și granit fiind descoperite în golul porții. Pe locurile ultimelor lupte a fost găsită o monedă emisă în vremea lui Ștefan cel Mare, dovadă a faptului că oștenii trimiși de domnul Moldovei au participat la apărarea Mangopului până la sfârșit²⁸⁴ (**Fig. 68**).

Urmările înfrângerii sunt povestite în chip aproape identic de toți autorii care au scris despre aceste evenimente. În raportul raguzan se arată că domnul a fost prins împreună cu toată familia sa (*captum cum tota familia*), dus la Constantinopol și sugrumat. Soția și fetele lui au fost luate de sultan *in usum suum, sive in abusum*²⁸⁵. După cucerirea fiecărei regiuni – spune Așâk pașa-zade – „beii” au fost aduși la Stambul, iar averile lor au fost predate padișahului. Fetele și soțiile lor au fost dăruite supușilor padișahului²⁸⁶. Din cele scrise de Theodoro Spandugino se înțelege că principelui i s-ar fi promis, de către marele vizir Gedik Ahmed pașa, că viața și averea îi vor fi salvate. Însă, odată ajuns la Constantinopol, Mehmed al II-lea a poruncit să fie decapitat, zicându-i că promisiunea comandantului să o respecte acela. Unul dintre fiii cei mici ai principelui a fost turcit. Autorul l-a văzut încă în viață, cu prilejul ultimei sale călătorii la Constantinopol²⁸⁷. Și lui Martin Broniowski i se vorbește, la 1578, despre nerespectarea, de către turci, a condițiilor capitulării, în urma căreia „acei principii au fost duși vii la Constantinopol de cel mai crud și mai hain împărat al turcilor, Selim, cu 110 ani în urmă, și măcelăriți cu cruzime” (*Duces illi Constantinopolitani vivi abducti a crudelissimo et sceleratissimo Turcarum Imperatore Selimo ab annis centum et decem crudeliter contrucidati sunt*)²⁸⁸. Firește că evenimentele descrise nu se petrecuseră cu 110 înainte și că sultanul cuceritor nu era Selim, ci Mehmed al II-lea²⁸⁹.

Cronicarul german Jörg von Nürnberg știa că turcul i-a ucis pe regele

²⁸⁴ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 154.

²⁸⁵ Textul latin și traducere în limba română în volumul *Războieni*, p. 155–156, nr. 16.

²⁸⁶ F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.

²⁸⁷ C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 155 („... ma conducendolo fino a Constantinopoli, Mehemeth lo fece decapitare, dicendoli: Li patti che lo mio capitano ti ha promesso lui te li osservi; et fece turco uno suo figliolo piccolo, elquale viddi l'ultima volta che io fui a Constantinopoli esser anchora vivo”); Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 34 („But in the end Mehmed had him brought to Constantinople and decapitated, telling him that he had broken his agreement. He made one of the King's little sons a Turk; and I saw him still alive when I was last in Constantinople”).

²⁸⁸ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeā, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7–8; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253 și nota 1.

²⁸⁹ V. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253.

de la Mangop și pe tot poporul său (*Er ertodt die konig mit allem volck*)²⁹⁰. Cercetările arheologice efectuate pe platou confirmă această informație, dezvăluind soarta cumplită a locuitorilor orașului după cucerire. În bazilică își dorm somnul de veci oameni cu membrele superioare sau inferioare retezate și cu craniile purtând urme de lovituri violente. Într-un singur mormânt din bazilică au fost descoperite 17 schelete. Bazinele vechilor prese, în care altădată se storceau strugurii pentru vin (**Fig. 69, 70**), au devenit și ele morminte comune. Alte trupuri nici n-au mai apucat a fi înhumate: depuse pe loc gol, au fost acoperite cu pământ și pietre²⁹¹.

Potrivit descrierii lui Sa'adeddin, învingătorii au sărbătorit biruința în sunete de cymbale, care au umplut bolta cerească. Steagul verde al profetului a fost ridicat pe înălțimea zidurilor și a bastioanelor cetății²⁹². Bisericele au fost transformate în meceturi, adaugă Așâk pașa-zade, și în numele padișahului s-a rostit acolo o rugăciune (*hutba*)²⁹³.

După aflarea veștii despre căderea Mangopului, Ștefan cel Mare a trimis un sol la Poartă, încercând să răscumpere pe *lo signore de lo Todoro, che era parente del Vlacho* [al domnului Moldovei] *et altri signori de Gutia*. Deși zvonul că aceștia ar fi fost uciși cu toții circula deja, turcii au căutat să-l înșele pe solul moldovean și l-au dus la închisoare pentru a vorbi cu prizonierii. Erau, de fapt, alte persoane, închise și ele, despre care trimisul lui Ștefan vodă a înțeles că *non erano quelli che cerchava*²⁹⁴.

Este posibil ca unii membri ai familiei princiare, plecați de la Mangop înainte de asediu, să fi supraviețuit. Acesta pare să fie cazul unui anume Constantin (amintit în grupul care a însoțit-o, în 1472, pe Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleolog, în drumul său de la Roma la Moscova), intrat în monahism cu numele Casian și canonizat mai târziu, care a fost identificat drept un posibil prinț de la Mangop²⁹⁵, „a close relative of Olobei, Isaac, Alexander, and Maria”²⁹⁶. Dacă această înrudire va fi existat cu adevărat, ne putem întreba dacă prezența la Moscova a unui membru al familiei domnitoare de Theodoro nu va fi influențat hotărârea marelui cneaz Ivan al III-lea de a-și căuta noră la

²⁹⁰ *Ibidem*, p. 251 și nota 1.

²⁹¹ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 155.

²⁹² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 257.

²⁹³ F. H. Haibullaeva, *op. cit.*, p. 365.

²⁹⁴ N. Iorga, *Acte și fragmente...*, III, p. 55; *Războieni*, p. 173, nr. 23; v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 262–263.

²⁹⁵ P. Pierling, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, I, Paris, 1896, p. 161; Robert Croskey, *op. cit.*, p. 52, nota 7; Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995, p. 114, nota 146; v. și *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

²⁹⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 246.

Mangop, chiar după anul 1472.

În 1514, un sol trimis de marele cneaz Vasile al III-lea la Istanbul avea să se întoarcă la Moscova însoțit de un reprezentant al sultanului Selim I, numit Kemalbi (Kemal bei). Într-o scrisoare a sa către un dregător moscovit – descendent al unei cunoscute familii bizantine, Gheorghe Tarchaniotes –, Kemalbi spunea că odinioară el se numise *Theodoretes* și că avusese un nepot Manuel. După părerea unor specialiști, Kemalbi ar fi purtat, înainte de trecerea la islamism, numele Theodoret. După opinia altora, Kemalbi ar putea să fie chiar fiul turcit al principelui Alexandru – pe care Theodoro Spandugino îl întâlnise la Constantinopol –, *Theodoretes* însemnând, în acest caz, „de Theodoro”²⁹⁷.

Câțiva ani mai târziu, în 1522, apare în izvoarele rusești un Skinder (Alexandru) *Mangupski*, ajuns la Moscova pentru a-i cumpăra blănuri sultanului Soliman Magnificul. Interesat mai mult de profitul său decât de afacerea sultanului, Skinder a stârnit nemulțumirea marelui cneaz Vasile al III-lea, care s-a plâns, prin ambasadorul său, la Poartă. Nu se știe cum se va fi rezolvat diferendul, însă Skinder este atestat la Moscova și în 1524, și în 1530 – anul când a și murit acolo. Se presupune că acest personaj ar fi aparținut și el familiei domnitoare de Theodoro, după cum s-a avansat și ipoteza că el ar fi fost, pur și simplu, un turc provenit de la Mangop, precum acel Mahmut aga *Mangupski*, din vremea hanului crimean Devlet Ghirai I (1551–1577)²⁹⁸.

*

Astăzi, Mangopul este pustiu, iar ruinele sale inspiră o tristețe fără margini. Măceșii, spinii, iedera și merii sălbatici (**Fig. 71–74**) au înlocuit florile, vița de vie și pomii roditori de altădată. Gropi săpate în stâncă, acum neacoperite și lipsite de conținut, amintesc de vechi morminte (**Fig. 75, 76**). În jurul bisericilor, pietre tombale zac risipite și sparte de multe veacuri (**Fig. 77–84, 86, 87**). Formele și decorurile elegante ale unora dintre ele – de certă influență orientală – duc cu gândul la monumente funerare contemporane lor, ca de pildă cele din cimitirul hanilor tătari de la Bahcisarai (**Fig. 85, 88**).

Ceea ce nu a fost furat, topit sau spart și ceea ce s-a scos la lumină prin cercetările arheologice efectuate la Mangop pe parcursul secolului trecut se păstrează astăzi într-un depozit amenajat în cuprinsul palatului hanilor de la Bahcisarai. Vase de ceramică, decoruri arhitectonice din marmură, pietre de mormânt, inscripții, pisanii uriașe cu pajura imperială și cu monograma principelui Alexios, ghiulele turcești – mărturii ale vieții și ale morții Mangopului – și-au găsit în sfârșit liniștea în acest adăpost modest (**Fig. 89–91**).

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 268–269.

²⁹⁸ *Ibidem*, p. 269.

Prea puține dintre lucrurile care se văd acum pe platoul Mangopului mai amintesc despre prințesa Maria Asanina Paleologhina, cea care avea să devină doamna lui Ștefan vodă al Moldovei. Aproape neschimbată a rămas priveliștea. Spre răsărit și spre miazăzi se zăresc culmile munților Crimeii, dincolo de care se întinde marea (**Fig. 92, 93**). Către apus tot marea se află, cu vechiul port de la Calamita. Din reședința principilor de la Mangop, ca și din interiorul citadelei, spre miazănoapte, se deschide o perspectivă largă, care se întinde de la baza promontoriilor sub formă de degete, prin defileurile stâncoase, până către un orizont foarte îndepărtat, unde odinioară se aflau stăpânirile tătărăști și reședința hanilor (**Fig. 94, 95**). Asemănarea priveliștii din zilele noastre cu aceea descrisă de ieromonahul Matei, la sfârșitul celui de-al XIV-lea veac, merge până la identitate.

Pe temeiul vestigiilor existente, cu greu se mai poate reconstitui felul în care vor fi arătat bisericile Mangopului. În partea de sud-est a platoului sunt răspândite biserici cioplite cu dalta direct în stâncă²⁹⁹ (**Fig. 96, 97**). În apropierea citadelei, săpăturile arheologice au scos la lumină o biserică de o formă mai puțin obișnuită – octogonală –, amintind de biserica Sfântului Mormânt de la Ierusalim³⁰⁰ (**Fig. 98**). Datarea edificiului a suscitât controverse între specialiști³⁰¹. Cercetări de dată foarte recentă o plasează în vremea refacerii zidurilor citadelei, adică, foarte probabil, în domnia lui Alexios³⁰². Se presupune că ea ar fi îndeplinit rolul de capelă a principilor, în interiorul citadelei.

Pe versantul sudic al platoului, cioplită în peretele abrupt, se află o mănăstire, datată spre sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea. Adăpostește și ea morminte (după unele păreri, aici ar fi fost chiar necropola principilor de Theodoro), dar ceea ce o deosebește de bisericile de sus, de pe platou, sunt resturile destul de consistente de frescă³⁰³. Picturile de bună calitate constituie o probă unică și sigură pentru ceea ce vor fi fost frescele celorlalte biserici, din perioada de înflorire a principatului.

La capătul promontoriului Teșkli-Burun (**Fig. 99**), în „vârful degetului”,

²⁹⁹ E. V. Vejmar, *Разведки оборонительных стен и некрополя*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 420–424; A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Пещерные церкви Мангуна*, Simferopol, 1996.

³⁰⁰ A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 180; v. și A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 44.

³⁰¹ O sinteză a punctelor de vedere, la Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 129–130.

³⁰² A. G. Gertsen, *Описание Мангуна-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 570, 572.

³⁰³ O. I. Dombrovskij, *Фрески средневекового Крыма*, Kiev, 1966, p. 78–89; idem, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 67–69; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 138–139.

trei complexe cioplite în piatră par să fi avut, de-a lungul timpului, mai multe întrebuințări³⁰⁴. O încăpere care formează primul etaj al complexului nr. 1 („Baraban-Koba”), prevăzută cu deschideri pe trei direcții – azi, mult lărgite, mai cu seamă pe părțile laterale, din pricina prăbușirii pereților de stâncă –, trebuie să fi fost folosită cândva ca punct de observație (**Fig. 100–102**). Pe o scară, și ea din piatră, se coboară la etajul inferior. Aici, cinci încăperi mici și una mai mare, dispuse în jurul unei săli cu tavanul susținut de o coloană, au îndeplinit, probabil, rolul de temniță subterană (**Fig. 103, 104**). În complexul nr. 2 – a cărei destinație nu a putut fi încă stabilită –, într-o mare încăpere patulateră, la care se ajunge coborând o scară cu 15 trepte din piatră (**Fig. 105, 106**), se mai vede încă locul unui mormânt, azi lipsit de conținut și neacoperit (**Fig. 107**). În sfârșit, în interiorul celei mai mari încăperi din complexul nr. 3, se distinge fundația săpată direct în piatră a unei bisericuțe (**Fig. 108**). Complexul a fost, așadar, un loc de rugăciune, însă el a putut îndeplini și ceva rosturi militare. Asemenea fundații cioplite în stâncă ale unor biserici și paraclise mai există și în afara citadelei (**Fig. 109**). Cu vremea, zidurile lor au fost demantelate, iar materialele de construcție – cărate și refolosite în alte părți.

Vechimea grotelor artificiale de la Mangop nu a putut fi încă stabilită cu exactitate, dar este foarte probabil că aceste amenajări aparțin unora dintre primii locuitori ai platoului. La sfârșitul veacului al XIV-lea, ieromonahul Matei văzuse sălile cu podele și tavane din piatră, la care coborâse pe o scară, și ea din piatră³⁰⁵. Călătorul vorbește, însă, și despre palate și încăperi frumos împodobite, plăcute și luminoase, cu fața spre răsărit³⁰⁶. Este de presupus, prin urmare, că incintele săpate în stâncă reprezentau numai partea subterană a unor construcții, care se înălțau deasupra. De-a lungul timpului, zidăria și decorurile arhitectonice au fost distruse, din palatele, locuințele și construcțiile militare de odinioară rămânând numai subsolurile.

În doar două cazuri, zidurile bisericilor de la Mangop nu au fost desfăcute în întregime. Unul îl constituie biserica numită a Maicii Domnului³⁰⁷. Pereții săi albi din piatră, păstrați fragmentar, sunt năpădiți de vegetație (**Fig. 110–112**). Pietre sculptate, împrăștiate în jurul lor, sunt singurele mărturii ale decorului arhitectonic de odinioară (**Fig. 113**). În cursul săpăturilor arheologice, în ruine a fost descoperit un fragment dintr-o placă de calcar înfățișând un

³⁰⁴ E. V. Vejmar, *op. cit.*, p. 424–429; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 575–576; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 182–183; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131–135.

³⁰⁵ Silvio Giuseppe Mercati, *op. cit.*, p. 21; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 575–576, 582, 583.

³⁰⁶ Silvio Giuseppe Mercati, *op. cit.*, p. 21; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 582, 583.

³⁰⁷ A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 184; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

animal, probabil un leu³⁰⁸ (**Fig. 114**). Lespezi de mormânt, răspândite pe o suprafață destul de întinsă, atestă existența aici a unei necropole, folosită, se pare, și după căderea Mangopului (**Fig. 82–84, 86**).

Bazilica³⁰⁹, situată aproximativ în centrul platoului, a fost construită în vremea împăratului Iustinian I. De trei ori distrusă, până la 1475, și tot de atâtea ori refăcută, păstrează și ea fragmente din uriașele ziduri de altădată (**Fig. 115–117**). Construcția avea o lungime de 31,5 m și o lățime de circa 27 m. În timpul ultimei refaceri, din secolul al XV-lea, intrarea principală (**Fig. 118**), de la vest – care dădea spre cea de-a doua linie de fortificații – a fost blocată, accesul începând a se face pe latura de sud. Deși săpături arheologice se întreprind aici de la sfârșitul veacului al XIX-lea, bazilica nu este întru totul cunoscută, părți destul de însemnate ale ei rămânând în continuare nestudiate. Ca și în cazul bisericii Maicii Domnului, pietrele de mormânt și mormintele însele, descoperite într-un număr impresionant în bazilică și în exteriorul ei, sunt dovezi ale funcționării unei necropole încă de la începutul existenței edificiului (**Fig. 77–81, 87**). Două rânduri de coloane din marmură împărțeau biserica în trei nave: una centrală, de dimensiuni mai mari, și două laterale, mai mici, egale între ele (**Fig. 7, 8**). Nava centrală și cea sudică se terminau, în partea de răsărit, cu două abside. Pardoseala era împodobită, în unele zone, cu mozaic lucrat din cuburi de secțiune pătrată, rombică și triunghiulară, culorile predominante fiind alb, roșu și negru. Coloanele aveau capiteluri din marmură, decorate cu frunze de acant (**Fig. 119**), întocmai ca și alte elemente descoperite în bazilică (**Fig. 120, 121**). Săpăturile arheologice efectuate la începutul secolului al XX-lea au scos la lumină fragmente din ancadramentul unei uși (**Fig. 122**) cu un decor asemănător aceluia de la poarta turnului citadelei³¹⁰ (**Fig. 33**). O parte de cornișă (**Fig. 123**), o piatră de mormânt (**Fig. 124**), precum și mici bucăți de marmură sau piatră, toate descoperite în perimetrul bazilicii (**Fig. 125**), prezintă, și ele, același tip de decorație, întâlnit și în alte părți din Crimeea, atât la biserici, cât și la construcții civile³¹¹. Liniile care se întretaie, se

³⁰⁸ Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *op. cit.*, p. 145.

³⁰⁹ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 38–44; M. A. Tihanova, *Базлика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 334–389; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 63–67; N. I. Barmina, *Мангунская базилика*, în „Античная Древность и Средние Века”, 10, 1973; eadem, *Мангунская базилика в свете некоторых проблем крымского средневековья*, în *Византия и средневековый Крым*, Simferopol, 1995 („Античная Древность И Средние Века”, 27), p. 77–84; A. G. Gertsen, *op. cit.*, p. 568–569; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 186–188; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 127–129.

³¹⁰ V. și *infra*.

³¹¹ V. și A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 25–28.

împletesc și se înnoadă într-un joc fără sfârșit se regăsesc, de pildă, pe o pisanie din cetatea Soldaia, pusă de genovezi în anul 1392³¹², pe un fragment de coloană descoperit la biserica armenescă Sfântul Ioan Teologul din Caffa, datând din secolele al XIV-lea – al XV-lea³¹³, dar și pe o mulțime de cruci armenesti sculptate, mergând din veacul al XIV-lea până târziu, în cel de-al XVIII-lea³¹⁴. Pietre și bucăți de marmură împodobite astfel trebuie să mai fi existat la Mangop, dar, din păcate, ele au dispărut aproape în întregime. Puține au mai fost descoperite în ruinele bazilicii și încă și mai puține în zidării ulterioare, unde au fost folosite ca materiale de construcție³¹⁵ (**Fig. 17**). În această biserică, de mari dimensiuni și bogat ornamentată – pe care ieromonahul Matei nici nu o putuse descrie în cuvinte – trebuie să-și fi avut sediul Mitropolia Goției cu scaunul la Doros³¹⁶.

În însemnările sale despre Mangop, Martin Broniowski vorbește de două biserici, una a Sfântului Constantin și alta, a Sfântului Gheorghe, care, în ultimul sfert al veacului al XVI-lea, nu erau încă ruinate – precum celelalte –, dar care se aflau într-o stare mizeră³¹⁷. În acele biserici, diplomatul polon văzuse pictate „pe pereți [...] chipuri și veșminte împodobite ale acelor împărați și împărătese, din al căror sânge erau născuți și descindeau” principii de Theodoro (*In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent*)³¹⁸. Identificarea celor două biserici suscită și astăzi discuții între specialiști. Cei mai mulți dintre ei sunt de părere că biserica Sfântului Constantin ar fi fost una și aceeași cu bazilica. Înseamnă, așadar, că frescele în care erau reprezentați strămoșii și rudele principilor de la Mangop se găseau pe pereții bisericii Sfântului Gheorghe (situată, după cum se pare, pe platou, în dreptul defileului Kapu-Dere³¹⁹) și pe cei ai bazilicii, lucru absolut firesc într-o construcție atât de impunătoare și de însemnată. Picturile au

³¹² Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 40.

³¹³ *Ibidem*, p. 113, nr. 13–VIII; planșa XXXVII, 2.

³¹⁴ *Ibidem*, p. 62–98.

³¹⁵ A. G. Gertsen, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 188–189.

³¹⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 97. Pentru titlul acestor ierarhi, v. *infra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

³¹⁷ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 8; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 272 și nota 2.

³¹⁹ A. G. Gertsen, *Описание Мангупа-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 569; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 131.

dispărut între timp, fără a lăsa vreo urmă³²⁰. Ni le putem doar imagina, folosind ca termen de comparație rămășițele de frescă păstrate în mănăstirea de pe versantul sudic al platoului.

În 1427, pe când mitropolitul Damian al cetății Theodoro și al întregii Goții reconstruia biserica Sfinților Apostoli Petru și Pavel de la Parthenitae³²¹, principele Alexios termina de amenajat cea de-a doua linie de fortificații a Mangopului și de refăcut bazilica cea veche, cu hram imperial. Evenimentul a fost consemnat într-o pisanie impresionantă, despre care unii cercetători au crezut că ar aparține unei biserici de la Calamita (**Fig. 126**). Veritabil manifest de putere, placa de marmură pe care a fost dăltuită inscripția cu litere grecești afișează, în trei cartușe ovale, o cruce asemănătoare cu aceea din stema Genovei (în partea stângă), monograma lui Alexios (la mijloc) și un vultur bicefal păstrat doar fragmentar (în dreapta). Textul este următorul³²²:

„† S-a construit biserica aceasta, cu binecuvântata cetate care se vede, în zilele domnului Alexios, stăpân al cetății Theodoro și al țărmlui mării, și ctitor al Sfinților, Slăviților, de Dumnezeu Încoronaților Mari Împărați și Întocmai cu Apostolii Constantin și Elena, în luna octombrie, indictionul șase, anul 6936 (1427)”.

Curtea principilor de Theodoro³²³, o construcție rectangulară din piatră, de circa 40 m lungime și 35 m lățime, situată la circa 100 m de bazilică, domina odinioară, cu cele două etaje ale sale, partea centrală a platoului Mangop. O reședință mai veche existase pe acel loc încă din veacul al XIV-lea. Săpăturile arheologice – începute aici acum aproape un secol, dar neduse niciodată până la capăt – nu au smuls încă pământului zidul dinspre răsărit al curții ridicate în vremea lui Alexios, zid care ar fi trebuit să închidă patrulaterul și să redea construcției planul bazilical (**Fig. 127**). În partea de nord, clădirea era străjuită

³²⁰ V. și *infra*, *Istoria de după istorie*.

³²¹ V. *supra*.

³²² V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 50–53, nr. 45; A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 2–10; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26–32; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 215–216.

³²³ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 29–33; A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 390–418; O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 59–62; A. G. Gertsen, *Оборонительная система столицы княжества Феодоро*, în volumul *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.*, Rostov pe Don, 1989; idem, *Описание Мангуна-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, p. 570; idem, O. A. Mahneva-Tchernets, *op. cit.*, p. 184–186; Iu. M. Mogaritchev, *op. cit.*, p. 141–142.

de un turn pătrat (**Fig. 128**). Două șiruri duble de coloane împărțeau, în trei părți egale, încăperea cea mai mare a curții (**Fig. 129–131**). Aceasta continua, în partea de sud, cu alte încăperi, mai mici (**Fig. 132–134**). Intrarea se făcea pe latura de sud, pe sub o arcadă elegantă. Unele încăperi aveau ferestre duble, cu ancadramente din piatră (**Fig. 135**). Fragmentele de tencuială cu frescă descoperite în cursul cercetărilor arheologice dovedesc faptul că măcar o parte dintre odăi aveau pereții pictați. Curtea, dimpreună cu turnul ei, par să fi fost terminate în 1425, an în care principele Alexios a așezat o pisanie purtând, în cartușe ovale, monograma sa și pajura imperială bizantină și, foarte probabil, în partea din stânga – distrusă, din păcate – o cruce mare, dispusă într-un alt cartuș³²⁴, și având următorul text, frumos scris în limba greacă (**Fig. 136**):

„<† S-a construit turnul acesta>, împreună cu palatul
<și cu> binecuvântata cetate <care se vede>, în zilele domnului
Al<exios, stăpân al cetății> Theodoro și al <țărmlui mării, în
luna oct>ombrie, anul 6934 (1425)”.

Reședința principilor de Theodoro și-a păstrat acest rol și după moartea lui Alexios, după cum o dovedește găsirea aici a unui fragment dintr-un vas de ceramică și a unui vas întreg, în interiorul cărora se poate citi numele principelui de mai târziu, Isaac („aÜqšnthj”)³²⁵ (**Fig. 137, 138**). Lucruri mărunte, scoase la iveală în timpul săpăturilor (degetare, cuie, cuțite, cataramă, fragmente de ceramică³²⁶), spun prea puțin despre felul în care va fi arătat curtea de la Mangop și despre chipul în care trăia aici familia domnitoare.

Vremii lui Alexios îi aparține și refacerea celei de-a treia linii de

³²⁴ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 30–31; N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 33–35; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 214–215.

³²⁵ V. L. Myts, *Историко-культурный контекст некоторых монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*, Simferopol, 1998, p. 158; idem, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Kiev, 2005, p. 295, nr. 12, și p. 298, fig. 2.5.

³²⁶ Fragmente de ceramică de import, de bună calitate și cu frumoase ornamente, monocrome sau policrome, datând din secolele al XIII-lea – al XV-lea, au fost descoperite și în interiorul citadelei de pe promontoriul Teşkli-Burun (A. G. Gertsen, V. E. Naumenko, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангуна*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*, p. 72; idem, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангуна*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, p. 260–263).

fortificații a Mangopului, dimpreună cu zidul și turnul citadelei³²⁷. Despre turn, Martin Broniowski avea să scrie, la 1578, că aici „erau azvârliți uneori, de mânia barbară a hanilor, solii moscoviți și păziți acolo cu strășnicie” (*In eam domum Moscorum nuncii Canorum barbarico furore nonnunquam detruduntur, ac durius ibi asservantur*)³²⁸, ceea ce înseamnă că, în anumite perioade, construcția aceasta a îndeplinit și rolul de temniță³²⁹. Când refacerea turnului s-a isprăvit, principele Alexios va fi așezat aici o pisanie, precum acelea de la curte și de la biserica Sfinților Împărați Constantin și Elena. Martin Broniowski o văzuse, prinsă în zidărie: „... nu mai este absolut nimic mai însemnat în afara fortăreței de sus, în a cărei poartă împodobită cu multă marmură, se află însemne cu texte grecești” (*nihil quicquam insignius praeter superiorem arcem, in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata*)³³⁰. Se pare că inscripția aceasta – în limba greacă și cu niște însemne închise în trei „inimi” – a rămas la locul ei până în primele decenii ale secolului al XIX-lea; puțin înaintea războiului ruso-turc din 1828–1829, un prinț rus a luat-o și a trimis-o, prin Sevastopol, la Sankt Petersburg³³¹.

Astăzi, fațada turnului dinspre promontoriul Teşkli-Burun are un singur decor: un motiv complicat, de factură orientală, încadrează una dintre porțile sale de acces³³² (**Fig. 33, 139**). În 1843, cărturarul francez Dubois de Montpéroux a publicat un desen al acestui ancadrament, care nu respectă, însă, originalul, fiind, mai degrabă, o replică sau o prelucrare a decorului (**Fig. 140**). Așa-numitul „lanț selgiucid”, care încadrează golul porții de la Mangop – două frânghii paralele împletite, decorate în partea inferioară cu un element vegetal și, din loc în loc, cu mici cercuri în relief și cu rozete – a fost utilizat în Crimeea secolelor al XIV-lea și al XV-lea la împodobirea ușilor, ferestrelor și nișelor din biserici, dar și din alte categorii de construcții, ridicate atât de creștini, cât și de musulmani³³³. La Mangop, un ancadrament de ușă descoperit în ruinele vechii basilici conține începutul unui asemenea lanț (**Fig. 122**). El se mai poate vedea, păstrat în întregime, pe fațada mormântului hanilor Hadji Ghirai și Mengli

³²⁷ A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 12–19; v. și *supra*.

³²⁸ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 267 și nota 1.

³²⁹ O. Dombrovskij, O. Mahneva, *op. cit.*, p. 90.

³³⁰ Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, p. 7; pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 267 și nota 1.

³³¹ V. V. Latyshev, *op. cit.*, p. 58, nr. 49; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

³³² A. Berthier-Delagarde, *op. cit.*, p. 20–24.

³³³ Elena Aibabina, *op. cit.*, p. 157–164, 169.

Ghirai³³⁴ (**Fig. 141, 142**) și, fragmentar, pe o bucată dintr-un ancadrament de ușă, montată, la 1847, într-o fântână din satul de la poalele cetății Soldaia³³⁵ (**Fig. 143**), la un ancadrament din biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Caffa³³⁶, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, din păcate mutilat în partea de sus, în cursul unei operații de mărire a ușii (**Fig. 144**), la un portal genovez de la Caffa, din 1406³³⁷, și la un detaliu arhitectonic din aceeași cetate³³⁸, la ancadramente de ușă din biserica armenescă de la Dvuhyakornaya dolina, datând din secolul al XV-lea³³⁹, sau la portalul bisericii armenesti din Bogatoc³⁴⁰. Alte motive sculptate pe ancadramentul de la Mangop își găsesc analogii în decorul unor frontoane din biserica Sfântul Ioan Teologul din Caffa (secolele al XIV-lea – al XV-lea)³⁴¹ sau în decorul unui fragment de fronton contemporan celorlalte, descoperit la biserica armenescă Sfântul Ștefan din Caffa³⁴².

Nu se știe când și cum „lanțul selgiucid” a pătruns în Moldova. Lângă zidul de nord al citadelei din incinta Cetății Albe a fost găsit un fragment de ancadrament care prezintă același motiv³⁴³ (**Fig. 145**). Alte ancadramente, dar cu interpretări ușor diferite ale decorului, au mai fost identificate la Cetatea Albă, în turnul de nord-vest al citadelei și în curtea garnizoanei³⁴⁴. Nici unul dintre ele nu se poate data cu precizie. S-a vorbit despre neîndoielnică proveniență armeano-georgiană a acestui motiv și, în consecință, despre originea caucaziană a constructorilor Cetății Albe³⁴⁵. Numai că motivul se mai întâlnește în Moldova și la o construcție religioasă.

Pe fațada de sud a bisericii de la Dolhești se mai poate vedea și astăzi un ancadrament de fereastră decorat cu „lanțul selgiucid”³⁴⁶ (**Fig. 146**). Meritul de a fi făcut cel dintâi apropierea dintre acest ancadrament și cel al porții de la

³³⁴ *Ibidem*, p. 160, 162.

³³⁵ *Ibidem*, p. 159; planșa LIX, 1.

³³⁶ *Ibidem*, p. 157; planșele XLV, XLVI, 1.

³³⁷ *Ibidem*, p. 50–53, nr. 6–II; p. 157; planșa VIII, 1.

³³⁸ *Ibidem*, p. 53–54, nr. 7–II; p. 157.

³³⁹ *Ibidem*, p. 116–119, nr. 17–VIII; p. 157, 160; planșele VIII, 1; XXXIX, XL.

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 162–163.

³⁴¹ *Ibidem*, p. 108–111, nr. 6–VIII, 7–VIII; planșa XXXV, 1, 2.

³⁴² *Ibidem*, p. 112, nr. 9–VIII; planșa XXXVII, 1.

³⁴³ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 297 și 300, fig. 258; Mariana Șlapac, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală*, Chișinău, 1998, p. 129–130 și fig. 96, 97; v. și eadem, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004, p. 194.

³⁴⁴ Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, p. 129 și 131, fig. 98; v. și eadem, *Cetăți medievale din Moldova*, p. 194.

³⁴⁵ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 297.

³⁴⁶ *Ibidem*, p. 628 și 632, fig. 577; Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, p. 129.

Mangop îi revine lui G. Balș, observațiile sale fiind reluate de cercetătorii care au urmat³⁴⁷. În 1926, în monumentală lucrare consacrată bisericilor din timpul lui Ștefan cel Mare, G. Balș scria, cu referire la biserica din Dolhești: „unele ferestre au chenare profilate care par a fi din veacul al XVII-lea; așa cele două din pronaos și una a naosului de pe latura de miazăzi, care arată un motiv de o vădită înrudire armenescă; celelalte au fost mărite și mai târziu, scoțându-se și aceste chenare din care se mai văd bucăți în curte”³⁴⁸. După trei ani, același autor avea să revină într-un studiu special asupra chenarelor bisericii din Dolhești. Pornind de la „primul gând”, anume că ferestrele bisericii ar fi fost prefăcute ulterior, în veacul al XVII-lea, „când apar în arhitectura moldovenească o serie de elemente exotice, printre care și unele de origine armeano-georgiană (Dragomirna, Trei Ierarhi și altele)”, G. Balș identifica „o altă ipoteză posibilă”³⁴⁹. Luând cunoștință, din lucrarea lui Dubois de Montpéroux, de „ruinele palatului din Mangop”, cercetătorul român remarca faptul că acestea „prezintă chenare de ferestre care, în privința împletiturii caracteristice ce alcătuiește podoaba lor principală, sunt aproape identice cu cele de la Dolhești”³⁵⁰. În concluzie, „se poate deci face ipoteza că – printr-o excepție la regula de atunci – și printr-o fantezie a ctitorului s-au introdus chiar în vremea zidirii (care coincide aproape cu căderea Mangopului) aceste chenare, lucrute de meșteri de acolo, armeni, sau în curent cu felul armenesc de a mânuși dalta”³⁵¹. Renunțând la presupunerea mai veche, din 1926, G. Balș a rămas la acest punct de vedere, pe care avea să-l reia și în comunicarea făcută la cel de-al treilea Congres de Studii Bizantine, din 1931: „On pourrait donc faire avec plus de probabilité l’hypothèse que c’est à ces relations entre Mangop et la Moldavie que l’on doit l’introduction de cette ornementation arménienne à Dolhești”³⁵².

Deși „lanțul selgiucid” este, fără îndoială, un motiv oriental, prezența lui în decorarea ancadramentelor de la Cetatea Albă și de la Dolhești este greu de pus pe seama aducerii unor meșteri din îndepărtatul Caucaz. Este mai probabil că ea ar trebui explicată în contextul relațiilor dintre Moldova și un

³⁴⁷ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 628; Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea*, p. 265; Mariana Șlapac, *Cetatea Albă*, p. 129; v. și eadem, *Cetăți medievale din Moldova*, p. 194.

³⁴⁸ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 127 și 129, fig. 188.

³⁴⁹ Idem, *Chenarele ferestrelor bisericii din Dolheștii Mari*, în **BCMI**, XXII, 1929, 62, p. 162.

³⁵⁰ *Ibidem*, p. 162–163.

³⁵¹ *Ibidem*, p. 164.

³⁵² Idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l’architecture roumaine*, Communication faite au IIIe Congrès des Études Byzantines, Athènes, 1931, Vălenii de Munte, 1931, p. 17.

spațiu geografic mult mai apropiat, în care motivul acesta era folosit foarte frecvent, anume Crimeea. Construcția bisericii de la Dolhești³⁵³ este anterioară anului 1481, când trupul lui Șendrea, portarul Sucevei, a fost adus de pe câmpul de luptă de la Râmnic și înmormântat aici, „la tatăl său”³⁵⁴. Cu alte cuvinte, sculptarea ancadramentului ferestrei se plasează chiar la vremea când soață a lui Ștefan cel Mare era doamna Maria Asanina Paleologhina. Calitatea de cumnat al domnului pe care ctitorul Dolheștilor – portarul Șendrea – o avea și, prin urmare, contactul său nemijlocit cu mediul aulic ar putea lămuri pătrunderea respectivului motiv în inima Moldovei. Nu este exclus ca, în virtutea înrudirii, Șendrea să fi făcut parte din soliile care au stabilit condițiile căsătoriei dintre domnul Moldovei și prințesa bizantină de Theodoro și astfel să fi văzut, cu proprii ochi, decorurile care înfrumusețau construcțiile laice și bisericile Mangopului. După aceea, solicitarea unor meșteri din zona crimeeană era doar o chestiune de timp și de bani.

Astăzi, ancadramentul ușii de intrare în turnul citadelei de la Mangop este singurul element de decor, păstrat aproape întreg, care amintește nu numai de frumusețea de altădată a edificiilor, ci și de relațiile principatului de Theodoro cu Moldova lui Ștefan cel Mare, relații care implicau, între altele, mișcarea unor oameni dintr-o parte în cealaltă, schimbul de mărfuri și reciproc influențe culturale și artistice.

Dincolo de zidurile celei de-a treia linii fortificate a platoului Mangop, incinta propriu-zisă a citadelei nu mai are nimic din strălucirea de odinioară. Din biserica octogonală au rămas numai fundațiile, biserica garnizoanei și bisericile săpate în stâncă la capătul promontoriului Teșkli-Burun sunt lipsite de orice podoabă, locuințele și mormintele cioplite în piatră sunt goale, scările sculptate cu dalta nu mai coboară nicăieri. O fântână de o adâncime considerabilă (**Fig. 147**), incinte amenajate direct în stâncă, la extremitățile promontoriului, un soi de cazemate, folosite ca puncte de observație și de control asupra văilor din jur (**Fig. 148**), unele legate între ele prin galerii și scări subterane (**Fig. 149, 150**), sunt martorele tăcute ale teribilei înclășări din 1475, dar și ale viețuirii, aici, a „Mariei Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

³⁵³ V., pentru biserica din Dolhești, Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 625–628; N. Grigoraș, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheștii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1, p. 40–44 (cu puncte de vedere și ipoteze cel puțin discutabile); *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, introducerea: prof. dr. Vasile Drăguț, conf. univ. dr. Corina Nicolescu, Iași, 1974, p. 75–76; Igor Cereteu, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)*, Brăila, 2004, p. 87–88.

³⁵⁴ *Cronicile slavo-române...*, p. 19.

„MARIA ASANINA PALEOLOGHINA, DOAMNA MOLDOVLAHIEI”

Cronica cea mai veche a Țării Moldovei – *de la Bistrița*, pentru unii, *anonimă*, pentru alții –, povestind întâmplările domniei lui Ștefan cel Mare, dă, pentru anul 1472, o singură știre: „În anul 6980 (1472), luna septembrie 14, și-a luat Ștefan voievod doamnă, pe cneghina Maria de la Mangop”¹. Evenimentul este relatat sec, fără alte comentarii, imediat după marele cutremur din 29 august 1471, petrecut „în vremea când ședea împăratul la masă”², și imediat

¹ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 8 (textul slav) și 17 (textul românesc). Cronica moldo-germană (*ibidem*, p. 30) așează această căsătorie în capitolul de sub anul 1471. Când această cronică nu era cunoscută încă, N. Iorga a dat același reper cronologic, rezultat din scăderea 6980 – 5509 (pentru luna septembrie), după cum se credea la vremea redactării sintezei sale (cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, 1996, p. 127, nota 31). Această datare este acceptată și de d-l Ștefan Andreescu, pornind însă de la Cronica moldo-germană și socotind că ea ar coincide cu ridicarea în scaunul de la Mangop a lui Isaac, fratele doamnei Maria – Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în **RI**, VII, 1996, 7–8, p. 517, nota 23 (= *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and „Illice” Castle*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998, p. 185, nota 23), reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, București, 2001, p. 124, nota 23. Însă cronologia internă a acestui izvor nu este întotdeauna corectă; astfel, căderea Caffei este așezată în capitolul anului 1474 (*Cronicile slavo-române...*, p. 32), iar data morții doamnei Maria – 19 decembrie 1477 – devine data căsătoriei cu Maria Voichița (*ibidem*, p. 34) ! Păstrez datarea așa cum rezultă din interpretarea informației celui mai vechi letopiseț. Această căsătorie s-a oficiat într-o zi de mare sărbătoare – Înălțarea Sfintei Cruci –, zi în care se postește și sunt oprite cununiile. În 1472, această zi a căzut într-o luni; în 1471, a căzut într-o sâmbătă.

² *Cronicile slavo-române...*, p. 8 (textul slav) și 17 (textul românesc). Traducerea din această ediție dă forma „în vremea când ședea țarul la masă”. Având în vedere că textul slav dă termenul **царь** – care, în contextul surselor slavone, nu înseamnă decât *împărat* – socotesc mai corectă această traducere, decât păstrarea, în limba română, a termenului slav. V., în acest sens, și Dumitru Nastase, „*Necunoscutele ale izvoarelor istoriei românești*”, în **AHX**, XXX, 1993, p. 483–497 (cu toată bibliografia); idem, *Ștefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 65–102, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 567–609. Față de recente considerații ale d-lui Radu G. Păun – *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „*Studia Pontica*”, édité par Ivan Biliarsky („*Méditerranées*”. Revue de l'Association *Méditerranées*”, 26–27), 2001, p. 175–213 – păstrez rezerve atât cu privire la fond, cât și (mai ales) la forma în care au fost prezentate.

înaintea descrierii războiului din noiembrie–decembrie 1473, purtat cu mare biruință împotriva lui Radu cel Frumos al Țării Românești³, și la încheierea căruia Ștefan a avut parte de o „întâmpinare minunată și frumoasă” din partea mitropolitului și a întregului „cler bisericesc”⁴. Asemenea primiri sunt descrise, mai târziu, ca fiind împărătești⁵ și aceeași cronică a curții lui Ștefan cel Mare spune că, întorcându-se domnul în capitala sa, după biruința de la Vaslui, „i-au ieșit în întâmpinare mitropoliții și preoții [...] binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul»”⁶. Este o veritabilă „entrée royale”, care trebuie să-și găsească locul într-o cercetare specială privind acest gen de manifestări ale puterii în istoria românească⁷. Pentru a completa cadrul cronologic, se cuvine adăugat că, înainte de a porni războiul împotriva lui Radu cel Frumos și, prin aceasta însăși, împotriva Imperiului Otoman, Ștefan cel Mare făcuse să se scrie

³ *Cronicile slavo-române...*, p. 8 (textul slav) și 17 (textul românesc).

⁴ *Ibidem*. În același pasaj, se spune, însă, că Ștefan a dat un „mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi” (*ibidem*), ceea ce înseamnă, pe de o parte, că în întâmpinare i-au ieșit și cei doi episcopi – de Rădăuți și Roman – și, pe de altă parte, că și aceștia din urmă erau socotiți mitropoliți. Faptul este cert și documentat pentru episcopul de Roman (cf. Scarlat Porcescu, *Episcopia Romanului*, Episcopia Romanului și Hușilor, 1984, p. 32–43; Liviu Pilat, *Biserica și Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în *AP*, I, 2005, 1, p. 139–140).

⁵ Cf. Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 102 (după victoria de la Vaslui): „ca înaintea unui împărat”.

⁶ *Cronicile slavo-române...*, p. 9 (textul slav) și 18 (textul românesc). Și aici, am tradus ЦАРЬ prin unicul său echivalent românesc, conform cu explicațiile din nota 2. Ca și la 1473, Ștefan a oferit un „mare ospăț mitropoliților și vitejilor săi și tuturor boierilor săi, de la mare până la mic” (*ibidem*).

⁷ V., de exemplu, Bernard Guenée, F. Lehoux, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968; Lawrence M. Bryant, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „Annales ESC”, 1986, 3, p. 513–542; idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986; Ralph E. Giesey, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „Annales ESC”, 1986, 3, p. 588–591; Christian de Mérindol, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes, Avignon, 1990*, Paris, 1991, p. 179–212; Burton L. Dunbar III, *A Rediscovered Sixteenth Century Drawing of The Vatican with Constructions for the Entry of Charles V into Rome*, în „Sixteenth Century Journal”, XXIII, 1992, 2, p. 195–204; Christian de Mérindol, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10–11 mai 1996*, Biarritz, 1997, p. 27–48; Michael Wintroub, *Civilizing the Savage and Making a King: The Royal Entry Festival of Henri II (Rouen, 1550)*, în „Sixteenth Century Journal”, XXIX, 1998, 2, p. 465–494; Cyril Mango, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, în *DOP*, 54, 2000, p. 173–188; Michael Wintroub, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS”, 56, 2001, 2, p. 479–505.

un *Tetraevanghel* în a cărui însemnare dedicatorie, datând din 17 iunie 1473, se intitulează „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei”⁸.

În acest context, este de amintit și chipul în care știrea despre căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria se înfățișează în așa-numita Cronică moldo-polonă: „Anul 6980 (1472) septembrie 14, și-a luat Ștefan voievod soție, pe Maria din Mangopo; era acolo o împărăție creștină, împreună cu împăratul de Perecop”⁹.

După o conviețuire relativ scurtă, „în anul 6985 (1477), decembrie 19, a răposat roaba lui Dumnezeu, doamna Maria de la Mangop”¹⁰. A fost îngropată în necropola princiară de la Putna, sub o lespede de gresie care dă aceeași dată a morții¹¹, iar pentru mormântul ei s-a lucrat un somptuos acoperământ, a cărui inscripție brodată adaugă precizările că doamna a murit într-o vineri, la „ceasul al 5-lea din zi”¹².

Știrile interne despre această prințesă, care a fost, vreme de cinci ani și trei luni, soție a lui Ștefan cel Mare și doamnă a Moldovei, se reduc la atâta: nici un document – dintre cele cunoscute – nu o amintește; nici o broderie liturgică, nici o carte de cult, nici o piesă de argintărie, nici o icoană nu pare să-i fi înveșnicit numele, în mănăstirile noastre; nici o danie nu pare să se fi făcut de către Ștefan voievod și doamna sa, Maria, în intervalul septembrie 1472 – decembrie 1477.

Se mai pot adăuga, totuși, două surse: o mențiune din pomelnicul Mănăstirii Bistrița și o icoană aflată la Mănăstirea Grigoriu de la Athos.

⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 387–388. Textul slav conține termenul *царь*, lăsat ca atare în traducerea românească. Am procedat la fel ca în cazul anterior (cf. *supra*, nota 2). Cu privire la acest manuscris, v. și Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p. 47–51; D. Nastase, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972, p. 10; idem, *Ștefan cel Mare împărat*, p. 572; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 353–371 (la p. 362, traducerea însemnării dedicatorii folosește termenul „țar”).

⁹ *Cronicile slavo-române...*, p. 170 (textul polon) și 179 (textul românesc). În acest caz, editorul a tradus „czarstwo [...] krzesczianczy” prin „împărăție creștină”, deși, consecvent celeilalte traduceri, ar fi trebuit să dea „țarat creștin” sau măcar „domnie creștină” ! V. și D. Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p. 585–586.

¹⁰ *Cronicile slavo-române...*, p. 18. Cred că textul slavon (cf. p. 10) se pretează la altă traducere: „Maria doamna de la Mangop”. Virgula e dificil de așezat după „doamna” – e preferabil fără virgulă.

¹¹ *Repertoriul...*, p. 247–248; Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 583–585.

¹² *Repertoriul...*, p. 290 (traducerea românească a omis cuvântul „vineri”). Explicația monogramelor din colțurile broderiei e parțial eronată – v. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*. V. și Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 267–273.

Ambele au devenit, în ultimele decenii, controversate, ca și data însăși a căsătoriei prințesei Maria în Moldova. Încep, deci, cu aceste elemente.

Un paragraf din întâiul capitol al pomelnicului bistrițean prezintă rudeniile din Țara Românească și de la Mangop ale lui Ștefan cel Mare. Ca efect al unor transcrieri, reduceri și regrupări ulterioare, știrile acestui paragraf – pe care îl avem în versiunea stabilită spre mijlocul veacului al XVI-lea¹³ – nu mai păstrează aspectul inițial, astfel încât numele lui „Radul voievod și al doamnei lui, Maria” (marginal: „Muntenii”) preced șirul numelor caracterizate marginal drept „ai Mangupului”, deși cele două căsătorii evocate de aceste rude s-au succedat în sens invers (**Fig. 151**). Iată conținutul respectivului paragraf:

„*Pomenește, Doamne, sufletul robilor tăi: al lui Radul voievod și al doamnei lui, Maria. Al lui Manoil și al doamnei lui, Anna. Al lui Avraam, al Annei, al lui Isaac, al lui Iacov, al lui Melhisedec, al lui David*”¹⁴.

Icoana de la Mănăstirea Grigoriu, a Maicii Domnului Hodigitria Pantanassa (**Fig. 152**), are o scurtă inscripție în limba greacă¹⁵ și nici o precizare cronologică:

„† Dšhshj tÁj eÛsebestfthj kur| //
Mar...aj 'Asan»naj Paleolo//g»naj,
kur| tÁj Moldoblac...aj”.

„† *Ruğăciunea binecredincioasei doamne
Maria Asanina Paleologhina,
doamna Moldovlahiei*”.

Absența oricărei precizări cronologice, pe de o parte, și interpretarea

¹³ Cf. și Damian P. Bogdan, „*Letopisețul de la Bistrița*”, *la plus ancienne des chroniques roumaines. Sa langue*, în **RESEE**, 6, 1968, 3, p. 499–524.

¹⁴ *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, publicat de Damian P. Bogdan, București, 1941, p. 50 (textul slav) și 86 (textul românesc). Cu privire la această ediție, a se vedea și criticile foarte severe formulate de Petru Caraman într-un studiu care, din păcate, a văzut lumina tiparului la mai mult de jumătate de veac după redactarea lui: *Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române*, în **RIS**, I, 1996, p. 563–591, și II–III, 1997–1998, p. 479–506. Observațiile regretatului slavist ieșean nu afectează, însă, informațiile propriu-zise, de natură istorică și genealogică ale pomelnicului, în ediția dată de slavistul bucureștean.

¹⁵ G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904, p. 175. În România, asupra acestei inscripții a atras atenția G. Balș în 1913, considerând că donatoarea nu poate fi alta decât doamna Maria (G. Balș, *Sfântul Munte*, în **BCMI**, VI, 1913, p. 49).

unor informații cu privire la rolul unui Alexandru voievod în restaurarea mănăstirii pe la 1495–1496¹⁶, pe de altă parte, m-au determinat, în 1974, să presupun că ar putea fi vorba de fiul lui Ștefan cel Mare (mort la 26 iulie 1496), căsătorit, în 1489, la Constantinopol; într-un context plin de obscuritate și într-o succesiune aparent logică de idei, Maria Asanina Paleologhina devenea, în acest chip, soția lui Alexandru voievod¹⁷. Din aceleași motive, ipoteza mea de acum trei decenii a putut părea unor istorici atrăgătoare și acceptabilă¹⁸.

Pe de altă parte, în 1987, o ipoteză neașteptată a fost formulată pentru identificarea acestei *Maria Asanina Paleologhina*. Anume, studiind alianțele dinastice ale principilor munteni, d-l Ștefan Andreescu s-a lăsat ispitit de o altă soluție, legând inscripția nedată a icoanei de la Grigoriu de faptul că „cercetări recente [e vorba de cartea din 1986 a d-lui Petre Ș. Năsturel – *n. mea*] au stabilit că legăturile lui Ștefan cel Mare cu Mănăstirea Grigoriu datează de fapt din preajma anului 1500”¹⁹. Or – continua d-l Andreescu demonstrația sa de acum 17 ani – 1500 este tocmai anul când, după 27 de ani de aurită captivitate moldovenească, a murit „roaba lui Dumnezeu, Maria Despina,

¹⁶ G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *op. cit.*, p. 175. Și în alte locuri se regăsește aceeași informație care, îmi dau seama acum, ar fi posibil să se raporteze la Alexandru Lăpușneanu.

¹⁷ Ștefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2, p. 15–17; idem, *Mușatinii*, București, 1976, p. 70–71. În chip cu totul surprinzător, textul publicat în 1974 a fost preluat – fără menționarea autorului și cu titlul ușor modificat: *O enigmă nescrisă: Alexandru voievod* – de revista „Historia”, an. 2, nr. 22, august 2003, p. 25–27.

¹⁸ V., de exemplu, Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983, p. 150 (ediția a II-a, București, 2001, p. 214): „Nu se poate spune deocamdată dacă supoziția corespunde adevărului. Trebuie să adăugăm însă îndată că izvoarele interne n-au socotit necesar să releve această împrejurare”. Dar câte alte împrejurări – cu mult mai însemnate pentru istoria țării – au rămas nerelevante de izvoarele noastre interne?! Totuși, ipoteza a părut în continuare ispititoare, de vreme ce autorul și-a continuat pe vechiul fir ideea într-o notă: „Ar fi putut fi sora fraților Toma și Gheorghe Asanis-Paleologos, originari din Corint și refugiați la Napoli la sfârșitul secolului al XV-lea” – *ibidem*, nota 37). Mai recent, Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe – XVIe siècles)*, în **RER**, XIX–XX, 1995–1996, p. 160. Ca o curiozitate, menționez și concluzia la care ajunsese cândva profesorul C. Cihodaru, și anume că Ștefan cel Mare ar fi avut doi fii omonimi Alexandru, unul rămas în țară (cel îngropat la Bistrița, în 1496) și unul plecat la Constantinopol, care s-ar fi căsătorit cu Maria Asanina Paleologhina (C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în **AIIAI**, XIV, 1977, p. 107–108; v. și Constantin Rezachevici, *Originea și domnia lui Alexandru vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în **RI**, 3, 1992, 7–8, p. 804; idem, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324–1881*, I, Secolele XIV–XVI, București, 2001, p. 567–569).

¹⁹ Ștefan Andreescu, *Alianțe dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele XIV–XVI)*, în *România în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 675–684; aici, p. 679.

doamna domnului Radul voievod, domnul Ungrovlahiei”, fiind îngropată de ginerele ei, Ștefan vodă, „cu cinste în mănăstirea lui de la Putna”²⁰. După aceste două premise – concluzia, sugerată de „axul” constituit de anul 1500, în relație directă cu moartea doamnei Maria Despina a Ungrovlahiei: „De ce să nu admitem că în acel moment fiica ei, «Doamna Moldovlahiei», a trimis la Grigoriu, în chip de ofrandă, icoana discutată, probabil un obiect de familie, păstrat din generație în generație ?”²¹. De aici, și o altă concluzie, cu aceeași încărcătură ipotetică, plasată în contextul potrivit: „Adaosul «Despina» nu trebuie neapărat interpretat ca un indiciu pentru o obârșie sârbească a prințesei muntene. Ea putea la fel de bine să fie o grecoaică și să aibă o ascendență imperială bizantină”²². Fără îndoială, această ipoteză a fost sugerată colegului și prietenului meu de o altă, atunci mai veche cu patru ani, aparținând colegului și prietenului nostru comun, d-l Andrei Pippidi. Anume, referindu-se la aceleași înrudiri ale lui Ștefan cel Mare, d-l Pippidi a pus în legătură pe Maria Despina a Ungrovlahiei cu „Manoil și doamna lui, Anna” din pomelnicul Bistriței; socotindu-i pe aceștia din urmă ca fiind părinții doamnei Maria Despina, d-sa a încercat să-l identifice pe Manoil cu „un magnat bizantin din Peloponez, Manuil Buchali” (Bochalis)²³. Întrucât voi reveni asupra acestei chestiuni, nu stărui, aici, asupra identificării, pe care d-l Matei Cazacu a urmat-o²⁴, apoi d-l Pippidi a abandonat-o²⁵, iar d-l Cazacu s-a îndreptat spre o altă identificare, cu

²⁰ *Cronicile slavo-române...*, p. 31.

²¹ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 679.

²² *Ibidem*.

²³ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 150, nota (ediția a II-a – p. 213, unde, însă, nu se menționează faptul că autorul a renunțat, între timp, la această identificare, cf. *infra*).

²⁴ Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 159, cu trimitere și la idem, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „Turcica”, XVI, 1984, p. 95–114; aici, la p. 109 și în genealogiile de la p. 102–105, este vorba despre Manuel Bochalis ca ginere al lui Gheorghe Paleolog Cantacuzino, dar numele fiicei acestuia (soția lui Bochalis) nu e menționat: ipotetica identificare cu Ana se bazează tocmai pe informația pomelnicului de la Bistrița !

²⁵ În comunicarea prezentată la cel de-al IV-lea Simpozion de Studii Genealogice (Iași, 13–15 mai 1993): „Un document publicat de Sathas dovedește că Manuil [Bochalis], rănit și prins în luptă, a fost executat la Constantinopol și că, în 1476, văduva sa primea pensie la Veneția, situație greu de imaginat pentru fosta soacră a domnului Țării Românești” – Andrei Pippidi, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, în *ArhGen*, I (VI), 1994, 3–4, p. 107–108. Documentul invocat de d-l Pippidi pentru retragerea mai vechii sale ipoteze genealogice datează din 26 iunie 1476 și a fost publicat de C. N. Sathas, în binecunoscuta sa colecție, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888, p. 15. Manuel Bochalis, unul dintre acei *nobiles Peloponnenses* care luptaseră *fortiter et fideliter* pentru Veneția, avusese un sfârșit îngrozitor: *excarnificatus proiectus fuit elefante dilaniandus*. Văduva și copiii dețineau *quasdam [...] possessiones in territorio nostro Mothoni* și primeau anual 300 de hiperperi; acum, văduva ceruse un ajutor suplimentar (va căpăta 15 ducăți), *pro*

nu mai puțin celebrul Manuel Cantacuzino, *Gin*²⁶. Spun, însă, de la început că ambele identificări stau sub un mare semn al improbabilității, din cauza numelor, cunoscute, ale soțiilor celor doi Manuel: Eugenia, în cazul lui Bochalis²⁷, Maria, în cazul lui Cantacuzino²⁸. În ceea ce privește identificarea ipotetică a d-lui Andreescu, socotesc că ea se elimină de la sine atunci când punem alături textul *nedatat* al inscripției de la Grigoriu și acoperământul de mormânt de la Putna, *datat* și pecetluit cu monogramele Asanilor și Paleologilor, elemente asupra cărora revin imediat.

*

Dacă vom căuta în monografiile închinat lui Ștefan cel Mare, în sinteze, tratate și studii, informații despre familia căreia îi aparținea doamna Maria, nu vom găsi mare lucru, sau, în cel mai bun caz, vom afla afirmații discordante. Nu stă în intenția mea să alcătuiesc un „catalog” al referințelor istoriografice despre acest personaj aproape necunoscut. Înfățișez doar câteva aprecieri, risipite în lucrări tipărite în veacurile al XIX-lea și al XX-lea.

Înainte de orice sinteză de istorie românească, episcopul Melchisedec a dat primele informații pe care s-ar fi putut bizui căutarea originilor Mariei. Vizitând Putna în vara anului 1883, el a văzut acoperământul de mormânt al acestei doamne, i-a transcris inscripția²⁹ și a atras atenția asupra celor mai importante elemente: „La două colțuri, [acoperământul] are pajura bizantină, cu două capete, și la alte două colțuri, două monograme grecești, ca simbole ale originii sale din o familie a împăraților bizantini”³⁰. Copiate de pictorul

maritatione alterius filiarum suarum, jam etatis legitime et desponsate. Pentru numele văduvei lui Manuel Bochalis – nemenționat în acest document – v. *infra*.

²⁶ Comunicare personală, într-o scrisoare din 29 ianuarie 2001 (data poștei).

²⁷ Sphrantzes, ediție îngrijită de Ricardo Maisano (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, XXIX, *Series Italica*), Roma, 1990, p. 163, nota 1.

²⁸ După Theodoro Spandugino (Cantacuzino), urmașul unui frate al lui Manuel Cantacuzino: C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 157; Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 37 și 90, nota 64; v. și Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968, p. 201.

²⁹ Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în *RIAF*, an. I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 260, text slav și traducere românească (din care, însă, au fost omise luna și ziua). Văleatul 6985 a fost transpus în 1476; indicația că doamna Maria a murit vineri, 19 decembrie, ar fi putut să determine încă de atunci fixarea anului 1477, când, în adevăr, 19 decembrie a căzut într-o vineri, în timp ce în anul anterior (1476) a căzut într-o joi !

³⁰ *Ibidem*, p. 259. În 1888, V. A. Urechiă scria despre acest acoperământ: „În două colțuri, opuse cruciș, acvila bicefală; la celelalte două colțuri monograme. Cred că se poate ceti în primul monogram **Μαρία**, dar nu ne explicăm pe al II-lea” (Miron Costin, *Opere complete*, II,

Epaminonda Bucevschi, aceste trei „simbole” au fost reproduse într-o minunată planșă³¹. Din păcate, nici planșa, și nici observațiile episcopului Melchisedec – despre „coroana bizantină” de pe capul doamnei Maria, despre „pajura bizantină cu două capete” și despre monogramele care îi atestă descendența „din o familie a împăraților bizantini” – nu au avut, se pare, mare ecou.

Unui alt istoric aproape uitat, lui Alexandru Papadopol-Calimach, i se datorează, probabil, cea dintâi încercare de investigare a istoriei doamnei Maria. Zece pagini din amplul său studiu despre domnița Elena (Olena), fiica lui Ștefan cel Mare, căsătorită la Moscova, sunt consacrate acestei doamne, familiei și patriei sale³². Pentru Papadopol-Calimach, doamna Maria era fiica lui Isaac de la Mangop, „din familia împăraților Comneni, care domneau la Trapezunța și care fundase Imperiul Trapezunței la 1204”³³.

În 1904, N. Iorga scria aceste cuvinte despre principii de Theodoro sau Mangop: „Neamul stăpânitorilor acestora era de mare obârșie: cel dintâi dintre dânșii, Alexie, venise din Trapezunt, unde a fost, până în 1461, împărăție grecească. El și urmașii săi au purtat deci coroană pe cap și haine pe care se desfăcea în fir de aur vulturul cu două capete”³⁴. Alexie lăsă mai mulți fii, dintre cari unul, Olobei, luă în stăpânire întreg Mangupul. După el se întâlnește Isac, care avea un frate Alexandru. Isac stătea încă din 1471 în legături strânse cu domnul Moldovei [...]. Sora lui Isac [...], Maria, ajunsese doamnă în Suceava”³⁵.

Pentru A. D. Xenopol, Maria era „fiica lui Olubei, fiul lui Alexis din Trapezunt”, „de viță înaltă, din neamul Comnenilor, căci o ramură a acestei familii se retrăsese în acea peninsulă [= Crimeea] după căderea Trapezuntului sub domnia turcilor”³⁶.

ediție de V. A. Urechia, București, 1888, p. 562). Urechia îl preceda, astfel, în această descifrare eronată, pe O. Taffrali (v. și *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*).

³¹ La sfârșitul aceluiași volum al **RIAF**, Tabela 14.

³² Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895, p. 105–115.

³³ *Ibidem*, p. 106.

³⁴ Însă Marii Comneni din Trapezunt foloseau ca emblemă vulturul cu un singur cap, și nu pe acela bicefal. Existența pajurei cu două capete pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria arată de la sine în ce direcție trebuie căutată originea imperială a prințesei, ceea ce nu exclude înrudiri (mai vechi sau mai noi) cu împărații trapezuntini.

³⁵ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1966, p. 116 și 262, nota 134: „Se spune despre Maria că era sora lui Alexandru și știam că acesta era frate cu Isac. Cu toții par fiii lui Olobei”. În chipul acesta s-a stabilit că Maria era fiica lui Olobei. V. și *infra*, în text.

³⁶ A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, publicată sub îngrijirea lui Al. Zub, vol. II, îngrijit de Nicolae Stoicescu, București, 1986, p. 337. Citează (nota 44) numai pe Émile Picot, *Chronique d’Ureche*, p. 112. Va fi de urmărit evoluția informațiilor,

O răscruce a însemnat publicarea, cu un amplu comentariu, a broderiei care a acoperit cândva mormântul acestei prințese³⁷. Orest Tafrali are meritul de a fi descifrat primele mesaje imperiale ale acoperământului – acvila bicefală și monograma Paleologilor –, pe baza cărora a putut afirma apartenența prințesei la familia imperială bizantină, păstrând, însă, și înrudirea cu Marii Comneni ai Trapezuntului³⁸. Chiar dacă descifrarea celei de-a doua monograme s-a dovedit eronată³⁹ și chiar dacă încercarea sa de a deschide o perspectivă nouă și în înțelegerea istoriei politice a lui Ștefan cel Mare⁴⁰ a fost rău primită la vremea aceea⁴¹, faptele stabilite de bizantinistul român au rămas, iar lucrarea sa – text și album – este și astăzi, după aproape opt decenii, de neînlocuit.

Constantin C. Giurescu a ocolit elegant punctele controversate, rămânând la nivelul generalităților: doamna Maria era „de neam împărătesc, înrudită cu foștii stăpânitori ai Bizanțului. Familia ei cârmuia [...] ținutul Mangop, în Crimeia”⁴². În 1938, N. Iorga o arăta pe Maria ca fiind „Comnenă, Paleologă”⁴³.

Compilând lucrări anterioare, Alexandru V. Boldur scria despre „o reprezentantă a două dinastii bizantine împărătești Paleologi și Comneni (din Trebizonda). În Crimeia exista atunci o mică posesiune feudală bizantină Mangup, condusă de Isac. Fiica acestuia Maria a devenit soție legitimă a

de la ediția 1888–1893, la cea din 1896–1912 și apoi la aceea dată de I. Vlădescu, în 1925–1930, și care a stat la baza celei de-a patra ediții.

³⁷ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925, p. 51–55. Sub același titlu, O. Tafrali a prezentat o comunicare la Académie des Inscriptions et Belles Lettres din Paris, în ședința din 14 septembrie 1923, prezidată de Salomon Reinach (Académie des Inscriptions & Belles Lettres, *Comptes rendus des séances de l'année 1923*, Paris, 1923, p. 365–372), anunțând că va publica „une étude détaillée” (p. 372), care e tocmai marea lucrare din 1925 (text și album). În același an, 1925, acoperământul de mormânt al doamnei Maria a fost prezentat la Expoziția de artă românească de la Paris – cf. *Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925, p. 27 (comentariul lui Henri Focillon), 48 (catalog) și planșă nenumărată.

³⁸ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 51–55.

³⁹ Acolo unde Tafrali a citit *Marias*, numele este, de fapt, *Asanis*; v. *infra*, în text.

⁴⁰ „Ce mariage avait certainement un but politique. Étienne le Grand avait peut-être conçu l'idée de devenir prétendant au trône de Byzance, si les Turcs venaient à être battus et repoussés hors d'Europe” (O. Tafrali, *op. cit.*, p. 54).

⁴¹ V. replica Generalului Radu Rosetti, *Une supposition erronée sur la politique d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11–12, p. 320–325.

⁴² Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, 1, ediția a III-a, București, 1940, p. 103. Pasajul se regăsește identic în idem, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, II, București, 1976, p. 186.

⁴³ N. Iorga, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ștefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripții*, în **ARMSI**, s. III, tom. XX, 1938, p. 315, reluat în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 306.

domnului moldovean”⁴⁴. Asemenea afirmații sunt cu totul surprinzătoare și neașteptate din partea unui istoric bine orientat în istoriografia rusă, ținând seama de faptul că tocmai unii istorici ruși au adus – cum voi arăta imediat – limpezirile cele mai importante, puțină vreme înainte de cel de-al doilea război mondial.

În monografia consacrată marelui domn și apărută în același an cu cartea lui Alexandru V. Boldur la Madrid, d-l Manole Neagoe scria că Maria „venea din cetatea Mangopului, unde stăpâneau urmași ai împăraților greci”⁴⁵, iar pe unul dintre frații ei, amestecat în treburile politico-militare din 1475, îl numea, simplu și direct, „Alexandru Comnen”⁴⁶.

Într-o lucrare similară, tipărită în 1982, Nicolae Grigoraș menționa „principatul greco-genovez Mangop, condus de urmașii Comnenilor din Trapezunt”⁴⁷. Un an mai târziu, d-l Andrei Pippidi desemna pe fratele doamnei Maria și al acelui „Alexandru Comnen” cu numele de „Isac Gabras”⁴⁸, revitalizând o teorie care niciodată nu a avut prea mulți adepți și despre care va fi vorba mai încolo.

Trei autori s-au ocupat, de fapt, mai serios de familia doamnei Maria: N. Bănescu în 1935⁴⁹, I. C. Filitti în 1937⁵⁰ și Marcel Romanescu în 1943⁵¹. Se adaugă, pentru istoria însăși a principatului, studiul din 1929 al Virginiei Vasiliu⁵². Dar contribuțiile cele mai serioase și mai importante la istoria principatului și a familiei domnitoare de la Mangop – și se va vedea cât de nepotrivită e această numire, și care e aceea corectă, singura corectă – aparțin istoricilor ruși N. V. Malickij⁵³, A. A. Vasiliev⁵⁴ și A. V.

⁴⁴ Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 354 (v. și ediția a II-a, revăzută și adăugită de către autor, îngrijită de Cătălina Chelcu și Marius Chelcu, Iași, 2004, p. 317).

⁴⁵ Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970, p. 91.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 125.

⁴⁷ Nicolae Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 140.

⁴⁸ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 148 (ediția a doua – p. 211).

⁴⁹ N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în *BZ*, 35, 1935, 1, p. 20–37.

⁵⁰ I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, București, 1937, 7 p.

⁵¹ Marcel Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p. 93–100 (spița la p. 99).

⁵² Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedor” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 1929, première partie, p. 301–336.

⁵³ N. V. Malickij, *Заметки по этнографике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 3–47.

⁵⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Soloviev⁵⁵. Din păcate, lucrările acestora au rămas – în împrejurările din timpul războiului și de după război – practic nefolosite, nepuse la contribuție cum se cuvine, dacă nu chiar total necunoscute.

Încep descâlcirea firelor care duc și pleacă, în același timp, la și de la doamna Maria, cu informațiile oferite de izvorul autentic și contemporan vremii sale: acoperământul pregătit pentru însuși mormântul ei, operă de artă care, în ultimele decenii, a fost în atenția multor bizantiniști europeni și americani (nu, însă, pentru istoria personajului înfățișat, după cum voi arăta la locul potrivit), astfel încât se poate spune că maiestuoasa broderie a făcut o adevărată carieră internațională.

Inscripția țesută în chenarul care înconjoară „gisant”-ul⁵⁶ prințesei nu îi menționează decât numele de botez, Maria, și calitatea ei de „doamnă a lui Io Ștefan voievod”. Dar piesa conține, în realitate, mult mai multe elemente care vorbesc despre identitatea personajului, mesajul lor fiind transmis într-un limbaj criptic.

Cele patru colțuri ale acoperământului sunt ornate cu câte un medalion: în stânga sus și în dreapta jos, medalioanele conțin vulturul bicefal cu aripile desfășurate și cu o coroană între capete; în dreapta sus și în stânga jos, se află câte o monogramă în stil bizantin. Monogramele bizantine reprezintă un fenomen cu totul excepțional al civilizației bizantine în general (fiind atestate încă din perioada timpurie a imperiului) și cu deosebire a vremii Paleologilor⁵⁷.

⁵⁵ A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in the Crimea...*, în **SK**, IX, 1937, p. 93–104. O prezentare a acestor însemnări a dat Damian P. Bogdan, în **AR**, V, 1940, p. 363–367 (și extras, de 6 p., cu titlul *Mangupul în lumina unor noi cercetări*; cf. Ovidiu Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, București, 1996, p. 120; se înregistrează numai extrasul, fără arătarea publicației care a adăpostit textul).

⁵⁶ Acoperământul de mormânt al doamnei Maria a fost demult considerat un „gisant” brodat de cea mai pură tradiție imperială bizantină – cf. André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, în **CA**, 29, 1980–1981, p. 143–156 (aici, p. 152–154). O întregă direcție de cercetare se deschide, din această perspectivă, pentru istoria puterii în Moldova medievală, ținând cont de faptul că asemenea piese sunt cunoscute din trei momente fundamentale ale acestei istorii: domnia lui Ștefan cel Mare, epoca Movileștilor și domnia lui Vasile Lupu. V. și *infra*, *Mormântul de la Putna și acoperământul său*.

⁵⁷ Din bogata bibliografie a acestui domeniu extraordinar de pasionant, citez aici doar câteva lucrări, în speranța unei viitoare reluări a cercetării: Viktor Gardthausen, *Das alte Monogramm*, Leipzig, 1924; Vitalien Laurent, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „Epethr`j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973, p. 324–341; Walter Fink, *Neue Deutungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen*, în volumul *Buz`ntioj. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp, Viena, 1984, p. 85–94; Werner Seibt, *Das Monogramm-Siegel eines Theodoros Dukas Synadenos aus der frühen Palaiologenzeit*, în **JÖB**, 40, 1990, p. 271–

Îndrăznesc să spun – nu știu dacă lucrul a mai fost spus – că monogramele acestea pot fi privite ca fiind *echivalentul bizantin al heraldicii din apusul și centrul Europei*. Expresivitatea lor extraordinară este dublată, însă, de caracterul lor criptic – ilustrând însăși gândirea simbolică și mentalitatea suprarafinată a bizantinilor –, care foarte adesea îngreunează descifrarea lor, exact ca și în cazul stemelor din heraldica europeană. Dacă privim acoperământul doamnei Maria ca pe un scut heraldic, regăsim pajura imperială în ceea ce ar fi cartierele 1 și 4 – care transmit întotdeauna, într-un scut sfertuit de acest gen, mesajul cel mai important – și monogramele în ceea ce ar fi cartierele 2 și 3. În „cartierul” 2 – adică în dreapta sus –, se află o monogramă (**Fig. 153**) având ca literă centrală un *alfa* majuscul, datorită căruia Orest Tafrali a propus descifrarea *Marias*, „al Mariei”⁵⁸. Istoricul rus A. V. Soloviev, în recenzia pe care a făcut-o în 1937 clasicei cărți a lui A. A. Vasiliev despre goții din Crimeea, tipărită în anul anterior, a demonstrat, însă, că prin descifrarea corectă a respectivei monograme se obține numele *Asanis*⁵⁹. Zece ani mai târziu – și, se pare, independent de Soloviev –, Gabriel Millet a dat, prin raportare și la icoana de la Grigoriu, aceeași soluție. Descriind această monogramă, care „semble avoir découragé les archéologues”, Millet o descifra după cum urmează: „Remettez le sigma à l’endroit, cherchez **H** dans la barre du haut, vous lirez **ACANHC**”⁶⁰. Monograma din „cartierul” 3 nu comportă nici o controversă: e aceea a ultimei familii domnitoare a Imperiul Roman de Răsărit, Paleologii; ea se întâlnește pe tot întinsul imperiului, din veacul al XIII-lea până la sfârșitul lumii bizantine, prin ultimii ei reprezentanți: pe monede, pe piese de argintărie, pe broderii, pe pergament, sculptată în piatră și în marmură, gravată pe ceramică, zidită din cărămizi roșii în înălțimea unor ziduri de apărare⁶¹.

273;

idem, *Monogramm*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999, col. 589–614 (citând și alte lucrări). V. și Erica Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, D. C., 1961 (pentru secolele al VI-lea – al VII-lea). Pentru dificultățile, uneori insurmontabile, întâmpinate în descifrarea monogramelor bizantine, cf. Walter Fink, *op. cit.*, și Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997, p. 108–109, 124–125 și mai ales 177.

⁵⁸ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 52.

⁵⁹ A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 95–96. Concluziile lui Soloviev au fost receptate de Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94–95, și de Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 364, după care au rămas în uitare !

⁶⁰ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 79.

⁶¹ Nu lipseau nici de pe veșmintele unora dintre membrii familiei imperiale, cum se vede din fragmentele de pictură scoase la iveală în Kariye Djami din Istanbul, foarte celebra Chora, ctitoria lui Theodor Metochites – cf. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I. *Historical*

Și atunci, dacă citim în manieră heraldică informațiile din cele patru medalioane, vedem că ele privesc o persoană de neam împărătesc (pajura bicefală din 1 și 4), aparținând neamurilor Asan (3) și Paleolog (4). De fapt, nu sunt, propriu-zis, două nume de familii, ci e unul singur, care trebuie citit *Asan Paleolog*⁶², după obiceiul – iarăși specific bizantin și care, ilustrând aceeași gândire întortocheată, provoacă dificultăți cel mai adesea insurmontabile în cercetările de prosopografie și genealogie bizantină⁶³ – de a alătura propriului nume de familie pe acelea ale unor înaintași prin femei. Ca urmare a practicării acestui obicei, unii aristocrați bizantini aveau câte patru, cinci și chiar mai multe nume de familie (ultimul fiind, de regulă, cel propriu⁶⁴) și, nu de puține

Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes, New York, 1966, p. 284–292 (pentru mormintele **E** și **F**); monogramele de pe haina personajului din mormântul **E** (p. 285) dau numele Paleolog, Asan și Raoul (Ralli); în firida mormântului **F** (planșele 546 și 547), primul dintre cele trei personaje are un veșmânt pe care monograma Paleologilor alternează cu vulturul bicefal, iar cel de-al treilea (probabil o femeie) poartă trei monograme, care dau numele Paleolog, Asan (într-o altă variantă) și Dermokaites. V. și idem, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în **DOP**, 13, 1959, p. 219–225 și fig. 5–6. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria, cu monogramele sale, este citat ca un monument de referință. Pentru toate acestea, v. *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria* și, pe larg, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

⁶² S-ar putea propune și lectura Paleolog Asan, însă această așezare a numelor e contrazisă de inscripția icoanei de la Grigoriu; cum ambele nume aparțin unor înaintași prin femei, ordinea lor nu e numaidecât relevantă pentru „tabla strămoșilor”.

⁶³ „Le procédé qui portait les descendants de grande famille à choisir entre les noms du père et de la mère le plus connu ou momentanément le plus célèbre était courant” (Vitalien Laurent, *op. cit.*, p. 332). Cf., de pildă, Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984, p. 79–91. Este – potrivit lui Hippolyte Delehay – un mod de a exprima toate înrudirile (importante) ale unei persoane sau familii: „Quiconque s’est occupé de la généalogie des Comnènes, des Paléologues, des Anges, des Doucas, des Lascaris, des Brana, etc., se rend compte de la difficulté que l’on éprouve à s’orienter dans la confusion des homonymes et dans un système de noms qui exprime toutes les alliances d’une famille” (Hippolyte Delehay, S. J., *Deux typica byzantins de l’époque des Paléologues*, Bruxelles, 1921, p. 143; *subl. mea*).

⁶⁴ Citez cazul, de la mijlocul veacului al XIV-lea, al unui fiu al lui Manuel Asan (fratele împărătesei Irina, soția lui Ioan al VI-lea Cantacuzino) și al soției sale, Ana Synadena (de fapt, Doukaina Palaiologina Synadena): el se numea Ioannes Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos *Ἐ’ΑΣΛΗΝΗ* (cf. Titos Papamastorakis, *Ioannes „Redolent and Perfume” and His Icon in the Mega Spelaion Monastery*, în „*Σοφία*”, 26, 1997, p. 65–73). Exemplul fusese evocat anterior de Donald M. Nicol (*op. cit.*, p. 82), pe când se credea că personajul ar aparține veacului al XV-lea: „an obscure 15th-century gentleman, whose name appears only on an icon called John Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos Asanes. One can only assume that he was in some way connected with each one of these noble families; but the order in which he sets out their names remains obscure”.

ori, dacă propriul „patronim” era mai puțin strălucit în raport cu cele acumulate de pe urma strămoșelor, el dispărea pur și simplu, lăsând locul celorlalte⁶⁵. Acesta este și cazul doamnei Moldovei, care pe icoana de la Grigoriu și pe acoperământul de mormânt de la Putna a dat numai numele „Asanina Paleologhina”. Dar avea ea, oare, și un nume de familie, al tatălui și bunicului său patern ?! Voi reveni asupra acestei întrebări, ca și asupra mesajelor cuprinse în broderia acoperământului de mormânt. Deocamdată, să constatăm că doamna însăși nu pare să fi lăsat urmașilor alte informații despre înaintașii ei. Totuși, din literatura de specialitate se vede că măcar numele părinților ei sunt considerate cunoscute. Maria era „fiica lui Ioan Olobei de Mangop și a Mariei Asan Paleolog, descendenți ai marilor împărați bizantini”, scria, în 1988, Claudiu Paradais⁶⁶.

Filiația *Alexios – Olobei – Maria doamna* cred că a fost stabilită, la sfârșitul veacului al XIX-lea, de N. Iorga, pe baza documentelor relative la afacerile genoveze în Crimeea. Aceste documente vorbesc despre *Alexios* pentru deceniile trei și patru ale veacului al XV-lea, apoi, în anii '50, despre *Olobei* și, la vremea chiar a căsătoriei lui Ștefan, despre *Isaac*. Alte izvoare menționează pe *Alexandru*⁶⁷, fratele doamnei Maria, a cărui expediție în 1475

⁶⁵ Așa dispăre, de pildă, în cazul citat în nota precedentă, numele familiei Synadenos, care – deși nu era al unei familii lipsite de strălucire și importanță (cf. C. Hannick, Gudrun Schmalzbauer, *Die Synadenoī. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, în *JÖB*, 25, 1976, p. 125–161) – este lăsat deoparte atunci când vine „la concurență” cu celelalte opt, dintre care cinci aparțineau unor familii imperiale din Bizanț și Bulgaria. Un alt caz, deosebit de grăitor, e acela înfățișat de celebrul *typikon* de la Lincoln College (Oxford), din prima jumătate a veacului al XIV-lea, care consemnează 18 urmași (din câteva generații) ai unui frate al împăratului Mihail al VIII-lea Paleolog, amestecând numele a nu mai puțin de 14 familii. Aceste nume se reiau, după obiceiul bizantin, mai puțin unul, Mousakios, care a fost în chip evident uitat (= boicotat), ca aparținând unei familii obscure (Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 83). Eudokia, fiica lui Theodoros Mousakios, căsătorită Synadenos, a fost bunica maternă a lui Ioannes Asanis, menționat în nota precedentă (v. și Demetrios I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londra, 1968, p. 148, nr. 128, și p. 180–182, nr. 196, 197, 199 și 200). *Typikon*-ul de la Lincoln College a dat mult de lucru bizantinistilor, datorită atât „rebusurilor” genealogice din numele personajelor, cât și portretelor acestora: Hippolyte Delehay, *op. cit.*, p. 143–151; Anthony Cutler, Paul Magdalino, *Some Precisions of the Lincoln College Typikon*, în *CA*, XXVII, 1978, p. 179–198; Irmgard Hutter, *Die Geschichte des Lincoln College Typikon*, în *JÖB*, 45, 1995, p. 78–114 (cu zece pagini de ilustrații la sfârșitul volumului).

⁶⁶ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p. 269.

⁶⁷ Nu ar părea o formă „occidentală” a numelui Alexios: Alexandru și Alexios sunt nume diferite, patronate de sfinți diferiți (30 august și, respectiv, 17 martie). Și în familia Marilor Comneni de la Trapezunt se folosesc amândouă numele (Alexios al IV-lea are un fiu Alexandru, tatăl unui Alexios, mort și el la 1463). Cele două nume sunt utilizate, pentru a

la Mangop, pentru dobândirea moștenirii paterne, a fost finanțată și susținută de Ștefan însuși⁶⁸. Astfel, presupunerea că Maria era nu numai sora lui Alexandru, dar și a lui Isaac și, prin aceasta, fiică a aceluiași Olobei, a fost logică și întru totul justificată⁶⁹. Dar demonstrarea acestei filiații și a identității dintre Olobei și Ioan (acesta din urmă, atestat într-un singur izvor) a revenit lui A. V. Soloviev, a cărui contribuție este uitată și în acest punct. Frumoasa demonstrație a bizantinistului și heraldistului rus s-a bazat pe două izvoare, ingenios, logic și natural alăturate și luminate reciproc. Unul e tocmai acoperământul de mormânt de la Putna⁷⁰; celălalt e un poem funerar, un așa-numit *epitaf*, compus prin anii '40 ai veacului al XV-lea la Trapezunt de Ioan Eugenikos, fratele lui Marcu Eugenikos, mitropolit de Efes și înverșunat adversar al unirii de la Florența. Acest poem a fost închinat unui *authentopoulos*, fiu de domn (de prinț domnitor) numit Alexios, mort la vârstă fragedă. Autorul spune despre el că era fiul marelui Ioan, domnul Chazariei, care era fiul vestitului Alexios, din Goția. Mama micului defunct, Maria, era, după tată, din neamul iluștrilor Asani și al împărăteștilor Paleologi înfloritori în purpură (porfuranq»), ceea ce înseamnă apartenența la posteritatea împăratului Mihail al VIII-lea († 1282), iar după mamă – din neamul minunaților Tzemplakoni⁷¹. Pentru ca soția lui Ștefan cel Mare să se poată numi și ea Asanina Paleologhina, ca și soția lui Ioan, ea trebuia să fie fiica acesteia: numai

desemna persoane diferite, și în Moldova medievală (este cazul celor doi fii ai lui Ieremia vodă Movilă, Alexie – mort mic – și Alexandru).

⁶⁸ Cf. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 114, 119, 142; idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare...*, p. 262, nota 134. Pentru principii de Theodoro, v. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁶⁹ Nu pot identifica temeiul pe baza căruia Alexandru V. Boldur o socotea fiică, și nu soră a lui Isaac (cf. *supra*).

⁷⁰ În mod ciudat, A. V. Soloviev nu a apelat și la inscripția icoanei de la Grigoriu.

⁷¹ Émile Legrand, *Ἐπιτάφιος τοῦ Ἐὐγενικοῦ, Ἐπιτάφιος τοῦ ἀὐθεντοποῦλου*, în „Δελτ...ον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρίας...αὐτῆς Ἐπιτάφιος”, I, 1883, p. 455–458, urmat de N. G. Politis, *Shmeièsij per' toà ènotèrw τῆς ἐπιτάφιος...ου*, p. 459–461. Textul a fost reeditat de Sp. P. Lampros, *Palaiologeia kai Peloponnesiakè*, I (ediție anastatică, 1972), p. 215–218, și apoi, cu comentarii, de D. S. Spiridonov, *Заметки из истории эллинизма в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии”, II, 1928, 59, p. 93–95 (în primul capitol al studiului, intitulat *Из семейной истории Мангунского дома*, p. 93–99). V. și S. Petrides, *Les oeuvres de Jean Eugenikos*, în *EO*, 13, 1910, p. 111–114, 276–281 (p. 113). Comentariile lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 195–198. Pentru acest „epitaf”, cf. Alexander Sideras, *Zum Verfasser und Adressaten einer anonymen Monodie*, în „Byzantion”, 54, 1984, p. 300–314; idem, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Viena, 1994, p. 354–355, nr. 109 (în discutarea cronologiei și, implicit, a genealogiei personajelor, autorul nu ia în seamă considerațiile lui A. V. Soloviev).

așa se puteau transmite până la doamna Moldovei acele nume de familie. Astfel, pe baza raționamentului lui A. V. Soloviev, Maria „de Mangop” a fost identificată ca fiică a lui Ioan de Chazaria și a Mariei Asanina Paleologhina Tzemplakonissa, iar între Ioan și Olobei s-a putut pune semnul egalității⁷².

*

Am afirmat, ceva mai în urmă, că Maria doamna nu pare să fi lăsat, în Moldova, amintirea străluciților ei strămoși. Informațiile genealogice precise ne lipsesc. Și totuși, asemenea informații au existat la curtea de la Suceava și au fost înscrise în pomelnicele vremii. Urma lor o regăsim, azi, numai în pomelnicul de la Bistrița, păstrat într-o versiune de pe la mijlocul veacului al XVI-lea⁷³. În acest izvor, numele rudelor de la Mangop („ai Mangopului”, după precizarea din însemnarea marginală) sunt amestecate, cum am spus deja, cu altele, dintre care acelea ale părinților Mariei Voichița pot fi identificate fără nici un dubiu. Reamintesc că, în acest paragraf, sunt trei grupuri de personaje: 1. Radul voievod (cel Frumos) și doamna lui, Maria; 2. Manoil și doamna lui, Anna; 3. Avraam, Anna, Isaac, Iacov, Melchisedec și David. Totuși, marginal sunt numai două mențiuni explicative, „Muntenii” și „ai Mangopului”, care pot fi puse în relație cu primul (indiscutabil) și, respectiv, al treilea grup de nume, astfel încât rămân în relații neprecizate **Manoil și Anna**. Las deocamdată deoparte aceste două personaje, pentru a ne concentra atenția asupra grupului reprezentat de **Avraam, Anna, Isaac, Iacov, Melchisedec și David „ai Mangopului” (Fig. 151)**.

Din câte se cunosc până azi, un singur personaj ar fi identificabil din această listă, și anume Isaac, domnul de Theodoro, fratele Mariei. Despre David, s-a afirmat că ar putea fi ultimul împărat al Trapezuntului⁷⁴, David Mare Comnen, căsătorit cu o mătușă a lui Isaac și a Mariei doamna. Dar acest nefericit împărat era mort de câțiva ani la data când nepoata sa de la Mangop

⁷² A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96. V. și mai departe, în text. Pentru legăturile cu Asanii și Paleologii, v. *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*. Consemnez aici conștiințioasele înregistrări (din care nu lipsesc referințele la istoriografia românească) datorate eruditului istoric bulgar Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 414–416 (pentru soția lui Ioan de Chazaria) și 416–418 (pentru soția lui Ștefan cel Mare); cu privire la Asanii bizantini, sunt de menționat trei studii: F. I. Uspenskij, *Българские Асеневици на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе”, XIII, 1908, p. 1–16; Bariša Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973, p. 347–355; Erich Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976, p. 163–177. V. și *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, numerele 1472–1535, 91366–91379, 93125–93126.

⁷³ Cf. Damian P. Bogdan, „*Letopisețul de la Bistrița*” ..., p. 499–524.

⁷⁴ *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p. 28.

s-a căsătorit cu Ștefan cel Mare și, pe de altă parte, e greu de crezut că un principe de rangul său putea fi menționat în trecut, inclus quasi-anonim între rudele sale de la Mangop. Întrucât documente din mijlocul veacului al XV-lea spun că seniorul de Theodoro avea mai mulți frați⁷⁵, s-a putut încerca precizarea: „Cine erau ei știm: Avraam, Isac, Iacov, Melchisedec și David”⁷⁶. Nu am argumente împotriva unei asemenea presupunerii, dar observ cât e de ciudat ca, din această înșirare a celor care ar fi frații doamnei Maria, să lipsească atât micul Alexios, cel mort la Trapezunt, pe la 1447, și în memoria căruia s-a compus epitaful de câteva ori menționat deja, cât și Alexandru, cel pe care Ștefan l-a ajutat, în 1475, să încerce a-și redobândi *hereditas paterna*⁷⁷.

Constat, de asemenea, cât e de ciudată înșirarea acestor nume, dintre care primele trei evocă pe patriarhii biblici, în chiar ordinea existenței lor (Avraam, Isaac și Iacov), iar ultimele două – pe preotul-rege și pe întâiul rege uns, personaje emblematice pentru orice tradiție monarhică. Ar fi ușor, desigur, să presupunem că sunt chiar ei cei trecuți în pomelnic, ca strămoși legendari ai dinastiei de la Theodoro-Mangop. Asemenea legende legitimizează au existat și în alte locuri: să ne amintim că dinastia imperială a Abisiniei se socotea urmașa regelui Solomon și a reginei din Saba, iar regii Bagratizi ai Georgiei se considerau urmașii regelui David⁷⁸. Dar, cum alături de Avraam este, aici, Anna, și nu Sara, ca în Vechiul Testament, o asemenea ipoteză trebuie exclusă⁷⁹. Rămâne, însă, întrebarea dacă frecvența acestor nume în familia domnitoare de la Mangop nu evocă cel puțin pe chazarii al căror nume îl purta încă Goția. Nu voi căuta, acum și aici, răspunsul la această întrebare.

Cred, însă, că pot aduce un element nou – și, fără nici o îndoială, cu totul neașteptat – în discutarea acestor chestiuni.

În veacul al XVIII-lea, la Chersones s-a găsit o placă de piatră, cu trei

⁷⁵ Voi reveni, la locul potrivit, asupra acestor informații. V. și Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 326: „...Olobei ne gouvernait pas avec la ferme autorité de son père [,vestitul Alexios” din epitaful compus de Ioan Eugenikos – *n. mea*]. Ses fils – *il paraît qu'ils étaient nombreux* – s’ingéraient dans les affaires, bruyants et querelleurs” (*subl. mea*).

⁷⁶ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 148, nota 29 (ediția a doua, p. 211, nota 29).

⁷⁷ Absența lui Alexandru din pomelnicul Bistriței a fost remarcată – fără nici un fel de comentariu – și de d-l Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 261–266 (aici, p. 264, nota 14).

⁷⁸ Cyril Toumanoff, *On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Tamar*, în „Speculum”, 15, 1940, 3, p. 299, nota 4.

⁷⁹ Dar, în pomelnic, Anna ar putea fi și numele unei surori a lui Avraam: calificativul „doamnă”, „cneaghină” sau „soție” lipsește.

monograme sculptate. S-a păstrat doar un desen, publicat întâia oară la 1801⁸⁰ și ultima (probabil a doua) oară în 1933⁸¹. Nici primul, nici ultimul editor nu au deslușit monogramele închise în cele trei cartușe ovale (**Fig. 154**). În 1937, A. V. Soloviev a dat soluția pentru primele două: în cel dintâi, se află numele Isaac, iar în al doilea – Manuel⁸². Cel de-al treilea cartuș a rămas necitit, A. V. Soloviev declarându-și neputința de a vedea vreun nume în monograma respectivă⁸³.

Înainte de a înfățișa chipul în care propun să fie descifrată cea de-a treia monogramă, să remarcăm că toate trei însemnele se prezintă „ancorate” într-un fel de „pară străpunsă de litera T”⁸⁴. Absolut la fel arată și monograma lui Alexios, găsită pe patru plăci de piatră – două pisanii (dintre care una întregă și una înjumătățită) și două fragmente ale unor compoziții cu destinație necunoscută (foarte probabil, însă, tot pisanii). Iată-le, în succesiunea impusă de starea lor de păstrare – prima (**Fig. 126, 155**) e din octombrie 1427 și a fost pusă la biserica cu hramul Sfinților Împărați Constantin și Elena⁸⁵; a doua (**Fig. 136**) e din octombrie 1425 și a fost pusă pe turnul palatului înălțat de același Alexios⁸⁶; a treia (**Fig. 39**), prezentând aceeași monogramă înscrisă într-un cerc, nu are nici un element de datare⁸⁷. În fine, cea de-a patra (**Fig. 156**), descoperită în 1912, are forma cunoscută din primele două⁸⁸. În aceste pisanii, monograma lui Alexios – conținând literele grecești **A, L (L)** și **X (X)** – are același mod de compunere ca și cele trei de pe placa de la Chersones: aceeași „pară străpunsă de litera T”. Sunt de relevat buclele cu care se termină brațul orizontal al acestei așa-zise litere: în același chip este brodată litera **A** din monograma Asanilor de pe acoperământul doamnei Maria.

Ne întoarcem la placa de la Chersones. Dacă înlăturăm cadrele ovale

⁸⁰ P. Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des russischen Reiches*, II, 1801, p. 54. Nu am văzut această lucrare – o citez după N. V. Malickij.

⁸¹ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 36. Vasiliev menționează placa cu „three heart-like shields, a monogram which reminds us slightly of Alexis’ monogram” (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217), fără să propună vreo lectură.

⁸² A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 99. Informația a trecut la Damian P. Bogdan, în **AR**, V, 1940, p. 366, și la Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94.

⁸³ A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 99. N. V. Malickij se întreba dacă n-ar putea fi tot monograma lui Alexios (*op. cit.*, p. 46 – în rezumatul francez).

⁸⁴ Damian P. Bogdan, *op. cit.*, p. 366.

⁸⁵ După N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26. A fost reprodusă, în 1896, și de V. V. Latyshev (cf. *infra*).

⁸⁶ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 34. La un turn, după Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 214.

⁸⁷ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 32.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 35.

ale cartușelor, vedem mai clar aceste monograme și elementele lor comune, para și crucea în *tau*. Pe de altă parte, se zăresc la fel de limpede literele care dau numele – ca de obicei, mai ales consoane (și în zilele noastre, monogramele, fie cusute pe fețe de masă, șervete, batiste etc., fie gravate pe bijuterii și tacâmuri, fie imprimate pe porțelanuri, nu conțin decât consoanele): **I, C (S), K** în prima, **M, N** în a doua. Ce vedem în a treia monogramă ? Prima literă, în marginea stângă, este, evident, un **M**, săpat la fel ca în monograma din mijloc. Litera finală, în marginea dreaptă, este un *kappa*, **K**, ale cărui brațe unghiulare taie cadrul „scutului” în formă de pară. Între piciorul lui *tau* și bara verticală a lui *kappa*, se vede foarte clar un *delta*, **D**, a cărui bază unește cele două linii verticale. Imediat sub *delta*, între aceleași bare verticale ale lui *tau* și *kappa*, un **C (S)** tăind cadrul în formă de pară. Adică: **M D S K**. Sunt suficiente litere pentru a ne gândi la un nume pe care l-am menționat deja în legătură cu familia domnitoare de la Mangop: Melkisedek. Odată reconstituit acest nume, distingem și un *lambda*, **L**, creat prin trasarea unei mici bare oblice pe brațul stâng al cadrului în formă de pară, sus, aproape de brațul orizontal al lui *tau*. Avem, astfel, toate consoanele necesare pentru a citi numele **M(e)lk(i)s(e)d(e)k**.

Înțelegem, acum, de ce nici Pallas, la 1801, nici Soloviev, la 1937⁸⁹, nu au putut descifra această monogramă: numele pe care ea îl conține se mai află, în relație declarată cu Mangopul, *numai într-un izvor românesc*, necunoscut lumii științifice la 1801 și needitat încă în versiunea sa originală la 1937. În acest din urmă an, se cunoștea doar traducerea românească, tipărită integral în 1932–1933 de Ilie Minea⁹⁰, dar în care mențiunea „ai Mangopului” fusese omisă de traducătorul din 1750⁹¹.

Trei nume săpate pe aceeași placă și toate trei înscrise și în pomelnicul de la Bistrița: **Isaac, Manuel, Melchisedec**.

⁸⁹ A. V. Soloviev a intuit, totuși, prezența literelor care dau numele lui Melchisedec: „не то МАА(?)КС, не то МАΔΚС” (*op. cit.*, p. 99) și a conchis că aici avem de-a face cu un membru al dinastiei din Mangop (*ibidem*).

⁹⁰ I. Minea, *Pomelnicul de la M-rea Bistrița*, în **CI**, V–VII, 1929–1931, p. 344–348 (I), și VIII–IX, 1932–1933, I, p. 30–88 (II; aici, la p. 64–88 sunt comentariile editorului, sub titlul *Câteva observațiuni*).

⁹¹ *Ibidem*, I, p. 346. Istoricul ieșean a identificat neamurile de la Mangop – „rudele domnului moldovenesc prin noua căsătorie” (*ibidem*, II, p. 71) – datorită faptului că, în 1905, Stoica Nicolaescu a inclus într-un volum de documente textul slav al capitolului despre familia lui Ștefan cel Mare (Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, p. 87). Această „ediție” fragmentară și întâmplătoare nu avea cum să intre – ca și cele care au precedat-o (cf. *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p. 7–8) – în circuitul științific mai larg, pentru a ajunge la cunoștința unui Vasiliev sau a unui Soloviev.

Să ne întoarcem acum la al doilea grup de nume din paragraful care se încheie cu „ai Mangopului”. Acest al doilea grup are forma „Manoil și al doamnei sale, Anna” – probabil nominativul numelui masculin e o eroare de copist, având în vedere genitivul tuturor celorlalte nume, inclusiv „al doamnei sale, Anna”.

Sesizând identitatea de nume între personajul evocat de inscripția de la Chersones și acela pomenit la Bistrița, Damian P. Bogdan, în 1940⁹², și Marcel Romanescu, în 1943, au pus pe acest Manoil în relație genealogică directă cu familia domnitoare de la Mangop⁹³. Patru decenii mai târziu, în 1983, d-l Andrei Pippidi a propus identificarea lui Manoil și a Annei cu părinții – necunoscuți, altminteri – ai Mariei Despina, mama Mariei Voichița și soacra lui Ștefan cel Mare⁹⁴. Peste încă zece ani, în 1993, d-sa era încă și mai tranșant, afirmând: „e de observat faptul că M. Romanescu le-a făcut loc lui Manuil și Anei în genealogia doamnei Maria din Mangup fără nici un temei documentar. [...] Romanescu nu făcea, de altfel, decât să preia identificarea propusă de Damian P. Bogdan”⁹⁵. Siguranța surprinzătoare a acestei afirmații se întemeie pe credința că dinastia de la Mangop ar fi aparținut neamului armeano-bizantin Gabras (Gabrazii) și, ca argument decisiv, era menționat faptul că Manoil și Anna „nu sunt înregistrați de Anthony Bryer, autorul celui mai amănunțit

⁹² *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, p. 28: „Dar pe inscripțiile lui Alexis de Mangup – tatăl lui Olobei – se identifică și inițialele unui Manuil, care poate fi primul personajiu, amintit în pomelnic împreună cu doamna lui Ana” (Damian P. Bogdan). Bineînțeles, nu este vorba despre „inscripțiile lui Alexis din Mangup”, cum a afirmat autorul, prin neatenta mânăuire a informațiilor.

⁹³ Manuel din inscripție „trebuie să fie tatăl lui Alexis și același cu cel amintit în pomelnicul Bistriței împreună cu doamna sa, Ana” (Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94). Și acest autor menționează „inscripțiile lui Alexis din Mangup”, preluând *tale-quale* afirmația lui Damian P. Bogdan.

⁹⁴ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 149–150, nota 35: „Ni se pare acum că Manuil și Ana din pomelnicul de la Bistrița [...] nu pot fi decât părinții doamnei Maria”, adică ai Mariei Despina, soția lui Radu cel Frumos, identificând pe Manoil cu Bochalîs. În ediția nouă (2001) a acestei cărți se adaugă precizarea: „Identificările de mai sus au fost confirmate de Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XV-e – XVI-e siècles)*, *Revue des études otomanes*, XIX–XX, 1995–1996, p. 159, 161” (p. 213, nota 35). Este, însă, de observat (dincolo de eroarea care schimbă numele publicației „Revue des Études Roumaines”) că menționata confirmare privește numai înrudirile balcanice ale soției lui Bochalîs, nu și ipotetica identificare a lui Manoil din pomelnicul bistrițean cu Bochalîs, „un magnat bizantin din Peloponez”. Cum autorul însuși a renunțat în 1993 la această identificare (cf. *supra*), ar fi fost, desigur, utilă și o precizare în acest sens.

⁹⁵ Andrei Pippidi, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, p. 108.

studiu asupra Gabrazilor din Trapezunt și Crimeea”⁹⁶. Pe de altă parte, excluderea lui Manoil și a Annei din grupul „ai Mangopului” a determinat includerea lor în grupul „Muntenii”, adică alături de Radu cel Frumos și doamna Maria Despina. Așa s-a consolidat ipoteza că Manoil și Anna ar fi părinții Mariei Despina.

Este locul a aminti că, în Sinaxarul de la Soldaia, este menționat, sub anul 1309, un anume Vasile, fiul lui Melchis – Bas...leioj toà MelkÁj –, călugărit sub numele de Varlaam monahul⁹⁷. Numele Melchis(edec) se folosea, prin urmare, în locurile acelea, chiar și de către laici și nu văd ce ar fi împiedicat pe Olobei să-l dea unuia dintre fiii săi. Oricum, e straniu că acest nume este atestat la Chersones, adică tocmai acolo unde s-a găsit și placa cu monograma lui Melchisedec în legătură cu cetatea.

Odată stabilită istoricitatea personajului Melchisedec ca membru al familiei domnitoare de la Theodoro – al dinastiei Chazariei și Goției, altfel spus – să ne întoarcem de unde am pornit, adică la tripla monogramă de la Chersones și la pomelnicul bistrițean.

Cu privire la cea dintâi, se cade să ne punem întrebarea: care este, oare, mesajul ei ? Când o pisanie care conține așa ceva se pune pe zidul unei cetăți – și ceea ce s-a mai păstrat din inscripție o atestă –, ea are un mesaj anume, iar faptul că cele trei monograme nu sunt separate, ci se desfășoară înlănțuite orizontal, prinse în același cadru, mi se pare deosebit de sugestiv. Sunt înclinat, sunt foarte tentat să propun citirea celor trei într-o manieră genealogică: Isaac, fiul lui Manuel, fiul lui Melchisedec sau, dată fiind poziția centrală a numelui Manuel, **Isaac, fiul lui Manuel, și (fratele său) Melchisedec (fiul lui Manuel)**. Dar această lectură nu se potrivește cu ceea ce părea a fi un bun achiziționat deja, anume că Isaac (*Saicho* al izvoarelor genoveze) ar fi fost fiul lui Ioan, supranumit Olobei – și am înfățișat toată construcția genealogică ingenios eșafodată de Soloviev în 1937. Dar, de fapt, nici un izvor nu-l arată pe Isaac ca fiu al lui Olobei și nici un izvor nu atestă identitatea lui Olobei cu Ioan, atestat (acesta din urmă) într-un singur text, epitaful compus de Ioan Eugenikos. Și filiația, și identitatea sunt deducții ale istoricilor, întemeiate pe considerente de natură logică.

⁹⁶ *Ibidem*. Studiul la care se face aici referință: A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653*, în *UBHJ*, XII, 1970–1971, 2, p. 164–187. V. și *infra*, iar pentru această familie, în general, studiile citate *infra*.

⁹⁷ Maria G. Nystazopoulou, *Ἡ ἱστορία τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου*, Atena, 1965, p. 129, nr. 126. Aceeași autoare a dat recent și un alt studiu, care, însă, nu privește perioada investigată aici: Maria Nystazopoulou-Pélékidou, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe – XIe s.)*, în volumul *EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris, 1998, p. 567–579.

Pe de altă parte, însă, nu se poate să nu remarcăm un fapt, peste care cercetătorii de până acum au trecut cu cea mai mare ușurință: în interpretarea pe care tocmai am expus-o, pomelnicul de la Bistrița pare să fi reținut numele atâtor rudenii de la Mangop, omițând, însă, tocmai pe acelea ale părinților doamnei Maria ! În adevăr, dacă primul grup conține numele lui Radul voievod (cel Frumos) și al doamnei lui, Maria (Despina), părinții Mariei Voichița, logica ne arată că, între numele următoare, desemnate marginal cu formula „ai Mangopului”, ar trebui să regăsim pe acelea ale părinților Mariei „de Mangop”: însă nici numele lui Ioan și nici acela al Mariei, presupușii ei părinți, nu figurează acolo. În schimb, există un personaj calificat drept **госпо́джа**, „doamnă”, nu „cneaghină” sau doar simplă „soție”: e **Anna**, arătată ca **doamnă a lui Manoil**, ceea ce l-a adus pe d-l Andrei Pippidi la observația că „titlul de «doamnă» al Anei ar indica un statut superior celui al soțului ei. Ne-am gândi atunci – continuă d-sa – la posibilitatea ca un mare boier, ca Manoil de la Hotin, membru al sfatului domnesc (1438–1448), să fi fost ginerele lui Alexandru cel Bun; în consecință, cuplul de nume își pierde orice relevanță pentru problema care ne interesează”⁹⁸. Însă problema care îl interesa pe d-l Andrei Pippidi era cu totul alta decât aceea urmărită aici, și anume posibilitatea de a identifica ascendența doamnei Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos. Pe de altă parte, d-sa își declarase – după cum am arătat – adeviziunea la teza conform căreia dinastia de la Mangop erau o ramură a Gabrazilor și, în acest caz, Manoil și Anna, nefiind înregistrați de istoricul care s-a ocupat de acea familie, legătura lor cu Mangopul trebuia, în chip evident, exclusă. E, totuși, surprinzător că s-a putut lua în considerare (chiar și numai cu titlu de ipoteză) identificarea lui „Manoil” din pomelnicul Bistriței cu boierul Manoil de la Hotin: mi se pare absolut imposibil ca – oricât s-ar fi prefăcut, în răstimp de vreo șapte decenii, respectivul paragraf din pomelnicul bistrițean – un boier (fie el și ginere domnesc) de la 1438–1448 să fi ajuns a fi intercalat între „Munteni” și cei „ai Mangopului”, personaje a căror importanță, ca rude domnești dintr-o altă generație, avea să se arate 30 sau 40 de ani mai târziu ! Nu văd nici o rațiune pentru ca așa ceva să se fi putut petrece în scriptoriul Mănăstirii Bistrița.

Mi se pare mult mai rațional să acceptăm că în respectivul paragraf nu avem de-a face decât cu două grupuri, așa cum, de altfel, se precizează și marginal: „Muntenii” și cei „ai Mangopului”. În această interpretare, „ai Mangopului” ar însemna: **Manoil** și doamna sa, Anna, Avraam, Anna, **Isaac**, Iacov, **Melchisedec** și David. Am subliniat numele care se află și în tripla monogramă de la Chersones. Într-un grup rânduit astfel, se poate să avem de-a

⁹⁸ Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 108.

face cu părinții – primul cuplu de nume – și copiii lor. În acest caz, **Manoil și doamna lui, Anna, sunt și părinții Mariei „de Mangop”** – ei, și nu Ioan și Maria.

Documentele azi cunoscute par a sugera că Isaac – care a succedat lui Olobei pe la 1458⁹⁹ – a împărțit puterea cu frații săi¹⁰⁰: „On a à la place [d’Olobei], d’une manière invariable, «dominus Tedori et fratres eius»”¹⁰¹: la 1458¹⁰², la 1470¹⁰³, la 1472¹⁰⁴, ca și la 1474¹⁰⁵. Această realitate consună perfect cu tripla monogramă de la Chersones, indiferent de chipul în care am citi-o: trei frați, ori doi fii ai unui părinte. De altminteri, acest mod de a domni în comun, cu întâietatea unuia dintre frați, pare să fi fost un obicei la Mangop, întrucât și despre Olobei avem știri asemănătoare: astfel, la 1447, este vorba despre „Olobei și ceilalți fii ai răposatului Alexios”¹⁰⁶, iar la 1455 sunt menționate scrisori trimise către „doi dintre fiii răposatului Alexios”¹⁰⁷, ceea ce înseamnă că și Olobei mai avea încă cel puțin doi frați.

Numele *Olobei* a fost explicat ca însemnând nu un nume propriu-zis, ci calificativul tătäresc „mare cneaz (prinț)”¹⁰⁸; însă N. V. Malickij a pus întrebarea dacă nu cumva prima jumătate a numelui nu ar putea deriva dintr-o formă scurtată și turcizată a numelui Alexios¹⁰⁹. Ipoteza lui Malickij a fost acceptată de A. A. Vasiliev, pentru care Olobei nu este un simplu titlu tătäresc,

⁹⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235, 237.

¹⁰⁰ V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

¹⁰¹ Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 328.

¹⁰² *Ibidem*, p. 302.

¹⁰³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 23, nota 1: *domini Thodori et fratres ejusdem*.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 238, notele 2 și 4.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 245, nota 2: *domini Gotie*, la plural, cum observă și Alexander Alexandrovich Vasiliev.

¹⁰⁶ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 216; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221, nota 3, și 224, nota 3 (document din 2 mai 1447: *cum Olobei et ceteris filiis condam Alexii*).

¹⁰⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 231, nota 5 (document din 14 mai 1455: *duobus ex filiis q. Alexij*).

¹⁰⁸ A. Berthier-Delagarde, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Коммиссии”, 55, 1918, p. 35, nota 3; D. S. Spiridonov, *op. cit.*, p. 96. Această opinie a împărtășit-o și A. V. Soloviev (*op. cit.*, p. 95), de la care a preluat-o Damian P. Bogdan (*AR*, V, 1940, p. 365). Numele cunoscutei familii Hulubei trebuie să-și aibă originea în aceeași poreclă (cf. și N. Iorga, în *RHSEE*, VII, 1930, p. 254), contrar părerii lui Iorgu Iordan, care îl derivă din *hulub* (Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, p. 249; în schimb, la numele de familie Șiadbei, compus în chip identic, explică – p. 434 – partea finală prin „bey”, prinț).

¹⁰⁹ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 40.

ci un nume propriu¹¹⁰, derivat din Alexios¹¹¹. Această ipoteză ar fi putut să explice, la rigoare, de ce în 1455 – într-o vreme când domnia aparținea lui Olobei – apare și un Alexios¹¹².

În recenzia la cartea lui Vasiliev, istoricul A. V. Soloviev a pus în legătură informațiile genealogice din epitaful lui Ioan Eugenikos – Ioan de Chazaria, fiul marelui Alexios, căsătorit cu Maria din neamul Asanilor și al Paleologilor – cu monogramele de pe acoperământul doamnei Maria, care dau numele Asan (descifrat de el însuși, chiar cu acest prilej) și Paleolog. Din această apropiere, a dedus că soția lui Ștefan cel Mare a fost fiica lui Ioan de Chazaria și a Mariei Asanina Paleologhina, al cărei nume l-a preluat, ca fiind acela al unor familii bizantine foarte cunoscute. De aici, Soloviev a conchis că Ioan și Olobei nu au fost frați, cum presupusese Vasiliev, ci unul și același personaj, cunoscut la Trapezunt cu numele său creștin (Ioan), iar în Crimeea cu porecla sa tătărească (Olobei, prințul cel mare)¹¹³. Așa s-a născut o identitate pentru soția lui Ștefan cel Mare: Maria „de Mangop”, fiica lui Ioan Olobei.

Cercetarea de față nu pare să confirme această identitate; din contra: potrivit celor înfățișate anterior, cred că o altă imagine începe să se contureze mai clar. Manoil și Anna au multe șanse de a fi părinții celor cinci bărbați trecuți în pomelnicul Bistriței¹¹⁴ și dintre care doi – Isaac și Melchisedec – sunt atestați împreună în tripla monogramă de la Chersones. Manoil și Anna ar fi, de

¹¹⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 221: „Olobei is a proper name, not the Tartar title meaning ‘Grand Prince’ as Spiridonov asserts”.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 222: „the second half of the name Olobei (Olubei), *bei*, means chief or prince; could the first half, *Olo (Olu)* be the contracted form of Alexis?”.

¹¹² Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 326. Acest Alexios pare să fi fost fiul mai mare al lui Olobei (*ibidem*, p. 327). În acest caz, însă, dacă Olobei este identic cu Ioan din epitaful lui Ioan Eugenikos, nu se mai potrivește nimic, întrucât Alexios, fiul lui Ioan, a murit copil, pe la 1447, la Trapezunt, unde se aflau părinții săi!

¹¹³ A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96.

¹¹⁴ În urma prezentării acestui text la Institutul de Istorie „N. Iorga” (București, 23 ianuarie 2002), d-l Andrei Pippidi mi-a atras atenția asupra chipului în care N. Iorga a comentat informațiile pomelnicului de la Bistrița, în trecere, în volumul IV (1937) al ultimei sale sinteze de istorie românească: „În pomelnicul de la Bistrița se scrie deci Isac de Mangup [...] și alți membri ai familiei, bărbați cu nume imperiale, ca Manuil, ori biblice: Avram, Iacov, David (ca împăratul din Trapezunt, o rudă), Melchisedec chiar, și femei: **Ana, soția lui Manuil, care s-ar părea a fi începătorul dinastiei**, și altă Ana” (N. Iorga, *Istoria românilor*, IV, p. 127, nota 31; *subl. mea*. V. și idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, București, 1937, p. 205, nota 1). Dacă Manoil ar fi „începătorul dinastiei”, înseamnă că N. Iorga îl vedea, probabil, ca tată al lui Olobei și bunic al lui Isaac și al doamnei Maria (despre care scrisese, alături, că era fiica lui Olobei). În opoziție cu această formulă, Marcel Romanescu a propus pe Manoil ca tată al lui Alexios, bunic al lui Olobei și străbunic al doamnei Maria (Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 94 și 99). Însă nimic nu îndreptățește o asemenea reconstituire, iar înscrierea, într-un pomelnic, a înaintașilor până la a treia generație ascendentă nu era în obișnuința vremii.

asemenea, părinții doamnei Maria a lui Ștefan cel Mare, dar și ai Annei, al cărei nume se află intercalat între cele ale lui Avraam și Isaac. Se elimină, în felul acesta, nepotrivirile semnalate mai sus, iar numele părinților doamnei Maria se regăsesc în pomelnicul Bistriței.

Desigur, aceasta determină concluzia că Olobei nu este porecla lui Ioan, ci a lui Manoil. Rezonanța orientală a numelui *Olobei* ar putea conduce la ipoteza că el nu înseamnă altceva decât o deformare a ceea ce a putut să sune **Manoli bei**.

Totuși, în acest caz, cum se mai poate explica faptul că soția lui Ștefan cel Mare poartă numele Asan și Paleolog, evocând tocmai familiile din care cobora soția lui Ioan de Chazaria și în virtutea cărora Soloviev a stabilit identitatea Ioan – Olobei ?!

O explicație s-ar putea formula, în urma constatărilor de până aici și ținând seama de obiceiurile alianțelor matrimoniale ale dinastiilor medievale, ca și de tradiția bizantină a numelor de familie. Căsătoriile principilor medievali se făceau – lucrul nu necesită exemplificări și argumentări speciale – între rude. Chiar și dinastia zisă a Mușatinilor ne furnizează exemple în acest sens, precum cele câteva căsătorii succesive cu prințese lituaniene, de la Petru I până la Ștefan cel Mare și dincolo de el, la încercările lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță¹¹⁵, dar și căsătoria Elenei, fiica lui Ștefan și a Evdochiei de Kiev, în cercul de rude al acesteia din urmă, la Moscova¹¹⁶. Nu este exclus, de aceea, ca soția lui Ioan să nu fi fost singura Asanină Paleologhină căsătorită la Mangop. Ea a putut fi precedată de o alta, în generația imediat anterioară, după cum este, de asemenea, foarte posibil ca și Anna, soția lui Manuel (Manoil), să fi aparținut aceleiași familii: de atâtea ori se întâmpla ca doi frați să-și ia ca soții două surori.

Într-un asemenea caz – admitând că și Anna era o Asanina Paleologhina (și Tzemplakonissa) – ar căpăta o anumită întemeiere și observația d-lui Andrei Pippidi cu privire la eventualul „statut [al Anei] superior celui al soțului ei”. Numele lui Manoil a rămas fără nici un atribut specificat: în țara lui, el era auqšnthj, cu apelativul kur, dar acestea erau intraductibile în slavă, unde **господар**, **господин** erau ale domnilor țării, trecuți însă în pomelnice doar cu

¹¹⁵ Ștefan S. Gorovei, *Alliances dynastiques des princes moldaves (XIVe – XVIe siècles)*, în volumul *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982*, II, Madrid, 1983, p. 167–178 (= *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *Români în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987, p. 685–697), reluat parțial și în idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 131–139.

¹¹⁶ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934, p. 10–14; Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudeniile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1940.

apelativul de „voievod”; în schimb, pentru femei kur| se echivala perfect și total acceptabil cu **Госпо́джа**, „doamnă” (așa este calificată Maria însăși, în inscripția icoanei de la Mănăstirea Grigoriu, ceea ce atestă echivalarea respectivă chiar în epocă). Pentru vremea aceea, titluri precum **Госпо́джа** ori kur| implicau necondiționat ideea de putere suverană. În acest chip – noțiunea de *prinț consort* neexistând încă –, soțul unei doamne (princesse régnante) era el însuși un domn (prince régnant). Așa s-ar explica, după părerea mea, menționarea lui Manoil – și se știa foarte bine, la vremea aceea, cine fusese purtătorul acestui nume – fără nici un alt titlu în pomelnicul Bistriței.

*

Pentru că am ajuns la domeniul titlurilor, mi se pare că ar putea fi utile – în încheierea acestui capitol – câteva precizări privind titlurile stăpânilor de la Mangop.

În momentul morții micului Alexios (pe la 1447), părinții acestuia – Ioan, aṲq̄snthj Cazar...aj (fiu al marelui Alexios din Goția) și Maria Asanina Paleologhina Tzemplakonissa – se aflau la Trapezunt, unde o soră a lui Ioan, Maria, devenise soția lui David Mare Comnen, viitorul ultim împărat trapezuntin¹¹⁷. Când menționează această căsătorie (1429), cronica lui Mihail

¹¹⁷ David al II-lea Mare Comnen era fiul lui Alexios al IV-lea Mare Comnen (împărat al Trapezuntului, 1417–1429) și al Theodoriei Cantacuzino – M. Kuršanskis, *La descendance d'Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes*, în **REB**, 37, 1979, p. 239–247; un frate, Ioan al IV-lea, l-a precedat în domnie până prin aprilie 1460 (Thierry Ganchou, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènes de Trébizonde*, în **BZ**, 93, 2000, 1, p. 113–124), iar o soră, Maria, a fost a treia soție (1427–1439) și ultima a împăratului Ioan al VIII-lea Paleolog (Ivan Djurić, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996, p. 245–248). Fiica lui Ioan al IV-lea, Despina Theodora, a fost soția lui Uzun Hassan, hanul turcoman al Persiei (M. Kuršanskis, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d'Uzun Hasan*, în „Arceon PŌntou”, 34, 1978), cu un rol important în încercările de coalizare a forțelor antiotomane din anii '60 – '70 ai veacului al XV-lea și ale cărui relații cu Ștefan cel Mare sunt bine cunoscute (Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 85–89). Cu privire la Despina Theodora, v. și Anthony Bryer, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, în **DOP**, 29, 1975, Appendix II (*Genealogy of the Muslim Marriages of the Princesses of Trebizond*), nota 146.

În lucrările de istorie bizantină, lui David al II-lea Mare Comnen i se atribuie și o a doua soție, Elena Cantacuzino, cea care ar fi avut tragica misiune de a-și îngropa soțul și copiii executați în 1463 din porunca sultanului Mehmed al II-lea. Într-un foarte frumos studiu, d-l Thierry Ganchou a dovedit, de curând, că *Elena Cantacuzino* este o eroare a lui Spandugino, care a confundat-o cu mama lui David al II-lea, Theodora Paleologhina Cantacuzina, fiica lui Theodor Paleolog Cantacuzino (unchi al împăratului Manuel al II-lea Paleolog). Aceasta înseamnă că ultimul împărat trapezuntin a fost căsătorit o singură dată, cu Maria de Goția (fiica lui Alexios cel Mare al Mangopului), care a urcat pe tron odată cu el, în 1460 – cf. Thierry

Panaretos spune că mireasa – bas...lissa kur| Mar...a – era fiica lui kyr Alexios din Theodoro și că venea din Goția¹¹⁸. Nu avem a ne îndoii că și doamnei Maria – nepoata de frate a precedentei – a trebuit să i se spună la fel: bas...lissa.

Alexios însuși se intitulează, în inscripția pusă în octombrie 1427 la biserica sa din Mangop „aÛqñthj pÒlewj Qeodwroāj ka^ Paraqalass...aj”¹¹⁹. Textele genoveze îl desemnează, în mod curent, drept *dominus de Lotodoro* (*de lo Teodoro, del Tedoro* etc.)¹²⁰, dar și *dominus Gothie*¹²¹. Fiul sau nepotul său, Isaac (Isaico), este, deopotrivă, *dominus Tedoris* și *dominus Gotie*¹²², dar și „domnul din Theodoro și al Goției” (10 februarie 1475)¹²³. Unul dintre slujitorii de încredere ai acestui nefericit Isaac a murit în Moldova, la 1480. Pe piatra care i-a acoperit mormântul, numele răposatului principe de la Mangop este

Ganchou, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Hélène ?*, în **REB**, 58, 2000, p. 215–229. În acest caz, mătușa doamnei Maria a fost ultima împărăteasă a Trapezuntului, constatare care nuanțează, implicit, și cunoștințele despre cercul de înrudiri în care se plasează doamna Moldovei. Pentru formula „Mare Comnen” cu care erau desemnați împărații de la Trapezunt, v.: O. Lampsides, *Le titre Mšgaj KomnhnŌj*, în „Byzantion”, 37, 1967, p. 114–125; Bertrand Hemmerdinger, *Mšgaj KomnhnŌj calque de Hohenstaufen*, în „Byzantion”, 40 (Hommage Loenertz), 1970, p. 33–35; Anthony Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*, p. 137 și nota 84; Ruth Macrides, *What’s in the Name ‘Megas Komnenos’?*, în „Arceon PŌntou”, 35, 1979, p. 238–245 (cu bibliografia subiectului).

¹¹⁸ „Nšoj Ellhnomn»mwn”, IV, 1907, p. 294 (nu am putut vedea ediția lui O. Lampsides, Atena, 1958); pasajul respectiv aparține unuia dintre continuatorii cronicii lui Panaretos – cf. Thierry Ganchou, *op. cit.*, p. 215, nota 2. Data (1429, în timp ce din textul cronicii ar rezulta 1426) a fost stabilită de O. Lampsides în 1953 (*ibidem*, p. 220, nota 18).

Căsătoria s-a făcut în vremea când David nu era decât despot, în domnia tatălui său, Alexios al IV-lea Mare Comnen. Din pasajele anterioare, se vede că titlul împărătesei era dšspoina – dšspoina kur| EÛdok...a, de exemplu (*ibidem*, p. 293) –, așa încât în formula bas...lissa kur| Mar...a trebuie să vedem titlul cu care mireasa venea din Goția ei natală, și nu numaidecât pe acela purtat numai de soția despotului. La 1395, când sosesc miresele pentru Manuel al III-lea (a doua soție, Anna Philantropina) și pentru fiul său, Alexios (Theodora Paleologhina Cantacuzina), ambele sunt numite doar kur| (*ibidem*).

¹¹⁹ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26 (și foto). Inscripția se află și în *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, p. 341, nr. 8742, și în V. V. Latyshev, *Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ времянь*, St. Petersburg, 1896, p. 51 (foto în planșa V). Aceeași formulă se poate deduce și în fragmentul din pisană curților de la Mangop, din octombrie 1425 (N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 34).

¹²⁰ Cf. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 201 și urm.

¹²¹ *Ibidem*, p. 206, nota 1 (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899, p. 554; Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 316).

¹²² Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 236–237.

¹²³ Cf. Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în **AHX**, XXIX, 1992, p. 72 (citând A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri*, III, Genova, 1879, p. 194–195).

însoțit de un titlu mai deosebit și care, pe pământul Moldovei, și în domnia lui Ștefan cel Mare, se poate să aibă o semnificație mai adâncă: aŪq̄snthj Qeodèron ka^ p̄fshj Cazar...aj, adică „domn de Theodoro și a toată Chazaria”¹²⁴.

La titulatura principilor, se adaugă aceea a mitropoliților. O inscripție cu data de 10 septembrie 1427 – deci chiar din vremea când Alexios își termina biserica lui, cu hramul Sfinților Împărați Constantin și Elena – menționează restaurarea unei alte biserici (închinată Sfinților Apostoli Petru și Pavel) de către Damian, „mitropolitul cetății Theodoro și al întregii Goții”¹²⁵.

În lumina acestor izvoare – cronica lui Panaretos, epitaful lui Ioan Eugenikos, inscripțiile și textele menționate –, prințesei noastre ar trebui să-i spunem **Maria de Goția și Chazaria** (după numele țării), și nu doar Maria de Mangop (după numele capitalei). Pe domnii Moldovei nu-i numim „ai Sucevei” sau „ai Iașilor”, după numele capitalelor lor, iar mitropoliții erau „ai Sucevei și ai întregii Moldove” (sau „ai întregii Moldovlahii”). Trebuie să procedăm prin analogie și să reconstituim un nume – și acesta nu poate fi altul decât acela pe care ni l-a transmis ea însăși: **Maria Asanina Paleologhina** – și un titlu intrat greșit în literatura de specialitate. Cu atât mai mult cu cât o altă prințesă, din aceeași familie, devenită împărăteasă la Trapezunt, este cunoscută în aceeași literatură de specialitate drept Maria de Goția ! Numai acest apelativ evocă întreaga însemnătate pe care Theodoro-Mangop o avea ca centru al unui principat care îndrăznea, ca și Moldova, să aibă o politică proprie și să se războiască pentru libertatea sa și pentru întinderea hotarelor sale.

La Mangop sau Theodoro rezidau principii care pentru genovezi erau, îndeobște, doar domni ai locului; ei, însă, țineau să afirme, în felurite împrejurări, că autoritatea lor se întindea asupra Goției, asupra întregii Chazarii – *Imperium Chazariae* – și că în stăpânirea lor se afla și țărmul mării, *Parathalassia*, care îi făcea stăpâni ai pământului și ai mării, adică deținători ai puterii imperiale¹²⁶. Aceasta este țara și aceasta este dinastia din care Ștefan cel

¹²⁴ Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, p. 262, 264.

¹²⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 278. Mitropolia Goției – moștenitoare a unei episcopii străvechi – a supraviețuit căderii sub puterea Semilunii (*ibidem*, p. 278–280; cf. și Anca Popescu, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a patriarhului de Constantinopol*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 167–172). În prima jumătate a veacului al XVI-lea, Theodoro Spandugino (Cantacuzino) dă formula „il principe di Gothia” pentru cel care stăpânea la Mangop – C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 143, 155; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 17, 34 („prince of Gothia”). El a cunoscut personal la Constantinopol pe fiul turcit al ultimului principe de la Mangop, de la care a putut primi informații precise.

¹²⁶ În textele biblice, *împărăția* este definită ca întinzându-se de la o mare până la alta (*Psalmi*, 71:8; *Zaharia*, 9:10; *Cartea înțelepciunii lui Isus, fiul lui Sirah*, 44:24). Pentru bizantini, marea era nelipsită imperiului; cf. Hélène Ahrweiler, *L'Empire byzantin*, în volumul

Mare și-a ales a doua soție. O caracterizare a cunoscutului medievist francez Michel Balard evaluează bine această prezență bizantină din nordul Mării Negre: „L’attachement à l’orthodoxie et au pouvoir impérial reste vif dans la petite seigneurie de Théodoro-Mangoup, qui s’est constituée dans la seconde moitié du XIVe siècle dans un site inexpugnable de la Gothie. Descendants sans doute d’un toparque byzantin, les souverains de Théodoro sont apparentés aux Paléologues et concluent des alliances matrimoniales avec les voïvodes de Moldavie”¹²⁷.

După ce trecuse un veac de la prăbușirea principatului de la Mangop și a dinastiei sale, un călător polon, Martin Broniowski, sol al regelui Ștefan Báthory la tătari, găsea ruinele palatului și ale bisericilor, vedea în cetate multe podoabe săpate în marmură și inscripții grecești (*in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata*) și, stând de vorbă cu un preot încărcat de ani, culegea știri despre ultimii „duci” ai Mangopului, unchi și nepot (*patruus et nepos*), duși în captivitate la Istanbul și uciși acolo. Bătrânul preot mai știa că ei fuseseră de neam împărătesc, *Constantinopolitarum vel Trapezuntii imperatorum sanguinis*. Iar diplomatul descoperea cu uimire pe câte ziduri de biserică mai rămăseseră, în picioare, un șir de portrete imperiale: *In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent*¹²⁸. Erau strămoșii și rudele Mariei „de Mangop”, care ca o împărăteasă bizantină este

Le concept d’Empire, sous la direction de Maurice Duverger, Paris, 1980, p. 134. V. și Dumitru Nastase, *Ștefan cel Mare împărat*, p. 574 („Stăpânirea mării era un atribut de seamă al puterii imperiale”) și notele 36–37. V. și Ștefan Andreescu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, reluat în idem, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 228: termenul *Parathalassia*, folosit de Alexios în pisanile puse de el la Mangop în 1425 și în 1427 „nu putea acoperi doar modesta realitate a micului port Calamita, construit chiar de Alexie...”. În acord cu Alexander Alexandrovich Vasiliev, autorul atrage atenția și asupra titlurilor care includeau numele Goției și Chazariei. *Imperium Gazariae* e o formulă curentă în actele vremii. Paralela cu Moldova, unde – în aceiași ani – termenul *Parathalassia* apare atât în titlul lui Alexandru cel Bun și al doamnei Marina (epitrahilul de la Ladoga, nedatat), cât și în acela al mitropolitului Macarie (epitaful din 1428), îndeamnă și obligă la evaluări similare. *Autocratul* Alexandru cel Bun, fiul *autocratului* (самодержавный господинъ) Roman I, e, de altminteri, primul dintre domnii Moldovei pe care cronică lui Ștefan cel Mare îl înregistrează cu titlul de *împărat* (în **МОЛДАВСТНИ ЦАРІЕ**: *Cronicile slavo-române...*, p. 6).

¹²⁷ Michel Balard, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în **RH**, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992, p. 25.

¹²⁸ Martini Broniovii, *de Biezdzfedeo, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, Coloniae Agripinnae, 1595, p. 7–8. Descrierea Mangopului de către Broniowski a fost reprodușă de O. Tafrali, *op. cit.*, p. 54, nota 3, și de Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 253, nota 1 (parțial).

înfățișată pe acoperământul ei de mormânt¹²⁹. Dar despre această calitate a doamnei lui Ștefan cel Mare, același acoperământ mai conține și alte mesaje, despre care va fi vorba cu alte prilejuri¹³⁰.

*

Cercetarea ale cărei rezultate încep să se înfățișeze acum specialiștilor a impus examinarea mai îndeaproape a unor ipoteze mai vechi sau mai noi, legate direct de neamul doamnei Maria Asanina Paleologhina. Deși unele dintre aceste ipoteze se exclud reciproc, istoricii au încercat să le lege în vreun fel, pentru a obține o imagine coerentă a familiei care a stăpânit împărătește în Crimeea. Observațiile adunate prin aceste cercetări colaterale – menite mai ales a elimina piste false – formează materia următoarelor două *appendices*.

Appendix I

Acum două decenii (am mai spus deja), unul dintre frații doamnei Maria a fost desemnat drept Isac Gabras¹³¹. Dând acest „patronim” dinastului de la Mangop, cumnat al lui Ștefan cel Mare, d-l Andrei Pippidi prelua și subscria o opinie pe care autoritatea bizantinologului Anthony Bryer tocmai o consacrase, într-un studiu de mare erudiție¹³², din șirul aceluia care au fundamentat prosopografia ca o principală direcție de cercetare în medievistica actuală. Numai cât, nici unul dintre cei doi istorici n-a ținut seama de obiecțiunile care se aduseseră deja identificării dinaștilor de la Mangop cu Gabrazii armeano-bizantini și au perpetuat, astfel, o „himeră nelucrătoare” (cum ar fi zis comisul Ionică Tăutu acum aproape două veacuri).

¹²⁹ V. și impresia puternică lăsată lui Gabriel Millet de această broderie: „Marie de Mangop dort son dernier sommeil, dans sa robe somptueuse, comme nos princesses d'Occident, nos dames de pierre” (Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 79). V. și studiile citate *supra*.

¹³⁰ V. *infra*, *Mormântul de la Putna și acoperământul său și Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

¹³¹ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină...*, p. 148 (ediția a doua, p. 211).

¹³² A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*; cu aceeași paginație, studiul a fost reluat (sub numărul III) în volumul de „collected studies” al aceluiași autor, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Londra, 1980. În același volum, sub numărul III a, se află și „continuarea”: A. Bryer, St. Fassoulakis, D. M. Nicol, *A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note*, reluată din *Bsl*, 36, 1975, 1, p. 38–45. Trebuie spus, însă, că în șirul presupușilor Gabrades „of Theodoro-Mangup in the Crimea, c. 1391 – c. 1458” din primul studiu citat aici, Anthony Bryer nu a trecut nici pe Isaac (Isaico), nici pe Maria lui Ștefan cel Mare (cf. p. 184). Numele „dinastului de la Mangop” în forma *Isac Gabras* este, deci, rezultatul alăturării a două nume, pe baza unui raționament logic, el nefiind însă atestat ca atare nici în vreun izvor contemporan și autentic, dar nici în lucrările de specialitate.

Dar, pentru a elimina definitiv această eroare din orizontul cercetărilor istorico-genealogice românești, este, probabil, important să vedem cum s-a ajuns la ea. Teoria s-a născut din conexarea a două informații a căror aparență de veridicitate, pentru vremea când s-a clădit pe baza lor, e greu de apreciat azi.

Pe de o parte, a existat ipoteza că un Gabras ar fi ajuns în Crimeea încă din secolul al XII-lea; astfel, F. A. Braun sugera, în 1890, că un Gabras a putut fi trimis de împăratul Manuel I Comnenul (1143–1180) ca toparh în Goția¹³³. În anii '30 ai veacului al XX-lea, A. A. Vasiliev propunea (în cartea sa despre goții din Crimeea) că un personaj foarte cunoscut al aceleiași epoci, Constantin Gabras – care, pe la 1119–1140, a fost duce al themei Chaldea (în ținuturile Trapezuntului) și care a fost „virtually independent from c. 1126”¹³⁴ – ar fi fost exilat în Crimeea de bizantini, după ce aceștia și-au restaurat stăpânirea la Trapezunt¹³⁵.

Pe de altă parte, o ipoteză încă și mai fantastică, venind din mediul rusesc, a încercat să lege dinastia de la Mangop de neamul Gabrazilor. Așa-zise tradiții genealogice, înregistrate în vechile surse rusești, cu referire la familiile Khovrin și Golovin, pretindeau că acestea descind dintr-un „prinț” grec, numit Ștefan Vasilievici, zis Khovra, care, pierzând stăpânirile sale de la Sudak, Mangop și Balaklava, ar fi plecat din Crimeea la Moscova, la Dmitri Ivanovici Donskoi (mare cneaz în 1363–1389) sau la fiul acestuia, Vasile I Dmitrievici (mare cneaz la 1389–1425). „Prințul” Ștefan ar fi avut doi băieți: Grigore (care l-a însoțit în pribegie) și Alexios (care și-a pierdut viața la Balaklava). La Moscova, „prințul” s-a călugărit sub numele Simon, iar Grigore a întemeiat o mănăstire pe care, în onoarea tatălui său, a numit-o *a lui Simon* (Simonov). Acest Grigore ar fi strămoșul familiilor Khovrin și Golovin¹³⁶. A. A. Vasiliev s-a declarat înclinat să accepte că, pierzându-și posesiunile în urma păcii din 1387, un dinast de la Sudak, Mangop și Balaklava ar fi putut ajunge la Moscova în 1391¹³⁷. Iar în porecla Khovra a văzut numele Gabras¹³⁸. Astfel, conexiunea

¹³³ F. A. Braun, *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St. Petersburg, 1890, p. 44–45.

¹³⁴ A. Bryer, *A Byzantine Family: The Gabrades*, p. 177, nr. 5.

¹³⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 157.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 198–199. Aceeași „tradiție” o raporta, din altă sursă, și N. Bănescu, *op. cit.*, p. 36–37.

¹³⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 199: „I am inclined to accept the year 1391 and connect the emigration of Stephan, prince of Sudak, Mankup, and Balaklava, with the results of the war between Genoa and the Tartars in the eighties of the fourteenth century, when after the final peace of 1387 Stephan lost Sudak and Balaklava to Caffa. No doubt serious friction must have arisen with the Khan of Solkhat, who was the suzerain of Gothia. Stripped of Maritime Gothia with her important ports, such as Sugdaia (Sudak) and Cembalo (Balaklava), and facing difficulties with the Khan, Stephan was forced to emigrate; he left Gothia reluctantly, yielding to force of circumstances, perhaps even secretly”.

între dinastia de la Mangop și neamul Gabras – sugerată de F. A. Braun încă din 1890, dar dezvoltată și argumentată de Vasiliev în 1936 – a fost „stabilită”.

În anul imediat următor apariției cărții lui Vasiliev, alt mare savant rus, A. V. Soloviev, a arătat cât de șubredă și de nefirească era această conexiune genealogică, întemeiată pe așa-zisele tradiții genealogice rusești: nu numai că un nume vestit n-ar fi fost schimbat, dar nici din punct de vedere filologic *Gabras* nu se putea transforma în *Khovra*. În plus, această poreclă are sensuri peiorative. Mai mult decât atât, surse istorice autentice și credibile arată că vechii Khovrin, din veacurile al XV-lea – al XVI-lea, nu erau de neam nobil, ci târgoveți de obârșie umilă¹³⁹.

Deși a recunoscut că ipotezele lui Braun și Vasiliev sunt îndoielnice¹⁴⁰, Anthony Bryer a cedat, totuși, autorității „modelului” și a acceptat că un arhonte Ghadras – care, la mijlocul veacului al XIII-lea, a recucerit Sinope pentru Manuel I Mare Comnen al Trapezuntului – ar putea fi „veriga lipsă”, care să justifice așezarea dinastiilor de la Mangop în lanțul genealogic (oricum, cu foarte multe alte lipsuri) al Gabrazilor: „N. Ghadras may therefore provide the hitherto missing link between the Anatolian Gabrades and Crimean Khovra [...]. It is no more than a hypothesis, but is at least more plausible than those of Braun and Vasiliev”¹⁴¹.

Ceea ce este cu adevărat foarte ciudat e, însă, faptul că ampla recenzie publicată în 1937 de A. V. Soloviev într-o revistă de mare prestigiu pare să fi rămas necunoscută lui Anthony Bryer, care nu o citează și, evident, nu discută contra-argumentele înfățișate în cuprinsul ei.

Această recenzie – cum am spus deja – a fost semnalată și în România, printr-o dare de seamă publicată de Damian P. Bogdan în 1940¹⁴², dar și ea pare să fi rămas necunoscută celor interesați.

Așa se explică perpetuarea, până în zilele noastre, a unei pseudo-ipoteze care, și pe plan mondial, a fost demult abandonată. Astfel, unul din pilonii

¹³⁸ *Ibidem*, p. 200: „Stephan surname was Khovra (Khomra or Komra) or in the Russian form Khovrin, i.e., a slightly distorted form of Gabras”.

¹³⁹ A. V. Soloviev, *op. cit.*, p. 96–98.

¹⁴⁰ A. Bryer, *op. cit.*, p. 172: „The hypotheses of Braun and Vasiliev are dubious. They make no attempt to explain away the two centuries of silence in the sources between Michael Gabras (No. 7) or Constantine Gabras (No. 5) and the first named Khovra (No. 34)”. Cifrele din paranteze indică locul respectivelor personaje în lista diversilor Gabrazi întocmită de autor: *Mihail Gabras* ar fi personajul avut în vedere de Braun, *Constantin Gabras* – cel pentru care a optat Vasiliev; ambii sunt atestați în veacul al XII-lea (*ibidem*, p. 180 și, respectiv, 177). Sub nr. 34 se află, bineînțeles, „STEPAN VASILYEVICH KHOVRA, KHOVRIN, KHOMRA or KOMRA. Prince of Crimean Gotthia”, de la sfârșitul veacului al XIV-lea (*ibidem*, p. 184).

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 173.

¹⁴² *AR*, V, 1940, p. 363–367.

acestei ipoteze – exilul lui Constantin Gabras în Crimeea, după 1140 – a fost dărâmat încă din 1975 de bizantinologul ruso-american A. P. Každan¹⁴³, iar legătura dintre familia Khovrin și Gabrazi nu mai este de nimeni luată în serios. Istoricul Gustave Alef a arătat, în 1979, că Ștefan Vasilievici (Khovra) nu a fost nici prinț și nici stăpânitor de cetăți și pământuri în Crimeea: „In all probability he had been nothing more than a merchant. Grigorii Khovra followed in his father’s profession in Moscow. Khovra’s son, Vladimir, continued in the family business and his support of Vasiliu II in the dynastic crisis earned him appointment to the office of state treasurer and to a seat on the royal council”¹⁴⁴. Cât despre legătura cu Gabrazii, autorul arată că avem de-a face cu o origine fictivă, cum nu erau puține în Rusia veacului al XVI-lea: „The untitled aristocracy assumed fictional family origins in sixteenth-century Muscovy as a means of combating the princely competition for offices”¹⁴⁵. Numele însuși, Khovrin, înseamnă, între altele, „grosolan, prostănac”¹⁴⁶. Chiar și un cercetător mai conciliant, ca Robert Croskey, dispus să discute eventualități „if the Gabras-Khovrin connection is correct”¹⁴⁷ și să încerce atenuarea sentințelor mai tranșante ale predecesorilor săi (cu argumente mai ales logice și colaterale¹⁴⁸), recunoaște că „the truth here is matter of conjecture”¹⁴⁹. Nici acești autori, în comentariile lor în jurul subiectului Gabras-Khovrin, nu menționează poziția și opiniile lui A. V. Soloviev.

În ultima vreme, familiei Gabras – de certă origine armenescă¹⁵⁰ – i s-a consacrat o întreagă monografie, publicată întâi în limba rusă¹⁵¹, apoi în limba greacă¹⁵²; problema eventualelor legături ale Gabrazilor¹⁵³ cu Mangopul pare

¹⁴³ A. P. Každan, *Armiane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI–XII vv.*, Erevan, 1975, p. 91.

¹⁴⁴ Gustave Alef, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines”, 6, 1979, 1–2, p. 28.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 29.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 28, nota 8.

¹⁴⁷ Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 51, nota 7.

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 34–35 și p. 51–52 (nota 7).

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 34.

¹⁵⁰ Hratch Bartikian, *Les Gaurades à travers les sources arméniennes*, în volumul *L’Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996, p. 19–30.

¹⁵¹ Idem, *O vizantijskoj aristokratičeskoj semje Gavras (Gaur©j, Gabr©j)*, în „Istoriko-Filologičeski Žurnal”, Erevan, 1987–1988.

¹⁵² Idem, *‘H buzantin» aristokratik» o., kogšneia tîn Gaur£dwn (Gabr£dwn). ‘Istorik», proswpografik» ka` genealogik» monograf...a*, Atena, 1993.

¹⁵³ Referitor la aceeași familie, v. și: Claude Cahen, *Une famille byzantine au service des Seldjukides d’Asie Mineure*, în volumul *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75.*

a-și fi pierdut interesul¹⁵⁴. Oricum, se poate spune că avem de-a face cu două lucruri diferite (chiar dacă în strânsă conexiune):

- a) aparțineau dinastiei de la Mangop neamului Gabras ?
- b) sunt nobilii ruși Khovrin și Golovin urmașii unui Gabras de la Mangop ?

Cum, pe de o parte, răspunsul la a doua întrebare e aproape cert negativ și cum, pe de altă parte, prezența în Crimeea, în secolul al XII-lea, a vreunui Gabras (în care să se poată identifica un eventual înaintaș al dinastiilor de la Mangop) nu mai este nici ea de o certitudine absolută, înseamnă că toată teoria Gabrazilor de la Mangop se înfățișează ca o construcție de o șubrezenie perfectă, întemeiată pe un raționament din care nu se mai poate reține nimic.

În acest punct, îmi îngădui să aduc în discuție și o mărturie care, cred, n-a stat încă în atenția specialiștilor în prosopografie și genealogie bizantină: monograma Gabrazilor. Am explicat mai sus, pe scurt, rostul și mecanismul monogramelor bizantine, în care putem vedea un fel de heraldică: Paleologii, Cantacuzinii, Asanii își încifrau numele în monograme care se transmiteau din generație în generație, identificarea modernă a unor personaje putându-se face și cu ajutorul acestor simboluri meta-heraldice¹⁵⁵. Întâmplarea face să fi devenit cunoscut, în anii din urmă, un sigiliu de plumb, de la răscrucea veacurilor al XII-lea – al XIII-lea, în perfectă stare de conservare, care conține, în exergă numele lui *Ioannes sebastos o Gabras*, iar în câmp – monograma cu numele familiei: un **G** lung cât diametrul cercului interior, cu un **A** înscris în unghiul literei-mamă și apoi un **B** și un **R** atașate de bara verticală a aceleiași

Geburtstag, Heidelberg, 1966, p. 145–149; Basile Skoulatos, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980, p. 66–68 (Constantin Gabras, presupusul fugar în Crimeea, după înfrângerea din 1140; p. 67: „Nous ne connaissons rien du sort de Constantin Gabras après la défaite”), 107–108 (Grigore Gabras) și 295–298 (Teodor Gabras); Alexis G. C. Savvides, *Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the Early Thirteenth Century*, în „Arceon PŌntou”, 40, 1985, p. 43–46; idem, *Bibliographical Advances in Byzantine Prosopography of the Middle and Later Periods. Part One*, în „Medieval Prosopography”, 13, 1992, 1, p. 93; Antonio Rigo, *Il martirion di Teodoro Gabras (BHG 1745)*, în „Analecta Bollandiana”, 116, 1998, p. 147–156; Jean-François Vanier, *Notes généalogiques byzantino-géorgiennes*, în volumul *EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, p. 677–679 și 686. Cf. și Al. Kazhdan, Anthony Cutler, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, New York–Oxford, 1991, s. v. *Gabras*. Pentru rolul politic al membrilor acestei familii, v. și Jean-Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris, 1990 (fișele documentare ale protagoniștilor unor revolte, precum și caracterizările de la p. 221–222, 404–405, 420).

¹⁵⁴ Cf. și Omeljan Pritsak, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, II, s. v. *Mangup*.

¹⁵⁵ Este cazul portretelor fără inscripții de la Karye Djami; v. *supra*.

litere-mamă (**Fig. 157**)¹⁵⁶. Aceasta, este, deci, monograma familiei Gabras: ea nu apare, însă, pe materialele până azi cunoscute ca provenind de la Mangop, iar acoperământul de mormânt al doamnei Maria nu înfățișează decât monograma Paleologilor și aceea a Asanilor, alături de alte „semnalizări” imperiale¹⁵⁷. Mi se pare că această probă, alăturată celor obținute din analiza anterioară a „cazului”, scade încă și mai mult (până aproape de anihilare) șansa ca dinastia de la Mangop să fi fost o ramură a neamului armeano-bizantin al Gabrazilor, așa de legați și de istoria Trapezuntului.

S-ar putea, însă, ca tradiția genealogică a familiilor Khovrin și Golovin să pornească de la o anumită realitate. Există, s-ar părea, surse rusești conform cărora cneazul Constantin de Suzdal († 1355) ar fi fost căsătorit cu Anna, fiica prințului Vasile de Mangop; fiul lor, marele cneaz Dmitri Constantinovici de Suzdal († 1383), a fost tatăl Evdochiei, care a devenit (1366) soția lui Dmitri Donskoi, mare cneaz al Moscovei (1359–1389). Nu am avut posibilitatea să cercetez mai îndeaproape filiera pe care o sugerează această informație; o primă încercare de a găsi izvorul pe care ea se întemeiază nu a condus la un rezultat pozitiv¹⁵⁸. Însă, constat că o lucrare poloneză de genealogie, autoritate în materie, îl arată în adevăr pe cneazul Constantin de Suzdal († 1355) căsătorit cu Anna, fiica cneazului grec Vasile¹⁵⁹. Ar fi, desigur, foarte ispititor de apropiat numele acestui „cneaz” grec Vasile de acela al tatălui lui Ștefan Vasilievici, care, alungat din stăpânirile sale crimeene, ar fi venit la Moscova în domnia lui Dmitri Donskoi (coincidentă ?!) sau a fiului acestuia, Vasile I Dmitrievici (1389–1425).

Dacă știrea aceasta – neobservată, se pare, de nici unul dintre cei care s-au ocupat de Crimeea și de principatul de Theodoro – se va dovedi corectă, atunci genealogia familiei domnitoare de acolo¹⁶⁰ urcă, totuși, până în prima jumătate a veacului al XIV-lea.

În fine, nu pot încheia acest capitol fără a aminti că ipoteza genealogică discutată aici (Gabras – Khovrin – Golovin – Mangop) a mai avut un adept, ale cărui remarci formulate pe marginea cărții lui Vasiliev au rămas, s-ar zice,

¹⁵⁶ Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *op. cit.*, p. 54 (descrierea sigiliului și discuția asupra personajului, p. 52–54).

¹⁵⁷ V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

¹⁵⁸ Informația este recuperată din manuscrisele lui P. P. Panaitescu, însă referința bibliografică a acestuia – „Polnoe Sobranie, IV, 350” – s-a dovedit inexactă. Sunt îndatorat d-nei Vera Tschentsova, care a verificat respectivul volum IV din colecția *Полное Собрание Русских Летописей*; pagina indicată și cele următoare fac parte din cel de-al patrulea letopiseț al Novgorodului, dar numele unui cneaz Vasile de Mangop lipsește.

¹⁵⁹ Włodzimierz Dworzaczek, *Genealogia*, Varșovia, 1959, planșa 24: „Anna, c. Bazylego ks. Greckiego”.

¹⁶⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 282.

neluate în seamă. În 1946, cercetătorul american J. Bromberg a publicat un mic articol – necitat de istoricii români care, după război, s-au ocupat de problemele respective –, înfățișând lucrurile într-o cu totul altă perspectivă¹⁶¹. Interesul lui J. Bromberg a fost stârnit de „prințul” Ștefan Vasilievici de Mangop, devenit călugărul Simon, de la al cărui nume ar fi derivat (am arătat mai sus) acela al Mănăstirii Simonov de lângă Moscova. Fără să pună nici un moment la îndoială originea bizantină a familiilor Khovrin și Golovin – ale căror nume le socotea drept „modifications du nom de la famille historique byzantine des Gabrâs, apparentée aux Comnène et liée aussi à la lignée des princes de Gothie”¹⁶² –, istoricul american a stabilit ca „vérité incontestable” faptul că Mănăstirea Simonov purta acest nume înainte de presupusa emigrare a „prințului” Ștefan-Simon, fiind întemeiată pe la 1370: „Le nom du couvent n’est donc pas dérivé de celui du prince Étienne-Simon. Aussi ne trouve-t-on pas le nom de Simon dans la liste – complète pour l’époque – des archimandrites de ce couvent, où pourtant on s’attendrait à rencontrer un religieux de cette distinction et père d’un généreux donateur laïque, s’il était vrai [que] Simon était resté auprès de son fils cadet en Russie. Il ne reste donc aucun fondement positif pour croire que le prince Étienne-Simon, lui aussi, émigra en Russie après son abdication et qu’il y mourut”¹⁶³.

Această constatare ar fi fost suficientă pentru a arunca umbra cea mai serioasă asupra întregii construcții genealogice amintite. Însă, în loc să se oprească la ceea ce a putut stabili ca „vérité incontestable” și să tragă cuvenitele concluzii, J. Bromberg a mers mai departe, adăugând propria sa contribuție la ceea ce exista deja ca ipoteză fantezistă. Admițând, în continuare, existența prințului mangopian călugărit, el a presupus că intrarea acestuia în monahism a putut fi ulterioară emigrării fiului său, Grigore, în Rusia și că însuși numele de monah a putut fi sugerat „par les attaches de son fils avec le clergé moscovite”, adăugând: „Rien ne nous force, non plus, à supposer que le prince Étienne, ou le moine Simon, ait jamais émigré ou simplement visité la Russie”¹⁶⁴.

¹⁶¹ J. Bromberg, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina. A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*”, I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946, p. 65–74.

¹⁶² *Ibidem*, p. 65.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 73. Este, în același timp, remarcabil faptul că J. Bromberg a atras atenția asupra caracterului fantezist al surselor genealogice rusești, fără ca el însuși să țină seama de această constatare: „Les phrases stéréotypées des généalogies russes, où l’on trouve des centaines de cas d’une prétendue immigration de telle noble famille venant de Prusse, de Lithuanie ou de Grèce, n’ont point valeur de source primordiale” (*subl. mea*).

¹⁶⁴ *Ibidem*.

Odată „stabilită” această premisă, autorul i-a alăturat o alta, privind existența cetății Maurocastru în Crimeea, și le-a pus pe amândouă în legătură cu documentul din aprilie 1435 (introdus în circuitul științific de N. Iorga), menționând un călugăr ca tată al unui *dominus Maurocastru*, pe care în anii anteriori îl reprezentase în unele negocieri cu venețienii la Constantinopol. Concluzia: monahul – pe care istoricii români îl identificau fie cu popa Iuga (tatăl logofătului Mihail), fie cu Petru vodă Aron – nu ar fi altul decât „prințul” Ștefan de la Mangop, călugărit Simon.

Nu este, aici, locul pentru a intra în amănuntele acestei chestiuni, care constituie o controversă aparte, pornind de la identificarea cetății Maurocastrum. Se știe că, în 1986, un studiu al d-lui Matei Cazacu a pus în evidență – cu suficientă argumentație, după părerea mea – existența a două cetăți la gurile Nistrului, *Cetatea Albă* în dreapta, la liman, și *Cetatea Neagră* în stânga, așa cum spune și Długosz în descrierile sale geografice¹⁶⁵. Punctul acesta de vedere nu a câștigat prea mulți adepți printre istoricii români¹⁶⁶. Se pare, însă, că participanții la discuție omit punctul de vedere al lui Bromberg, care își încheia micul articol cu ideea că a produs și „une rectification des vues sur la localisation de Maurocastrum, qui s’avère avoir été, non pas une station du périple pontique sur la voie de la Gothie criméenne, mais une partie de cette principauté elle-même”¹⁶⁷.

O reluare a discuțiilor și o aprofundare nepărtinitoare a întregului material documentar n-ar fi, poate, de prisos, pentru a se încerca închiderea definitivă a controversei privind acest „mystérieux Maurocastrum criméen” (după expresia lui J. Bromberg¹⁶⁸), unde a guvernat sau a stăpânit fiul călugărului, „dont l’identité est enveloppée de mystère” (după expresia d-lui

¹⁶⁵ Matei Cazacu, *À propos de l’expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe–XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire” de l’embouchure du Dniestr*, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986, p. 99–122.

¹⁶⁶ Șerban Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12, p. 911–915; idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastru) et la route moldave*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998, p. 150. V. și Ștefan Andreescu, *Note despre Cetatea Albă*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 57–77, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 9–33; aici, despre călugărul de la 1435, la p. 26. Călătoria la Constantinopol a călugărului al cărui fiu cărmuia la Maurocastrum se plasează în intervalul 1432–1434, când Marino Zane (cu care a purtat „in secreto” discuțiile menționate la 1435) îndeplinea funcția de bail al Veneției în cetatea lui Constantin (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998, p. 79).

¹⁶⁷ J. Bromberg, *op. cit.*, p. 74.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

Șerban Papacostea¹⁶⁹). Misterul fiind punctul asupra căruia se pun de acord până și autorii cu vederi diametral opuse, îmi va fi îngăduit să sper că cercetările vor continua¹⁷⁰.

Appendix II

Este îndeobște cunoscut medievistilor episodul luptei lituano-tătare de la Apele Albastre (Sinie Vody, Siniuha – afluent al Bugului de Sud): e relatat atât de sursele rusești, cât și de *Analele* lui Stanislaw Sarnicki. Istoricii l-au datat în 1362 sau 1363¹⁷¹. E vorba, în esență, de victoria reputată de Olgierd, marele duce al Lituaniei (1341–1377) asupra a trei hani tătari, Chaczybej, Kutlubugh (ambele nume au felurite variante) și *Demetrius*.

În 1933, N. V. Malickij¹⁷² – uitatul istoric rus despre care a fost vorba și mai sus – a pus în legătură acest episod cu alte informații.

Pe de o parte, sunt știrile culese din incontrollable surse germane din veacul al XVIII-lea, care vorbesc despre o victorie a aceluiași mare duce Olgierd tot asupra a trei hani tătari, arătați, însă, ca stăpânind în Crimeea, la Kirkel (Kirkier) și la *Monlop*: „drey Chane der Krimschen, Kirkelschen und Monlopschen Tartaren”¹⁷³. Ultimul toponim a fost identificat cu Mangopul, astfel încât „hanul” Dimitrie a fost și el identificat cu stăpânitorul Mangopului¹⁷⁴.

Pe de altă parte, este o inscripție grecească, descoperită (încă din 1913, de R. Loeper) la Mangop, așezată cândva pe unul din turnurile cetății, turn ridicat prin grija unui comandant militar tătar, Khuitani, care avea rangul de `ekatontŃrĥj (sutaș, conducătorul unei grupe de 100 de ostași). În traducere românească (pentru prima oară, cred, prin intermediar rusesc și englezesc),

¹⁶⁹ Șerban Papacostea, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale*, p. 154.

¹⁷⁰ „Identitatea «călugărului», «domnul» din Maurocastrum, care a inițiat contactele cu venețienii din Constantinopol, rămâne astăzi încă o problemă deschisă. Enigma sporește confuziile răstimpului de un sfert de secol care separă sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun de începutul celei a lui Ștefan cel Mare”, scria, în 1984, d-l Șerban Papacostea, adnotând articolul lui N. Iorga din 1937 (N. Iorga, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 229). „Întregirile” omit, însă, ediția aceluiași act, dată de Bromberg și care precizează tocmai filiația personajelor în discuție: Iorga transcrisese *cum illo caloiero, parte dicti domini*, iar Bromberg dă *cum illo caloiero, patre dicti domini*. Eroarea de transcriere fusese corectată anterior și de N. Bănescu, într-un articol care, în împrejurările războiului, nu a mai putut ajunge la cunoștința lui J. Bromberg: N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în *ARMSI*, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 167–168.

¹⁷¹ Cf. Victor Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982, p. 274.

¹⁷² N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 9–10.

¹⁷³ A. L. Schlötzer, *Geschichte von Littauen*, Halle, 1785, p. 109.

¹⁷⁴ Informația a fost prezentată și de N. Bănescu, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, p. 36.

textul acestei pisanii – care constituie și prima atestare a numelui cetății Theodoro – este următorul:

„Doamne, Iisuse Hristoase, Dumnezeul nostru, <binecuvântează ?> pe înnoitorii zidului. S-a construit acest turn al cetății de sus a vechii Poikî cu ajutorul lui Dumnezeu și al Sfântului Dimitrie și prin grija preacinstului nostru sutaș (ekatontŕchj) Khuitani, <cel vrednic de> toată cinstea; și refacerea <cetății> Theodoro <s-a săvârșit> și Poikî a fost construită în anul 6870 <1361–1362>”¹⁷⁵.

Pentru Malickij, Khuitani – cel care, la 1361–1362, invoca numele Sfântului Dimitrie – ar fi fost numele tătäresc al hanului creștinat *Dimitrie*, atestat în legătură cu victoria lui Olgierd din 1362–1363¹⁷⁶. Punctul de vedere al lui Malickij a fost adoptat de Vasiliev¹⁷⁷, care, în consecință, l-a socotit pe acest *Demetrius* drept cel mai îndepărtat strămoș al familiei domnitoare de la Mangop și prezumtiv părinte al aceluia (neatestat documentar) Vasile, tatăl „prințului” Ștefan Vasilievici, plecat la Moscova la sfârșitul veacului al XIV-lea sau la începutul celui următor¹⁷⁸. Altfel spus, dinaștii de la Mangop și-ar avea originea într-un mărunț comandant militar tătar, sutașul Khuitani, devenit Dimitrie.

Acestei ipoteze i-a răspuns G. I. Brătianu, în micul studiu intitulat *Demetrius Princeps Tartarorum*¹⁷⁹, scris între iulie 1948 și mai 1950¹⁸⁰, dar publicat abia în 1965 și în care a pledat pentru identificarea personajului din

¹⁷⁵ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 9–10; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 186.

¹⁷⁶ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 11.

¹⁷⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 186–187. Deși, în chip paradoxal, avea să formuleze și un fel de rezervă cu privire la identitatea Dimitrie (cel înfrânt de Olgierd) – Khuitani: „Wether or not this Demetrius is to be identified with Khuitani, as Malitzki believes on the basis of the inscription of 1361–1362, is a secondary question” (*ibidem*, p. 198).

¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 282 (*Genealogical table of the princes of Gothia*).

¹⁷⁹ Cf. G. I. Brătianu, *Deux études historiques*. I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965, p. 34–46 (al doilea text începe la p. 39).

¹⁸⁰ Nu figurează în lista de lucrări alcătuită de el însuși în 1948, după desființarea Academiei Române, și care are ca penultim titlu *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, comunicarea trimisă celui de-al VII-lea Congres Internațional de Studii Bizantine (Bruxelles, 4–15 august 1948); cf. Ștefan S. Gorovei, *Gh. I. Brătianu – completări la „Memoriul de studii și lucrări”*, în volumul *Confluente istoriografice românești și europene*, coordonator Victor Spinei, Iași, 1988, p. 361. Această comunicare este citată în notele articolului *Demetrius Princeps Tartarorum* (p. 43, nota 4). Studiul *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja* a fost tipărit în **RER**, XVII–XVIII, 1993, p. 17–32 (cu explicațiile și întregirile d-lui Petre Ș. Năsturel, p. 32–35).

cronicile rusești și poloneze cu acela menționat în actul dat de Ludovic cel Mare, la 22 iunie 1368, pentru *mercatores Domini Demetry, Principis Tartarorum*, stăpânul unui ținut numit *terra [...] Domini Demetry*¹⁸¹. Această *terra* ar fi fost „une principauté tatare quasi indépendante”, situat „dans l’angle compris entre le delta danubien, le cours inférieur du Prut et le liman du Dniestr – le Boudjak de l’époque ottomane – et sans doute aussi au-delà, jusqu’à l’embouchure du Boug”¹⁸². Punctul de vedere exprimat în studiul lui G. I. Brătianu – căruia A. A. Vasiliev nu i-a mai putut răspunde, date fiind împrejurările publicării sale așa de târzii – a fost adoptat de istoricii români, dezvoltat și îmbogățit cu concluziile trase de pe urma descoperirilor arheologice și numismatice din sudul Basarabiei (Orheiul Vechi)¹⁸³.

Este de observat, pe marginea acestei controversate încheiate „faute de combattants”, că identificarea propusă de Malickij și acceptată de Vasiliev suferă de logică. Deja Brătianu remarcase că învinșii de la Sinie Vody „semblent avoir été d’un rang plus élevé”¹⁸⁴ decât acela al sutașului Khuitani, care putea fi doar reprezentantul hanului la Mangop, dar nu hanul însuși ! A daug că inscripția de la 1361–1362 arată clar că cetatea avea un stăpân creștin, care invoca numele lui Iisus și al Sfântului Dimitrie, dar menționa și pe „preacinstitul sutaș”, precum vor face mai târziu și domnii români, când nu omiteau pe „preacinstitul sultan” ! E de mirare că Vasiliev însuși nu a sesizat contradicția dintre cele două „ramuri” ale teoriei sale despre dinaștii de la Mangop: ori erau armeano-bizantinii Gabras, ori erau urmașii sutașului Khuitani, devenit *princeps Demetrius* !

Pe de altă parte, șirul sutașilor care supravegheau Mangopul nu s-a isprăvit odată cu presupusa creștinare a lui Khuitani: un alt `ekatontfırchj apare într-o altă inscripție, tot pentru un turn de la Mangop, pe vremea când Hoarda de Aur era condusă de hanul Toktamyș¹⁸⁵, adică prin anii 1380–1399. Or, tocmai în această vreme este atestat la Mangop un stăpânitor care nu poate fi decât creștin și care, se vede bine, începuse să-și manifeste independența față de suzeranul mongol. Anume, un document pus în circulație de Gabriella Airaldi încă din 1974¹⁸⁶, dar asupra căruia d-l Ștefan Andreescu a atras atenția, pentru

¹⁸¹ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, I, 2, București, 1890, p. 144; G. I. Brătianu, *Demetrius Princeps Tartarorum*, p. 46.

¹⁸² G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 45.

¹⁸³ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 275–277.

¹⁸⁴ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 42.

¹⁸⁵ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 5; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 187; G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 41; v. și *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

¹⁸⁶ Gabriella Airaldi, *Studi e documenti su Genova e l’Oltremare*, Genova, 1974, p. 103 (*contra Affendizi, dominum de lo Teodoro, eius fratrem, nepotes et propinquos ac despoti*

istoria noastră, abia în 2000, într-o comunicare prezentată la Iași¹⁸⁷, arată că, în toamna anului 1381, Mangopul avea un *dominus de lo Teodoro* alături de care se aflau fratele său și nepoții săi. Acel *dominus*, menționat și ca *despotus predicti loci*, are un nume foarte straniu: *Affendizi*. Dacă nu e o consemnare stălcită, atunci ar putea fi nu un nume, ci titlul însuși al aceluși *dominus* sau *despotus*, adică aŬqšnthj. Din același termen grecesc avea să derive, mai târziu, titlul sau apelativul turcesc *effendi*. Apropierea mi se pare sugestivă¹⁸⁸.

Trebuie, deci, să acceptăm că Mangopul a rămas, cu dinastia sa creștină, sub suzeranitatea mongolă atunci când, la 1380, genovezii și tătarii și-au împărțit Crimeea; numele Mangopului nu figurează în tratatul încheiat cu acest prilej: „Il y avait là, certainement, un vassal des Tatares”¹⁸⁹.

Toate acestea exclud identificarea propusă de Malickij. Totuși, sunt anumite indicii care par să sugereze că sursele polono-ruse și cele vechi germane referitoare la victoria lui Olghierd au în vedere aceleași trei căpetenii mongole, ale căror stăpâniri se întindeau și „în Crimeea și în spațiul dintre gurile Niprului și ale Dunării”¹⁹⁰. Elementele aduse în discuție de d-l Victor Spinei¹⁹¹ sunt sugestive, chiar dacă nu suficiente pentru a fundamenta definitiv

predicti loci ac universos subdictos et homines dicti Affendizi) și 104, nr. 54. Aici, ca peste tot, consulul genovez este *in toto imperio Gazarie*.

¹⁸⁷ Ștefan Andreescu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, p. 227.

¹⁸⁸ Această supoziție, exprimată în comunicările din decembrie 2001 (Iași) și ianuarie 2002 (București) coincide cu concluzia la care au ajuns Thierry Ganchou și Alina Minghiraș, *Un nouveau document à propos d’Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 111–118. Nu se poate preciza dacă formula *despoti predicti loci* înseamnă că dinastia de la Mangop erau efectiv despoți, sau avem de-a face numai cu folosirea întâmplătoare a unui titlu. Cu mai bine de un deceniu în urmă, d-l Sergiu Iosipescu scria următoarele despre doamna Maria: „Descendentă prin mamă din Paleologi și Asănești, ale căror monograme au fost descifrate pe două dintre colțurile acoperământului, principesa era fiica domnului Mangopului, Ioan Olobei, din acea dinastie de Teodoro, cu începuturi încă nelămurite. Cert este că documentele de la începutul secolului al XV-lea conferă domnilor Mangopului titlul despotal, ceea ce îmi pare că explică vulturul bicefal care pecetluiește alte două colțuri ale acoperământului de mormânt al principesei” (Sergiu Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în **AIIX**, XXIX, 1992, p. 56). Nu am putut controla „documentele de la începutul secolului al XV-lea” care „conferă domnilor Mangopului titlul despotal”, întrucât autorul respectivului studiu nu a indicat nici o sursă. Dacă ele există, coroborarea lor cu acela din 1381 poate statornici un element important pentru istoria dinastiilor de la Mangop. Cât privește pajura bicefală, se știe (v. *supra*, în text, și *Din istoria unei „împărății creștine”*) că ea era folosită la Mangop pentru a împodobi și pisaniile ctitoricești ale lui Alexios (1425, 1427), o jumătate de veac înaintea acoperământului păstrat la Putna.

¹⁸⁹ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 36; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 180–182.

¹⁹⁰ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 274.

¹⁹¹ *Ibidem*, p. 274–275.

o asemenea părere. Într-un caz ca acesta, însă, *terra domini Demetry* se întindea din sudul Moldovei (și, eventual, nordul Dobrogei) până la Mangop ?! Căci, dacă identitatea cu sutașul Khuitani nu se mai poate susține, rămâne personalitatea lui Dimitrie, identificat ca „chan der [...] Monlopschen Tartaren” printr-un izvor german (?), combinat cu cele polono-ruse, și ca *princeps Tartarorum* printr-un document autentic și contemporan, din 1368. Dacă această formulă s-ar putea susține, văzându-se în ea și expresia unei realități strategice, politice și economice, atunci n-ar fi deloc exclus ca ea să stea la baza politicii pontice a Moldovei lui Ștefan cel Mare, așa cum o reconstituie, în ultima vreme, d-l Ștefan Andreescu¹⁹². Este, însă, o chestiune care nu se află, acum, printre țelurile propuse pentru această cercetare.

*

Cercetările arheologice din Crimeea, începute de ruși încă din veacul al XIX-lea, au condus la rezultate însemnate, doar parțial cunoscute istoriografiei românești¹⁹³. Cea mai mare parte a studiilor relative la Chersones și la Mangop, tipărite în limba rusă, nu au fost folosite de cercetătorii români interesați de istoria lui Ștefan cel Mare. Personalitatea doamnei Maria Asanina Paleologhina și rolul pe care ea l-a putut îndeplini în Moldova se întrezăresc într-un chip neașteptat atunci când ochilor noștri li se înfățișează, pe de o parte, imaginile zidurilor ruinate, ale unor pietre funerare ori ancadramente de uși și de ferestre găsite la Mangop, iar pe de altă parte, rămășițele mării basilici și ale palatului

¹⁹² Ștefan Andreescu, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, p. 117–126. Anterior, pe urmele lui Alexander Alexandrovich Vasiliev – dar fără a ține seama de corecțiile severe ale lui G. I. Brătianu –, d-l Sergiu Iosipescu înfățișa o reconstituire oarecum similară: „Originea legăturilor dintre Moldova și despoția Theodoro de la Mangup, legături firești prin marile drumuri comerciale pontice, poate scobori până în a doua jumătate a celui de-al XIV-lea veac. Cercetările arheologice și epigrafice ruse din primele decenii ale secolului nostru sintetizate de Alexandr Vasiliev [...] au argumentat aserțiunea că primul stăpânitor la Mangup a fost Dimitrie, identic aceluși «princeps Tartarorum» înfrânt la Sinâie Vodî la 1362 sau 1363 și retras în ținuturile pontice de la vest de Nistru. Era oare alianța matrimonială a lui Ștefan cel Mare o inovație ? Și cui va fi aparținut mormântul de la Rădăuți, în care s-a aflat inelul de aur cu invocația lui Allah ?” (Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 56). Eliminând zgura concluziilor deja contrazise de analiza izvoarelor, precum și stropul de fantezie care îl vedea pe *princeps Tartarorum* îngropat în necropola princiară de la Rădăuți, trebuie să spun că subscriu la ideea centrală a pledoariei d-lui Iosipescu, și anume că legăturile Moldovei cu Mangopul coboară în veacul al XIV-lea. Unele indicii în acest sens pare a furniza Theodoro Spandugino (Cantacuzino), în scrierea sa despre împărații otomani (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 146–147; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 20–23). V. și *infra*, *Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare*.

¹⁹³ Cf. G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 176–182 (cu fotografii).

de acolo¹⁹⁴. După cum întinderea considerabilă a stăpânirii principilor de la Mangop, cu o enormă *Parathalassia*¹⁹⁵, explică și justifică efortul uriaș al lui Ștefan cel Mare de a păstra principatul sub hegemonia sa¹⁹⁶, cu prețul sacrificării unui detașament de 300 de ostași ai săi, probabil dintre cei mai buni¹⁹⁷.

Astfel, istoria românească a anilor 1472–1477 poate să apară ea însăși într-o altă lumină, atunci când istoria doamnei Maria Asanina Paleologhina va fi ceva mai bine cunoscută.

¹⁹⁴ Pentru toate acestea, v. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*, cu bibliografie și fotografii.

¹⁹⁵ Cf. E. V. Vejmar, *O двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма*, II. *O территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 77–82 (și harta de la p. 79).

¹⁹⁶ Poziția domnului Moldovei față de baștina soției sale a fost perfect definită de Alexander Alexandrovich Vasilev: „...through his marriage to Maria of Mangop, Stephen the Great had ambitious plans of exercising exceptional influence on Gothia and finally perhaps even of **taking possession of the Crimean Principality**” (*op. cit.*, p. 244; *subl. mea*). „Ambițioasele planuri” ale lui Ștefan cel Mare au putut avea în vedere chiar mai mult decât atât: după informațiile care au ajuns la Długosz, spre vara anului 1476 „Ștefan prinse în sufletul său nădejdea de a recâștiga Caffa” (cf. *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 168). Avem, de altminteri, dovada că această speranță era vie în sufletul domnului Moldovei și în anul următor; în mai 1477, solul său la Veneția transmitea acest mesaj: dacă vor fi păstrate Chilia și Cetatea Albă, „va fi cu puțință ca turcii să piardă și Caffa și Chersonesul” (*ibidem*, p. 354). Solul domnului nu era altcineva decât propriul său unchi (după soție, firește) Ioan Țamblac (Ioannes Tzemplakon), ruda principilor de la Mangop. Astfel, menționarea cetății Chersones ar putea fi un indiciu că la Suceava nu se renunțase la revendicarea succesiunii din Crimeea. Faptul că și Maria Asanina Paleologhina, doamna lui Ștefan cel Mare, avea rude în familia Tzemplakon – ca și soția lui Ioan de Chazaria (mama micului Alexios, deplâns de Ioan Eugenikos) – indică înrudirea dintre ele (v. *supra*, în text). Din păcate, despre această familie informațiile sunt prea firave ca să îngăduie reconstituiri acceptabile; v. N. Bănescu, *Peut-on identifier le Zamblacus des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, I. *Histoire*, Paris, 1930, p. 31–35; G. I. Theocharides, *Oi Tzemplakwnej.Sumbol¼ e.,j t¼n buzantin¼n makedonik¼n proswpograf...an toà ID/ çiinoj*, în „Makedonik”, 5, 1961–1963, p. 125–183; idem, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzemplakon*, în volumul *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, p. 486–495; *infra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

¹⁹⁷ V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

RUDENII BIZANTINE ALE DOAMNEI MARIA

Cercetarea înrudirilor celei de-a doua soții a lui Ștefan cel Mare, cunoscută îndeobște ca *Maria de Mangop* – a acelor înrudiri pe care ea le-a adus, în 1472, și soțului ei și care trebuiau să fie un temei puternic pentru viitorul copiilor lor – nu poate privi doar familia domnitoare de la Theodoro-Mangop, a cărei dispariție i-a precedat, de altminteri, moartea. Doamna însăși își spunea *Asanina Paleologhina*, indicând apartenența la acea ramură a familiei imperiale a Bulgariei trecută în Imperiul Bizantin și „adoptată” de Paleologi. Ca urmare, doamna Moldovei a fost indexată nu numai (fără temei, cum s-a văzut¹) între membrii familiei Gabras², ci și între cei ai familiilor Asan³ și Paleolog⁴. Pe de altă parte, solia trimisă Veneției de Ștefan cel Mare la 1477 a fost prezentată acolo de un Ioannes Tzemplakon, arătat ca unchi al domnului. Cum nici tatăl, nici mama lui Ștefan nu avuseseră conexiuni familiale în aristocrația bizantină, este de la sine înțeles că avem de-a face cu un unchi prin alianță, adică un unchi al doamnei.

Se cuvine, de aceea, să scormonim și puținul care se știe despre înrudirile bizantine ale doamnei Maria⁵, pentru a vedea dacă, eventual, nu au rămas, încă, fie și numai fărâme de informație nevalorificate în întregime, capabile să îngăduie formularea unor ipoteze noi sau măcar indicarea unor direcții pentru cercetare și reflecție.

Este o întreprindere necesară, însă extrem de dificilă, din pricina

¹ V. *supra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”.

² Același punct de vedere a fost afirmat de istoricul rus V. P. Stepanenko, într-un articol publicat la Tver în 1990; am luat cunoștință de el abia în primăvara anului 2004, însă, până la data redactării acestor pagini, nu l-am putut avea sub ochi: V. P. Stepanenko, *Легенда о Гаврах и Херсонес в русской и советской историографии*, în volumul *Историография балканского средневековья*, Tver, 1990, p. 87–95.

³ Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 416–418 (Asăneștii din Goția crimeană și Moldova, nr. 2).

⁴ Averkios Th. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453*, München, 1938, p. 79, nr. 127 a. Nu am văzut ediția anastatică a acestei lucrări, apărută în 1962, la Amsterdam.

⁵ Despre legăturile principilor de Theodoro cu aristocrația bizantină, v. și V. P. Stepanenko, *Владетели Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în „*Античная древность и средние века*”, 32, 2001, p. 335–353. Urmărirea relațiilor genealogice merge, în general, pe direcțiile cunoscute.

capcanelor specifice prosopografiei lumii bizantine, unde, alături de propriul nume de familie, și uneori chiar eclipsându-l, se puteau folosi și „patronime” ale unor înaintași pe linie feminină, mergând chiar dincolo de generația bunicilor sau străbunicilor⁶, și unde se întretăiau, într-un chip care poate apărea haotic, ordinea ierarhică (funcțiile), cea onorifică („prezeanța”) și cea a înrudirilor⁷. Precum a spus mai demult d-l Matei Cazacu: „Nous sommes parfaitement conscient des difficultés d’orientation dans les arcanes du Gotha byzantin du XVe siècle, haut en couleur, où chacun était apparenté à tout le monde, ce qui conférait à ses membres un sens prononcé de solidarité de caste”⁸. Însă, în ultima vreme, stimulate de semi-mileniul Ștefan cel Mare, cercetările au condus la anumite constatări și lumini noi s-au proiectat asupra unor izvoare cunoscute mai din vechime. Acestea justifică, sunt convins, reexaminarea surselor și a ipotezelor care, de-a lungul anilor, s-au întemeiat pe ele.

Asăneștii bizantinizați (Asanii Paleologi) apar spre sfârșitul veacului al XIII-lea. Un nepot de fiică al împăratului bulgar Ioan al II-lea Asan (1218–1241), purtând chiar numele acestuia, s-a căsătorit, pe la 1278, cu Irina Paleologhina, una dintre fiicele împăratului Mihail al VIII-lea Paleologul⁹. Strădania împărătescului socru de a-l așeza pe Ioan pe tronul Bulgariei (1279) – între ai cărei suverani este socotit ca Ioan al III-lea Asan – nu a avut succes. Alungat de la Târnovo, tânărul prinț s-a întors la familia soției sale. Ioan Asan și Irina Paleologhina, morți în primii ani ai veacului al XIV-lea, au lăsat șapte copii –

⁶ Cf. Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984, p. 79–91; v. p. 83: „The Byzantines had a strongly developed sense of family and family connexions. But a man would seldom trace his ancestry back for more than about three generations”. Însă un nume precum „Ioannes Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos Asanis” trebuie raportat, evident, la mai mult decât trei generații de înaintași ! Pentru personajul menționat (nepot de frate al Irinei, soția împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino), v. *supra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

⁷ V., în acest sens, Jean Verpeaux, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, în **TM**, 1, 1965, p. 421–437.

⁸ Matei Cazacu, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „Turcica”, XVI, 1984, p. 111.

⁹ Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p. 27–28, nr. 44. Pentru urmașii imediați ai Irinei Paleologhina: F. I. Uspenskij, *Българские Асеновичи на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе”, XIII, 1908, p. 1–16; Bariša Krekić, *Contribution à l'étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973, p. 347–355; Erich Trapp, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976, p. 163–177. Ansamblul informațiilor la Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 249–255 (Asăneștii în Bizanț, nr. 1). O reexaminare a surselor nu ar fi, totuși, inutilă.

două fete și cinci băieți, dintre care doi (Andronic¹⁰ și Isaac) au avut urmași numiți atât *Asan*, cât și *Paleolog Asan*. Ei au ajuns până la vremea căderii Constantinopolului, și unii au supraviețuit tragediei din mai 1453, însă firul legăturii genealogice dintre ei nu se mai poate reconstitui.

Cu o Maria, din neamul vestit al Asanilor, care se trăgea din spița împărătească (*porfirogenetă*) a Paleologilor, se căsătorise un prinț de Theodoro, anume Ioan, fiul lui Alexios. Această omonimă a doamnei Moldovei aparținea, după mamă, și minunatului neam Tzemplakon¹¹. Cum aceleași înrudiri – cu neamurile Asan Paleolog și Tzemplakon – se vădesc și la doamna lui Ștefan cel Mare, s-a putut formula ipoteza că aceasta din urmă era fiica celei dintâi, ceea ce a condus la afirmarea identității lui Ioan cu Olobei de la Mangop¹². Acum, identificarea părinților doamnei lui Ștefan cu Manoil și Anna din pomelnicul Mănăstirii Bistrița impune concluzia că și această Ana aparținea aceluiași neam de Asani Paleologi încuscriți cu Tzemplakonii.

Însă nu este exclus ca neamul principilor de Theodoro să fi avut și înrudiri mai vechi cu familiile bizantine. Arborând vulturul bicefal al Paleologilor, Alexios voia, poate, să facă știută, prin acest limbaj al simbolurilor, o alianță matrimonială cu cei care domneau la Constantinopol¹³. În sensul unei înrudiri mai directe a doamnei Maria cu Paleologii par să pledeze

¹⁰ Căsătorit cu o membră a familiei Raoul (Ralli), de vreme ce unul dintre fiii săi este numit Manuel Comnen Raoul Asan; cf. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 283, nota 124; p. 301 și 304, nota 2; S. Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es*, Atena, 1973, p. 73–75, nr. 61. O fiică a acestui Andronic Paleolog Asan, Irina, a fost soția împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino.

¹¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 195–197; Averkios Th. Papadopoulos, *op. cit.*, p. 79, nr. 127; Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 414–416 (Asăneștii din Goția crimeană și Moldova, nr. 1), cu toată bibliografia anterioară; referințele la neamul Gabras nu mai sunt, evident, de ținut în seamă. Epitetele folosite în acest paragraf provin din versurile epitafului pe care Ioan Eugenikos l-a dedicat micului Alexios, fiul Mariei, mort la Trapezunt pe la 1447 (v. *supra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”).

¹² A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in the Crimea ...*, în *SK*, IX, 1937, p. 96; Averkios Papadopoulos, *op. cit.*, p. 79. V și comentariile lui Damian P. Bogdan pe marginea recenziei lui A. V. Soloviev, în *AR*, V, 1940 (s-au tipărit și ca extras, cu titlul *Mangupul în lumina unor noi cercetări*), p. 365; Marcel Romanescu, *Albizzi și Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943, p. 94.

¹³ Presupunerea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217–218, că prezența vulturului bicefal în pisaniile lui Alexios s-ar datora căsătoriei fiului acestuia, Ioan, cu o Paleologă mi se pare de neluat în seamă, din punct de vedere atât logic (socrul să utilizeze însemnele nurorii?!), cât și cronologic (nu este plauzibil ca Ioan să fi fost deja căsătorit la 1425 și 1427, de vreme ce copilul Alexios i se naște tocmai pe la 1440). Autorul citează, însă, întrebarea pe care și-o punea P. I. Köppen, dacă nu cumva Alexios însuși fusese căsătorit cu o Paleologă (*ibidem*, p. 218, nota 1).

și alte câteva informații, care trebuie readuse în discuție și reanalizate.

În 1932, istoricul Ilie Minea a atras atenția asupra unei informații dintr-o veche cronică rusească (*Hustynskaja Letopis'*), după care soția lui Ivan al III-lea, marele cneaz al Moscovei – Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleologul, fratele cel mai mic al ultimului împărat bizantin – ar fi avut o „soră a doua”, măritată cu Ștefan cel Viteaz, domnul Moldovei¹⁴. Este adevărat că Maria de la Mangop nu putea fi una dintre fiicele despotului Toma Paleologul¹⁵. Însă tot atât de adevărat este și faptul că nu știm ce putea să însemne, sub pana cronicarului rus, „soră de-a doua”: vară primară ori de-a doua, vară de sânge (după tată sau după mamă) ori prin alianță?! Întrebarea trebuie să se pună în acest chip, întrucât, pe de o parte, Toma Paleologul fusese căsătorit cu o prințesă genoveză, Caterina Zaccaria, căreia i se spunea și Asanina, după o străbunică din neamul Asanilor Paleologi căsătorită cu Centurione I Zaccaria¹⁶. Caterina Asanina Zaccaria avea un unchi în înrudire cu familia Tzemplakon, „mai mult un Chidonide decât Tzemplakon”, spune cronicarul Sphrantzes¹⁷, care trebuie să fi fost foarte bine informat în materia acestor înrudiri, fiind el însuși căsătorit cu „fiica secretarului împăralesc Alexie Paleologul Tzemplakon”¹⁸. Înrudirea despotului Toma cu neamul Tzemplakon se verifică și altfel: la 1455, un „Joannes Zamblaco”, văr (*cusinus*) al lui Toma, despotul Moreii, se afla la

¹⁴ I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, în **CI**, V–VII, 1929–1931, p. 426. Informația a fost preluată și folosită de I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, București, 1937, p. 6. Fragmentele de interes românesc ale cronicii au fost publicate în 1952 de P. P. Panaitescu (Al. Grecu), *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, 5, 1952, I, p. 142–144, și reeditate recent în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 224–226 (v. p. 225).

¹⁵ Cum a crezut I. C. Filitti, *op. cit.*

¹⁶ Cf. Charles Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediție anastatică, Atena, 1961), p. 502. Un fiu al lui Centurione I și-a spus Andronico Asano, iar o fiică, Maria, era numită și Asanina; un nepot de fiu s-a numit, chiar, Giovanni Paleologo; un frate al Caterinei (fiu bastard) a fost Giovanni Asano. V. și Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 401–413.

¹⁷ Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966, p. 113. Asupra acestui amănunt a atras atenția P. P. Panaitescu în 1922: P. P. Panaitescu, *Iarăși „unchiul” lui Ștefan cel Mare*, în **RI**, VIII, 1922, 1–3, p. 45–47.

¹⁸ *Ibidem*, p. 63. Acest amănunt a fost pus în evidență de N. Iorga, în 1932 (N. Iorga, *Încă un Țamblac*, în **RI**, XVIII, 1932, 10–12, p. 303), cu observația că „prin Țamblac, Ștefan era rudă și cu cronicarul intimităților dinastiei”. Aceluiași istoric i se datorează semnalarea și a altei legături între Tzemplakoni și Paleologi: tutorele lui Andronic cel Tânăr a fost un Tzemplakon din Christopolis, localitate de lângă Constantinopol (idem, *Tot Țamblac*, în **RI**, XI, 1925, 1–3, p. 13).

Florența, cerând ajutor împotriva turcilor¹⁹. Pe de altă parte, fratele mai mare al lui Toma, despotul Dimitrie Paleologul, a fost și el căsătorit cu o Asanină, anume Teodora, fiica lui Pavel Asan (guvernator al Constantinopolului în 1438–1439) și sora lui Matei Paleolog Asan²⁰. Cercul înrudirilor este destul de restrâns, iar regăsirea numelor Paleolog, Asan și Tzemplakon în cazul despotului Toma poate să indice că autorul letopisețului rusesc deținea o informație, incompletă și imprecisă, dar referitoare la o realitate genealogică de cunoștință publică: Maria Asanina Paleologhina de la Theodoro era – prin mama ei²¹, desigur – rudă apropiată („soră a doua”) a fiicei despotului Toma și, implicit, a Paleologilor din Morea. Este, de altminteri, destul de bizar faptul că Zoe și Maria s-au căsătorit în toamna aceluiași an 1472, cea dintâi plecând de la Roma spre Moscova cu o suită în care se afla, după cât se pare, și un Constantin, identificat ca fiind un prinț de la Mangop²². Tot către Paleologii din Morea conduce și un alt izvor, cunoscut și discutat în istoriografia românească de acum aproape un veac și la care trebuie să ne întoarcem pentru a-l reciti în lumina cunoștințelor și a observațiilor acumulate de atunci încolo.

La 27 ianuarie 1584 (*more veneto*, deci 1585), din Cefalonia, un anume Demetrio Paleologo trimite o jalnică și tulburătoare suplică dogelui Veneției, cerând ajutor în starea mizerabilă în care ajunsese. În sprijinul cererilor sale, el

¹⁹ Sp. P. Lampros, *Palaiolôgeia ka^ Peloponnhsiakf*, IV, 1930, p. 246. D. A. Zakythinos îl socotea fiu al celui Tzemplakon despre care Sphrantzes spune că era unchiul soției lui Toma Paleolog (D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris, 1932, p. 277, nota 2).

²⁰ Cf. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 360–370 (nr. 53, Pavel Asan; nr. 54, Matei Asan) și 371–372 (nr. 56, Teodora Asanina). Sphrantzes o numește pe fiica lui Pavel Asan „Asanina Teodora”, iar pe Matei Asan – a cărui moarte o înregistrează la 29 martie 1467 – îl acuză că a fost „vinovatul de toate nenorocirile care au dat peste Morea” (Georgios Sphrantzes, *op. cit.*, p. 65 și 135).

²¹ Dacă reconstituirea genealogică pe care am propus-o este corectă și mama doamnei Maria se numea cu adevărat Anna, atunci apare bizar că autorul letopisețului rusesc dă fiicei lui Toma Paleolog tocmai acest nume, ca și cum nu s-ar fi știut că soția marelui cneaz al Moscovei se numea Sofia (Zoe). Este, oare, o confuzie provocată de existența numelui Ana între rudele despotului de Morea ?!

²² V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*. Despre Constantin, sursele rusești spun că s-a călugărit, ceea ce nu l-a împiedicat pe un istoric grec să afirme că acest „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale [sic !] auf der Krim” s-a căsătorit cu o Maria, pentru care s-a lucrat acoperământul de mormânt de la Putna. În felul acesta, autorul a putut atribui broderia cu vulturi bicefali unui atelier moscovit: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland” – cf. Athanasios Furlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul *Q...asoj în Mousîn. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984, p. 189. V. și *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

aducea ca argumente serviciile pe care înaintașii săi, vreme de un secol, le făcuseră Veneției. Al doilea în șirul celor astfel evocați este personajul care interesează istoria românească, *Zuane Paleologo*, calificat drept *cugino* al despotului de Morea și *cognato* al lui *Signor Stefano* [...] *vaivoda della Valachia*²³. Deși atât I. C. Filitti²⁴, cât și Marcel Romanescu²⁵ au dat pentru acest personaj anul 1469, textul însuși nu spune chiar așa, elementele cronologice la care el poate fi raportat cu certitudine fiind anii 1464 și 1482. Doar acesta din urmă este menționat explicit.

Cred că este necesară recitirea documentului în întregime sa, pentru a avea o imagine mai clară a contextului în care Demetrio Paleologo evocă, la 1585, faptele lui Zuane din urmă cu un veac.

Să observăm, înainte de toate, două lucruri. În primul rând, bogăția de amănunte precise cu privire la faptele Paleologilor menționați, în diverse lupte și întâmplări, nu poate fi nici trecută cu vederea, nici bănuită de laudăroșenie găunoasă: toate acestea fuseseră servicii aduse Veneției și erau cunoscute de cei cărora Demetrio se adresa la 1585. El nu făcea decât să le reamintească, lăsând, firește, posibilitatea verificării lor²⁶. De aceea, nu era cătuși de puțin în interesul suplicantului să spună vreo minciună sau vreo inexactitate în domeniul în care știa bine că o asemenea verificare era nu numai posibilă și ușor de realizat, dar și, fără îndoială, obligatorie. Așa se explică, probabil, de ce numai două detalii cronologice figurează alături de atâtea nume de locuri. Respectiv date puteau fi culese chiar din surse scrise: nu ne putem îndoii de faptul că Demetrio avea el însuși o mică arhivă cu hârtiile înaintașilor, iar în asemenea documente se obișnuia să se amintească nu numai meritele beneficiarului, dar și acelea ale înaintașilor. Lucrul se verifică, de altminteri în cazul de față.

După această primă observație, o formulez pe cea de-a doua. Demetrio Paleologo enumeră, numindu-i, șase membri ai familiei sale care au avut merite față de republică, dar numai patru se leagă într-un mic arbore genealogic: bunicul *Demetrio* („mio avo”), unchiul *Andronico* („mio barba”), tatăl *Zuane*

²³ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Paris, 1883, p. 211–213. Fragmentul care interesează istoria lui Ștefan cel Mare a fost reprodus de Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 283, nota 1, și de N. Iorga, „Unchiul” lui Ștefan cel Mare, în *RI*, V, 1919, 11–12, p. 367–368. Un comentariu (fără aprofundarea informațiilor) la G. E. Typaldos, *Of epŌgonoi tîn PalaiolŌgwn met' t³/n 'Alwsin*, în „Delt...on tĂj 'IstorikĂj ka' 'EqnologikĂj 'Etaire...aj tĂj 'Ellĕdoj”, VIII, 1922, p. 149–151.

²⁴ I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477)...*, p. 4.

²⁵ Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

²⁶ Toate plățile se consemnau, cum se vede din actele publicate de C. N. Sathas. Chiar pe aceeași pagină (C. N. Sathas, *op. cit.*, V, p. 211) sunt indicații de la 1581, în sensul stricteții și consemnării plăților.

(„padre di me”) și el însuși, *Demetrio*. Ceilalți doi, cei mai vechi, din veacul anterior, sunt doar arătați ca aparținând aceleiași familii – așa zice chiar aceleiași ramuri –, dar fără indicarea legăturii de rudenie. Este un punct la care ne vom întoarce.

Iată ce spune textul: „Doppo la infelice caduta della fameglia Paleologa, tutta quella descendentia essercitò con tanto ardore la disciplina militare à essaltatione et diffusa di questo Ecc.^{mo} Dominio, che le cose fatte da essa forno giudicate degne del suo Ecc.^{mo} Senato, che fussero con beneficenza d’animo lodate et honorate. Al signor Andronico Paleologo, l’anno 1469, per l’opere fatte dall’autorita et valor sua all’impresa Xamili et di Corintho, fu donato il luogo di Castrin, che fu poi a spese sue fortificato et popolato”²⁷.

„Impresa Xamili et di Corintho” evocată aici este, desigur, încercarea venețienilor, în toamna anului 1466, de a reface eficiența Hexamilionului – zidul menit să blocheze trecerea prin Corint –, pe când trupele comandate de Alvisse Loredan și Bertoldo d’Este erau concentrate la Nauplia²⁸.

„Il luogo di Castrin” a aparținut, în adevăr, unor Paleologi. „Sotto di Napoli sono Castris et Tremis”, spune un raport din 1525 („Neapolis Romaniae”, Nauplia sau Nauplion de azi, a aparținut venețienilor până la 1540, când a trecut în stăpânirea Porții). Raportul adaugă: „et [à] Castris sono signori i Alberti et Paleologi, per concession fattali per uno zeneral za molti anni, i qual se hanno fatto certe torre, che in vero sono refugio de li habitanti de quel locho...”²⁹. „Anii mulți”, care trecuseră de la concesiunea făcută unor membri ai familiilor Alberti și Paleolog, acoperă perfect răstimpul 1469–1525, după cum referirea la construirea fortificațiilor care îi apărau pe locuitori confirmă relatarea din 1585.

Al doilea personaj evocat e Zuanne Paleologo al nostru. După felul relatării, s-ar deduce că era fiul precedentului; nu cred, însă, că s-ar putea accepta această concluzie.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Peter Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, Viena, 1977, p. 507. Pentru cronologia evenimentelor anterioare: R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turca nel 1463*, în „Archivio Veneto”, 5^a ser., 1934, 15, p. 45–131 (*apud* Peter Schreiner, *op. cit.*, p. 508, nota 71). Nu am putut vedea acest studiu. O descriere contemporană a întâmplărilor din 1463–1469, la N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, București, 1915, p. 200–214, nr. CXXXVI. Despre aceste războaie, v. și Marie F. Viallon, *Venise et la Porte Ottomane (1453–1566). Un siècle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman*, Paris, 1995, p. 149–150; v. și p. 177, cu următoarea afirmație: „Une expédition de 1481 soumet les Valaques du roi Stéfan et il [= Bâyezîd] lance ses sommations en Moldavie en lui réclamant un tribut, suivies d’une expédition militaire”. Comentariile sunt de prisos.

²⁹ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VI, Paris, 1884, p. 246; v. și p. 247 și 254.

„Ne fu minori la devotione di Zuanne Paleologo, il quale, per facilitare i disegni del Clar.^{mo} S. Alvise Loredan, all’hora general da Mare, gli donò liberamente l’isola de Stalimene, la qual egli havea havuta dal Despoto della Morea, suo cugino, dopo la consignatione della quale applicatosi al servitio di questo Ser.^{mo} Dominio, essercitò la destrezza sua col Signor Stefano, suo cognato, all’hora Vaivoda della Vallachia, con grande beneficio delle cose publiche; l’anno 1482 essendo grandissimo il bisogno della guerra contra Ferrara, vene con molto seguito de Greci al servitio della Vostra Serenità, et fù in quella occasione gratissima et utilissima la servitù sua, si come anco nell’assedio di Padoa soccorendola con molto gente si fesse conoscer per servitor fidelissimo et pronto al morire per servitio di Vostra Serenità”³⁰.

Zuanne Paleologo, „cugino” al despotului de Morea și „cognato” al lui Ștefan cel Mare, are, în această relatare târzie, o biografie mai largă decât a propriului bunic al suplicantului („Demetrio Paleologo, mio avo”), despre care nepotul nu are de spus decât atâta: „nell’imprese fatte di Metilene e di Santa Maura e Ceffalonia, operò cose degne de memoria et di notal beneficio à quei progressi”³¹. Urmează cinci rânduri pentru unchiul Andronico și cam tot atâtea pentru tatăl Zuanne. Omonimul acestuia de la 1482 a fost, evident, figura centrală a familiei, un punct de referință pentru urmași, atât prin faptele sale, cât și prin relațiile și înrudirile sale. Dacă evocarea lui se întinde pe tot atâta spațiu cât a tatălui și a unchiului la un loc, nu cred că putem bănui o tentativă de apropiere neîndreptățită, de uzurpare.

Înainte de a analiza biografia lui Zuanne Paleologo, să urmărim, spre verificare, și mica istorie a familiei povestitorului. Bunicul, Demetrio, ilustrat în acțiuni militare din Lesbos (Mytilene), Santa Maura și Cefalonia – întâmplări care pot fi identificate, desigur, în istoria Veneției din primele decenii ale secolului al XVI-lea – a avut doi băieți: Andronico și Zuanne (să observăm că ei repetă prenumele primilor doi evocați). Cel dintâi, „l’autoritta et credito del quale era grandissimo in Morea”, s-a ilustrat în chip deosebit în luptele pentru apărarea Naupliei („assedio di Napoli di Romania”), pierzându-și viața, până la urmă, împreună cu doi veri ai săi, „in una grossa scaramuccia fatta sotto Argos”. Cel de-al doilea, luptător în aceleași împrejurări, a avut „miglior fortuna” – adică nu a murit, ci a continuat lupta „con singular beneficio”, până când Nauplia a fost predată („fu consignata alli nemici”). Cu acel prilej, Signoria a arătat lumii întregi cât de mult a prețuit strădaniile lui Zuanne Paleologo (II): acesta a fost făcut cavaler și, în schimbul bunurilor pierdute la Napoli (Nauplia), în valoare de 5.000 de scuzi, a primit un domeniu în Cipru și

³⁰ *Ibidem*, V, p. 211–212.

³¹ *Ibidem*, p. 212.

o misiune militară acolo, „come il tutto chiaramente si vede dall’attestazione dell’ Ecc^{mo} Senato”. Această ultimă precizare arată limpede că autorul jalbei avea la îndemână acte scrise, pe care le putea înfățișa în sprijinul afirmațiilor sale. Pe de altă parte, menționarea bunurilor pierdute la Nauplia („i beni abbandonati [...] a Napoli”) îndreptățește presupunerea că spița lui Demetrio Paleologo cobora din acel prim Andronico, așezat în 1469 la Castrin și ai cărui urmași, nenominalizați, sunt atestați acolo – precum am arătat – la 1525.

Adevărul celor relatate până aici se poate controla și prin alte documente. Pentru etapa anterioară căderii Naupliei, Demetrio (I) este atestat la 1500 și la 1506, cu calitatea sa de comandant de stratioți din „Neapolis Romaniae”³². Etapa cipriotă este încă și mai bine documentată.

La 1544, în Cipru, este menționată „domina Maria, relitta del quodam fidelissimo nostro Andronico Paleologo da Napoli di Romania”³³. Apariția văduvei este, desigur, o confirmare a morții soțului în condițiile descrise de nepotul de frate al acestuia. Un an mai târziu, în iulie 1545, conducerea unei companii de călăreți din Cipru a fost încredințată lui Zuanne Paleologo: documentul dă informații care, și ele, confirmă pe acelea din jalba omonimului de la 1585. „Il fidelissimo nostro D. Zuanne Paleologo, nobile da Napoli di Romania”, se afla în Cipru de patru ani și fusese deja răsplătit de guvernul venețian „per li meriti soi et per li beni abbandonati in detta città di Napoli”. Slujise „nella militia equestre” și dorea să slujească în continuare, în același mod „precum au făcut-o întotdeauna înaintașii săi, care au fost foarte devotați republicii noastre” (*che hanno fatto sempre li maggiori soi, li quali sono stati devotissimi della Republica nostra*). În adevăr, Zuanne Paleologo „per il Serenissimo Principe nostro sia creato Cavalliero” și, avându-se în vedere că pierduse la Napoli bunuri în valoare de 4.155 de ducăți, i s-au dat, în aprilie 1541 – ca să poată trăi „cu numeroasa lui familie” (*con la numerosa fameglia soa*) – terenuri care urmau să rămână în stăpânirea urmașilor săi, însă fără a putea fi vândute sau înstrăinate în vreun fel. Fiului său, Manoli, i se asigura un loc în compania tatălui său³⁴.

³² Cf. N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. XIX, nota 1 (17 iunie 1500: *strenuus et fidelissimus noster Dimitrij Paleologus, caput stratiotarum*) și nota 4 (1506: *Demetrius Paleologus, caput stratiotarum Neapolis Romaniae*). Primul document și în idem, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, V, București, 1915, p. 285, nr. CCCXXV.

³³ C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VIII, Paris, 1888, p. 389 (volumul VIII este numerotat în continuarea volumului VII; din această cauză, este citat, uneori, ca volumul VII).

³⁴ *Ibidem*, p. 401–402.

Etapa cipriotă a durat până când și această insulă (posesiune venețiană din 1489) a fost cucerită de otomani, în 1571³⁵. Și din nou Paleologii și-au pierdut bunurile și viețile. Cu acel prilej au murit cavalerul Zuanne Paleologo și unul dintre fiii săi (poate acel Manoli), iar altul – autorul jalbei – a fost luat în sclavie și a petrecut șase ani în lanțuri înainte de a ajunge să se regăsească viu, la umbra Serenissimei, dar fără bani și oameni, după o slujire de 20 de ani.

Ultimul detaliu indică, oarecum, vârsta personajului: în jur de 40 de ani – oricum, un om în toată puterea, de vreme ce încă își oferea serviciile. Admitem că era născut pe la 1545, ceea ce duce, pentru generația anterioară (Andronico II și Zuanne II) la anii 1515–1520, iar pentru cealaltă („Demetrio [...] avo”) la anii 1480. Această reconstituire a generațiilor genealogice arată că Andronico (I) de la 1469 și Zuanne (I) de la 1482 nu puteau să aparțină generației tatălui primului Demetrio („Demetrio [...] avo”), născută pe la 1450, ci mai degrabă uneia anterioară, născută pe la 1420–1430.

Generația necunoscută, încadrată între circa 1455/1465 (naștere) și circa 1515/1525 (moarte) – veriga de legătură între Andronico I și Demetrio I (bunicul suplicantului de la 1585) – este reprezentată, mai mult decât probabil, de Paleologii menționați la Castrin, în 1525.

Se vede bine că Paleologul de la 1585 cunoștea suficient de amănunțit isprăvile înaintașilor săi și răsplățile primite de aceștia; se vede, de asemenea, că avea la îndemână acte scrise, în care citea despre toate aceste fapte și

³⁵ Étienne de Lusignan, în a sa *Description de toute l'isle de Cypre*, scrisă în 1572 și tipărită la Paris în 1580, dă o serie de informații despre Paleologii din Cipru, cu care dinastia de Lusignan a avut trei înrudiri (p. 208^r: „les Paléologues, maison Impériale, trois”), dintre care una o reprezintă căsătoria propriei sale surori, Elena, cu cavalerul Dimitrie Paleolog (p. 204^v). Numele acestuia figurează și în lista căpitanilor de stratioți (p. 246^r: „Le chevalier Demetrie Paleologue, Gentil-homme de Cypre & vostre beau-frere”), listă încheiată cu un omonim, „Le capitaine Demetrie Paleologue”, care este, cred, chiar autorul jalbei din 1585. Pentru Paleologii din Cipru, v. și C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888, p. 117–118, despre *cavalier* Filip Paleologul († 1514), tatăl lui Anibal Paleologul și al lui Matei Paleologul. Anibal s-a căsătorit cu Pantasileea d'Acre, vară primară a tatălui Elenei de Lusignan, soția lui Dimitrie Paleologul, și a avut o fiică numită Lusignan Paleologue, ajunsă la Veneția (Étienne de Lusignan, *op. cit.*, p. 203^v). Fratele lui Anibal, Matei, a avut un fiu numit Achille, și el în corpul stratioților la 1546 (C. N. Sathas, *op. cit.*, VIII, p. 424). Încă din 1468, un Paleolog – Yorgui Paleolog – era așezat în Cipru: *Le livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468–1469)*, publié par Jean Richard avec la collaboration de Théodore Papadopoulos, Nicosia, 1983, p. 109 („Messer Annibal Paleologo”, p. 500); el este tatăl lui Filip Paleologul, desemnat drept „Filippo Giorgati”. Despre acești Paleologi, v. și Fani Mavroidi, *Appalti e produzione a Cipro nel 500. Il caso della famiglia dei Paleologi*, în *RSBS*, II, 1982, p. 219–232. Pietro Valderio, *La Guerra di Cipro*, publié par Gilles Grivaud et Nasa Patapiou, Nicosia, 1996, p. 103–104: Speranza Paleologa, căsătorită cu Andrea Rondachi, comandantul stratioților din Limasol († 1559); unul dintre fii se numește Paleologo Rondachi.

răsplăți. Expunerea sa fiind controlabilă într-o mare parte a ei, trebuie să acceptăm că ea este veridică și în partea pentru care controlul nu este sau nu pare a fi posibil. Însă, pentru venețienii veacului al XVI-lea, putința acestui control exista, iar eventualele afirmații neîntemeiate puteau fi lesne sancționate. Cu alte cuvinte, nu cred că avem vreun motiv să punem la îndoială relatarea lui Demetrio Paleologo tocmai în punctul care privește legăturile genealogice ale înaintașului său și colaborarea lui cu un prinț așa de îndepărtat, în spațiu și în timp, cum era domnul Moldovei.

Să revenim acum la biografia lui Zuanne Paleologo, „cumnatul” lui Ștefan cel Mare.

Urmașul său afirmă că acesta, ca să-i ușureze lui Alvisse Loredan atingerea țărilor sale (întâmplarea se petrece la începutul războiului veneto-otoman din 1463–1478), i-a cedat sau i-a pus la dispoziție insula Stalimene, adică Lemnos, pe care el o avea de la vărul său, despotul Moreii.

Ce spune istoria ? Insula Lemnos a fost cedată otomanilor de venețieni prin tratatul din 25 ianuarie 1479³⁶, după mai mulți ani de situație nesigură și schimbătoare: Mehmed al II-lea o lăsase, în 1460, despotului Dimitrie (unul dintre frații ultimului împărat), împreună cu insula Imbros, contra unui tribut de 300.000 de aspri³⁷, pentru ca din 1466 să înceapă a cere ambele insule. Alvisse Loredan a avut, în adevăr, de-a face cu insula Lemnos, pe care a ocupat-o în iarna 1463–1464³⁸, dar la vremea aceea „posesorul” ei de drept era, prin bunăvoința sultanului, despotul Dimitrie Paleologul, rămas la Adrianopol, și nu Zuanne Paleologo, cum afirmă urmașul acestuia din 1585.

Și totuși, s-ar putea ca faptele descrise de Demetrio Paleologo (după mai bine de un secol de la petrecerea lor) să corespundă unei realități.

Avem la dispoziție un document de la Mănăstirea Sfântul Pavel de la Athos, pe care îl cunoaștem după ediția rezumată dintr-o carte apărută postum a lui Stéphane Binon. Documentul datează din 11 ianuarie 1463 și cuprinde „le relevé cadastral de l'île de Lemnos”, cu lista proprietăților pe care le avea acolo

³⁶ Armistițiul s-a încheiat în octombrie 1478, pentru o perioadă de șase luni (N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 294, nr. LIII: *de indutiis factijs per nos per sex menses cum Turco*). Tratatul a fost semnat la Istanbul, la 25 ianuarie 1479 (Franz Babinger, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Roma, 1957, p. 549–550), dar n-a fost făcut public la Veneția decât trei luni mai târziu, la 25 aprilie 1479, în ziua Sfântului Apostol și Evanghelist Marcu, patronul cetății (N. Iorga, *op. cit.*, p. 295, nr. LIV; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 551).

³⁷ Franz Babinger, *op. cit.*, p. 271.

³⁸ *Ibidem*, p. 349. V. și Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958, p. 315 (ultimele informații din scrierea sa) și A. H. de Groot, *Limni*, în *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, V, 1986, p. 769.

mănăstirea athonită Sfântul Pavel³⁹. Porunca pentru o asemenea cercetare venise chiar din partea despotului și a cumnatului său (fratele soției), Matei Asan Paleolog – de fapt, Paleolog Asan, cum e și menționat în act, și cum și semna, de altfel⁴⁰ – dar, în chip ciudat, cercetarea a fost făcută de cineva care se numea Iwǣnnhj PalaiolŌgoj și care semna cu cerneală roșie⁴¹. Se adăuga iscălitura episcopului Dionysios de Lemnos.

Ioan Paleologul din ianuarie 1463 nu putea fi un mărunț funcționar în serviciul despotului, chiar dacă a îndeplinit misiunea de „apographeus” (recenzor). Oricum, unul ca acela n-ar fi semnat cu cerneală roșie.

Deși nu am la îndemână mai multe date despre acest personaj (în jurul căruia se întrevăde o controversă⁴²), sunt înclinat să-l identific pe acest Paleolog

³⁹ Stéphane Binon, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942, p. 299–300. O mai veche ediție intitulase, din eroare, documentul ca aparținând „despotului de Lemnos, kyr Ioan Paleolog” (*ibidem*, p. 300). Poate această eroare a determinat înscrierea unui „Joannes (principe di Lemnos)” ca fiu – cu semn de întrebare, e drept – al lui Manuel, al doilea fiu al despotului Toma (Peter Mallat, *The Palaiologos Family After 1453: The Destiny of an Imperial Family*, în *MS*, VII, 1990, 1, p. 57), dar cronologia nu se potrivește. Un frate al acestui Ioan, Andronic (c. 1510–1548) ar fi fost căsătorit cu o anume Theodora Zamplakon Palaiologa (*ibidem*, p. 59). Nu pot controla acum aceste informații, dar nici nu pot să nu relev coincidența prenumelor (frații Ioan și Andronic) și relația de rudenie cu neamul Tzemplakon.

⁴⁰ Stéphane Binon, *op. cit.*, p. 300–301.

⁴¹ *Ibidem*, p. 300.

⁴² După o cercetare care se pare că nu s-a mai publicat, cu documente încă inedite, răposatul istoric N. Oikonomides a identificat personajul cu un Cantacuzin, Ioan Paleolog Cantacuzino: „un praktikon émis en faveur du monastère athonite de Saint-Paul, en janvier 1463, par le fonctionnaire Jean Paléologue [Cantacuzène: je complète la signature d'après un acte inédit du même fonctionnaire en faveur de Vatopédi: photographie Sigalas]” – *Actes de Dionysiou*, éd. Nicolas Oikonomidès, Paris, 1968, p. 137. Cu acest nume „întregit” (arbitrar ?) – Ioan Paleolog Cantacuzino – este desemnat recenzorul din Lemnos într-un rezumat al actului din 11 ianuarie 1463 inserat în catalogul redactat de istoricul Kriton Chrysochoïdes pentru arhiva Mănăstirii Sfântul Pavel (‘Ierǣ Mon» ‘Ag...ou PaÚlou. Katǣlogoj toà ‘arce...ou , în „SÚmmeikta”, IV, 1981, p. 261, nr. 9), însă ca o certitudine și fără nici o explicație pentru completarea numelui. Aceluiași „Ioan Paleolog Cantacuzino” i s-a atribuit, apoi, un recensământ al bunurilor Mănăstirii Pantocratorului din insula Lemnos, datând din 1464 și autentificat de același mitropolit Dionysios – cf. *Actes du Pantocrator*, éd. Vassiliki Kravari, Paris, 1991, p. 26. Identificarea propusă de N. Oikonomides în 1968 a fost preluată, sub semnul întrebării, în 1973 de Donald M. Nicol (*The Byzantine Family of Kantakouzenos. Some Addenda and Corrigenda*, în *DOP*, 27, 1973, p. 313), iar în 1981, de *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* (PLP, nr. 10974), presupunându-se că personajul ar fi unul și același cu Ioan Paleolog Cantacuzino, guvernator la Patras și la Corint, dar și cu un Ioan Cantacuzino scăpat din Constantinopol chiar la 29 mai 1453. Cercetările prosopografice foarte serioase, întreprinse în ultima vreme de istoricul francez Thierry Ganchou, arată, însă, că personajul care fusese guvernator la Patras și la Corint și-a pierdut viața apărând capitala, la 29 mai 1453 (Thierry

aflat la Lemnos, în 1463, cu acel Zuanne Paleologo arătat la 1585 ca „posesor” al insulei Lemnos. În împrejurări așa de tulburi, fostul despot al Moreii a putut transmite guvernarea insulei unei rude, anume acestui Paleolog, probabil un văr nu foarte depărtat, de vreme ce mai folosea cerneala roșie. Se poate să nu fie nici o altă probă documentară în acest sens, dar coincidența e prea mare pentru a nu lua în considerare o asemenea ipoteză. Pe de altă parte, însă, sunt cunoscute mai multe cazuri în care guvernarea unor cetăți sau a unor orașe importante a fost încredințată unor Paleologi. Astfel, Monemvasia a avut ca guvernator pe un anume Manuel Paleolog, care la 1460 a predat-o despotului Toma⁴³, localitatea Caritena era condusă de un Matei Paleolog Sguromali⁴⁴, iar la Salmenikon a guvernat viteazul Constantin Paleolog Graitzas (Gretza), cel care a rezistat luni în șir asediului otoman și despre care Mehmed al II-lea a spus că a fost singurul om pe care l-a întâlnit în Morea, restul fiind sclavi⁴⁵. O rudă a acestuia din urmă, Andrei Paleolog Graitzas (Gritzas), a îndeplinit

Ganchou, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs de Constantinople en 1453*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del’Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 25, 1995, p. 67–70). Pe de altă parte, este foarte puțin probabil ca un Cantacuzin să fi semnat vreodată doar „Paleolog”, când se știe bine ce mândri erau Cantacuzinii de numele lor, chiar dacă îl adăugau și pe acela al Paleologilor, la care erau îndreptățiți, după obiceiul bizantin, prin ascendența lor feminină. Este aplicabilă, aici, observația d-lui Thierry Ganchou, formulată cu privire la un alt personaj controversat, a cărui identificare a impus, și ea, alegerea între un Paleolog și un Cantacuzin: „si par son père [...] ce protostrator était bien un Paléologue Cantacuzène, il est impossible qu’il se soit fait seulement appeler Paléologue, ce patronyme certes prestigieux étant, pour ces Cantacuzènes, parfaitement secondaire. En effet, le prestige de leur nom véritable était tel, au XVe siècle, qu’ils n’avaient pas, comme d’autres familles alliées à la dynastie mais moins illustres, la tentation de lui substituer celui de la maison régnante. Leur double nom apparaît toujours dans les actes officiels; mais les chroniques les désignent simplement comme des Cantacuzènes, et jamais comme des Paléologues” (*ibidem*, p. 76; *subl. mele*). Ca atare, și în lipsa „dosarului” constituit de istoricul N. Oikonomides, nu pot decât să-mi păstrez ipoteza formulată aici: Ioan Paleologul, recenzorul din 1463, este un membru al neamului Paleologilor, nu un Cantacuzin, și ar putea fi identic cu strămoșul invocat la 1585.

⁴³ Georgios Sphrantzes, *op. cit.*, p. 119; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93–94, nr. 183; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 266. Spandugino dă numele lui Nicolae Paleolog, care ținea Monemvasia „in nome del despoto”, vânzând-o apoi venețienilor (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, Paris, 1890, p. 158; v. și Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 38). V. și **PLP**, nr. 21532 (Nicolae Paleolog).

⁴⁴ Georgios Sphrantzes, *op. cit.*, p. 123; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 92, nr. 177.

⁴⁵ D. A. Zakythinos, *op. cit.*, I, p. 272; Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93, nr. 180; Franz Babinger, *op. cit.*, p. 269–270. V. și **PLP**, nr. 21497. V. scrisoarea pe care acest Constantin Paleolog a adresat-o, la 1 octombrie 1460, ducelui și ducesei de Milano, cerând ajutor pentru a-și apăra posesiunea (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l’histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 188, nr. CXIX).

aceeași misiune la Muchli, în Peloponez⁴⁶. Și în perioade mai vechi câte un Paleolog era trimis guvernator (kefal) în Lemnos, precum un Teodor, văr primar al împăratului, la 1328⁴⁷, și un alt Teodor, unchi al împăratului, pe la 1381–1394⁴⁸. Mai toți acești Paleologi implicați după 1453 în rezistența antiotomană au ajuns în slujba Veneției, conducând detașamente de stratioți (cavalerie ușoară), de o bravură continuu subliniată de documente. Nu văd de ce unul dintre numeroșii veri mai îndepărtați – unii dintre ei indicați în acte drept o „keoi, *familiare* ai împăratului – n-ar fi putut fi desemnat, în împrejurările de după 1453, de către despotul Dimitrie, ca un fel de guvernator al insulei Lemnos, deținută din mila sultanului, lui revenindu-i, ca urmare, și misiunea de a o preda venețienilor.

*

În discutarea acestor amănunte, este, poate, potrivită o paranteză pentru a încerca să le vedem și în contextul istoriei generale a Paleologilor. O asemenea cercetare mi se pare necesară pentru a ne apropia de înțelegerea statutului pe care, după prăbușirea imperiului, putea să-l aibă, în spațiul care tocmai înceta de a mai fi bizantin, un Paleolog, membru al unei ramuri colaterale a fostei familii domnitoare. Din acest punct de vedere, actul din 1463 oferă doar două indicii, însă ambele semnificative și prețioase: personajul semnează cu cerneală roșie și se află alături de Matei Paleolog Asan, cumnat al despotului Dimitrie, dar care nu utilizează cerneala roșie.

Identificarea Paleologilor mai depărtați de linia imperială este extrem de dificilă, cu tot ajutorul pe care îl oferă, acum, monumentalul lexicon prosopografic al epocii Paleologilor (**PLP**). Cartea lui Averkios Th. Papadopulos din 1938 rămâne utilă, fără discuție, dar ea este, totuși, depășită ca informație și devine periculoasă raportarea la ea fără verificarea cu alte surse sau studii ulterioare. În plus, ea privește foarte puțin etapa de după 1453. O carte apărută în Malta, în 1985⁴⁹, vădește mai degrabă tentația de a legitima legătura diverșilor purtători de azi ai marelui nume cu Paleologii bizantini, decât strădania de a identifica, prin documente, pe urmașii adevărați ai acestora. Așa se face că s-a adunat mai multă informație cu privire la Paleologi foarte

⁴⁶ *Andrea Paleologo di Grizza, valentissimo huomo*, era li *signore* la Muchli. Predând locul, a plecat la Veneția, unde a fost bine primit și a fost făcut *capitano generale de tutti loro cavalli leggieri*, dar a murit în scurtă vreme – scrie Theodoro Spandugino (C. N. Sathas, *op. cit.*, IX, p. 157–158; Theodore Spandounes, *op. cit.*, p. 38); v. și Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 93, nr. 181.

⁴⁷ **PLP**, nr. 21463.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 21461.

⁴⁹ Charles A. Gauci, Peter Mallat, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985.

târzii și, după cum se pare, destul de îndoielnici, discreditând inevitabil pe cei care, după 1453, reprezentau încă filonul autentic. Evident că toți aceștia proclamau legătura cu Morea, pentru că Morea și despoții ei reprezentau ultima verigă a legitimității, cunoscută și recunoscută de toată lumea. Însă istoria și genealogia Paleologilor sunt, încă, pline de necunoscute, și pentru deceniile care au urmat prăbușirii imperiului⁵⁰, dar și pentru cele două secole anterioare.

Izvoarele sunt mai generoase cu linia imperială: împărații, fiii și fiicele lor⁵¹. Însă nu doar aceștia erau adevărați Paleologi. În fond, ar trebui să definim ce înțelegem prin formula *neamul Paleologilor*: numai linia imperială, sau pe toți purtătorii numelui, uniți prin știute sau neștiute fire de rudenie cu tatăl lui Mihail al VIII-lea? Din acest punct de vedere, mi se pare sugestiv faptul că Averkios Th. Papadopulos a înregistrat un număr de 104 persoane cu loc cert în arborele genealogic al lui Mihail al VIII-lea și nu mai puțin de 91 de persoane al căror loc în același arbore nu l-a mai putut stabili. Șirul acestor persoane – certe rude colaterale ale familiei imperiale – începe chiar cu un văr al lui Mihail al VIII-lea, protostratorul Andronic Paleologul, despre al cărui grad de înrudire cu împăratul mărturisește cronicarul Pachymeres.

În Constantinopol – și în afara lui, fără îndoială – trăiau mulți alți nobili purtând numele de Paleologi, descendenți prin bărbați sau prin femei din

⁵⁰ Constatarea este valabilă pentru toate marile familii bizantine care au avut șansa de a fi reprezentate în exilul impus de căderea Constantinopolului. N. Iorga a încercat o trecere în revistă a acestor refugiați (*Bizanț după Bizanț*, București, 1972), însă o cercetare exhaustivă din punct de vedere strict prosopografic și genealogic ar fi extrem de folositoare, după cum se întrevește din materialele puse în circulație în ultimele decenii. Citez câteva pe care le-am putut avea la îndemână: Constantin Marinesco, *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs*, în volumul *Mélanges Henri Grégoire*, II („Annuaire de l’Institut de Philologie et d’Histoire Orientales et Slaves”, X), Bruxelles, 1950, p. 419–428; Gustave Alef, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines”, 6, 1979, 1–2, p. 26–34 (textul pare a fi fost reluat, cu același titlu, în volumul *Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy*, Londra, 1983, pe care însă nu l-am văzut); Henri Taparel, *Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople*, în *BS*, 28, 1987, p. 51–58; Robert Croskey, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988, p. 33–56. Un pas foarte important în direcția aceasta îl constituie o lucrare al cărei autor a adunat un imens material inedit din felurite arhive – Jonathan Harris, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995 –, dar care nu și-a propus un studiu prosopografic (după cum a observat și un recenzent, K. Douramani, în *OCP*, 66, 2000, 1, p. 207).

⁵¹ Dar și în acest caz sunt goluri de informație. De pildă, un frate al împăratului Ioan al V-lea, despotul Mihail, pare a fi avut un fiu, Alexie, de pe urma căruia au rămas doi copii, crescuți de o mătușă, Teodora Paleologhina Philanthropina; nici numele, nici soarta acestor copii nu s-au putut identifica (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 47, nr. 75, și p. 50, nr. 79), în ciuda faptului că ei erau veri de gradul al doilea ai ultimilor împărați bizantini.

împăratul Mihail al VIII-lea, din frații sau verii acestuia, ori dintr-un înaintaș comun. Cronicarul Ducas povestește că, la 1354, revenind în taină la Constantinopol pentru a-și relua tronul, Ioan al V-lea Paleologul „a trimis de îndată din cei mai de aproape ai săi pe la locuințele Paleologilor”⁵². Or, privind arborele genealogic al Paleologilor, se vede că în linia imperială nu prea mai erau purtători ai acestui nume pe linie bărbătească și doar câțiva care, ca urmași prin femei, foloseau acest „patronim”. Pare neîndoios că Ducas a avut în vedere urmașii unor ramuri colaterale, socotiți totuși în legătură cu ramura domnitoare⁵³.

Regestele actelor patriarhale arată, de pildă, pentru anii 1377–1410⁵⁴, un număr de Paleologi care pot fi socotiți mai mult sau mai puțin depărtați de ramura porfirogeneților⁵⁵.

Mai este, apoi, o categorie care, de obicei, nu este luată în seamă atunci când se evaluează ansamblul familiei: bastarzii. Pare să fi existat și în lumea bizantină, ca și în cea occidentală, obiceiul de a legitima unii bastarzi, fete și băieți, crescuți sub îngrijirea tatălui și destinați unor cariere și căsătorii peotriva rangului lor. Arborele genealogic al Paleologilor întocmit de Averkios Th. Papadopulos arată, în fiecare generație a descendenței lui Mihail al VIII-lea, copii din această categorie. Câteva cazuri sunt ilustrative pentru soarta lor. Astfel, Irina, fiica bastardă a împăratului Andronic al III-lea, s-a căsătorit cu Vasile I Mare Comnen, împărat al Trapezuntului. Ioan al V-lea a avut un fiu nelegitim numit Manuel (ca și cel legitim, viitorul împărat Manuel al II-lea), învingător al turcilor într-o bătălie navală din 1411; mama sa, Eudochia, era

⁵² Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1958, p. 68.

⁵³ Un Andrei Paleolog, „familiar” (o,ke<oj) al lui Ioan al V-lea, la 1345 (*Actes de Lavra*, III (1329–1500), éd. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris, 1979, p. 27, nr. 124), menționat și la 1346 (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 75, nr. 114); un Dimitrie Paleolog, recenzor în insula Lemnos, la 1355 (*Actes de Lavra*, III, p. 57–66, nr. 36); un Teodor Paleolog, văr al împăratului, guvernator al insulei Lemnos (la 1405, după Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 89, nr. 168; la 1328, după **PLP**, nr. 21463).

⁵⁴ Jean Darrouzès, *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, fasc. VI. *Les registres de 1377 à 1410*, Paris, 1979.

⁵⁵ V., de exemplu, *ibidem*, p. 380, nr. 3139 (1400: Teodora Paleologhina și fratele ei, Petru Paleologul); p. 358–359, nr. 3109 (1400: frații Mihail, Gavril și Ioan Paleolog își lichidează patrimoniul pentru a-și plăti datoriile; toți trei fac parte din categoria „familiarilor” împăratului, așa-numiții o,ke<oi; v. și p. 461–463, nr. 3240 și 3241, și **PLP**, nr. 21442 și 21443). Pentru categoria „familiarilor”: Jean Verpeaux, *Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, în **REB**, XXIII, 1965, p. 89–99 (mai ales p. 96–98). V. și Paul Magdalino, *The Byzantine Aristocratic Oikos*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, p. 92–111.

fiica unui *caesar* și a unei porfirogenete⁵⁶, deci o fată care aparținea tot familiei imperiale.

Un caz și mai interesant este acela al lui Pavel Paleologul, patriarh latin al Ierusalimului și al Constantinopolului. După tată, aparținea familiei Tagaris, dar mama era „une Paléologue apparentée à la maison régnante”⁵⁷. În 1380, la Ancona, el era însoțit de un Alexie Paleolog, menționat astfel în două documente: *spectabilis dominus, dominus Alexius, natus serenissimi principis et domini, domini [...] imperatoris Constantinopolitani*⁵⁸. În ambele documente, el semnează cu cerneală roșie, spunându-și despot Paleolog⁵⁹. Un izvor mai târziu arată că Alexie Paleologul era nepotul lui Pavel și se intitula despot de Morea⁶⁰. Amândoi au revenit la ortodoxie, în 1394–1395⁶¹. Soarta ulterioară a lui Pavel Paleologul⁶² și a nepotului său, despotul Alexie Paleologul⁶³, nu este cunoscută.

Aceste constatări au menirea să restrângă și să precizeze cercul în care va fi de căutat și de identificat – dacă viitorul o va îngădui – ramura de Paleologi căreia îi aparținea doamna Maria. Trebuie să adaug, imediat, și să subliniez faptul că apartenența la Asanii Paleologi nu exclude și o înrudire directă cu Paleologii; din contra: dat fiind cercul foarte strâmt în care se făceau aceste căsătorii, ea este chiar de presupus.

*

⁵⁶ Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 58, nr. 89; Antonio Carile, *Manuele Nothos Paleologo. Nota prosopographica*, în „*Thesaurismata. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*”, 12, 1975, p. 137–147.

⁵⁷ Raymond-J. Loenertz, O. P., *Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du Pape, dans le Patriarcat de Constantinople (1332–34 et 1380–87)*, în **REB**, XXIV, 1966, p. 228. Pavel Paleolog spune despre tatăl său că era unul dintre *familiarii* împăratului, prieten al său, ba chiar de rangul său, „în virtutea căsătoriei sale și pentru că intrase ca ginere în familia imperială” (*ibidem*, p. 228, nota 3). Cu privire la acest personaj, v. și Bariša Krekić, *Deux notes concernant le patriarcat latin de Constantinople au XIVe siècle*, în **REB**, XX, 1962, p. 205–209.

⁵⁸ Raymond-J. Loenertz, O. P., *op. cit.*, p. 245 și 249.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 246 și 250.

⁶⁰ J. Gill, S. J., *Paul Palaeologus, Patriarch of Jerusalem and Constantinople*, în **OCP**, XXXIV, 1968, p. 129.

⁶¹ Raymond-J. Loenertz, O. P., *op. cit.*, p. 230; J. Gill, S. J., *op. cit.*, p. 132, nota 1.

⁶² În 1398, Averkios Th. Papadopulos îl înregistra după Ducange, consacându-i două rânduri (Averkios Th. Papadopulos, *op. cit.*, p. 75, nr. 117); biografia i s-a completat abia după trei decenii.

⁶³ Ar fi foarte ispititoare ipoteza că acest Alexie, un Paleolog bastard, trecut de la ortodoxie la catolicism și revenit la ortodoxie, ar fi viitorul principe de Theodoro: din punct de vedere cronologic, nu este nici un impediment, iar arborarea vulturului bicefal la 1425 și 1427 ar sprijini o asemenea identificare. O socotesc, totuși, extrem de hazardată.

Anii care au urmat predării insulei Lemnos către venețieni și în care memoriul din 1585 arată că Zuanne Paleologo și-a exercitat influența asupra cumnatului său, Ștefan al Moldovei, sunt tocmai anii când acesta din urmă s-a căsătorit cu Maria „de Mangop” (14 septembrie 1472) și a declanșat războiul împotriva Porții. În acest interval cronologic cade (1477) și solia la Veneția a „unchiului” lui Ștefan cel Mare, Zuan Zamblacho. În cele din urmă, în 1482, în vremea războiului dintre Veneția și Ferrara, Zuanne Paleologo a venit cu mulți greci de-ai săi în sprijinul celei dintâi, remarcându-se în chip deosebit la asediul Padovei. Aceste isprăvi militare la 1482 pot să indice, eventual, un om matur, dar nu încă bătrân: presupunerea că era născut pe la 1430–1435 rămâne justificată.

Este, însă, acest personaj identic cu solul lui Ștefan cel Mare la Veneția, în 1477 ?

Am impresia că, din cauza materialului documentar, o confuzie s-a produs în acest punct. Solul de la Veneția e numit, în document⁶⁴, Zuan Zamblacho, deci era un Ioannes Tzemplakon și același izvor spune că era *barbo*, adică unchi, al lui Ștefan cel Mare. Două decenii mai devreme, la 1455, un Ioannes Zamblaco, văr al despotului Toma Paleolog, era sol al acestuia la Florența⁶⁵. La rigoare, aceste două personaje ar putea fi identificate ca unul singur: un Ioannes Tzemplakon, „orator” la 1455, la Florența, pentru vărul său, Toma Paleologul, și la 1477, la Veneția, pentru nepotul său, Ștefan al Moldovei. Dar putem pune semnul egalității între acesta și Zuanne Paleologo evocat de memoriul din 1585 pentru anii 1463–1482 cu indicarea calității de cumnat al lui Ștefan cel Mare?

S-a crezut că se poate da un răspuns pozitiv⁶⁶, întemeiat pe două argumente:

1) Zuanne Paleologo e arătat și el ca văr al despotului Moreii (Dimitrie, desigur, fiind în legătură cu insula Lemnos);

2) un anume Iohannes Paleologus Zambelaco apare la 1461 ca beneficiind de ajutorul papei Pius al II-lea, întrucât își pierduse multele sale posesiuni din cauza otomanilor⁶⁷.

⁶⁴ Folosesc textul stabilit de profesorul G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 176–179, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 97–100.

⁶⁵ V. *supra*.

⁶⁶ I. C. Filitti, *Marie Paléologue († 1477)...*, p. 4; Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

⁶⁷ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 191, nr. CXXIII: *Moti compassione erga Magnificum dominum Iohannem Paleologum Zambelaco, Constantinopolitanum, spoliatum dominio terrarum multarum, quas possidebat, ab*

Având, aproximativ la aceeași vreme, doi Ioannes Tzemplakon (1455, 1477), un Zuanne Paleologo (circa 1463–1482) și un Iohannes Paleologus Zambelaco (1461), a fost, desigur, ușor de conchis asupra identității lor și de contopit într-o singură persoană.

Analiza documentului din 1585 arată, însă, că o asemenea identitate nu s-ar putea susține. Nu văd pentru ce, odată plecat din Constantinopolul ocupat de turci și salvat în Italia, Iohannes Paleologus Zambelaco (1461) s-ar fi întors în insula Lemnos, semnând numai Paleolog și făcând apoi isprăvile pe care i le atribuie memoriul din 1585. În plus – ceea ce mi se pare decisiv – un Tzemplakon, chiar Paleolog Tzemplakon fiind, nu ar fi putut semna cu cerneală roșie. Mi se pare mult mai aproape de realitate presupunerea că avem de-a face cu cel puțin două persoane diferite: la rigoare (din nou !), Joannes Zamblaco, vărul despotului Toma, de la 1455, Iohannes Paleologus Zambelaco de la 1461 și Ioannes Tzemplakon, unchiul lui Ștefan, de la 1477, ar putea fi unul și același personaj⁶⁸ – un Tzemplakon adăuga cu mândrie numele Paleologilor la al său, însă invers nu avea rost –, dar nu identic cu Zuanne Paleologo din Lemnos (1463–1464), în slujba Veneției pe la 1472, comandant militar la 1482 și a cărui biografie, recuperată din jalba urmașului său, direct sau colateral, de la 1585, îl arată ca văr al despotului Moreii și cumnat al domnului Moldovei⁶⁹.

Sunt, apoi, și argumente de ordin logic care pledează împotriva unei asemenea identități. Joannes Zamblaco de la 1455 și Zuan Zamblacho de la 1477 sunt oameni versați în diplomație, calificați drept *egregius vir [...] orator* cel dintâi, *orator illustris*, cel de-al doilea⁷⁰. Zuanne Paleologo apare, din evocarea de la 1585, mai ales ca om de arme.

immanissimo rege Turcorum, qui etiam nonnullos eius filios crudeliter in vinculis detinet... .
Reprodus și în idem, „Unchiul” lui Ștefan cel Mare, p. 369.

⁶⁸ Identitatea celor doi Ioannes Tzemplakon, de la 1455 și 1461, este afirmată și de Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 56 (autorul îl arată pe Joannes Zamblaco de la 1455 ca fiind în slujba despotului Dimitrie, nu dă și numele Paleologus celui de la 1461 și pare a nu cunoaște existența lui Zuan Zamblacho de la 1477: „John Tzambakon [...] who visited Florence on behalf of Demetrius Palaeologus in 1455, reappeared in Italy as a refugee in 1461”).

⁶⁹ Într-o succesiune de identificări ipotetice, N. Iorga a pus semnul egalității întâi între personajele atestate la 1461 și 1477 – „Il est très probable que c'est le même Jean «Zamblacco», «oncle» (*barba*) d'Étienne le Grand, prince de Moldavie, qui vint à Venise demander secours au nom de celui-ci, en 1477...” (N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, p. 191, nota 1) – și apoi între acestea și cel menționat la 1585 (idem, „Unchiul” lui Ștefan cel Mare, p. 368–369).

⁷⁰ Preiau interpretarea editorului respectivului document, deși, în context – *Expositio domini Ioannis Zamblacho, oratoris illustris domini Stefani vayvode Moldavie* (G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 97) –, adjectivul *illustris* pare să determine, mai degrabă, pe *domini Stefani*. Traducerea din ediția folosită dă „sol strălucit al domnului Ștefan...” (*ibidem*, p. 100).

În al doilea rând, trebuie să acceptăm că solia domnului Moldovei a fost încredințată, la 1477, unui personaj nu numai instruit și priceput în asemenea treburile, ci mai ales cu un statut care să nu-l pună într-o situație neconvenabilă în fața Senatului venețian. Documentul care conține celebrul său discurs a consemnat și răspunsul Senatului. În acest mic text – care de obicei trece neobservat⁷¹ –, se arată că senatorii și-au exprimat îndoita bucurie de a-l vedea pe *Caloianis Valacus*⁷², întâi pentru că era purtător al soliei domnului Moldovei și apoi datorită respectului pe care îl aveau față de el personal: *Quod duplici causa multum jocunde vidimus personam suam, mittentis scilicet domini et proprio suo respectu*⁷³. Este de presupus că acest Ioannes Tzemplakon nu adresase anterior cereri de ajutor financiar la Veneția și că era un personaj cunoscut și care se bucura de un anumit prestigiu. Orice altă situație ar fi diminuat personalitatea solului și, implicit, importanța soliei. De altfel, este sugestiv faptul că această solie a fost încredințată unui Tzemplakon și nu unui Paleolog, chiar și de neam împărătesc, dar sărac și obligat materialmente Signoriei (toți Paleologii erau stratioți, ostași în slujba Veneției). Din aceste puncte de vedere, s-ar putea lua în considerare posibilitatea ca solul lui Ștefan cel Mare să fie identic cu acel Iohannes Paleologus Zambelaco, adăpostit în 1461 la Roma, unde – cum se va vedea imediat – sunt menționați și alți membri ai acestei familii, până spre începutul secolului următor.

În fine, în al treilea rând, trebuie să observăm că, la distanță de un secol, sursele dau indicații diferite privind înrudirea acestor personaje cu Ștefan cel Mare: unul, Ioannes Tzemplakon, este desemnat, la 1477, drept unchi (*barbo*), celălalt, Zuanne Paleologo, este desemnat, la 1585, drept cumnat (*cognato*). Oricât ar fi de preciși acești termeni pentru noi, astăzi, este cert că, la vremea respectivă, această precizie nu exista⁷⁴. Un văr mai vârstnic putea fi numit

⁷¹ Întrucât nu a fost inclus de Ioan Bogdan în culegerea sa de documente ale domniei lui Ștefan cel Mare, acest text a fost omis și din aceea a lui G. Mihăilă, rămânând, astfel, în afara cunoașterii mai largi (v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 180, nota 430).

⁷² Folosirea termenului *Valacus* și-ar putea avea explicația în înțelegerea confuză a numelui de familie, care a mai determinat și alteori ruperea acestuia în două părți – „Zan Blacho”; v. *infra*.

⁷³ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, p. 291.

⁷⁴ După G. E. Typaldos (*op. cit.*, p. 150) italianul „cognato” poate să însemne și cumnat (gunaik&delfoj), dar și ginere (gambr&Oj). Despre ambiguitatea termenului gambr&Oj, v. și: L. Stiernon, *Notes de titulatures et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, în *REB*, 23, 1965, p. 222–243; Steven Runciman, *Lucas Notaras, „gambr&Oj toà basil&swj”*, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966, p. 447–449; Donald M. Nicol, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, p. 84.

unchi, după cum un unchi apropiat ca vârstă putea trece drept văr. Cumnații se socoteau ca atare și la verii primari. În plus, ambii termeni – cum a sugerat și Marcel Romanescu⁷⁵ – pot fi folosiți și pentru a indica, într-un chip mai vag, o înrudire; o înrudire apropiată, desigur, căci altminteri n-ar mai fi fost adusă în discuție. Având în vedere precizia generală a relatării, cu date și nume de persoane și de locuri verificabile prin alte surse, cred că trebuie să acceptăm și informația despre gradul de rudenie, așa cum figurează el în document, lăsând termenului „cumnat” sensul său propriu, nuanțat, însă, în context, ca fiind un cumnat de vară.

Spunând acestea, nu am intenția să relativizez valoarea unor informații, ci numai să îndemn la prudență și să previn eventuala lor absolutizare. Altminteri, nu ne putem îndoii că Zuanne Paleologo a fost, în adevăr, un om aflat în relații cu „cumnatul” său din Moldova. Dacă n-ar fi fost așa, Demetrio de la 1585 nu avea de ce să menționeze faptul ca pe un argument folositor cererii sale, într-o vreme când numele și faptele lui Ștefan cel Mare se ștergeau din amintirea oamenilor pentru a rămâne doar în aceea a hârtiilor. E, aici, un amănunt care privește „soarta faimei” marelui domn.

Pentru a conchide în acest subiect: cred că avem de-a face cu două personaje diferite – un Zuanne Paleologo, oștean în slujba Veneției, stratiot de frunte și cu merite militare, venit poate în Moldova după căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria „de Mangop”, în calitate de rudă a doamnei și putându-se numi, astfel, „cumnat (de vară)” al domnului, și un Ioannes Tzamlakon, „unchi” al domnului tot după soția sa, locuind probabil în Italia și meșter în arta oratoriei și a diplomației. Ambii înrudiți cu despoții Moreii, ei au răspuns, desigur, la chemarea pe care trebuie să le-o fi adresat ruda lor devenită doamnă a Moldovei. Va fi de văzut ce lămuriri mai poate să aducă această constatare. În ceea ce privește, însă, posteritatea Paleologilor, cred că menționarea, la 1585, a înrudirii cu domnul Moldovei este un argument peremptoriu pentru a se acorda spitei lui Demetrio Paleologo „certificatul” de autenticitate.

Din păcate, neamul Tzamlakonilor nu s-a bucurat de aceeași atenție ca alte familii bizantine. Câteva studii⁷⁶ și vocile din *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)* înregistrează informații mai degrabă disparate, care nu pot da o imagine coerentă din punct de vedere genealogic decât pentru

⁷⁵ Marcel Romanescu, *op. cit.*, p. 98.

⁷⁶ Cf. N. Bănescu, *Peut-on identifier le Zambacus des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl, I. Histoire*, Paris, 1930, p. 31–35; G. I. Theocharides, *Of Tzamlakwnej.Sumbol¼ e.,j t¼n buzantin¼n makedonik¼n proswpograf...an toà ID/ çiinoj*, în „Makedonik”, 5, 1961–1963, p. 125–183; idem, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzamlakon*, în volumul *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, p. 486–495; **PLP**, nr. 27741–27763.

veacul al XIV-lea. Un Tzamlakon a fost pe zidurile Constantinopolului în ultima bătălie, apărând una dintre porți, anume Theodosia. Numele lui a fost înregistrat sub forma *Bamblachus*, devenită apoi *Zan Blacho* (constatarea că sursele occidentale au deformat aproape fără excepție numele bizantine este aproape banală)⁷⁷. O cercetare recentă i-a restituit adevărata identitate și, implicit, apartenența la această familie, „célèbre depuis le XIVe siècle”⁷⁸.

Dar alții se aflau în insula Lemnos la 1463: informația o dă Laonic Chalcocondil în chiar ultimele rânduri ale scrierii sale, notând că, în 1463, când au luat insula Lemnos, venețienii „au ocupat orașul Cercida și au izgonit pe marii dregători Tamlaconi”⁷⁹. Așadar, în Lemnos, acolo unde Demetrio Paleologo din 1585 îl așeza pe înaintașul său, Zuanne, înrudit cu Ștefan cel Mare (în împrejurări legate tocmai de trecerea insulei sub stăpânire venețiană) și unde chiar în acest an, 1463, un Ioan Paleolog semna cu cerneală roșie un act cadastral, membri ai familiei Tzamlakon erau „marii dregători” ai orașului Cercida. Într-o notă cu litere minuscule, pierdută în josul unei table genealogice a Gattilusilor, Charles Hopf a dat, în 1873, câteva informații disparate despre insulele unde stăpâniseră acești seniori, între care și Lemnos, primită de Dorino I Gattilusio pe la 1430 de la bizantini. Iată informația care poate fi interesantă pentru cercetarea de față: „à Lemnos, George Paléologue-Comnène Dromocaites Examplaco (peut-être fils d’Alexius) 1457”⁸⁰. Indicarea sursei lipsește, așa încât controlul îmi este, deocamdată, imposibil. Însă mi se pare neîndoielnic faptul că *Examplaco* nu este altceva decât *Tzamlakon* și, în consecință, plasarea personajului între „dregătorii” de la Cercida nu cred că poate întâmpina vreo dificultate. Numele multiplu al acestui personaj indică înrudiri în cele mai înalte cercuri ale aristocrației bizantine⁸¹. Coincidența este

⁷⁷ Ilustrativ mi se pare cazul familiei Dishypatos: un Gheorghe Paleolog Dishypatos s-a așezat în Franța, unde numele său a devenit Bissipac sau Bissipat (Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 175–180, 199; citează un studiu special dedicat acestei familii: M. Renet, *Les Bissipat du Beauvaisis*, în „Mémoires de la Société Académique d’Archéologie, Sciences et Arts du Département de l’Oise”, 14, 1889, p. 31–98).

⁷⁸ Thierry Ganchou, *op. cit.*, p. 62–64.

⁷⁹ Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, p. 315.

⁸⁰ Charles Hopf, *op. cit.*, p. 502. La această vreme, un Gheorghe „Dromocates” stăruia la Veneția și la Roma pentru salvarea insulelor Imbros și Samothrace (Jonathan Harris, *op. cit.*, p. 106, nota 103), aflate în stăpânirea celeilalte ramuri a familiei Gattilusio; ne putem întreba dacă nu este același personaj. Aceeași întrebare trebuie să se pună și cu privire la „George Dromokates Palaiologos”, guvernator al insulei Imbros, cu un rol în predarea insulelor Imbros și Lemnos către venețieni (Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Dermokaites, circa 940–1453*, în *Bsl*, XXXV, 1974, 1, p. 9–10, nr. 23). Alexios Dermokaites, menționat de Hopf ca prezumtiv tată al lui Gheorghe „Examplaco”, este atestat la Lemnos în 1401 (*ibidem*, p. 7, nr. 17).

⁸¹ Este, poate, locul să reamintesc, aici, că în biserica fostei mănăstiri Chora din Constantinopol (azi, Kariye Djami din Istanbul) s-au mai păstrat – în arcosoliul de deasupra unui

tulburătoare: „izgonirea” nobililor bizantini a putut să însemne, implicit, retragerea lor la Veneția. Era, oare, „unchiul” lui Ștefan cel Mare unul dintre acești „mari dregători” din Lemnos ?! Un eventual răspuns pozitiv ar putea explica respectul pe care i l-au arătat senatorii venețieni când a venit înaintea lor, în mai 1477.

Membri ai acestei familii sunt atestați la Veneția și în anii următori. Astfel, un document din 24 februarie 1488 (*more veneto*, deci 1489) vorbește despre moartea foarte recentă („li superior zorni”) a lui Micho Zamblaco, cu mari merite, cunoscute de toți, față de Signorie; în urma lui, rămâneau soția, două fiice și un fiu, Antonio, care urma să primească subvenția, ca și tatăl său, la Corfu⁸². În aceeași insulă este atestat, la 1533, un Alexio Jamblacho, martor – alături de doi Ralli și doi Sofiano – într-o afacere de moștenire între Cantacuzini și Paleologi⁸³. Dată fiind prezența personajelor în același loc, se poate presupune că Micho Zamblaco de la 1488/1489 este înaintașul lui Alexio Jamblacho de la 1533.

În aceeași vreme, beneficiind de pensii acordate de Sfântul Scaun, trăiau la Roma alți membri ai acestei familii, precum un Teodor „Semblaco”, atestat în 1479–1493 și arătat ca *olim de famiglia domini dispoti Moree* și o Caterina „Zamplakonissa” (în 1489–1504)⁸⁴.

*

mormânt dispărut – fragmente din portretele celor îngropați acolo (un copil cu părinții săi); aceste fragmente înfățișează poalele veșmintelor. Personajul din stânga privitorului (probabil tatăl) are veșmântul împodobit cu vulturi bicefali și monograma Paleologilor în medalion. Veșmântul personajului din dreapta este împodobit cu medalioane conținând monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites (v. *supra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*” și, cu bibliografie și imagine, *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*). Ar fi, deci, un Paleolog „imperial”, căsătorit cu o fată al cărei nume o califică drept Asanina Paleologhina Dermokaitissa. V. și Donald M. Nicol, *op. cit.*, p. 6, nr. 12, și Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 499 (la Addenda); personajele ar fi trăit pe la 1330.

⁸² C. N. Sathas, *op. cit.*, VII, p. 46. Despre o Theodora Zamplakon Palaiologa, care s-ar fi căsătorit (în prima jumătate a veacului al XVI-lea) cu un Andronic Paleolog, cf. *supra*, în note.

⁸³ K. D. Mertzios, *Per Palaiologwn ka' Vllwn eÜgenin Kwnstantinoupol...twn*, în volumul *Gšraj 'A. KeramopoÜllou*, Atena, 1953, p. 366. Autorul încerca să identifice acest personaj – singurul calificat drept nobil: „nob. messer...” – în funcție de „Zan Blacho” de la 1453 (*ibidem*, p. 358). Apartenența la aceeași familie este evidentă, numai că este vorba de Tzemplakoni. Teodor Paleologul – a cărui soție, Maria Cantacuzino, adusese zestrea în discuție – este una dintre marile figuri ale aristocrației bizantine ajunse în slujba Veneției, militar și diplomat iscusit; v. Marianna Koliva, *QeÖdwroj Palaiologoj, çrchgÖj misqofÖrwn «striwtin» ka' diermhñsaj st³/n Öphres...a tÁj Benet...aj*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 10, 1973, p. 138–162, cu rezumat în limba italiană, p. 412–413.

⁸⁴ Jonathan Harris, *A Worthless Prince ? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, în *OCP*, 61, 1995, p. 546–547; idem, *Greek Emigres in the West*, p. 115.

Explorarea surselor scrise pune în evidență, după cum se vede, înrudiri în spațiul aristocrației bizantine, pe o arie mai extinsă decât o mărturiseau aparențele: cu Asanii Paleologi, cu Tzemplakonii Paleologi și – nu mai am nici o îndoială – cu Paleologii înșiși într-un chip mai direct. Linii ale acestor neamuri au supraviețuit tragediei din 1453 și urmele lor se regăsesc până mai târziu în statele italiene⁸⁵. Dacă înrudirile înaintașilor doamnei Maria – prin căsătorii care s-au realizat până cel mai târziu în primele trei decenii ale veacului al XV-lea⁸⁶ – mai produceau efecte un sfert de secol după căderea Constantinopolului și mai erau socotite argumente cu greutate și demne de amintire după încă un veac⁸⁷, înseamnă că ele fuseseră foarte puternice la vremea lor, ceea ce presupune și relații politice destul de strânse între principatul de Theodoro și lumea romeilor.

Dar despre relațiile prințesei de Goția și Chazaria cu conducătorii acestei lumi vorbesc nu numai cele câteva surse scrise, ci și altele, din categoria mărturiilor vizuale. Deslușirea sensului unora dintre ele conduce în aceeași direcție ca și cele scrise. Nu sunt numai monogramele din colțurile acoperământului de mormânt, încifrând numele Asan și Paleolog, intercalate de câte un vultur bicefal. Arcada sub care se vede chipul doamnei, „înfățișată ca împărăteasă”⁸⁸, este decorată nu numai cu binecunoscuta monogramă a Paleologilor, ci și cu alte însemne⁸⁹, a căror folosire nu se constată decât la membrii familiei imperiale: în special așa-numitul motiv al grilajului și cei doi C („le losange ouvert”) apar, din documentația existentă, ca apanaj al împăraților. Broderia însăși, în ansamblul ei, a fost caracterizată de Hugo Buchta ca înfățișând „an imperial program *par excellence*”⁹⁰. Aici nu poate fi vorba de

⁸⁵ Pentru Asanii Paleologi așezați la Napoli, v. Ivan Božilov, *op. cit.*, p. 420–425, și documentele în „Nšoj `Ellhnomn»mwn”, 8, 1911, p. 397–403, 408 (1507: Toma Asan Paleolog; 1525: același, cu văduva lui Federico Asan Paleolog; 1529: *rebellione comessa per Thomase Assani contra il stato et servitio de la prefata Maiesta*); Toma și fratele său, Gheorghe, erau *signori di Corinto*. Pentru Tzemplakonii Paleologi, v. *supra*, în text.

⁸⁶ Soția lui Ștefan cel Mare trebuie să fi fost născută pe la 1435–1440 (poate și mai devreme, dar nu mult mai devreme). Singurul indiciu (destul de relativ, de altfel) asupra vârstei sale îl constituie nașterea unor copii (Bogdan și Ilie), după căsătoria din septembrie 1472.

⁸⁷ Nu pot să nu observ că, spre sfârșitul veacului al XVI-lea, la scurtă vreme după ce amintirea lui Ștefan cel Mare a fost evocată de un Paleolog în Cefalonia, câțiva Paleologi (Manoil, Pavel, Gheorghe și Dumitrache) apar în Moldova, în domnia lui Ieremia vodă Movilă – cf. Maria Magdalena Székely, *Paleologii din Moldova* (sub tipar, în volumul *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006). Unul dintre ei, Dumitrache, s-a căsătorit chiar cu sora domnului. Erau, oare, veniți toți din Imperiul Otoman ?!

⁸⁸ N. Iorga, *Bizanț după Bizanț*, p. 16.

⁸⁹ Cf. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

⁹⁰ Pentru caracterizările date de renumiți specialiști străini însemnelor de pe acoperământul doamnei Maria, v. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

contrafacere, de pretenții etc. E greu de crezut că aceste însemne – a căror legătură cu împărații a ieșit la iveală abia în veacul al XX-lea și pentru a căror identificare corectă broderia de la Putna a servit, constant, drept unic reper sigur – ar fi fost cunoscute în Moldova anului 1478 (când se va fi cusut magnifica broderie) altfel decât prin mijlocirea Mariei Asanina Paleologhina. Este limpede că aceste însemne le-a adus doamna însăși: ele erau certificatele, „diplomele”, care-i atestau originea și înrudirile.

Monograma Paleologilor⁹¹, adunând literele P, A, L, și G, a fost folosită și de descendenți prin femei, la care se poate regăsi și „patronimul” respectiv, însă – din câte se cunoaște până acum – celelalte însemne („de stăpânire”, cum au fost numite) nu s-au găsit în relație nici cu vreun Asan, nici cu vreun Tzemplakon. Doar la Mistra s-au aflat, sculptate pe plăci de marmură, unul dintre aceste însemne (grilajul) și monograma Paleologilor înconjurând o mare monogramă a Cantacuzinilor, într-o sugestivă diferență de dimensiuni⁹². Alăturarea evocă vremea când (1349–1380) la Mistra a guvernat despotul Manuel Paleolog Cantacuzino, unul dintre fiii împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino. Însemnele au rămas, după cum se vede, în spațiul deținătorilor sau beneficiarilor puterii imperiale.

Discutând despre prezența monogramei Paleologilor pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria, este, poate, locul potrivit pentru a limpezi o chestiune care a rămas în suspensie de peste șapte decenii. Ilie Minea scria în 1932: „Dar în *Byzantinische Zeitschrift* an. pag.⁹³ s-a publicat și alt monogram al Paleologilor, așa că discuția despre originea Mariei de Mangup ar fi putut continua și mai ales asupra ramurii din care făcea parte”⁹⁴. Întrucât observația mi s-a părut întemeiată, am crezut, la începutul cercetărilor, că ea poate să indice o direcție corectă și, eventual, rodnică.

Nu am avut șansa de a identifica monograma publicată în „*Byzantinische Zeitschrift*” până la începutul anilor '30. E drept că numele Paleologilor a mai fost scris în monogramă și în alt chip decât acela de pe broderia de la Putna⁹⁵. Însă în secolele al XIV-lea – al XV-lea, de folosință

⁹¹ Pentru prezența ei în lumea bizantină, *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

⁹² V. *infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*.

⁹³ Așa în textul tipărit !

⁹⁴ I. Minea, *În legătură cu Maria de Mangop*, p. 426.

⁹⁵ O asemenea monogramă, raportată la Mihail al VIII-lea, reprezintă litera P, repetată de trei ori, cea din mijloc de dimensiuni mai mari și având în interior litera A (cf. Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835, p. 688; Georges Pachymérés, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p. 667). Vitalien Laurent a descris-o ca fiind „formé de trois Pi accolés” (Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, extras din *CNA*, 17, 1943, p. 16, nr. 127–128). Într-o monogramă și mai

curentă era doar monograma noastră, și nu alta. Or, regăsirea la Putna tocmai a acestei monograme – reprodusă de trei ori (o dată chiar în rarissima formă inversată, așa-zis *retrogradă*) – elimină orice temei pentru a continua discuția în sensul sugerat de Ilie Minea, adică de a căuta vreo anumită ramură a Paleologilor, identificabilă prin folosirea altei monograme decât cea „imperială”. Pe de altă parte, asocierea monogramei cu celelalte însemne, ale împăraților Paleologi, arată că este vorba de o apropiere foarte mare de aceștia din urmă, deținători ai puterii imperiale, și nu de cine știe ce ramuri colaterale, foarte îndepărtate. Astfel, izvorul „heraldic” se află în deplină concordanță cu mențiunea cronicii rusești și acestea două confirmă, explicit, afirmația Paleologului din 1585. Cu alte cuvinte, între cele trei surse nu este nici o contradicție: ele se sprijină reciproc și se confirmă reciproc.

Folosirea unor însemne legate de imperiu, de familia imperială și de puterea imperială în cazul Mariei Asanina Paleologhina îmi evocă, însă, o analogie. În istoria lumii bizantine, familia Gattilusio are un loc aparte. În schimbul ajutorului primit pentru recuperarea tronului, Ioan al V-lea Paleologul l-a răsplătit în adevăr împărătește pe genovezul Francesco Gattilusio: i-a dat în căsătorie pe sora sa, Maria Paleologhina, „și ca zestre insula Lesbos”⁹⁶ sau Mytilene. Urmașii săi⁹⁷ au dobândit și alte posesiuni (stăpânind la Lesbos, Thassos, Ainos, Samothrace, Imbros) și au contractat căsătorii atât în lumea bizantină⁹⁸, cât și în cea latină. Ei au unit stema lor proprie – un scut acoperit cu

veche, de la sfârșitul veacului al XI-lea, aflată pe inelul atribuit unei strămoașe a Paleologilor, Anna Doukaina Paleologhina, se regăsește o jumătate din forma celeilalte, în brațul stâng, în timp ce brațul drept a fost consacrat numelui de botez (idem, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „Epethr’j `Etaira...aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973, p. 330–333). După cum a explicat același autor, această monogramă „parut même si fruste à ses premiers propriétaires, qu’on ne tarda pas à le transformer en cet autre, plus compliqué, mais plus esthétique, que les miniatures et les sculptures ont largement fait connaître” (idem, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, p. 16). Momentul transformării pare să fie după dobândirea tronului imperial, și e posibil ca unele surse numismatice să surprindă acest moment: o monedă emisă la Rodos înfățișează pe o față monograma cea nouă, în timp ce pe cealaltă față pare să se descifreze monograma cea veche – G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l’île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique”, 17e année, XXXI, 1876, 1, p. 308, nr. 21, și pl. VI, nr. 17; aceeași monedă la Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, p. 149 (datată în intervalul 1278–1307); v. și p. 150 și 151.

⁹⁶ Ducas, *op. cit.*, p. 66–72.

⁹⁷ Genealogia dată de Charles Hopf, *op. cit.*, p. 502, trebuie corectată, după observațiile și îndreptările aduse de F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusi*, în *ABSA*, XV, 1908–1909, p. 266–269. V. și Anthony Luttrell, *John V’s Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în *DOP*, 40, 1986, p. 103–112 (v. p. 109–112 și spița de la p. 108).

⁹⁸ Împărații Ioan al VII-lea, Constantin al XI-lea și co-împăratul Alexandru Mare Comen, precum și cneazul Ștefan Lazarevici au avut ca soții fete din familia Gattilusio. N. Iorga a presupus, în treacăt, că aceleiași familii i-ar fi putut aparține și doamna Marina, ultima soție a lui

solzi – atât cu acvila bicefală a imperiului, cât și cu enigmaticul „blazon al Paleologilor”, crucea cantonată de cei patru B⁹⁹. Chiar Francesco I Gattilusio a

Alexandru cel Bun, pe care cronica o arată ca fiind fiica unui Mearea (la genitiv: **Мѣрина**), interpretat, însă, ca fiind un Marin (N. Iorga, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 150); marele istoric nu a revenit la această „păreră”, de nesustănut, în adevăr. O interpretare mai nouă leagă familia doamnei Marina de boierii de la Merești (pe Șomuz), urmașii unui Merea, ipoteză mai plauzibilă, chiar dacă necesită, încă, verificări serioase (Leon Șimanschi, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reusenii, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982, p. 189–191, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 51–54).

⁹⁹ Consemnând protocolul ceremoniilor aulice, Pseudo-Kodinos menționează (c. 1350–1360) steagul imperial (tō basilikōn flēmoulon) arborat de comandanții galerelor și care înfățișa o cruce cu amnare (staurōj met' purekbōlwn): Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, 1966, p. 167 (pentru datare, v. p. 39). Alte izvoare, tot anterioare anului 1453, preluate și de Ducange (1680), au descris *Constantinopolis insignia* ca fiind, în câmp roșu, o cruce de aur având între brațe câte o literă B. Aceste două descrieri diferite stau la baza unei controverse între istorici, numismați și heraldiști, pentru identificarea atât a semnului (literă sau obiect), cât și a sensului compoziției: emblemă de familie („blazonul Paleologilor”) sau emblemă a statului (Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982, p. 415–418, cu multă bibliografie). O îmbogățire substanțială a dosarului s-a produs prin atestarea crucii tetragramate înainte de sfârșitul veacului al XIII-lea, în partea finală (datată în 1270–1285) a Armorialului Wijnbergen (*ibidem*, p. 415). Din bibliografia chestiunii (pentru care v. *ibidem*), dau aici numai câteva titluri, care pot forma o idee despre amploarea controversei: Julius Friedländer, *Beiträge zur älteren Münzkunde*, Berlin, 1851, p. 29–60; W. H. Waddington, *La lettre B sur les monnaies de Byzance*, în *Mélanges de numismatique*, deuxième série, Paris, 1867, p. 73–76; G. Schlumberger, *op. cit.*, p. 308–314; C. Sathas, *Sur les quatre B. Lettre à M. Schlumberger*, în „Revue Archéologique”, 28e année, XXXIII, 1877, 1, p. 92–101; P. Lambros, *Les Gattilusio, seigneurs de Mételin et d'Ænos*, în Gustave Schlumberger, *La numismatique de l'Orient Latin*, Paris, 1878, p. 437–438; G. E. Tipaldos, *Eἰς τὸν ὄρον τῆς Βυζαντινῆς οὐκ ὀσμῆς*, în „Epethr'j 'Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 3, 1926, p. 206–222 (v. p. 209–221); A. V. Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935, p. 119–164 (v. cap. 7, *Le blason des Paléologues*, p. 155–162); H. C. Comte Zeininger, *Feuerstahl oder Buchstabe ?*, în „Der Herold”, II, 1941, p. 88–100; Vitalien Laurent, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, p. 134–148; E. Dalleggio d'Alessio, *Galata et la souveraineté de Byzance*, în **REB**, XIX, 1961, p. 320–325; Dan Cernovodeanu, *Contribuțiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII și XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981, p. 237–256 (v. p. 246–250, cu notele aferente în p. 254–256); idem, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în volumul *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980*, Copenhaga, 1982, p. 339–358 (v., mai ales, p. 345–348, cu notele aferente în p. 356–357); idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*. Pentru chestiuni generale, v. și Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D...ptuca 'Etaire...aj Buzantinîn ka' Metabuzantinîn Meletîn”, 6, 1994–1995, p. 71–77.

bătut monede având pe o față „blazonul Paleologilor”¹⁰⁰, iar pe cealaltă, stema familiei sale. Urmași de-ai lui, păstrând crucea tetragramată, au așezat stema de familie pe pieptul vulturului bicefal¹⁰¹.

Folosirea acestor simboluri se constată și în inscripții, dimpreună și cu monograma Paleologilor. Săpate în piatră, stema cu solzii Gattilusilor și „blazonul Paleologilor” au fost combinate într-un mod specific heraldicii: crucea cu cei patru B, așezată orizontal, a devenit un fel de *chef* al noii steme. Această combinație a fost identificată în mai multe locuri¹⁰²: la Ainos, pe o inscripție păstrată fragmentar și care datează din 6930 (1421–1422) – în desen, se văd cifrele anului: 930¹⁰³; la Samothrace, în două inscripții puse de Palamede Gattilusio în 1431 și 1433¹⁰⁴; la Kastro, în insula Thassos, într-o inscripție pusă în 1434 de Oberto Grimaldi, omul și ruda lui Dorino Gattilusio, flancată de stema familiei Grimaldi (pe care o poartă și azi familia domnitoare din Monaco)¹⁰⁵; în insula Imbros, pe o inscripție pusă, în noiembrie 1455, de „robul prea-puternicului stăpân [și] domn”, Ioan Lascaris Rontakenos¹⁰⁶. La Mytilene (Lesbos), crucea cu cei patru B apare și ca *chef* al unui scut despicat, cu solzii în 1 și un vultur monocefal, încoronat, în 2¹⁰⁷, și pe pieptul unui vultur bicefal¹⁰⁸, dar și de sine stătătoare, pe o mare placă de marmură albă, flancată de un vultur monocefal și de solzii Gattilusilor¹⁰⁹. O analiză recentă a arătat că folosirea acestor însemne era menită să exprime voința dinaștilor respectivi de a

¹⁰⁰ Cf. P. Lambros, *op. cit.*, p. 435–444; Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 247.

¹⁰¹ Cf. Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 243 și urm.

¹⁰² Exemplificările sunt condiționate de materialul bibliografic pe care îl am la îndemână, adunat selectiv pentru alt scop decât studierea heraldicii Gattilusilor.

¹⁰³ F. W. Hasluck, *op. cit.*, p. 255, fig. 5; v. și C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, în „ArcaologikŃn Delt...on”, 43, 1988, nr. 32 și 33.

¹⁰⁴ A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p. 37, și planșa III, nr. 7–8; C. Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XVe siècles). Edition et commentaire historique*, în „ArcaologikŃn Delt...on”, 35, 1980, p. 271–276, nr. 30 și 31 (planșele 76 b și 77).

¹⁰⁵ A. Conze, *op. cit.*, p. 37–38 și planșa III, nr. 4; Ch. Bakirtzis, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos)*, în **BCH**, Supplément V, *Thasiaca*, Atena, 1979, p. 464–465 și fig. 5.

¹⁰⁶ A. Conze, *op. cit.*, p. 82, și planșa III, nr. 11; C. Asdracha, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros*, nr. 46. Același Ioan Lascaris Rontakenos a supravegheat lucrări și la Samothrace.

¹⁰⁷ F. W. Hasluck, *op. cit.*, p. 264 („remarkable piece of heraldry”), nr. 11, fig. 14. Lui F. W. Hasluck i se datorează încercarea de a sistematiza heraldica Gattilusilor (*ibidem*, p. 265–266).

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 263–264, nr. 7.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 264, nr. 8; foto la Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978, planșa III a. V. și A. Conze, *op. cit.*, p. 5.

se înfățișa ca succesori ai împăraților¹¹⁰ (în stăpânirile lor, de vreme ce inscripțiile datează chiar dinaintea dispariției imperiului).

În timp ce Gattilusii folosesc monograma Paleologilor, vulturul bicefal și crucea tetragramată, dar nici unul dintre celelalte trei „însemne de stăpânire”, Maria Asanina Paleologhina folosește monograma Paleologilor, vulturul bicefal și cele trei însemne, nu însă și crucea tetragramată. Deosebirea este de mesaj sau de epocă?! Pentru că, altminteri, întâmplare nu poate fi.

Vitalien Laurent a văzut în crucea tetragramată emblema Imperiului Bizantin (extinsă de la cea a capitalei), și nu a dinastiei Paleologilor, ceea ce explică prezența ei – ca însemn de suveranitate – nu numai la Bizanț, dar și în alte orașe, precum și în cartierul genovez, la Galata¹¹¹, și, în largă măsură, pe monede. Ipoteza aceasta poate să explice cazul doamnei Maria, care, la rândul ei, devine o strălucită confirmare a intuiției lui Vitalien Laurent. Crucea tetragramată nu pare să fi fost folosită în principatul de Theodoro, ceea ce arată că această formațiune nu se afla în hotarele sau sub suveranitatea Imperiului Bizantin, realitate pe care nu o infirmă, se pare, nici sursele scrise. Ca emblemă a imperiului, ea nu avea de ce să fie folosită de Maria Asanina Paleologhina¹¹², care, însă, a preluat toate celelalte embleme care îi marcau înrudirile, originea familiei și a puterii sale: vulturul bicefal, monogramele și „însemnele de stăpânire”.

*

În sursele care privesc istoria lui Ștefan cel Mare se găsesc, după cum s-a văzut, dovezi ale legăturilor reale cu Paleologii și Tzemplakonii bizantini și postbizantini. O monogramă și numele de pe icoana de la Mănăstirea Grigoriu amintesc și pe strămoșii din neamul Asăneștilor bizantinizați. Dar s-ar putea să mai existe o mărturie despre perpetuarea sau receptarea amintirii Asăneștilor la curtea lui Ștefan cel Mare: faimosul *Tetraevanghel* din 1356 al împăratului bulgar Ioan Alexandru, aflat azi la British Museum, după ce trecuse pe la Mănăstirea Sfântul Pavel din Muntele Athos și, anterior, prin Țările Române. O însemnare arată că, la o dată care nu a fost consemnată, „Ioan Alexandru, în Hristos Dumnezeu credincios voievod și domn a toată Țara Moldovei, a răscumpărat acest *Tetraevanghel*, care a fost în zălog”. Deasupra numelui

¹¹⁰ Catherine Asdracha, *Les prétentions politiques de Palamède Gattilusio (1409–1455), seigneur d’Ainos, d’Imbros et de Samothrace*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, I, Genova, 1997, p. 41–45.

¹¹¹ E. Dalleggio d’Alessio, *op. cit.*, p. 320–325.

¹¹² S-a semnalat prezența acestei embleme și în armoariile altei familii genoveze, Cattaneo (*ibidem*, p. 321). Acestei familii i-a aparținut unul dintre importanții colaboratori ai lui Ștefan cel Mare, Dorino Cattaneo, om de finanțe și diplomat (cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior*, p. 56 și 143).

Alexandru, s-a adăugat precizarea: „fiul lui Ștefan voievod”. În jurul personajului care a răscumpărat cartea s-a născut o controversă, la capătul căreia specialiștii acceptă că este vorba de Alexandru († 1496), fiul lui Ștefan cel Mare¹¹³. Am impresia că, în această dispută, ar putea cântări – în favoarea menționatei identificări – și un argument psihologic. Fiul lui Ștefan se numea la fel ca împăratul bulgar, iar unul dintre fiii acestuia din urmă se numea Asan. Fiu al Evdochiei de Kiev, moartă pe când el avea vreo trei ani, Alexandru a trecut de la copilărie la adolescență sub privegherea Mariei Asanina Paleologhina, al cărei nume întreg și a cărei istorie nu au putut să-i rămână enigmatice. Broderia așternută pe mormântul ei a stat și sub ochii lui și nu a putut să nu primească explicațiile cuvenite pentru însemnele cusute pe ea. Va fi fost impresionat găsind, într-o împrejurare care ne rămâne necunoscută, acest manuscris, în care un împărat bulgar purta chiar numele său, iar unul dintre fii – pe acela cunoscut de la fosta soție a tatălui său¹¹⁴. Argumentele pot fi socotite „impresioniste”, dar cred că au greutate tocmai pentru că țin de latura umană a unei personalități despre care, altminteri, nu știm mai nimic.

*

Nădăjduiesc că prin cercetarea care se încheie aici am putut duce măcar cu un pas mai departe cunoașterea mediului de relații familiale din care a pornit doamna Maria Asanina Paleologhina. Apropierea de ultimii Paleologi, înrudiți cu Asanii și cu Tzemplakonii, este, cred, un punct câștigat. Aceste relații de familie ar trebui luate mai serios în considerare, atunci când se cercetează evenimentele din 1473–1477, cu planurile și acțiunile întreprinse de Ștefan cel Mare. O rețea de înrudiri de o întindere considerabilă – acoperind, la vremea aceea, un spațiu care cuprindea și Peloponezul, și Italia – nu putea să nu aibă un reflex în politica gândită la Suceava.

Se vede, pe de altă parte, câte direcții trebuie abordate, câte unghere

¹¹³ Emil Turdeanu, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997, p. 181–190; G. Popescu-Vilcea, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, București, 1984; idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984; Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chișinău, 2004. Importante argumente pentru identificarea lui Alexandru voievod cu fiul lui Ștefan cel Mare la Constanța Costea, *Referințe livrești în pictura murală moldovenească de la sfârșitul secolului XV*, în **AHX**, XXIX, 1992, p. 278–283. V. și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 316–318.

¹¹⁴ Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 318. Identificarea epitrahilului de la Putna, cu portretele lui „Ștefan voievod” și al lui „Alexandru, fiul lui Ștefan voievod”, ca fiind o posibilă lucrare comandată de doamna Maria (*infra*, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria*), nuanțează încă mai mult, din punct de vedere psihologic, contextul în care s-a putut petrece răscumpărarea manuscrisului.

trebuie scormonite, câte conexiuni trebuie urmărite până la cea mai îndepărtată (și poate, uneori, ineficientă) verigă pentru a încerca lămurirea în continuare a acestor chestiuni. Din acest punct de vedere, nu va fi neîndreptățită speranța că izvoare noi vor ieși la iveală, mai puțin importante, poate, pentru specialiștii în bizantinistica propriu-zisă, dar îmbucurătoare pentru cercetătorii acelu *Bizanț după Bizanț*, care încearcă să identifice ultimele scilipiri autentice ale strălucirii imperiului apus. În acest efort, se vede acum mai limpede importanța mărturiilor vizuale: însemnele brodate pe acoperământul de mormânt de la Putna sunt adevărate purtătoare de mesaje autentice, care pot fi o călăuză sigură în cercetarea întemeiată pe izvoarele scrise.

MORMÂNTUL DE LA PUTNA ȘI ACOPERĂMÂNTUL SĂU

Biserica Mănăstirii Putna adăpostește, astăzi, în pridvor¹, pronaos și naos², 12 pietre tombale, dintre care cea a mitropolitului Iacov Putneanul și cea a părinților săi acoperă morminte târzii, de secol XVIII. Numărul mormintelor trebuie să fi fost mult mai mare decât cel al pietrelor păstrate, lucru dovedit și de fragmentele de lespezi funerare descoperite de-a lungul timpului³. Din etapa veche a înmormântărilor la Putna, cuprinsă între 1477 (anul morții doamnei Maria Asanina Paleologhina) și 1529 (anul morții doamnei Maria, soția lui Petru Rareș), au rămas zece lespezi funerare. În ceea ce privește mormântul doamnei Maria Despina, soția lui Radu cel Frumos, mormânt a cărui lespede nu s-a păstrat, existența lui este atestată de letopisețe⁴ și confirmată de elegantul acoperământ din catifea albastră, păstrat în tezaurul mănăstirii⁵.

¹ După unele opinii, lespedeza mitropolitului Teoctist I ar fi fost așezată, inițial, peste mormântul amenajat în afara bisericii (Ioana Grigorescu, *Repere de arhitectură în determinarea transformărilor bisericii de la Putna. Cercetare în vederea restaurării*, în *SCIA*, 21, 1974, 1, p. 105; Cristian Moisesescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 16), fiind mutată în pridvor mai târziu, probabil odată cu lucrările de reconstrucție din a doua jumătate a veacului al XVII-lea.

² În forma actuală a bisericii, naosul înglobează și vechea cameră a mormintelor din Putna lui Ștefan cel Mare.

³ K. A. Romstorfer, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuți, 1904, p. 45; Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 41; Epifanie Norocel, *Mormintele din biserica Mănăstirii Putna*, în *MMS*, XLII, 1966, 7–8, p. 581, nr. 12.

În lapidariul din curtea mănăstirii se află mai multe fragmente de pietre funerare cu inscripții – în limba slavă și în limba română –, păstrate total ori parțial:

„...чех // иже и прѣ//с<та>виса>...”.

„...<прѣста>виса къ...”.

„...<прѣ>ста<ви>са... // ... въ л>ѣт(о) „Зс... <72... / 1691–1791>”. Această lespede a fost refolosită mai târziu, tot ca piatră de mormânt. Pe una dintre fețele ei a fost cioplită o cruce dublă, având de o parte și de alta inițialele Is. Hs. Ni. <Ка>.

„Aice odihneș//te robul <lui> // Dumnezeu Dosothei // stareț, в(ъ) лѣт(о) „Зсѣв <7262 / 1753>, s(e)p(tembrie) ѿ <2>”.

⁴ *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 22, 65.

⁵ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 331, nr. 113; Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 275–277, nr. 29.

Raportul făcut de austrieci în 1856, în timpul săpăturilor parțiale din biserica Putnei, descrie doar nouă morminte: cinci în pronaos și patru în naos⁶.

Lespedea tombală a Mariei Asanina Paleologhina, o placă de gresie cu un splendid decor de inspirație renescentistă⁷, a ajuns până la noi în condiții foarte bune, adăpostită în partea stângă a naosului, într-un arcosoliu⁸. Decorul din câmp și literele inscripției marginale par neatinsse de trecerea vremii. Din păcate, nu același lucru se poate spune și despre acoperământul de mormânt al acestei doamne (**Fig. 158**). În jumătatea lui stângă, fondul de mătase roșie este tocit⁹ până la urzeală, după cum se constată în afara chenarului cu inscripție din stânga (**Fig. 159**), în jurul medalionului cu vultur bicefal și al celui cu monograma Paleologilor (**Fig. 160, 161**), în spațiul dintre capul doamnei și arcadă (**Fig. 162**), dintre veșmânt și chenarul inscripției din stânga (**Fig. 163**), dintre poalele veșmintelor și chenarul inscripției de jos (**Fig. 164**), în spațiul dintre literele inscripției și chenarul de jos (**Fig. 165**) și, similar, între chenarul de sus și literele inscripției (**Fig. 166**). În jumătatea din dreapta, mătasea este tocită mai ales la colțuri. Jumătatea superioară a acoperământului s-a păstrat în condiții mult mai bune decât jumătatea inferioară. Comparând dimensiunile pietrei de mormânt cu acelea ale acoperământului, se observă că zonele de tocire mai intensă corespund cu muchiile pietrei, pe care țesătura de mătase le depășea cu câțiva centimetri, semn că broderia funerară a fost cu adevărat folosită pentru a acoperi mormântul doamnei. Cum circulația în biserică se făcea pe lângă laturile de sud și de est ale mormântului, este firesc ca jumătatea stângă și cea de jos ale acoperământului să fie mult mai deteriorate decât jumătatea dreaptă și cea de sus, protejate de zidurile camerei mormintelor.

⁶ *Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856*, proces verbal și acte publicate de K. A. Romstorfer, traducere de Paulin Popescu, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 145–157; *Commissionprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna*, traducere și ediție de Ion Zugrav și Vasile M. Demciuc, în *CC*, serie nouă, 2 (12), 1996, p. 385–393.

⁷ Originile acestui tip de decor trebuie să fie, însă, mai vechi, mergând, prin intermediar gotic, la arta romanică. O comparație s-ar putea face, de pildă, cu motivele care împodobesc montanții unui mic portal de la un monument funerar din catedrala de la Reims, datați în jurul anului 1250 (Jurgis Baltrušaitis, *Metamorfozele goticului*, traducere de Paul Teodorescu, prefață de Dan Grigorescu, București, 1978, p. 22, și fig. 1 B de la p. 23).

⁸ S-a spus că mormântul doamnei lui Ștefan cel Mare are „o importanță deosebită pentru dezvoltarea monumentului funerar moldovenesc” (Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 715).

⁹ Urmele de tocire au fost înlăturate parțial în timpul lucrărilor de restaurare a acoperământului. Pentru susținerea demonstrației, în textul de față au fost utilizate fotografii executate înaintea restaurării.

Acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina nu a fost o simplă operă de artă, menită să înfrumusețeze necropola de la Putna. În Bizanț, tradiția acoperirii mormintelor imperiale cu țesături scumpe era foarte veche, mărturii despre această practică existând încă în scrierile autorilor latini. Din păcate, nici o stofă de acest gen n-a ajuns până la noi¹⁰. Au supraviețuit, însă, câteva acoperitori pentru mormintele sau relicvariile sfinților, iar pentru alte câteva avem atestări în surse scrise¹¹. Spre deosebire de acestea, însă, acoperământul de la Putna conține și portretul brodat al defunctei, ceea ce face din el, după opinia unor specialiști, cel mai grăitor exemplu de gisant brodat din arta bizantină și postbizantină¹².

Gisantul, îndeobște sculptat, dar și turnat în metal, s-a bucurat de o oarecare răspândire în spațiul ortodox, de moștenire sau influență bizantină¹³. Cea mai veche mărturie a existenței unui gisant brodat în Bizanț privește o efigie a Sfântului Dimitrie mort, adusă în 1149 de Manuel I Comnenul de la Salonic la Constantinopol; nu se știe, însă, dacă această broderie va fi acoperit cu adevărat mormântul sfântului¹⁴. Orișicum, este sigur că, pentru bizantini și, mai târziu, pentru ruși, gisantul era rezervat doar mormintelor de sfinți¹⁵, ceea ce explică și raritatea unor asemenea opere¹⁶.

Spre deosebire de Europa orientală, în Occident exista obiceiul de a se așeza un gisant sculptat pe mormântul mai tuturor persoanelor de o anumită însemnătate, fie din lumea laică, fie din cea ecleziastică¹⁷. Dintre țările

¹⁰ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine **Loca Sancta** ? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi*, în volumul *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Edited by Slobodan Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton, 1991, p. 253.

¹¹ *Ibidem*, p. 254.

¹² André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, în *CA*, 29, 1980–1981, p. 149–154 și fig. 14; Tania Velmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris, 1977, p. 95; Athanassios Semoglou, *Contribution à l’étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e – 16e siècle)*, în „Зорпаф”, 24, 1995, p. 8.

¹³ André Grabar, *op. cit.*, p. 143.

¹⁴ *Ibidem*, p. 144, 149, 152.

¹⁵ „... pour les Byzantins, puis pour les Russes qui suivirent leur exemple, une figure sculptée de gisant sur une tombe n’était réservée qu’aux saints, parce que, leur corps étant incorruptible, ils gardaient pour l’éternité les formes plastiques de tout être humain, tandis que les corps des simples fidèles, quels que soient leur rang social et leurs vertus, étaient soumis inévitablement à l’aphtarsie, et de ce fait perdaient les formes plastiques qui étaient les leurs avant leur mort” (*ibidem*, p. 145).

¹⁶ *Ibidem*, p. 146.

¹⁷ *Ibidem*, p. 149; Tania Velmans, *Le portrait dans l’art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l’Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, p. 140–143.

ortodoxe, doar Bulgaria, Serbia, Bosnia și Țările Române au cunoscut gisantul (sculptat sau brodat) pe mormintele monarhilor¹⁸. Gisantul brodat, piesă rară în arta bizantină și postbizantină¹⁹, a fost pus în legătură cu epitaful, broderie liturgică înfățișându-l pe Iisus Hristos mort, așezat pe spate. Epitaful, scos în procesiune în Vinerea Mare, se așează, în Sămbăta Mare, pe masa altarului, unde se păstrează până la Înălțare²⁰, altarul fiind asimilat cu mormântul Mântuitorului²¹. În această formă, epitaful apare la finele secolului al XIII-lea, adică la începutul epocii paleologe²². Epitaful evoca, în plan simbolic, Sfântul Mormânt²³ și făcea legătura între lumea aceasta și Rai²⁴. În ceea ce privește locul în care el se păstra în tot cursul anului, s-au avansat două ipoteze: fie era pus deasupra mormântului donatorului său²⁵, fie era atârnat în biserică, într-un

Pentru alte detalii, v. Émile Mâle, *L'art religieux du XIIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1960, p. 169–180; Kurt Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin–New York, 1976; Philippe Ariès, *L'homme devant la mort*, I. *Le temps des gisants*, Paris, 1977, p. 236–263 (ediția românească, *Omul în fața morții*, I. *Vremea gisanților*, traducere și note de Andrei Niculescu, București, 1996, p. 327–364); Jean-Claude Schmitt, *Strigoi. Viii și morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu și Elena-Natalia Ionescu, București, 1998, p. 260–262; Georges Duby, *Fondements d'un nouvel humanisme, 1280–1440*, Geneva, 1995, p. 127–133, 143–149; Uwe Geese, *Gothic Sculpture in France, Italy, Germany and England*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*, Edited by Rolf Toman, Photography by Achim Bednorz, Köln, 1998, p. 346–350, 368–371; Regine Abegg, *Gothic Sculpture in Spain and Portugal*, în volumul *The Art of Gothic*, p. 376–384. Cu privire la mormintele cu gisant din catedrala catolică de la Alba Iulia și încadrarea lor în contextul cultural și religios al Transilvaniei din secolul al XVI-lea, v. Răzvan Theodorescu, *Sur un chapitre de la Renaissance transylvaine: art du livre et art funéraire aux débuts de la Réforme*, în idem, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999, p. 284–288.

¹⁸ André Grabar, *op. cit.*, p. 156; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 94; eadem, *Le portrait...*, p. 137; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the «East or West» Question*, în *GOTR*, 29, 1984, 2, p. 179–181; Danica Popović, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Belgrad, 1992, p. 133, 194, 195, 199; Pavel Chihaiia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeșului*, în idem, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 212 (și nota 12), 225; Răzvan Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, ediția a II-a, revăzută, București, 2002, p. 248–249 și fig. 248–250; idem, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, II, București, 1987, p. 39–40.

¹⁹ André Grabar, *op. cit.*, p. 152.

²⁰ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine **Loca Sancta** ?*, p. 252.

²¹ André Grabar, *op. cit.*, p. 152; Athanassios Semoglou, *op. cit.*, p. 10.

²² Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 252.

²³ *Ibidem*, p. 259.

²⁴ *Ibidem*, p. 261.

²⁵ *Ibidem*, p. 253.

loc anume, care devenea, prin aceasta, *locus sanctus*²⁶. Dacă acoperământul de mormânt poate fi socotit și el un soi de epitaf, este posibil ca, în anumite perioade ale anului liturgic, și broderiile funerare să fi fost atârinate pe pereții bisericilor.

Acoperământul de mormânt²⁷ al doamnei Maria are vădite trăsături specifice artei Bizanțului. Broderia conținând imaginea doamnei plasată sub arcadă²⁸ (**Fig. 167**) amintește o seamă de piese cu reprezentări similare ale unor împărătese și împărați bizantini, între care mai cunoscute sunt cele două sculpturi în fildeș păstrate în muzee din Florența și Viena²⁹, placa emailată cu chipul împărătesei Irina de pe Pala d'Oro³⁰ (**Fig. 168**), relief sculptat de pe soclul mormântului de la Arta al Theodoriei, soția lui Mihail al II-lea, despotul

²⁶ *Ibidem*, p. 260–261 și nota 60.

²⁷ În Moldova, obiceiul de a se acoperi mormintele din biserici s-a păstrat până târziu, el fiind atestat în documente. De exemplu, în diata redactată la 6 iulie 1673, Andreiaș medelnicerul cerea: „Piatră să-mi faceți pe mormântu la Sint Ilie și procovăți” (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, II, Acte interne (1661–1690), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000, p. 370, nr. 403). În biserica Mănăstirii Sucevița, Toader Vârnav, „după datorie fiiască, cu cheltuiala sa au adus oaseli răpăsoașilor de mai sus arătați la sfântă mănăstirea și astrucându-li toati la un mormântu în pritforul mănăstirii, s-au făcut griji și prohodu și au pus piatră deasupra scrise cu numili tuturor și covor pi piatră și făclie ceară și candilă de li ardem la capu” (Dimitrie Dan, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silioneștilor din Mănăstirea Sucevița*, în *ArhGen*, II, 1913, p. 69; Olimpia Mitric, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, București, 1998, p. 294). Iar în inventare ale lucrurilor Mănăstirii Sfântul Spiridon din Iași, datând din 1760 și 1761, sunt trecute „2 covoaară, unul pe mormântul lui [Miron] Gorovei și altul a paharnicului Ioniță [Calmășul]” (Gh. Ghibănescu, *Documente*, în *IN*, IX, 1931, 1, p. 174–175, nr. CXXXVI, CXXXVII).

²⁸ Tema pare să aibă o îndepărtată sorginte elenistică, ea regăsindu-se ca atare și în miniatura, sculptura și vitraliile Europei apusene (Jurgis Baltrušaitis, *op. cit.*, p. 39–52).

²⁹ Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris, 1923, p. 40 și fig. 11; W. F. Volbach, *Les ivoires du Moyen Âge*, traduction de Maurice Bloch, Paris, 1923, p. 10 și planșa 5; André Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936, p. 13; Percy Ernst Schramm, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Stuttgart, 1958, p. 16–17, 190 și fig. 15; André Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961, p. 79 și fig. 201; Henry Maguire, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, în *DOP*, 28, 1974, p. 120 și fig. 5; Suzanne Spain, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, în *DOP*, 31, 1977, p. 287 și fig. 12; *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, 1992, p. 43 și fig. 1; p. 64 și fig. 1.

³⁰ Jean Ebersolt, *op. cit.*, p. 94 și fig. 47; *La Pala d'Oro. Il tesoro di San Marco*, opera diretta da H. R. Hahnloser, testi di W. F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H. R. Hahnloser, G. Fiocco, Florența, 1965, p. 7–9; Sergio Bettini, *Venedig, die Pala d'Oro und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p. 33–62.

Epirului³¹, două miniaturi cu certe influențe gotice înfățișându-l pe Mihail al VIII-lea Paleologul³² (**Fig. 169**), precum și unele monede paleologe³³ (**Fig. 170, 171**). Totodată, trebuie adăugat că artiștii bizantini i-au înfățișat adeseori pe sfinți sub o arcadă³⁴, fie în frescele bisericilor, fie în miniaturile manuscriselor, fie în pictura icoanelor, fie în sculpturi, fie în țesături sau broderii – modalitate de subliniere a unei calități: *majestas deorum*. Demne de semnalat, în acest sens, sunt – printre altele – picturile din bisericile de la Mistra, icoana Sfântului Pantelimon de la Nerezi (în Macedonia, lângă Skoplje)³⁵ și, mai ales, numeroase epitrahile³⁶. Comparația cu aceste piese dovedește că reprezentarea doamnei Maria sub o arcadă nu s-a făcut din rațiuni artistice sau estetice, ci cu scopul vădit de a exprima ideea de maiestate.

Destinația acoperământului de mormânt de la Putna trădează o evidentă influență apuseană³⁷. Efigia suveranului așezată deasupra mormântului său constituie, în fond, o expresie a concepției politice despre „dublul corp al regelui”. Originea acestei concepții se regăsește în Antichitate, când a fost lansată maxima *dignitas non moritur*, aplicată, în cazul suveranilor medievali, sub forma *regia majestas non moritur*. Gânditorii medievali occidentali au pornit de la ideea că Iisus Hristos fusese rege și Hristos (cu sensul de „uns”)

³¹ André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976, p. 144–146, nr. 152, și planșa CXXI; Branislav Cvetković, *The Investiture Relief in Arta, Epiros*, în „Зборник Радова Византолошког Института”, XXXIII, 1994, p. 103–112.

³² Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зорграф”, 18, 1987, p. 47–48 și fig. 3–4; G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 325 și 345, fig. 34.

³³ S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 220–221, nr. 24; p. 260–261, nr. 4.

³⁴ V. Lasareff, *Trois fragments d'epistyles peintes et le templon byzantin*, în „Delt...on Cristianik»j Arcaialogik»j `Etaire...aj”, 4, 1964–1965, p. 117–143; Manolis Hatzidakis, *Eikonej epistuliou apo to Agion Oroj*, în „Delt...on Cristianik»j Arcaialogik»j `Etaire...aj”, 4, 1964–1965, p. 377–403; Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p. 44–45.

³⁵ Angelo Procopiou, *La question macédonienne dans la peinture byzantine*, Atena, 1962, planșa 42; Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p. 13–14 și planșa I; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 105–106, nr. 88, și planșa LXXVII; Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1990, p. 270, 272–273 (planșele 146–148). Pentru alte icoane asemănătoare, pictate direct pe perete și având deasupra un arc sculptat, v. Hans Belting, *op. cit.*, p. 253, 262 (planșa 137), 271, 275, 277 (planșa 153).

³⁶ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 23–24. De altfel, întregul capitol II al acestui volum se intitulează *Epitrachilia, arcades* (p. 23–35).

³⁷ *Ibidem*, p. 79.

prin propria sa natură. În acest caz, monarhul pământean, ca reprezentant al lui Iisus, era rege și Hristos (uns) prin grație³⁸. El era o *gemina persona*, adică în trupul lui se regăseau două personalități: una umană și cealaltă divină. Monarhul nu era o *gemina persona* prin natura lui, ci devenea astfel prin ritualul ungerii³⁹. Dubla natură a monarhului îi asigura acestuia eternitatea (*rex qui nunquam moritur*), altfel spus, continuitatea dinastiei și imortalitatea demnității sale de suveran⁴⁰. În fapt, nu regele ca persoană era nemuritor, ci regalitatea sa, adică ceea ce primise prin grația divină. Conceptul de dublu corp al suveranului a fost analizat cercetându-se mai cu seamă ceremoniile funerare ale regilor Franței și ai Angliei⁴¹, în cadrul cărora un rol important îl aveau efigiile⁴².

Este greu de spus dacă acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina va fi fost gisant sau efigie, în sensul strict în care sunt definite acestea pentru Europa apuseană. În tot cazul, chiar dacă el nu a avut, în cadrul ceremoniei funerare, rolul pe care efigia îl juca la înhumarea regilor Franței sau ai Angliei⁴³, un lucru este sigur: broderia de la Putna reprezintă – prin caracteristicile sale care țin de arta occidentală, ca și prin acelea specifice artei bizantine – o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice.

Socul mormântului doamnei Maria Asanina Paleologhina din biserica Putnei este constituit dintr-o lespede împodobită cu un decor gotic, absolut

³⁸ Ernst Kantorowicz, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1957, p. 55.

³⁹ *Ibidem*, p. 54.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 230.

⁴¹ *Ibidem*, p. 296–315; Ralph E. Giesey, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, traduit de l'anglais par Dominique Ebnöther, préface de François Furet, Paris, 1987; Alain Boureau, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe – XVIIIe siècle*, Paris, 1988, p. 24–42; idem, *Kantorowicz et Christos-Fiscus: la métaphore comme sujet de l'histoire*, în Daniel S. Milo, Alain Boureau, avec Hervé Le Bras, Paul-André Rosental, Aline Rousselle, Christian Jouhaud, Min Soo Kang, *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale*, Paris, 1991, p. 127–138.

⁴² Efigia funerară a suveranilor, utilizată pentru prima oară în Anglia în 1327 (Ralph E. Giesey, *op. cit.*, p. 130–131), iar în Franța în 1422 (*ibidem*, p. 145), era fie sculptată în lemn, fie modelată din piele sau din ceară, era îmbrăcată în veșminte regale și purta însemnele puterii; era expusă pe capacul sicriului în care era așezat trupul regelui (Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, p. 303; Ralph E. Giesey, *op. cit.*, p. 129).

⁴³ „Its function was not quite the same as that of the English pall, which covered a coffin before burial, and could therefore be used on many occasions and was not connected with any one person. A tomb cover did in fact cover the tombstone of a person important enough for this honour, the underlying idea being, as always, that the draping of any object with a sumptuous cloth was an act of reverence. The tomb cover was therefore made for a specific person and was frequently decorated with a funerary portrait” (Pauline Johnstone, *op. cit.*, p. 112).

identic aceluia care apare pe balustrada pridvorului de la turnul-clopotniță al bisericii din Bălinești⁴⁴. La rândul său, balustrada de la Bălinești (**Fig. 172**) a fost asemuită cu aceea descoperită în „curtea de șoareci” de la cetatea Sucevei, iar aceasta din urmă – cu balustrada capelei castelului de la Hunedoara⁴⁵. Totodată, ornamentația balustradei de la Bălinești a mai fost comparată și cu ornamentația logiei refectorului fostei mănăstiri franciscane din Cluj⁴⁶. La aceste exemple se mai poate adăuga unul, chiar dacă nu într-un tot identic: fragmentul de balustradă cu decor gotic descoperit în ultimii ani, în cursul săpăturilor arheologice de la Mănăstirea Probota⁴⁷. Atât soclul mormântului doamnei Maria, cât și balustrada de la Bălinești sunt netraforate, ca și, parțial, balustrada de la Hunedoara.

La o privire mai atentă, se vede că decorul de pe soclul mormântului Mariei Asanina Paleologhina este închis într-un chenar care, în partea stângă (la capul defunctei), lipsește, în locul lui remarcându-se clar o veche tăiere pentru o îmbinare „în coadă de rândunică” (**Fig. 173**). Aceasta înseamnă că așa-zisul soclu este, de fapt, un fragment dintr-o balustradă care continua cu alte plăci decorate la fel, îmbinate între ele în sistemul „coadă de rândunică”. Fragmentul de balustradă, cu dimensiuni apropiate de acelea ale lespezii tombale, va fi fost recuperat, cândva, din rămășițele de piatră ale unor construcții demolate sau distruse din cuprinsul Mănăstirii Putna. „Pietre cu profile bogate, lucrate în stil gotic”⁴⁸ au fost, de altfel, scoase la lumină și în timpul săpăturilor arheologice efectuate pe latura de sud a incintei mănăstirii, loc în care au fost descoperite urmele așa-numitei „case domnești”⁴⁹.

Este dificil de reconstituit înfățișarea inițială a soclului acestui mormânt. Dat fiind faptul că acoperământul nu avea poale care să cadă până la

⁴⁴ Corina Popa, *Bălinești*, București, 1981, p. 12 și desenele de la p. 14–15.

⁴⁵ Mira Voitec-Dordea, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediția a II-a, București, 2004, p. 39–40; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 173; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988, p. 104, 106 și fig. 12; Dr. Paraschiva-Victoria Batariuc, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004, p. 62. Pentru balustrada tribunei din capela castelului de la Hunedoara: Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 270 (fig. 234), 272; O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, București, f.a., colecția „Monumentele patriei noastre”, p. 28–29 și fig. 1, 27.

⁴⁶ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 138 (fig. 201), 139.

⁴⁷ *The Restoration of the Probota Monastery*, Text contribution: Oliviu Boldura, Coralia Costaș, Cătălin Hriban, Voica Maria Pușcașu, Tereza Sinigalia, Alfeo Tonello, Ignazio Valente, UNESCO, 2001, p. 190, 192, fig. 329 c.

⁴⁸ *Șantierul arheologic Suceava* (Trifu Martinovici, *Mănăstirea Putna*), în **MCA**, V, 1959, p. 613.

⁴⁹ Mircea D. Matei, Alexandru Rădulescu, Radu Ciuceanu, *Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în **RMM**, Monumente istorice și de artă, XIV, 1983, 1, p. 38–45.

nivelul pardoselii, este foarte posibil ca soclul să fi fost decorat⁵⁰. O posibilă paralelă o oferă mormintele din vechea necropolă domnească de la Rădăuți. Pietrele funerare ale primilor domni ai Moldovei au fost sculptate și aranjate în cuprinsul bisericii din porunca lui Ștefan cel Mare, în 1479–1480, adică la puțini ani după moartea doamnei Maria Asanina Paleologhina. Soclurile unora dintre morminte au păstrat până astăzi vizibile urme de pictură (**Fig. 174, 175**), cu motive foarte asemănătoare, dacă nu chiar identice, cu acelea de pe veșmintele membrilor familiei domnești din tabloul votiv de la Rădăuți (**Fig. 176**). Or, dacă acceptăm că acest tablou votiv aparține, și el, vremii lui Ștefan cel Mare⁵¹, înseamnă că soclurile mormintelor au fost pictate tot atunci, poate chiar în momentul în care au fost așezate și lespezile funerare. Desigur că nu întâmplător decorul soclurilor amintește veșmintele de la curte⁵²: mormintele pictate astfel apăreau privitorului ca și cum ar fi avut acoperăminte din stofe grele, țesute cu fire de aur și mătase.

*

Mormântul Mariei Asanina Paleologhina este adăpostit într-un arcosoliu. Această nișă practică în grosimea unui perete a fost deosebit de populară încă de la începuturile creștinismului. A fost utilizată în arhitectura bizantină, în măsuri diferite de la o epocă la alta⁵³, și, mai târziu, în arhitectura

⁵⁰ Pentru decorul unor asemenea socluri, v. Otto Feld, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, în **RQ**, 65, 1970, p. 158–184 și planșele 5–14.

⁵¹ Sorin Ulea, în volumul *Istoria artelor plastice în România*, redactat de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, București, 1968, p. 349; Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 122–125.

⁵² Pentru similitudini între motivele unor țesături din categoria „drappi d’oro” și motivele care apar pe stofele veșmintelor din tablourile votive, v. și observațiile Corinei Nicolescu (*Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975, p. 83–88 și fig. 9–10, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, p. 277–279 și fig. 9–10).

⁵³ Harald Koethe, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, în „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 48, 1933, p. 185–203; Tania Velmans, *Le portrait...*, p. 137; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Notes*, în **DOP**, 18, 1964, p. 302–303; Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p. 3–42; Slobodan Ćurčić, *Gračanica. King Milutin’s Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979, p. 129–130; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995, p. 99, 110, 116. V. și discuția privind amplasarea și aspectul mormântului pregătit pentru sine de sebastocratorul Isac Comnenul, tatăl împăratului Andronic I (Nancy P. Ševčenko, *The Tomb of Isaak Komnenos*

sârbească⁵⁴. La început, arcosoliile erau decorate cu scene din ciclul Patimilor și al Învierii, pictate sau lucrute în mozaic⁵⁵. După unele aprecieri, biserica Mănăstirii Studenica ar fi cea dintâi în care, în nișa de deasupra sarcofagului, a fost reprezentat portretul ctitorului⁵⁶. Tabloul îl înfățișează pe Ștefan Nemanja închinând modelul bisericii sale Mântuitorului, având-o ca intercesoare pe Maica Domnului⁵⁷. Tipul acesta de reprezentare avea să se răspândească apoi destul de repede, el putând fi regăsit pe o arie geografică largă, de la Constantinopol la Mistra și din Georgia în Bulgaria. Foarte adesea, în imediata vecinătate a chipurilor de ctitori apare scena *Deisis* sau tronul *Hetimasiei*⁵⁸. Paralel cu reprezentarea ctitorilor, a continuat și vechea tradiție a pictării în arcosolii a unor chipuri sfinte sau a unor scene religioase⁵⁹. După părerea altor specialiști, obiceiul de a picta chipul defunctului în arcosoliul care-i adăpostea sarcofagul este mult mai vechi, datând chiar din veacul al IX-lea⁶⁰.

În Bizanț, unele arcosolii erau decorate în exterior cu splendide sculpturi. Nu o dată, arheologii au descoperit arhivele provenind de la arcosolii – unele conținând și inscripții –, împodobite cu monogramele defuncțiilor sau cu capete de apostoli sculptate⁶¹, precum fragmentul de marmură cu monograma Paleologilor, descoperit într-un cartier al Istanbulului și păstrat la Muzeul Arheologic din același oraș (nr. inv. 709)⁶², un fragment, tot de marmură, ieșit la iveală în timpul săpăturilor de la moscheea Fenari-Isa (fosta mănăstire a lui Constantin Lips)⁶³ și, mai ales, întregul arcosoliu al mormântului lui Mihail Tornikes de la Kariye Djami (fosta mănăstire Chora, refăcută de Theodor

at Pherrai, în **GOTR**, 29, 1984, 2, p. 135–139; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, p. 103–105).

⁵⁴ Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 130–131.

⁵⁵ Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 89; eadem, *Le portrait...*, p. 134.

⁵⁶ Eadem, *La peinture murale...*, I, p. 89; eadem, *Le portrait...*, p. 134, 143.

⁵⁷ Eadem, *La peinture murale...*, I, p. 89; eadem, *Le portrait...*, p. 134; Danica Popović, *op. cit.*, p. 190, 201.

⁵⁸ Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 90–92.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 92.

⁶⁰ Cyril Mango, *op. cit.*, p. 101–103 (și cu observații privind originea tabloului funerar), 116.

⁶¹ André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 133, nr. 133, și planșa CXIV; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 93–94; eadem, *Le portrait...*, p. 137.

⁶² Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p. 508–509, nr. 709; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 137, și planșa CXII; Øystein Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979, p. 132, fig. 68; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 93; eadem, *Le portrait...*, p. 137.

⁶³ André Grabar, *op. cit.*, II, p. 129, nr. 129, și planșa XCIX; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 93; eadem, *Le portrait...*, p. 137.

Metochites)⁶⁴. În afara acestora, au mai fost descoperite, în cursul cercetărilor arheologice sau întâmplător, și alte arhive, dar este dificil de spus dacă acestea provin de la arcosolii sau de la ancadramente sculptate pentru icoane.

Și pentru Moldova se pot da exemple de biserici-necropole cu arcosolii⁶⁵, între care ades citată este biserica Mănăstirii Humorului, cu mormintele ctitorilor ei – Toader marele logofăt și soția sa, Anastasia. Un alt exemplu îl constituie biserica Tăierii Capului Sfântului Ioan Botezătorul, ctitorită de portarul de Suceava Luca Arbure, în 1502, în satul Solca (Arbore). Aici, în afara tabloului votiv din naos, care îl reprezintă pe ctitor însoțit de familia sa (jupâneasa și cinci copii), oferind Mântuitorului macheta bisericii, mai există un tablou, în arcosoliul din pronaos, pe peretele de sud, unde Luca Arbure își pregătise locul de îngropăciune încă din timpul vieții⁶⁶. Acest din urmă tablou, inclus pe bună dreptate în categoria tablourilor funerare⁶⁷, îl înfățișează pe portarul de Suceava – împreună cu soția sa și cu doi copii –, ținând pe palme macheta bisericii, pe care o închină Mântuitorului. În ambele reprezentări, intercesor este Sfântul Ioan Botezătorul, iar în tabloul funerar apare, în plus, și Maica Domnului (**Fig. 177**). Compoziția tabloului funerar de la Solca (Arbore) este foarte asemănătoare aceleia a tablourilor funerare din spațiul sârbesc, unde ctitorii sunt înfățișați închinând Mântuitorului macheta bisericii, avându-l ca intercesor pe sfântul de hram⁶⁸.

Pe de altă parte, în Serbia, mormintele regale constituiau, de fapt, un complex, alcătuit din mormântul propriu-zis, aflat sub pardoseala bisericii (*sepulcrum*), un monument deasupra pardoselii (*monumentum*) și un portret funerar⁶⁹.

⁶⁴ Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 276–277; Cyril Mango, *op. cit.*, p. 105 și tab. III, planșa 4; Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 94–95; eadem, *Le portrait...*, p. 138–140.

⁶⁵ Dumitru Nastase, *Despre spațiul funerar în arhitectura moldovenească*, în **SCIA**, 14, 1967, 2, p. 207.

⁶⁶ Pentru compoziția acestor tablouri și datarea frescelor: Ion I. Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (I). Pictura interioară*, în **AIIAI**, XII, 1975, p. 35–55.

⁶⁷ Sorin Ulea, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș – și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, VI, 1959, 1, p. 65, nota 3; Vasile Drăguț, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, București, 1969, p. 30; Ion I. Solcanu, *op. cit.*, p. 50. Pentru portretul funerar în țările ortodoxe din sud-estul Europei, v. și Maria Ana Musicescu, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în **RESEE**, VII, 1969, 2, p. 302.

⁶⁸ N. L. Okunev, *Милешеве. Памятник сербского искусства XIII в.*, în **Bsl**, 7, 1937–1938, p. 33–107; Slobodan Ćurčić, *Medieval Royal Tombs...*, p. 177, 187 (fig. 1), 188 (fig. 2); Danica Popović, *op. cit.*, p. 191.

⁶⁹ Danica Popović, *op. cit.*, p. 198.

Aceste paralele și comparații mă determină să presupun că la Putna, măcar în unele dintre arcosolii, era pictat portretul defunctului, al cărui mormânt se afla alături.

*

Deasupra lespezii funerare a doamnei Maria se ridică un baldachin. Succesor al anticului *ciborium*, baldachinul este o construcție cu coloane (de obicei, în număr de patru), care marchează mormântul sau racla cu moaște a unui sfânt⁷⁰. El apare adeseori menționat în surse scrise și este reprezentat în miniaturile din manuscrise, în fresce sau pe broderii liturgice, uneori ca semn distinctiv pentru mormântul Mântuitorului⁷¹. Din secolul al XIII-lea, mormintele bizantine încep să fie frecvent adăpostite de *ciboria*⁷².

Potrivit lui G. Balș, baldachinele din Moldova sunt expresia unei înrâuriri occidentale: „asemenea baldachine se văd foarte des în Occident, în veacurile al XIV-lea și XV-lea, și e destul să ne amintim acele care acoperă la Wawel din Cracovia mormintele regilor Poloniei, între altele acel al lui Cazimir IV-lea Jagiello, contimporanul lui Ștefan cel Mare, mort în 1492”⁷³.

La rândul său, Virgil Vătășianu observa: „obiceiul de a așeza mormintele mai de seamă în arcosolii e în Moldova poate mai vechi decât ne închipuim”, mormântul „așezat într-o nișă, sub un baldachin” provenind „din regiunea sud-germană, unde se îngână goticul cu Renașterea”⁷⁴.

În Moldova, singurul baldachin contemporan epocii lui Ștefan cel Mare, păstrat într-un lăcaș neafectat de refaceri și amenajări târzii – precum Putna –, care să poată fi luat ca reper și ca termen de comparație, este cel din biserica de la Solca (Arbore). În dreapta pronaosului, pe peretele de sud, mormântul pregătit sieși de portarul de Suceava, Luca Arbure, se găsește sub un baldachin „lucrat în stil gotic terțiar”⁷⁵, decorat cu muluri înscrise într-un arc în acoladă și cu o rozetă⁷⁶ (**Fig. 178**).

Baldachinul din stânga naosului Putnei, care se înalță astăzi deasupra pietrelor de mormânt ale doamnei Maria Asanina Paleologhina, Bogdan și Petru, a fost supus, cu timpul, la tot soiul de intervenții care au avut darul de a-l

⁷⁰ Slobodan Ćurčić, *Late Byzantine **Loca Sancta** ?*, p. 255. Un foarte frumos exemplu de *ciborium* este acela păstrat în tezaurul catedralei San Marco din Veneția (*Der Schatz von San Marco in Venedig*, p. 104–105, nr. 6).

⁷¹ André Grabar, *Le thème du „gisant” dans l’art byzantin*, p. 144; Slobodan Ćurčić, *op. cit.*, p. 255–256, 258.

⁷² Tania Velmans, *La peinture murale...*, I, p. 93; eadem, *Le portrait...*, p. 137.

⁷³ G. Balș, *op. cit.*, p. 244.

⁷⁴ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 715.

⁷⁵ G. Balș, *op. cit.*, p. 116.

⁷⁶ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 717.

mutila: spălări, curățări, tencuiri sau ancorări de perete cu bare de fier. În 1926, G. Balș l-a descris astfel: „un chivot răzămat de perete într-o parte și susținut în partea cealaltă de două coloane. E de o piatră albă mai moale. Profilele capitelor sunt aproape la fel ca la chivotul lui Ștefan cel Mare”⁷⁷. După părerea lui Virgil Vătășianu, bazele și capitellurile simple ale stâlpilor duc cu gândul la consolele gotice din Transilvania mijlocului de veac XV, în timp ce arhivolta de deasupra stâlpilor este de factură renașcentistă⁷⁸. Analiza elementelor arhitectonice confirmă faptul că baldachinul de deasupra mormântului doamnei Maria este contemporan vremii lui Ștefan cel Mare⁷⁹.

Stratul superficial de tencuială cu care este acoperit a căzut în foarte multe locuri, scoțând la iveală urme de veche zugrăveală, în culorile roșu (două nuanțe) și ocru. Coloana din stânga lasă să se întrevadă asemenea resturi de vopsea pe fețele de vest, de nord și mai ales de est ale soclului, pe fus, dar și sub capitel, pe părțile lui de est și vest. Coloana din dreapta a păstrat urme de culoare pe fețele de est, de nord și mai ales de vest ale soclului, pe fus și sub capitel, pe părțile estică și vestică. În exterior, peretele baldachinului este deteriorat spre răsărit, din pricina lucrărilor de consolidare; urme de vopsea sunt, totuși, destul de vizibile. În ceea ce privește peretele de apus (la capul defuncțiilor), el trădează vechea zugrăveală nu numai prin urmele de vopsea roșie, ci și prin dunga zgâriată care a avut menirea de a delimita zona destinată pictării.

Și alte construcții funerare de la Putna au fost, cândva, pictate, vopseaua roșie de la baldachinul Mariei Asanina Paleologhina fiind, se pare, asemănătoare aceleia de la baldachinul lui Bogdan al III-lea sau vopselei de pe soclul mormântului Mariei, doamna lui Petru Rareș. La fel, în biserica de la Solca (Arbore), partea exterioară a baldachinului a fost zugrăvită în roșu. S-ar putea presupune că, în cazul Putnei, monumentele funerare au fost decorate târziu, eventual în veacul al XVIII-lea, în timpul lui Iacov Putneanul. Însă aceasta nu ar explica pictarea mormântului lui Luca Arbure, la o vremea când ctitoria sa era o simplă biserică de sat, în care nu se executau lucrări de restaurare, ca în necropola lui Ștefan. Astfel, rămâne o singură soluție: zugrăvirea baldachinelor de la Solca (Arbore) și de la Putna ține de aceeași epocă, marcând un moment care nu poate fi altul decât acela al amenajării respectivelor morminte.

Din păcate, în Moldova nu avem nici un monument funerar păstrat în totalitate în forma originală, cu întreaga lui podoabă de culoare. Se poate face,

⁷⁷ G. Balș, *op. cit.*, p. 243.

⁷⁸ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 715.

⁷⁹ S-a emis, însă, și părerea că baldachinul ar fi „mai nou” (Epifanie Norocel, *op. cit.*, p. 577).

însă, comparație cu o construcție similară, provenind tot din spațiul ortodox: mormântul țareviciului Dimitrie (al doilea fiu al lui Ivan cel Groaznic, ucis la Uglici în 1591 și canonizat), amenajat, la începutul secolului al XVII-lea, în catedrala Arhanghelul Mihail din Kremlin. Sarcofagul este adăpostit sub un baldachin cu două coloane, lipit de unul dintre stâlpii din dreapta ai bisericii. Arhitravele și stâlpii sunt decorați cu sculpturi pictate cu aur, cu roșu și albastru. Întreaga construcție, atât în interior, cât și în exterior, este zugrăvită în albastru, muchiile fiind marcate cu dungi roșii și aurii⁸⁰ (**Fig. 179**). Acest ansamblu (din care nu lipsește nici portretul defunctului, înfățișat în chip de sfânt) mi se pare un bun termen de comparație pentru a înțelege felul în care au putut să arate mormintele cu baldachin din Putna lui Ștefan cel Mare.

În ceea ce o privește pe doamna Maria Asanina Paleologhina, rămășițele ei pământești au fost așezate, în ctitoria soțului ei – veritabil „loc de memorie” –, sub un dublu *ciborium*: unul material, construit din piatră în gropnița Putnei, și altul ideal, brodat pe acoperământul său de mormânt.

⁸⁰ Tatyana Vlasova, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003, p. 5, 28–31; T. D. Panova, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003, p. 74–75 și planșele 23–25.

ÎNSEMNELE IMPERIALE ALE DOAMNEI MARIA

De peste cinci veacuri, tezaurul Mănăstirii Putna adăpostește o piesă de broderie cunoscută atât de specialiști cât și de publicul larg drept *acoperământul de mormânt al doamnei Maria de Mangop* (**Fig. 158**). Broderia, lucrată cu fir de aur, argint și mătase de diverse culori, pe un fond de mătase roșie, o înfățișează pe cea de-a doua soție a lui Ștefan cel Mare, moartă, cu ochii închiși și mâinile pe piept, îmbrăcată într-un somptuos veșmânt și purtând o coroană cu cinci fleuroni. Inscripția în limba slavă, dispusă într-un chenar pe marginile acoperământului, este întreruptă în cele patru colțuri de medalioane conținând, în stânga sus și în dreapta jos – câte un vultur bicefal (**Fig. 180**), iar în stânga jos și în dreapta sus – câte o monogramă.

Cum era și firesc, cel mai cunoscut însemn, vulturul bicefal, a fost remarcat și semnalat primul. „La două colțuri – scria episcopul Melchisedec la 1883 – are pajura bizantină, cu două capete, și la alte două colțuri – două monograme grecești, ca simbole ale originii sale din o familie a împăraților bizantini”¹. Puțini ani după aceea, V. A. Urechia avea să adauge: „În două colțuri, opuse cruciș, acvila biceptă; la celelalte două colțuri, monograme. Cred că se poate ceti în primul monogram numele **Μαρια**, dar nu ne esplicăm pe al II-lea”². În sfârșit, două decenii mai târziu, Eugen A. Kozak se mărginea să consemneze: „in den oberen Ecken je ein byzantinischer Doppeladler und in den unteren je ein Monogramm”³.

În 1925, publicându-și albumul despre odoarele Putnei, Orest Tafrali a făcut, cel dintâi, legătura între două dintre simbolurile care apar pe acoperământ: vulturul bicefal, „l’emblème impérial byzantin”, și monograma din colțul din stânga jos, „le monogramme des Paléologues”⁴ (**Fig. 181**). Identificarea sensului monogramei de către bizantinistul român a intrat foarte repede în circuitul științific internațional și a fost acceptată ca atare de ceilalți specialiști⁵. Ideea de a „citi” împreună emblema imperială și monograma

¹ Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883, p. 259 și tab. 14. Aceeași descriere la Dimitrie Dan, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905, p. 60, nr. 1.

² Miron Costin, *Opere complete*, II, ediție de V. A. Urechia, București, 1888, p. 562.

³ Eugen A. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 82, nota 1.

⁴ O. Tafrali, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925, p. 52, nr. 90.

⁵ Louis Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936, p. 103 și planșa XCV.

Paleologilor îi venise lui Orest Tafrali după ce observase că, pe coperta unui manuscris bizantin, păstrat în biblioteca mănăstirii de la Grottaferrata – și despre care va mai fi vorba în paginile de față –, „on retrouve identiques ces mêmes emblèmes et monogramme”⁶.

În ceea ce privește a doua monogramă, bizantinistul român a rămas la părerea că ea ar conține numele *Maria* în genitiv⁷. Descifrarea ei corectă se datorează istoricului rus A. V. Soloviev și francezului Gabriel Millet, care, lucrând independent unul față de celălalt, au ajuns la aceeași soluție. În recenzia tipărită în 1937 la cartea lui Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, A. V. Soloviev a citit în monograma din colțul din dreapta sus al acoperământului numele Asanis⁸ (**Fig. 182**). După exact zece ani, Gabriel Millet va da aceeași lectură⁹ și, mai mult decât atât, va lega numele complet al doamnei defuncte, reconstituit prin dezlegarea monogramelor de pe acoperământ – **Maria Asanina Paleologhina** – de numele donatoarei unei icoane la mănăstirea athonită Grigoriu¹⁰.

În mod cu totul inexplicabil, rezultatele acestor cercetări, întreprinse de specialiști străini, au pătruns târziu în istoriografia noastră. Într-un volum care ar fi trebuit să strângă laolaltă toate informațiile importante privitoare la construcțiile și odoarele din vremea lui Ștefan cel Mare, anume *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, apărut în 1958, deci la câțiva ani buni după publicarea opiniilor lui Soloviev și Millet, se consemna doar: „În unghiul din dreapta sus, monograma Mariei de Mangop, în cel din stânga jos, monograma Paleologilor”. Și mai departe, după traducerea inscripției: „În colțuri următoarele cuvinte grecești: Palaiolōgoj și Mar...aj”¹¹. Nu numai că nu se explica ce ar trebui să se înțeleagă prin „monograma Mariei de Mangop”, dar prin erata care însoțește volumul amintit, specificându-se: „p. 290, rând 27, în loc de: Mar...aj, se va citi: 'Asfnnij”, se corecta doar traducerea inscripției, nu însă și descrierea propriu-zisă a piesei.

Abia în 1960, în partea a doua a studiului său, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, Petre Ș. Năsturel avea să facă îndreptarea și completarea cuvenită¹². I. D. Ștefănescu a avut, la rândul-i, cunoștință de cartea

⁶ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 52, nr. 90.

⁷ *Ibidem*.

⁸ A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in the Crimea...*, în **SK**, IX, 1937, p. 95–96.

⁹ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, p. 79.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 290, nr. 84.

¹² Petre Ș. Năsturel, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960, p. 267–269, nr. 90.

lui Gabriel Millet; totuși, în cuprinsul unuia și aceluiași studiu, el a interpretat monogramele în două chipuri, adâncind și mai mult confuzia. O dată, a notat: „Inscripția cuprinde două monograme brodate. Cea dintâi, aceea a Paleologilor, e cusută în colțul inferior din stânga și pe arcadă, unde e folosită drept element decorativ; a doua se vede în colțul superior din dreapta. Pentru înțelegerea acesteia din urmă, G. Millet amintește o icoană oferită de Maria Mănăstirii Grigoriu de la Athos [...]. Monograma, interpretată de Tafrali și pusă în legătură cu Olubey, tatăl Mariei și fiul lui Alexe din Trapezunt, este explicată astfel de Millet drept cifră a Mariei (Asan Paleologu)”¹³. Iar a doua oară: „Monogramele înfățișează vulturii imperiali cu două capete, cifra Paleologilor și aceea a Mariei”¹⁴.

Din fericire, lectura corectă a celei de-a doua monograme se regăsește în catalogul expoziției de artă bizantină de la Atena (1964), expoziție în care acoperământul doamnei Maria a fost prezentat, pentru a doua oară¹⁵, publicului străin¹⁶. Cu toate acestea, tipărindu-și, în 1967, micul album consacrat muzeului Mănăstirii Putna – în care, de altfel, erau citate și studiul lui Petre Ș. Năsturel, și catalogul expoziției de la Atena – Maria Ana Musicescu scria: „În colțuri, la chenarul inscripției, monograma Mariei de Mangop și monograma Paleologilor”¹⁷. În 1969, aceeași autoare avea să facă o descriere ceva mai corectă a însemnelor din colțurile acoperământului: „Stânga sus și dreapta jos (în chenar), vulturul bicefal bizantin. În celelalte două colțuri și deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» și «Paleolog»”¹⁸. Însă, fără explicarea motivelor, în 1980, Maria Ana Musicescu va reveni: „În colțuri, la chenarul inscripției, monograma Mariei de Mangop și monograma Paleologilor”¹⁹.

Am făcut toate aceste precizări pentru a ilustra, prin comparație, inconsecvența și lipsa de grijă cu care unii dintre cercetătorii români de după război s-au apropiat de acoperământul doamnei Maria²⁰. În ceea ce-i privește,

¹³ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p. 505.

¹⁴ *Ibidem*, p. 506.

¹⁵ El mai fusese expus în 1925 la Paris: *Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925, p. 27 (comentariul lui Henri Focillon), 48 (catalog) și planșă nenumărată.

¹⁶ W. F. Volbach, *Tissus et broderies*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, Exposition du Conseil de l'Europe, Palais du Zappeion, Atena, 1964, p. 478, nr. 588.

¹⁷ Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, București, 1967, p. 16, nr. 4.

¹⁸ Eadem, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p. 31, nr. 12.

¹⁹ Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *Putna*, București, 1982, p. 41, nr. 4.

²⁰ În aceeași categorie se plasează și un cercetător grec, Athanasios Furlas. Scriind despre acoperământul de mormânt al doamnei Maria în anii '80 ai veacului XX, d-sa a ignorat descifrarea corectă a monogramei Asanilor – pe care o citește **MA** ! –, a plasat moartea prințesei

specialiștii din afara granițelor României au manifestat, de-a lungul ultimelor decenii, un interes constant și entuziast față de broderia de la Putna, căreia i-au acordat cea mai mare atenție. Numai că, din nou, ecoul muncii serioase și oneste a acestor oameni n-a ajuns până la istoricii și istoricii de artă români.

*

Cele patru medalioane din colțurile broderiei, toate laolaltă, pot fi interpretate într-o manieră diferită, din perspectivă heraldică. Acoperământul doamnei Maria trebuie privit ca un scut, în care se regăsește pajura imperială (în ceea ce ar trebui să fie cartierele 1 și 4) – și monogramele familiilor Asan (în ceea ce ar fi cartierul 2) și Paleolog (în cartierul 3)²¹.

Aceste trei însemne apar împreună nu numai pe acoperământul doamnei Maria, cum s-ar putea crede, ci și în fresca de la Kariye Djami din Istanbul, fosta mănăstire bizantină Chora, ctitorită de Theodor Metochites. În arcsoliul de deasupra unui mormânt, notat de arheologi cu litera **F**, au fost pictate trei personaje. Din păcate, astăzi li se mai văd doar poalele veșmintelor și încălțările. Pe veșmântul primului (probabil un bărbat), medalioanele cu monograma Paleologilor alternează cu vulturul bicefal. Veșmântul celui de-al treilea personaj (probabil o femeie) este împodobit cu medalioane conținând monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites²² (**Fig. 183**).

în 1476 și i-a dat de soț pe un „Fürst Konstantin aus dem Städtchen Mangup-Kale auf der Krim”, care ar fi însoțit-o pe Sofia-Zoe Paleologhina la Moscova, la căsătoria ei cu marele cneaz Ivan al III-lea; în felul acesta, istoricul grec poate afirma: „Ein letztes Zeugnis mit dem Doppeladler und dem Monogramm der Palaiologen-Familie führt uns nach Russland” (Athanasios Fourlas, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul *Q...asoj în Mousîn. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984, p. 189). Observăm că felul în care se face trimiterea după cuvintele „...führt uns nach Russland” (nota 24) duce în eroare pe cititor: în lucrarea citată – W. F. Volbach, J. Lafontaine-Dosogne, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968, imagine, p. 276, descriere, p. 285 – nu se află o asemenea informație. Prima parte a studiului lui Athanasios Fourlas a apărut în 1980: *Adler und Doppeladler. Materialien zum „Adler in Byzanz”. Mit einem bibliographischen Anhang zur Adlerforschung*, în volumul *Philoxenia. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, 1980, p. 97–120. V. și supra, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

²¹ V. și supra, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

²² Paul A. Underwood, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în *DOP*, 13, 1959, p. 223–225 și fig. 5–6; idem, *The Kariye Djami, I. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 288–292, 546–547; Tania Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Venetia, 1971, planșa LXIII, fig. 62; Cyril Mango, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievale greca e latina. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e

Monogramele Paleologilor, Asanilor și vulturul bicefal, luate numai câte două, au mai fost reprezentate și în alte combinații, în tehnici și pe suporturi diferite. De pildă, tot la Kariye Djami, de data aceasta în arcosoliul de deasupra mormântului **E**, haina personajului pictat (foarte probabil o femeie) este decorată cu medalioane conținând monogramele numelor Paleolog, Asan și Raoul (Ralli). Pe temeiul acestor însemne, portretul și, firește, mormântul au fost atribuite Irinei Raoulina Paleologhina²³ (**Fig. 184**). Monograma numelui Asan pictată la Kariye Djami – atât cea de deasupra mormântului **F**, cât și cea de deasupra mormântului **E** – este ușor diferită de aceea brodată pe acoperământul de la Putna. În toate, litera centrală **A** are deasupra o bară, dar numai în monograma de pe broderia funerară această bară transversală are extremitățile răsucite sub forma a două mici vrejuri, citite drept litera grecească **ρ**, reprezentată o dată în poziție normală și a doua oară – inversată (**Fig. 153**). Semnul respectiv nu este, însă, litera **ρ**: el apare, exact în aceeași formă, și pe alte monograme descoperite la Mangop, de pildă ale lui Alexios, bunicul doamnei Maria, în al cărui nume această literă nu se regăsește²⁴ (**Fig. 155, 156**). Credem, de aceea, că bara cu extremitățile răsucite poate fi socotită, mai degrabă, o trăsătură caracteristică a monogramelor bizantine din regiunea crimeană.

Monograma Asanilor și aceea a Paleologilor se întâlnesc și sculptate în piatră, un exemplu constituindu-l monogramele identificate în Tracia ca aparținând, se pare, lui Andronic Raoul Asan Paleolog²⁵. Este de subliniat faptul că, într-o monogramă, bizantinii încifrau un singur nume; dacă aveau de-a face cu mai multe nume (eventual însoțite și de câte o dregătorie) ale aceleiași persoane, compuneau câte o monogramă pentru fiecare în parte.

Cyril Mango, Spoleto, 1995, p. 100, tab. III, planșa 3. V. și *supra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*” și *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

²³ Paul A. Underwood, *Notes...*, p. 218–222; idem, *The Kariye Djami*, I, p. 284–288 și fig. E; Robert Ousterhout, *The Byzantine Heart*, în „Зораф”, 17, 1986, p. 42, fig. 17.

²⁴ N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 26, fig. 8; p. 32, fig. 9; p. 35, fig. 11.

²⁵ Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XIe siècles)*. *Edition et commentaire historique*, în „ArcaologikŌn Delt...on”, 35, 1980, p. 266–268, nr. 20, și planșa 68. Exprimăm, totuși, unele rezerve cu privire la descifrarea monogramelor înscrise în cele patru cercuri ale plăcii și care ar da numele „Andronikos Raoul Asanes Palaiologos”. În al treilea cerc citim mai degrabă literele **S-N-D-N**, decât **A-S-N-N**: prima literă de pe brațul orizontal are absolut aceeași formă ca aceea care ocupă același loc în primul cerc și care a fost citită **D** din numele Andronikos; în acest caz, numele ar fi „Synadenos”, și nu „Asannes”. În ceea ce privește al patrulea cerc, pare de neînțeles sculptarea altei monograme a Paleologilor, într-o vreme când era deja de folosință curentă cea cunoscută din toate celelalte mărturii.

Monograma Paleologilor și vulturul bicefal mai apar împreună pictate (de pildă, într-un manuscris al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul – o *Psaltire* cu *Noul Testament* – păstrat la Muntele Sinai)²⁶ (**Fig. 185**), sculptate (descoperite ca atare la Istanbul ori numai atestate de izvoare scrise)²⁷, gravate în metal (de exemplu, pe un cercel descoperit la Djuriște, datat în secolul al XIV-lea și atribuit Mariei Paleologhina, soția lui Uroș al III-lea²⁸ sau pe o diademă din veacul al XV-lea²⁹) (**Fig. 186**), ștanțate pe copertele din piele ale unor manuscrise (de pildă, pe coperta unui *Minei* pentru lunile ianuarie–aprilie, din secolul al XIV-lea, aflat astăzi la Mănăstirea Schimbarea la Față de la Meteore³⁰) (**Fig. 187**) sau brodate (ca în cazul copertei manuscrisului de la Grottaferrata, invocat deja, care conține scrierile împăratului Manuel al II-lea Paleologul și care a aparținut cardinalului Bessarion³¹) (**Fig. 188**).

²⁶ Hans Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970, p. 63 și planșa XXV, fig. 35; idem, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, p. 168–169 și planșa LXXI, fig. 10; Vojislav Djurić, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зорпаф”, 18, 1987, p. 48 și fig. 5; G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 325; idem, *East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai*, în volumul *Eufrosunon. Afierwmastou Manolh Catzhdakh*, I, Atena, 1991, p. 182 și planșa 96 c (Cod. gr. 2123).

²⁷ Theodoros Makridis, *'Anškota buzantin' çnEglufa toà Mouse...ou KwnstantinouPòlewj*, în „Epethr`j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 8, 1931, p. 333–337 și fig. 4–6 (capitel de coloană din marmură); Ismael Bullialdus, în *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1834, p. 612; Alexander van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899, p. 113.

²⁸ Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în **AI**, III, 1959, p. 123–127 și planșele XLIV și XLV (cu precizarea că monograma nu conține literele PAM, ci PALG; în plus, este posibil ca ceea ce pare a fi o zgârietură pe pieptul vulturului bicefal să reprezinte, de fapt, așa-numitul motiv al grilajului, despre care va fi vorba mai departe).

²⁹ Berta Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten (Museum Benaki Athen)*, Atena, 1938, p. 146–147, nr. 229, și planșa 45, fig. 229.

³⁰ Nikos A. Bees, *TĒ ceirŌgrafa tîn Meteèrwn*, I, Atena, 1967, p. 6, nr. 2, și planșa I (Cod. 2).

³¹ Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 63 și planșa XXV, fig. 36; idem, *Die Auftraggeber...*, p. 168–170 și planșa LXXI, fig. 11; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, p. 96 și planșa XXXI, fig. 17; *Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra*, a cura di Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994, p. 385, nr. 5, și planșa de la p. 386 (Cod. Cryptensis gr. 161).

Vulturul bicefal și monograma familiei sunt însemne caracteristice Paleologilor, asupra cărora nimeni nu ar mai putea să ridice vreo obiecțiune. Ele erau atât de atașate ideii de putere imperială, încât simpla lor afișare era suficientă pentru înțelegerea mesajului transmis de un monument sau de un obiect. Nu este locul aici pentru a insista asupra originii, semnificației și răspândirii vulturului bicefal în aria de civilizație bizantină și postbizantină³².

³² Pentru aceasta, v., între altele, Freiherr B. v. Koehne, *Vom Doppeladler*, în „Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde”, VI. Band, 1871–1873, p. 1–26; Sp. P. Lambros, *Ἐὸ δικῆφαλοῦ ἑταῖρῶν τῶν Βυζαντινῶν*, în „Νέοι Ἐλληνομνήμων”, VI, 1909, p. 433–473; Nikos A. Veis, *Zum Thema der Darstellung des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern*, în „Repertorium für Kunstwissenschaft”, XXXV, 1912, p. 321–330; I. N. Svoronos, *Πῆ γένεσις καὶ τῶν σημασιῶν τῶν δικῆφαλοῦ ἑταῖρῶν τῶν Βυζαντινῶν*, Atena, 1914; August Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, în „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften”, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1920, 10 (reluat în idem, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, Londra, 1973, nr. I, p. 13–29 și planșele II–IV); Giuseppe Gerola, *L’aquila bizantina e l’aquila imperiale a due teste*, în **FR**, 43, 1934, p. 7–36 (cu o recenzie de F[rantz] D[ölger], în **BZ**, 34, 1934, p. 470–472); Alexandre Solovjev, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, septembre 1934*, Sofia, 1935, p. 343–345; idem, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935, p. 119–164 (cu o recenzie de F[rantz] D[ölger], în **BZ**, 35, 1935, p. 505–506); Ernst Kornemann, *Adler und Doppeladler im Wappen des alten Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers*, în volumul *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für Johannes Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart, 1940, p. 45–69; idem, *Zur Geschichte des Doppeladlers*, în **BZ**, 40, 1940, p. 446–448; G. Jacopi, *L’aquila dicefala dei Paleologi nella tradizione artistica e poetica neoellenica*, în **SBN**, VIII, 1953, p. 151–161; Johannes Enno Korn, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, în „Der Herold”, Bände 5/6, 1963–1968, p. 113–124; 149–153; 181–191; 217–226; 299–306; 334–344; 361–369; 421–430; 441–453; 481–495; Gustave Alef, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „Speculum”, XLI, 1966, 1, p. 1–21; B. Hemmerdinger, *Deux notes d’héraldique*, în **BZ**, 61, 1968, p. 305–309; Manfred Hellmann, *Moskau und Byzanz*, în **JGO**, 17, 1969, p. 321–344; Georgios K. Spyridakis, *Ἐὸ δικῆφαλοῦ ἑταῖρῶν „d...v aġ s’Ūmbolon Ἀ aġ qšma kosm»sewj kat’ t’ân buzantin’ân ka’ metabuzantin’ân mšcri tîn newtšrwn crŌwnn per...odon*, în „Epethr’j Ἐταῖρῶν Βυζαντινῶν Spoudîn”, 39–40, 1972–1973, p. 162–174; H. E. Korn, *Adler*, în *Lexikon des Mittelalters*, I, München, 1980, col. 153–154; Alain Boureau, *L’aigle. Chronique politique d’un emblème*, Paris, 1985, *passim*; Alexander Každan, *Coats of Arms*, și Anthony Cutler, *Eagles*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York–Oxford, 1991, p. 472–473, 669; Peter Schreiner, *Bisanzio e la Liguria*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997, p. 1102–1103 și fig. 1–2; Pascal Androudis, *Origines et symbolique de l’aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuqides de l’Asie Mineure (Anatolie)*, în „Buzantiakf”, 19, 1999, p. 311–345.

Pictat în frescă – pentru a împodobi glaful ferestrelor sau soclul unei biserici³³, veșmintele unor personaje importante³⁴, ori ale unor sfinți³⁵, dar și diferite obiecte reprezentate în scene din ciclurile iconografice³⁶ –, pictat sau desenat în

³³ Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligt Land von Kosovo*, Zürich–Düsseldorf, 1998, p. 52, fig. 28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999, p. 47, fig. 16; p. 149, fig. 83 (Mănăstirea Bogorodica Ljeviška, Prizren); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Belgrad, 1998, p. 140–141 și fig. 64 (Mănăstirea Lesново); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа од XV век*, Ohrida, 1980, p. 38, fig. 15 (biserica Maicii Domnului de la Prespa); p. 29, fig. 4 (biserica Sfântul Gheorghe din Godivje).

³⁴ Vojislav Djurić, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, în „Зорграф”, 22, 1992, p. 14–19 și fig. 4–5 (Mănăstirea Mileševa, veșmintele purtate de Ștefan Nemanja, fiul Sfântului Simeon, de Radoslav (?) și de Vladislav); Svetislav Mandić, *Les portraits sur les fresques*, Belgrad, 1966, fig. 21; Svetozar Radojčić, *Lesново*, Belgrad, 1971, fig. 48; Smiljka Gabelić, *op. cit.*, p. 169–171 și planșele XLIII, XLIV, fig. 78 (Mănăstirea Lesново, veșmântul Annei-Maria, soția despotului Oliver, și veșmântul despotului Oliver); Cvetan Grozdanov, *Охридското судно сликарство од XIV век*, Ohrida, 1980, p. 63, fig. 9; Dora Piguet-Panayotova, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du Bas Moyen Âge*, Paris, 1987, p. 233, nota 15 (Mănăstirea Sfânta Sofia de la Ohrida, paraclisul Sfântul Ioan Botezătorul, veșmântul despotului Oliver și al soției sale, Anna-Maria); Cvetan Grozdanov, *op. cit.*, p. 34, fig. 3 (biserica Sfântul Clement din Ohrida, veșmântul cezarului Ducas); Milan Kašanin, *Уметност и уметници*, Belgrad, 1943, p. 44; Dragan Vojvodić, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995, p. 268–269, planșele 1 și 15, v. și planșa color, nenumerotată, de după p. XVI (Mănăstirea Dečani, veșmântul unui băiețel, probabil Simeon Siniša); Svetislav Mandić, *op. cit.*, fig. 43; Branislav Todić, *Манастир Ресава*, Belgrad, 1995, p. 101, planșa 82 (Mănăstirea Resava, veșmântul despotului Ștefan Lazarevici); Cvetan Grozdanov, Dimitar Ćornakov, *Историјски портрети у Полошком*, I, în „Зорграф”, 14, 1983, p. 60–67; II, în „Зорграф”, 15, 1984, p. 85–93; III, în „Зорграф”, 18, 1987, p. 37–43 (biserica Sfântul Gheorghe din Pološko, Macedonia, veșmântul lui Jovan Dragušin); Smiljka Gabelić, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зорграф”, 18, 1987, p. 22–36 și fig. 4 (biserica Sfântul Nicolae, Staničenje, veșmântul unui anume Constantin); Dora Piguet-Panayotova, *op. cit.*, p. 115–116 și fig. 48 (biserica Sfânta Marina, lângă Karlukovo, veșmântul ctitorului Ruteš); *ibidem*, p. 221–224 și fig. 100, 102 (biserica din Dolna Kamenica, veșmântul despotului Mihail, fiul țarului Mihail Șișman, și al mamei sale, Anna, fiica regelui Milutin); *ibidem*, p. 233, nota 15 (biserica din Bojana, veșmântul Dessislavei, soția sebastocratorului Kalojan); Svetislav Mandić, *op. cit.*, fig. 32–33; Dora Piguet-Panayotova, *op. cit.*, p. 233, nota 15 (biserica de la Maligrad, pe lacul Prespa, veșmântul cezarului Novak și al soției sale, Kalina).

³⁵ Pentru aceasta, v. Maria Magdalena Székely, *Un manifest de putere la Mănăstirea Probota ?*, în volumul *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, II, București, 2002, p. 297–312.

³⁶ Vojislav Djurić, *Српска династија...*, p. 19–20 și fig. 7 (Mănăstirea Mileševa, perna de sub picioarele împăratului bizantin, identificat cu Ioan al III-lea Vatatzes); Smiljka Gabelić, *Манастир Лесново*, p. 185–186 și planșele LIV–LV, fig. 90–91 (Mănăstirea Lesново, veșmântul unui împărat, ilustrare a Psalmului 148); Tania Velmans, *Le portrait...*, planșa XLIX, fig. 30;

manuscrise³⁷, pe icoane³⁸ și pe acte imperiale³⁹, reprezentat pe ceramică⁴⁰, sculptat în piatră sau lemn⁴¹, turnat ori gravat în metal⁴², reprezentat pe

eadem, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în **CA**, 22, 1972, p. 154, fig. 28; André Grabar, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, în **CA**, 25, 1976, p. 145, fig. 1 (biserica Mănăstirii Markov; poala unei icoane a Maicii Domnului cu Pruncul, ilustrare a Imnului Acatist, condacul 23); Gojko Subotić, *Охридската сликарска школа од XV век*, p. 67, fig. 44 (biserica Adormirii Maicii Domnului de la Velestovo, acoperitoarea catafalcului Maicii Domnului).

³⁷ Erich Lamberz, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II, Muntele Athos, 1998, p. 568 și fig. 514 (Cod. Vatop. sacristy 16); Tania Velmans, *Le portrait...*, planșa XLVII, fig. 25 (perna de sub picioarele împăratului Ioan Cantacuzino); *ibidem*, planșa XL, fig. 12; Dora Piguët-Panayotova, *op. cit.*, p. 233, nota 15 (*Tetraevangelul* țarului Ioan Alexandru, veșmântul lui Constantin); Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 5.1. Oxford College Libraries, Text, Stuttgart, 1997, p. 34; *ibidem*, Band 5.2. Oxford College Libraries, Tafeln, Stuttgart, 1997, p. 44, planșele 102 și 103 (*Liturghier*, Mănăstirea Sfântul Varlaam de la Meteore, inițiale).

³⁸ Tania Velmans, *op. cit.*, planșa LX, fig. 54 (veșmântul marelui primicer Ioan).

³⁹ N. Economidis, *Greek Documents*, în volumul *Treasures of Mount Athos*, ediția a II-a, Salonic, 1997, p. 518, nr. 13.19 (veșmântul Theodorei, soția lui Alexios al III-lea Mare Comen).

⁴⁰ Ch. Bakirtzis, *Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine*, în **BS**, 21, 1980, p. 148–149 și nota 5, fig. 18; D. Papanikola-Bakirtzi, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Atena, 1999, p. 126, 134, nr. 274.

⁴¹ Cyril Mango, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978, p. 33 și nota 158, p. 41 (mormântul Theodorei de Trapezunt); Anastasios K. Orlandos, *Oi metabuzantinoi naoi thj Parou*, în „Arceown”, 9, 1961,

p. 120–121 și fig. 3–4; p. 190 și fig. 120 (pietre de mormânt); Tania Velmans, *op. cit.*, p. 137 și planșa LXII, fig. 58 (Târnovo, resturile unui gisant); André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976, p. 149, nr. 155, și planșa CXXXI (Porta Panaghia, Epir, capitel de coloană); Anastasios K. Orlandos, *H Parhgorhtissa thj Arthj*, Atena, 1963, p. 97–101 și fig. 106–108 (Mănăstirea Parigoritissa, Arta, Epir, arc); Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planșa 20, fig. 4 (Mistra, placă de deasupra unei fântâni, în apropierea Mitropoliei); N. J. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, în **BCH**, XLIV, 1920, p. 187–191 (fragmente dintr-o placă de piatră încastrată pe fațada de nord a unei biserici din Thessalia); *ibidem*, p. 191, 208–209 (placă de piatră încastrată pe fațada unei biserici din Thessalia); Anastasios K. Orlandos, *Newtera eurhmata eij thn monhn Dafniou*, în „Arceown”, 8, 1955–1956, p. 95 și fig. 26 (placă = *omphalos*); R. Traquair, *The Churches of Western Mani*, în **ABSA**, XV, 1908–1909, planșa (deasupra unei ferestre a bisericii din Kardamyle); Milan Kašanin, *op. cit.*, p. 105 (biserica Mănăstirii Dečani, absida altarului); Mirjana Ćorović-Ljubinković, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965, p. 66–70 și planșa XIV; *Trésors médiévaux de la République de Macédoine, Paris, Musée National du Moyen Âge, Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999*, Paris, 1999, p. 100–101, nr. 38 (biserica Sfântul Nicolae din Varoš, regiunea Prilep, ușile împărătești); Mirjana

monede⁴³, ștanțat pe copertele din piele ale unor cărți⁴⁴ sau brodat⁴⁵, folosit de bizantini, dar și de bulgari, de sârbi, de români⁴⁶ și, mai târziu, de ruși, vulturul cu două capete a devenit simbolul puterii suverane prin excelență⁴⁷.

Ćorović-Ljubinković, *op. cit.*, p. 70 și planșa XV (biserica Mănăstirii Treskavac, lângă Prilep, secolele al XV-lea – al XVI-lea, ușile împărătești); *ibidem*, p. 71 și planșa XVII (biserica din Rankovce, secolele al XVI-lea – al XVII-lea, ușile împărătești); *ibidem*, p. 25–26 și planșa II, g, d; IV, a, b (biserica Sfântul Dimitrie din Peć, secolul al XIV-lea, arhitravă).

⁴² Dragomir Todorović, *Полијелеј у Марковом манастиру*, în „Зорграф”, 9, 1978, p. 28–36 și fig. 10–12 (Mănăstirea Markov, lângă Skoplje, candelabru); Gabriel Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919, p. 26, fig. 11; Smiljka Gabelić, *op. cit.*, p. 31–32 și fig. 2 (Mănăstirea Lesnovo, fragment dintr-un candelabru); Marvin C. Ross, *Émaux*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 405–406, nr. 478 (casetă de aur emailat a Tamarei, fiica lui Nichefor, despotul Epirului); Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, p. 275, nr. 255 c (capitolul *Jugoslawien*, alcătuit de Svetozar Radojčić); Desanka Milošević, *Hakum od XII do XV veka iz zbirke Narodnog Muzeja*, Belgrad, 1990, p. 89, nr. 95 (inelul Theoderei, mama țarului Dušan); *ibidem*, p. 28, 78–80, nr. 77 (inel, secolul al XIV-lea); A. A. Vasiliev, *The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato*, în **DOP**, V, 1950, p. 33–34; André Xyngopoulos, *Icônes portatives*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 240, nr. 171; Wolfgang Fritz Volbach, Jacqueline Lafontaine-Dosogne, *op. cit.*, p. 181, nr. XIII (capitolul *Ikonenmalerei*, alcătuit de W. F. Volbach); Maria Theocharis, *Yhfidwt¼ e, kën toà `Ag...oà Dhmhtr...ou ka` ¹ çneÛresij tîn leiy£nwn toà ;g...ou e.,j 'Ital...an*, în „Praktik£ Akadh...aj Aqhnèn”, 53, 1978, p. 508–536 (icoana Sfântului Dimitrie de la Sassoferrato); André Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Âge*, Veneția, 1975, p. 41, nr. 15, și planșa 38 („Sur le nimbe de Marie, dans trois médaillons, les symboles des évangélistes: un ange, un lion et, à la place de l'aigle habituel, un aigle bicéphale”); *Trésors médiévaux de la République de Macédoine*, p. 80–81, nr. 28 (Muzeul din Skoplje, icoană atribuită Irinei de Monferrat, soția lui Andronic al II-lea Paleolog; în medalion, pe aureola Maicii Domnului).

⁴³ Tommaso Bertelè, *Numismatique byzantine*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morisson, Wetteren, 1978, planșa XI, nr. 172; Nicolas Mouchmov, *Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines, Sofia, Septembre 1934*, Sofia, 1936, p. 298–301; Otto Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, ediția a II-a, Braunschweig, 1974, p. 177–178, nr. 29; S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 186, nr. 9; p. 206, nr. 4; *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 85–86; Giuseppe Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, p. 264–265.

⁴⁴ Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I. Oxford Bodleian Library, Stuttgart, 1977, p. 97, 238, planșa 366; Hugo Buchtal, Hans Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks, 1978, p. 6–7, 112–113, nr. 8, și fig. C (*Tetraevanghel*, Oxford, Barocci 31); Irmgard Hutter, *op. cit.*, p. 99, 243, planșa 381; *ibidem*, p. 72, 208, planșa 287.

În acest context, este demn de semnalat că, în principatul de Theodoro, vulturul bicefal a fost utilizat și de bunicul doamnei Maria, Alexios⁴⁸ (**Fig. 136, 189**) și firește că nu pot fi întâmplătoare sau lipsite de semnificație reprezentările pajurii imperiale pe obiecte din ceramică descoperite în Crimeea⁴⁹ (**Fig. 190**).

Ca și pasărea cu două capete, monograma Paleologilor – și ea încărcată de semnificații diferite, inclusiv una premonitoare, dar asupra căroră nu ne oprim aici – este des întâlnită în lumea bizantină, fie pictată sau desenată în manuscrise⁵⁰, fie reprezentată pe ceramică⁵¹ sau pe vase de marmură⁵², fie sculptată în piatră⁵³, fie profilată din cărămizi colorate, încastrate în zidurile

⁴⁵ Pauline Johnstone, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967, p. 100; M. Theocharis, *Church Gold Embroideries*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988, p. 192–193 și 206, fig. 9; *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Edited by David Buckton, Londra, 1994, p. 211 (epitrahilul de la Patmos).

⁴⁶ Dumitru Nastase, „Necunoscutele” ale izvoarelor istoriei românești, în **AIIX**, XXX, 1993, p. 489 și notele 40, 41.

⁴⁷ I. Dujčev, *L'héritage byzantin chez les slaves*, în **EH**, II, 1965, p. 142–143.

⁴⁸ N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 26, fig. 8; p. 34, fig. 10.

⁴⁹ A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, p. 216, nr. 142, și planșa XXXIV, fig. 142.

⁵⁰ Erich Lamberg, *op. cit.*, p. 567 și fig. 512; Sot. N. Kadas, *Tę shmeiēmata tın ceirogrffwn tAj Jer©j Meg...sthj MonAj Batopaid...ou*, Muntele Athos, 2000, p. 23, nr. 128, și nota 51 (Cod. Vatop. 128); Georgios Pachymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, 1, Bonn, 1835, p. 688; idem, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984, p. 666–667. Pentru comparație, v. o monogramă asemănătoare pe monede: G. Schlumberger, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique”, 17e année, XXXI, 1876, 1, p. 308, nr. 20–21, și planșa VI, fig. 16–17; Giuseppe Lunardi, *op. cit.*, p. 149–151. V. și *supra*, *Rudenii bizantine ale doamnei Maria*.

⁵¹ D. Talbot Rice, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930, p. 74, 77–78, nr. 15–16, și fig. 6 (15, 16); W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, ediția a II-a, Berlin–Leipzig, 1930, p. 208, nr. 6357, și planșa 24; R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939, p. 145, fig. 195 (16).

⁵² Ch. Bakirtzis, *Buzantinî tzoukalolġghna*, Salonic, 1984, p. 169 (Mănăstirea Vlatades, Salonic).

⁵³ Cyril Mango, *The Monument and Its History*, p. 9 și 41, nota 20; Peter Schreiner, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche*, în **DOP**, 25, 1971, p. 238 (pe partea stângă, spre vest, a unui mormânt din biserica Pammakaristos – Fethiye Camii – din Istanbul); Nezih Firatlı, Andrée N. Rollas, *Les nouvelles trouvailles de Topkapi Saray*, în „Istanbul Arkeoloji Müzelevi Vİllġġi”, 11–12, 1964, p. 205, nota 4, și planșa XXVII/3 (capitel de coloană); Gustave Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914, p. 508–509, nr. 709; Theodoros Makridis, *op. cit.*, p. 335–336 și fig. 7; André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 137, nr. 137, și planșa CXII; Øystein

unor construcții⁵⁴, fie gravată în metal⁵⁵ sau reprezentată pe monede⁵⁶.

În Crimeea, ea a fost descoperită la Caffa, la Chersones și la Cembalo, sub formă de grafite pe vase de ceramică⁵⁷ (**Fig. 191**).

*

Gisant sau efigie, acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina este o expresie a concepției medievale despre eternitatea instituției monarhice⁵⁸. Arcada care încadrează capul doamnei Maria și care

Hjort, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979, p. 132, fig. 68 (la Muzeul Arheologic din Istanbul, nr. inv. 709); Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899, p. 146, nr. XLII (monograma lui Manuel Cantacuzino despot Paleolog de la Mistra, copiată de Fourmont); Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 246–247, nr. 1, și planșa 58 a; *ibidem*, p. 247, nr. 2, și planșa 58 b; André Grabar, *op. cit.*, II, p. 137, nr. 138; Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, p. 11, nr. 35, și planșa V, fig. 35; Ser. Haritonidis, *Arcaiothtej kai mnhmeia nhswn Aigaiou*, I, în „ArcaioiogikŌn Delt...on”, 16, 1960, p.

236–237 și planșa 208 e (monograma lui Manuel Paleologul de la Mytilene); *ibidem*, II, în „ArcaioiogikŌn Delt...on”, 18, 1963, p. 265 și planșa 305 a (monograma lui Dimitrie Paleologul); A. Conze, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860, p. 37 (și nota 2), 82, 108 și planșele aferente; F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusii*, în **ABSA**, XV, 1908–1909, p. 258 și fig. 9, p. 262–269 și fig. 13; Michel Balard, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978, planșa III b; Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 271–276, nr. 30–31, și planșele 76 b și 77; Anthony Luttrell, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în **DOP**, 40, 1986, p. 109–110 (Gattilusio); Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 270–271, nr. 29, și planșa 76 a (cioplită în peretele de piatră al unei grote).

⁵⁴ Catherine Asdracha, Ch. Bakirtzis, *op. cit.*, p. 247–248, nr. 3, și planșa 59 a; *ibidem*, p. 248–249, nr. 4, și planșa 59 b; *ibidem*, p. 249, nr. 5–6, și planșa 60 b.

⁵⁵ Vitalien Laurent, *Monogrammes byzantines pour un hommage*, în „Epethr`j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973, p. 329–333 și fig. 2 (inelul Annei Paleologhina); Louis Bréhier, *op. cit.*, p. 93 și planșa LXXI; Hans R. Hahnloser, Susanne Brugger-Koch, *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.–15. Jahrhunderts*, Berlin, 1985, p. 203, nr. 406, și planșa 341; K. Loverdou-Tsigarida, *Entries*, în volumul *Treasures of Mount Athos*, p. 334–335, nr. 9.14; eadem, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi*, II, p. 475–477 și fig. 423 (cupa despotului Manuel Cantacuzino Paleolog); Berta Segall, *op. cit.*, p. 168, nr. 263, și planșa 50, fig. 263 (inel de damă, secolul al XIII-lea).

⁵⁶ J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, planșa LIX, nr. 15; Tommaso Bertelè, *op. cit.*, planșa XI, nr. 159–160, 170; planșa XII, nr. 190–191; planșa XVI, nr. 31–32; S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 38, nr. 6; p. 56, nr. 31; p. 98, nr. 50; p. 100, nr. 53; p. 152, nr. 3; p. 182, nr. 3; p. 188, nr. 12; p. 194, nr. 6; p. 226, nr. 34, și suplimentele 7, 12; *Catalogue of the Byzantine Coins...*, V. I, p. 92–94.

⁵⁷ A. L. Jakobson, *op. cit.*, p. 117, fig. 81, nr. 31; V. L. Myts, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Kiev, 2005, p. 293, nr. 8, și p. 299, fig. 3.3, 3.7.

⁵⁸ Pentru toate acestea, v. *supra*, *Mormântul de la Putna și acoperământul său*.

exprimă, în chip vădit, ideea de maiestate, este împodobită cu un decor vegetal, întrerupt, din loc în loc, de câte un medalion – opt în total – conținând diverse însemne (**Fig. 167**). Specialiștii români care s-au ocupat de acoperământul doamnei Maria au scris: „Capul e încadrat de un arc trilobat, în acoladă, sprijinit pe două mănunchiuri de câte trei colonete. Pe arc, împletituri terminate cu semipalmete și, în medalioane, svastica”⁵⁹, sau: „În interiorul arcadei, împletituri cu semipalmete alternează cu cercuri închizând crucea gamată și o monogramă cu litere grecești (Asanina Paleolog)”⁶⁰, sau: „În interiorul arcadei, împletituri formând romburi și vrejuri cu semipalmete, alternând cu cercuri în care se află motive geometrice simple”⁶¹, sau: „Deasupra colonetelor (în arcadă), monogramele «Asanina» și «Paleolog»”⁶².

De fapt, în medalioanele cu pricina nu apare monograma „Asanina Paleolog” (din simplul motiv că o atare monogramă nu există), nici monogramele „Asanina” și „Paleolog”, iar însemnele respective nu sunt „motive geometrice simple”. De la stânga spre dreapta, medalioanele conțin: monograma Paleologilor (identică aceleia din colțul din stânga jos al acoperământului), zvastica, un motiv asemănător unui grilaj, un alt motiv, constând din două semne ca două litere C adosate, apoi din nou zvastica, grilajul, motivul cu literele C și monograma Paleologilor inversată (așa-zis „retrogradă”). Este evident că în aranjarea medalioanelor s-a urmărit o ordine care trebuie să fi avut o anume semnificație. Succesiunea însemnelor ne obligă să acceptăm că, deasupra capului răposatei doamne, ar fi trebuit să se mai afle un medalion cu monograma Paleologilor, însă compoziția n-a mai îngăduit reprezentarea completă a vârfului arcadei.

Monograma inversată a Paleologilor nu constituie o inovație a meșterilor care au brodat acoperământul doamnei Maria și nici nu poate fi socotită o greșală de execuție a acestora. Ea apare, în exact aceeași formă, pe monede din chiar vremea în care Paleologii erau împărați ai Bizanțului⁶³ (**Fig. 192**).

În două dintre cele opt medalioane de pe arcadă, dar și pe gulerul veșmântului doamnei răposate, este reprezentată zvastica (**Fig. 193**).

⁵⁹ *Repertoriul...*, p. 290, nr. 84.

⁶⁰ Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, p. 16, nr. 4; Cristian Moisescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *op. cit.*, p. 41, nr. 4.

⁶¹ Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, p. 31, nr. 12.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 242, nr. 13; *Catalogue of the Byzantine Coins...*, V. I, p. 93 („...sometimes, especially in the late fourteenth century, the whole monogram is reversed from right to left”).

Semnificația primară a acestui însemn nu ne interesează aici⁶⁴. Simplă, ca pe acoperământul de la Putna, sau ceva mai elaborată, zvastica este întâlnită în sculpturi⁶⁵ sau pe broderii liturgice din lumea bizantină⁶⁶ (**Fig. 194**) și chiar pe un giulgiu descoperit într-unul din mormintele domnești de la Curtea de Argeș⁶⁷. Interesant este că, descriind acoperământul de mormânt al Mariei Asanina Paleologhina, I. D. Ștefănescu a notat – fără a da, din păcate, vreo explicație suplimentară – că pe gulerul veșmântului doamnei apare „monograma Paleologilor”, înțelegând, prin aceasta, zvastica⁶⁸.

În ceea ce privește așa-numitul motiv al grilajului (**Fig. 195**) („latice patter”), el a fost descris în mai multe feluri. În limba franceză: „bâtons parallèles”⁶⁹. În limba engleză: „four interlaced bands”⁷⁰, sau „four crossed bars”⁷¹, sau „square formed of four interlaced bands ornamented with pellets”⁷², sau „large composite cross”⁷³, sau „four bars crossing each other at right angles”⁷⁴, sau „interlaced double cross”⁷⁵, sau „a square formed from four bars [...] tied together at the ends”⁷⁶. Iar în limba germană (în care motivul a fost

⁶⁴ Ne mărginim doar la precizarea că zvastica nu este întru totul echivalentă crucii gamate. V. toate explicațiile la René Guénon, *Simbolismul crucii*, traducere de Daniel Hoblea, Oradea, 2003, p. 107, nota 2; idem, *Litera G și swastika*, în idem, *Simboluri ale științei sacre*, traducere din franceză de Marcel Tolcea și Sorina Șerbănescu, control științific al traducerii de Anca Manolescu, București, 1997, p. 125, nota 9. Pentru semnificația zvasticii, v. idem, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian, Florin Mihăescu, București, 1994, p. 20–21 și nota 13; idem, *Simbolismul crucii*, p. 106–109; idem, *Litera G și swastika*, p. 119, 123–126.

⁶⁵ W. F. Volbach, *Mittelalterliche Bildwerke...*, p. 5, nr. 5; Robert Ousterhout, *op. cit.*, p. 43, nota 22.

⁶⁶ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 38–42, planșa LXXX, 3 b, 4; planșa LXXXIV, 2; planșa CXXI, 2; Maria Theocharis, *Crusokentmata*, în volumul *Mon^{3/4} Stauronik»ta. `Istor...a, e., kŌnej, crusokentmata*, Atena, 1974, p. 148–149, nr. 2, și planșa 60.

⁶⁷ Pavel Chihaia, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeșului*, în idem, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 211 și nota 7.

⁶⁸ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 505.

⁶⁹ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 80.

⁷⁰ Hugo Goodacre, F.R.N.S., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, III, Londra, 1933, p. 312, nr. 3.

⁷¹ Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, în *DOP*, 22, 1968, p. 181; Hugo Buchtal, Hans Belting, *op. cit.*, p. 117, nr. 11.

⁷² Michael F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261)*, Washington, D. C., 1969, p. 244.

⁷³ S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 222, nr. 28.

⁷⁴ Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 94.

⁷⁵ David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O’Hara, *Byzantine Coins and Their Values*, ediția a II-a, Londra, 1987, p. 422, nr. 2114.

⁷⁶ *Catalogue of the Byzantine Coins...*, V. I, p. 91.

numit „Doppelhasten”⁷⁷): „4 gekreuzten Balken bestehenden Symbolen”⁷⁸, sau „diagonal sich kreuzenden Doppelhasten”⁷⁹, sau „perlenbesetzte gekreuzte Balken”⁸⁰. Aceste exemple arată că însemnul de pe acoperământul doamnei Maria este foarte greu de descris. Din acest motiv, unii autori s-au mulțumit să-l numească „signum” sau „rare signum” și, pentru a evita descrierea în cuvinte, l-au reproduș sub formă de desen⁸¹. Pentru mai multă precizie, trebuie spus că barele care formează așa-zisul grilaj – împodobite uneori cu mici bumbișori sau perle – nu sunt unite la capete, ci se suprapun, intersectându-se (**Fig. 196, 197**). Motivul apare pentru prima oară pe monedele de la Niceea ale lui Ioan al III-lea Ducas Vatatzes⁸² (**Fig. 198**), apoi și pe o monedă a împăratului Andronic al II-lea⁸³ (**Fig. 199**). Sunt cunoscute și reprezentări ale sale pe obiecte de ceramică⁸⁴. Se poate spune că Paleologii au uzurpat acest însemn – care aparținea împăraților de la Niceea – tot la fel cum le uzurpaseră și tronul.

Greu de denumit și de descris a fost și următorul însemn, care pare alcătuit din două litere C ale alfabetului latin, adosate (**Fig. 200**). „Losange ouvert”, pentru unii⁸⁵, „deux lettres en forme de B [sic !] affrontées”, pentru

⁷⁷ Urs Peschlow, *Mermerkule – ein spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel*, în volumul *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Amsterdam, 1995, p. 94.

⁷⁸ Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916, col. 26, nr. 29.

⁷⁹ Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.

⁸⁰ Werner Seibt, *Monogramm*, în *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999, col. 612.

⁸¹ *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. IV. Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, by Michael F. Hendy, Part 2. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261), Washington, D. C., 1999, p. 602, 603.

⁸² Hugo Buchta, *op. cit.*, p. 95; J. Sabatier, *op. cit.*, II, planșa LXIV, nr. 11–12 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Tommaso Bertelè, *op. cit.*, planșa VI, nr. 76 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Hugo Goodacre, *op. cit.*, III, p. 312, nr. 3 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); Michael F. Hendy, *op. cit.*, p. 244, 424, și planșa 34.1, 2 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); David R. Sear, Simon Bendall, Michael Dennis O’Hara, *op. cit.*, p. 422, nr. 2114 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); *Catalogue of the Byzantine Coins...*, IV. 2, p. 602–603 (Ioan al III-lea Ducas Vatatzes); *ibidem*, V. I, p. 91–92.

⁸³ S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 222, nr. 28.

⁸⁴ D. Talbot Rice, *op. cit.*, p. 70 și fig. 5.12; idem, *Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks*, în **DOP**, 20, 1966, p. 209–210 și planșa 2 a (reluat în idem, *Byzantine Art and Its Influences. Collected Studies*, Londra, 1973, nr. XIII); Eckhard Unger, *op. cit.*, col. 46, nr. 57, și planșa 34.

⁸⁵ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 80.

alții⁸⁶, el se regăsește în Bizanț și apoi în Serbia, pictat în frescă⁸⁷, dar și sculptat în piatră sau gravat în metal. A fost descoperit atât la Mistra⁸⁸ (**Fig. 201**), cât și la Istanbul, pe un sarcofag din biserica mănăstirii lui Lips – azi, Fenari-Isa –, sarcofag atribuit, cu probabilitate, împărătesei Theodora⁸⁹ (**Fig. 202**). Dar cu totul excepțională ca importanță pentru cercetarea de față este reprezentarea însemnului pe două inele ai căror posesori, identificați după numele gravate pe ele, au fost chiar ultimul împărat al Bizanțului, Constantin al XI-lea Paleologul, și soția sa, Theodora⁹⁰ (**Fig. 203, 204**).

Studierea acoperământului de mormânt de la Putna ca piesă în sine, fără comparații cu alte opere de artă provenind din lumea bizantină sau postbizantină a făcut ca însemnele cuprinse în medalioanele de pe arcadă să fie socotite elemente de decor, independente unul de celălalt. Numai că, așa cum simbolurile din colțurile broderiei (monogramele și vulturul bicefal) apar adeseori împreună, câte două sau chiar toate trei laolaltă, tot la fel și însemnele de pe arcadă se regăsesc asociate unele cu celelalte.

De pildă, în biserica Mănăstirii Bogorodica Ljeviška de la Prizren, soclul edificiului este împodobit cu picturi în frescă reprezentând vulturi bicefali și motivul grilajului⁹¹. În fresca Mănăstirii Dečani, veșmântul unui

⁸⁶ L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982, p. 204, nr. 13.

⁸⁷ Pavle Mijović, *Dečani*, Belgrad, 1963, planșa 45; Neil K. Moran, *Музички гестови у византијском сликарству позног средњег века*, în „Зорграф”, 14, 1983, p. 54, planșa 6; Gordana Babić, *Богородичин Акатист*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана*, p. 156 și planșa 11 (biserica Mănăstirii Dečani; poala unei icoane a Maicii Domnului din Imnul Acatist, condacul 20).

⁸⁸ Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, planșa 52, fig. 9.

⁸⁹ Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, în **DOP**, 18, 1964, p. 269 și planșa 68 B; Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181; André Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, p. 127–129, nr. 128–129, și planșa CIV; Hugo Buchta, *op. cit.*, p. 95; Nezhir Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, p. 194, nr. 418, și planșele 418 și 418 D.

⁹⁰ Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, în **BNJ**, XVII, 1939–1943, p. 197, nr. 28; idem, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, p. 58, nr. 36, și planșa V, nr. 36; Marvin C. Ross, *Ouvrages en or*, în volumul *L'art byzantin, art européen*, p. 385, nr. 454 (inelul conținând numele Theodora); *ibidem*, p. 386, nr. 455; L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, p. 204, nr. 13 (inelul conținând numele Constantin și Theodora).

⁹¹ Gojko Subotić, *Spätbyzantinische Kunst*, p. 51–52 și fig. 28; Branislav Todić, *Serbian Medieval Painting*, p. 47, fig. 16.

bolnav vindecat de Sfântul Apostol Petru este decorat cu motivul grilajului și cu motivul celor doi C⁹².

Pe pagina unui manuscris de secol al XIV-lea, de la Mănăstirea Kamariotissa, două medalioane roșii, conținând monograma Paleologilor din aur, sunt legate între ele printr-un mic medalion albastru, cuprinzând motivul grilajului din aur. Ceva mai jos, pe aceeași pagină, alte opt medalioane, în culorile albastru și roșu, dispuse pe două rânduri, închid același motiv, pictat de asemenea cu aur⁹³. Manuscrisul de la Kamariotissa nu constituie un exemplu unic. În biblioteca de la Vatican se păstrează un *Tetraevanghel* (Vat. gr. 1158) pe care Carlotta de Lusignan, regina Ciprului, descendentă prin femei a Paleologilor, l-a dăruit papei Inocențiu al VIII-lea. Pe filele 5^v și 6, în două medalioane integrate decorului paginii, este pictată monograma Paleologilor (**Fig. 205**), iar pe filele 4^v și 5, în medalioane identice – motivul grilajului (**Fig. 206**). Pe temeiul alăturării celor două însemne, s-a presupus că manuscrisul ar fi aparținut cândva Theodoriei Raoulina, o nepoată a împăratului Mihail al VIII-lea⁹⁴.

Sculptate în medalioane, monograma Paleologilor și motivul grilajului apar pe două piese descoperite la Istanbul: un fragment de *ciborium* (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771)⁹⁵ (**Fig. 207**) și un decor de piatră scos la lumină din resturile palatului bizantin de la Mermerkule⁹⁶. Cercetările efectuate la Mistra la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea au dus la descoperirea, în ruinele unui mic paraclis aflat în cuprinsul Mănăstirii Pantanassa, a două fragmente de plăci de marmură, pe care monograma Paleologilor și grilajul, de dimensiuni mici, sunt sculptate în jurul unui medalion conținând o mare monogramă a Cantacuzinilor⁹⁷ (**Fig. 208, 209**). În

⁹² Aleksandra Davidov Temerinski, *Циклус дела Апостолских*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана*, p. 169 și planșa 4.

⁹³ Akyllas Millas, *H Calkh twv Prigkponhswv*, Atena, 1984, p. 32.

⁹⁴ Giovanni Mercati, *Opere minori*, II, Vatican, 1937, p. 480–481; J. Darrouzès, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, în **REB**, 15, 1957, p. 156, nr. 116; Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 62–63 și planșa XXIV; idem, *Die Auftraggeber...*, p. 167–168 și planșa LXX, fig. 8–9; Hugo Buchtal, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, în **JÖB**, 21, 1972, p. 50–51; idem, Hans Belting, *op. cit.*, p. 6, 116–117, nr. 11, și planșele 18–19. Bibliografia pentru acest manuscris: Paul Canart, Vittorio Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1970, p. 547; Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript...*, p. 95; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.

⁹⁵ Eckhard Unger, *op. cit.*, col. 26–28, nr. 29, și planșa 15; Theodoros Makridis, *op. cit.*, p. 335–336 și fig. 8; Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 95; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94 și foto 4.

⁹⁶ Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 93–94 și foto 3.

⁹⁷ Konst. Zisiou, *Mustra epigrafai*, Atena, 1891, p. 453, nr. 19; Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, p. 141–142, nr. XXXVIII; idem, *Monuments byzantins de Mistra*, planșa 58, fig. 15; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94–95 și planșa 2.

sfârșit, de pe locul vechiului hipodrom din Salonic provine un capitel de coloană care conține, pe trei dintre cele patru fețe ale sale, monograma Paleologilor în medalion, motivul grilajului în medalion și vulturul bicefal⁹⁸ (**Fig. 210**).

Este cunoscută, apoi, o reprezentare a monogramei Paleologilor și a grilajului pe o monedă a lui Manuel al II-lea Paleologul, emisă în vremea cât a fost despot al Salonicului (1369–1387). Interesantă este, în acest caz, înfățișarea inversată a monogramei Paleologilor⁹⁹ (**Fig. 211**).

În fine, se poate da și un exemplu de reprezentare brodată a însemnelor avute aici în vedere. Monograma Paleologilor și grilajul figurează, în trei medalioane, pe cotorul brodat al unui manuscris bizantin din biblioteca palatului Escorial (Escorial, Libr. gr. X, IV. 17)¹⁰⁰ (**Fig. 212**).

Poate că în unele dintre cazurile menționate, însemnele care fac obiectul acestei investigații n-au mai avut decât un rol pur decorativ, fiind golite de semnificațiile lor profunde. Dar frecvența cu care aceste simboluri apar – singure sau însoțite de alte însemne – pe obiecte diferite, lucrate în tehnici diferite, în colțuri diferite ale lumii bizantine ne obligă să le considerăm ceva mai mult decât simple ornamente. Să ne amintim, pentru comparație, că unele piese de broderie, analizate de Gabriel Millet în clasică sa lucrare, sunt împodobite cu un motiv care, la origine, a fost un vultur bicefal. Savantul francez remarca, referindu-se la unul dintre meșterii brodeuri, că acesta „ne retient que l’aigle, pour en faire un motif banal, répété sans fin”¹⁰¹. Transformarea vulturului bicefal într-un „motif banal” nu implică, însă, și pierderea întregii încărcături simbolice a pajurii imperiale. La fel stau lucrurile și în privința semnificației însemnelor de pe acoperământul de mormânt de la Putna.

Din exemplele citate se vede că motivul grilajului apare fie singur, fie – de cele mai multe ori – împreună cu monograma Paleologilor. Asocierea celor două însemne i-a determinat pe unii cercetători să vadă în grilaj o emblemă a acestei familii. „Da es mit gesicherten Paläologen-Monogrammen kombiniert ist, kann seine dynastische Bedeutung kaum zweifelhaft sein”¹⁰², scria, de pildă, Hans Belting, analizând manuscrisul Carlotei de Lusignan. „Unfortunately, the symbolic devices consisting of four crossed bars, which are found in the corresponding places on fols. 4^v and 5, have so far defied interpretation; but it can hardly be doubted that they belong to the realm of Palaeologan dynastic

⁹⁸ Petros N. Papageorgiu, *op. cit.*, p. 26, nr. 103, și planșa VI, fig. 43.

⁹⁹ S. Bendall, P. J. Donald, *op. cit.*, p. 254, nr. 1.

¹⁰⁰ Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 94–98 și planșa XXX, fig. 14; Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 94.

¹⁰¹ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰² Hans Belting, *Das illuminierte Buch...*, p. 63; idem, *Die Auftraggeber...*, p. 168–169.

heraldry”¹⁰³, sublinia autorul amintit, cercetând din nou, împreună cu Hugo Buchtal, același manuscris bizantin.

O analiză de dată mai recentă a pus în legătură grilajul nu numai cu familia Paleologilor, ci și cu aceea a Cantacuzinilor. Remarcând că cele mai multe dintre persoanele care au folosit grilajul aparțineau, în același timp, și familiei Paleolog și familiei Cantacuzino, Urs Peschlow a conchis: „das Doppelhasten-Zeichen ein Signet der Kantakuzenen gewesen ist”¹⁰⁴.

În ceea ce privește motivul celor doi C, el a fost socotit de la început și în chip unanim o emblemă doar a Paleologilor, identificată ca atare mai ales prin inelele imperiale amintite¹⁰⁵. Până în acest moment, nu s-a exprimat vreun punct de vedere contrar.

Forma neobișnuită a grilajului și a motivului celor doi C, care nu are nimic de-a face nici cu heraldica apuseană, nici cu tehnica monogramelor bizantine, i-a făcut pe cercetători să caute explicații pentru semnificația primară a respectivelor însemne. Cea mai cunoscută opinie este cea a lui Gary Vikan, formulată într-o recenzie la o lucrare a lui Hugo Buchtal și Hans Belting. Pornind de la motivul grilajului din manuscrisul reginei Carlotta, privit în comparație cu însemnele de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina, la care a adăugat și un al patrulea însemn – floarea cu mai multe petale, adesea reprezentată pe monedele paleologe –, Gary Vikan scria: „Morphologically and symbolically, all four emblems may be understood as derivations from a single eschatological image based on the vision of Ezekiel and the Apocalypse of Saint John”¹⁰⁶. Astfel, motivul celor doi C ar putea fi omniprezentul ALPHA și OMEGA, floarea cu multe petale – roțile care susțin tetramorfii, zvastica – imaginea abstractă a roților care se învârtesc în jurul tronului Celui Atotputernic, în timp ce motivul grilajului ar putea să fie o transpunere stilizată a tetramorfilor înșiși¹⁰⁷. Dacă însemnele de pe acoperământul de la Putna își vor fi având cu adevărat originea îndepărtată și explicația în viziunile lui Iezechiel și în *Apocalipsa* Sfântului Ioan este greu de

¹⁰³ Hugo Buchtal, Hans Belting, *op. cit.*, p. 117, nr. 11.

¹⁰⁴ Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 96.

¹⁰⁵ Manolis Hadzidakis, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, p. 197, nr. 28; idem, *Autres bijoux byzantins*, p. 58, nr. 36; Marvin C. Ross, *op. cit.*, p. 385, nr. 454; Theodore Macridy, Arthur H. S. Megaw, Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 269; L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, p. 204, nr. 13; Nezhir Firatli, *op. cit.*, p. 194, nr. 418.

¹⁰⁶ Gary Vikan, Recenzie la H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI), Washington, D. C., 1978, pp. XXIV + 124; 3 color and 92 black-and-white pls., în „The Art Bulletin”, LXIII, 1981, 2, p. 326.

¹⁰⁷ *Ibidem*. Pentru tetramorf, v. și *Lexikon der christlichen Ikonographie*, IV, Allgemeine Ikonographie, Roma–Freiburg–Basel–Viena, 1972, col. 292–296.

spus și, oricum, nu acesta este lucrul relevant pentru cercetarea întreprinsă aici. Important este ceea ce chiar autorul american a ținut să sublinieze: „my interpretation serves only to reinforce the authors' theory that the monogram of the Vatican manuscript is **specifically imperial**”¹⁰⁸.

În legătură cu același motiv al grilajului, reprezentat pe monedele bizantine, s-a mai spus, citându-se din nou exemplul oferit de acoperământul Mariei Asanina Paleologhina: „It cannot be simply a Palaeologan badge, as one would be inclined to infer from the number of times it appears in association with the Palaeologan monogram, because it already appears on coins of John III Ducas Vatatzes. Yet its close association with imperial monograms shows it to have been in some form **a symbol of the state**”¹⁰⁹.

În vocea *Monogramm* din *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, Werner Seibt s-a oprit, cum era firesc, și asupra broderiei de la Putna, considerând motivul grilajului „**ein monogrammatische Herrschaftzeichen**”¹¹⁰.

Acoperământul de mormânt al doamnei Moldovei a fost adeseori folosit drept cheie pentru descifrarea secretelor unor monumente și odoare bizantine. Astfel, cu ajutorul monogramelor figurate pe broderia funerară de la Putna, Paul A. Underwood a citit unele monograme din fresca în bună parte distrusă a Mănăstirii Chora (Kariye Djami), identificând, apoi, personaje pictate și locul lor de înhumare¹¹¹.

Încercând să explice prezența și semnificația unor însemne descoperite în vechea mănăstire constantinopolitană a lui Lips (Fenari-Isa Camii), cercetătorii americani care au studiat monumentul au utilizat acoperitoarea de mormânt a doamnei lui Ștefan cel Mare ca termen de comparație. Ei au respins vechea părere a lui Gabriel Millet despre rostul pur și simplu ornamental al acestor simboluri și au formulat acest deziderat: „The heraldry of the Palaeologan period would merit a special investigation”¹¹².

¹⁰⁸ Gary Vikan, *op. cit.*, p. 326 (*subl. ns.*).

¹⁰⁹ *Catalogue of the Byzantine Coins...*, V. I, p. 91.

¹¹⁰ Werner Seibt, *op. cit.*, col. 612 (*subl. ns.*).

¹¹¹ Paul A. Underwood, *Notes...*, p. 219; *idem*, *The Kariye Djami*, I, p. 285.

¹¹² Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181. Îndemnul de a cerceta mai atent heraldica epocii paleologe este cu atât mai prețios, cu cât pentru alți specialiști știința heraldică este, în domeniul istoriei Bizanțului, lipsită de obiect: „Die histor. Spezialwissenschaft der Heraldik ist in Byzanz ohne Arbeit” – Johannes Karayannopoulos, Günter Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, Erster Halbband, Wiesbaden, 1982, p. 38. V., în această privință: Weyprecht Hugo Graf Rüdts von Collenberg, *Byzantinische Präheraldik des 10. und 11. Jahrhunderts ?*, în volumul *12. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974. Kongressbericht*, Band H, Stuttgart, 1978, p. 169–181; Dan Cernovodeanu, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est*

Cercetând un alt însemn caracteristic, așa-numitul motiv al inimii, în arhitectura și arta bizantină, Robert Ousterhout observa: „Other such devices appear in funerary art, manuscripts, and coins, but it is unclear whether these represent family emblems, eschatological symbols, or even mint marks”. Firește că, printre piesele date ca exemplu, s-a numărat și acoperământul doamnei Maria¹¹³.

La rândul său, interesat de însemnele descoperite la Mermerkule (Istanbul), Urs Peschlow și-a îndreptat atenția și asupra acoperământului funerar al doamnei Moldovei, pe care l-a descris, comentând simbolurile de la colțuri și de pe arcadă: „Das Grabtuch der Maria von Mangup zeigt an den Ecken der Rahmenbordüre Monogramme der Paläologen und der Asenaioi, auf der den Kopf rahmenden Arkade in kleinerer Form wiederum Paläologenmonogramm, Swastika, Doppelhasten und ein weiteres Zeichen, zwei miteinander verhakte Winkel. Bei den Zeichen im Bogen könnte es sich um Hinweise auf entferntere verwandtschaftliche Beziehungen handeln, die bisher aber offensichtlich noch nicht zu entschlüsseln sind”¹¹⁴.

Să zăbovim acum puțin asupra ipotezei deja amintite, formulată de același Urs Peschlow, cu privire la motivul grilajului. Dacă interpretarea sa se va dovedi corectă, prezența grilajului pe acoperământul de mormânt din tezaurul Putnei va trebui socotită ca simbolizând o înrudire a strămoșilor doamnei Maria cu Cantacuzinii¹¹⁵. Oricum, până în acest moment, nu există un caz cunoscut de asociere a motivului grilajului numai cu monograma Cantacuzinilor sau numai cu monograma vreunei alte familii bizantine

européen, în volumul *Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980*, Copenhagen, 1982, p. 339–358; idem, *Contribuțiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII și XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981, p. 237–256; idem, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982, p. 409–422; Alexis G. C. Savvides, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D...ptuca `Etaire...aj Buzantinîn ka` Metabuzantinîn Meletîn”, 6, 1994–1995, p. 71–77. Nu ne este cunoscută o lucrare mai recentă asupra acestui subiect controversat.

¹¹³ Robert Ousterhout, *op. cit.*, p. 43.

¹¹⁴ Urs Peschlow, *op. cit.*, p. 95.

¹¹⁵ În stadiul actual al cunoștințelor, două soluții ar putea fi avute în vedere: 1. înrudirea produsă prin căsătoria lui Ioan Cantacuzino (viitorul împărat Ioan al VI-lea) cu Irina Paleologhina Asanina; 2. înrudirea produsă prin căsătoria lui Mihail (Comnenos Tornikios) Asan Paleolog cu Irina (Comnena Cantacuzina Paleologhina Asanina) Synadena. Cf. Ivan Božilov, *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994), p. 307–310 (împărăteasa Irina), 314–317 (Mihail Asan și soția sa, Irina, între ale cărei nume se află și acela al Cantacuzinilor; posteritatea lor este necunoscută). Identitatea acestui Mihail pare a fi, însă, incertă, din cauza lecturii nesigure a unei inscripții – cf. Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968, p. 151.

însemnate (Asan, în cazul de față). În toate exemplele care ne stau la îndemână, grilajul este asociat în chip direct cu monograma Paleologilor. Este foarte probabil că această asociere constituie expresia unui șir de înrudiri, din diverse generații, care ar putea fi eventual detectate prin viitoare cercetări de genealogie și prosopografie.

În ceea ce privește acoperământul doamnei Maria, este de reținut că el conține monograma Asanilor (reprezentată o dată), pasărea bicefală, motivul grilajului și motivul celor doi C (reprezentate de câte două ori fiecare), monograma Paleologilor (reprezentată de trei ori) și zvastica (reprezentată de patru ori). În acest fel, el este **unica piesă până azi cunoscută care adună la un loc toate însemnele de putere ale ultimilor împărați bizantini**. Mesajul transmis de acestea trebuie înțeles la două niveluri. Însemnele din colțuri o identifică genealogic pe soția lui Ștefan cel Mare ca membră a familiilor Asan și Paleolog, din descendența împăratului Mihail al VIII-lea. Mesajul însemnelor de pe arcadă este mai subtil; prin aceste simboluri de putere, tipic imperiale, doamna Maria este legată strâns numai de familia care a cârmuit Imperiul Bizantin. La un sfert de secol după căderea împărăției creștine, ele trimit în chip evident la moștenirea Paleologilor.

În mod cu totul excepțional, **Mănăstirea Putna este singurul loc din lume care adăpostește, în acest moment, cele mai multe piese conținând simbolurile de putere imperială bizantină analizate până aici**. Pentru că însemnele de pe acoperământul Mariei Asanina Paleologhina se regăsesc și pe alte două broderii, de data aceasta, liturgice: pe o nebederniță și pe un epitrahil.

Nebedernița – fără dată și fără inscripție – s-a numărat printre acele odoare luate de la Putna în urmă cu mai multe decenii și care s-au întors acasă în anul 2003 (**Fig. 213**). Orest Tafrali a sesizat că bordura acestei broderii este alcătuită dintr-un „motif décoratif compliqué et curieux. Il est à remarquer que dans des médaillons se trouve répété le signe *de la swastica*”¹¹⁶. La rândul său, Petre Ș. Năsturel avea să constate: „Chenarul odăjdiei care folosește împletituri geometrice și florale și unde apare crucea încârligată o așează într-adevăr în domnia lui Ștefan cel Mare”¹¹⁷. Cam la aceeași vreme, Virgil Vătășianu atrăgea atenția că pe bordura nebederniței „ne întâmpină exact același motiv ornamental pe care l-am întâlnit pe arcada de pe cuvertura mormântului doamnei Maria”¹¹⁸. Aceeași remarcă a fost făcută și de I. D. Ștefănescu: „Cadrul marginal este împodobit, la rândul lui, cu un minunat chenar brodat, care folosește motivele arcadei, sub care apare doamna Maria pe acoperământul

¹¹⁶ O. Tafrali, *op. cit.*, p. 49, nr. 82 (*subl. a.*).

¹¹⁷ Petre Ș. Năsturel, *op. cit.*, II, p. 155, nr. 82.

¹¹⁸ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 923.

ei de mormânt de la Putna: crucea dublă, cu colțuri, închisă în cerc, frunzele de acant prinse pe vreji și volutele caracteristice ale acestui monument, alături de cifra Mariei. Aceasta constituie o adevărată marcă de atelier din vremea lui Ștefan cel Mare”¹¹⁹.

În anii '60 ai secolului al XX-lea, independent de ceea ce au scris cercetătorii români, echipa de istorici americani de la Dumbarton Oaks care a studiat mănăstirea lui Lips (Fenari-Isa Camii din Istanbul) a sesizat că unele dintre însemnele de pe acoperământul doamnei Maria apar și pe un epigonat din veacul al XV-lea, aflat la Putna¹²⁰ (**Fig. 214**).

În catalogul unei expoziții organizate la București, în 1999, limitându-și bibliografia la lucrările lui Orest Tafrali și Gabriel Millet și, prin urmare, ignorând tot ceea ce s-a scris ulterior despre simbolurile de putere de pe broderia funerară a Mariei Asanina Paleologhina, Anca Lăzărescu dădea nebederniței următoarea descriere: „Chenarul este decorat cu un vrej continuu și semipalmete, elemente caracteristice repertoriului decorativ din timpul lui Ștefan cel Mare, perpetuate în secolul al XVI-lea. Alături de acestea, apar două motive de excepție în broderia medievală românească, motive care se regăsesc **doar** pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, datat 1477, din colecția Mănăstirii Putna [...]. Este vorba de crucea gamată (zvastica), simbol al nemuririi sufletului și al regenerării perpetue, și de motivul numit de Gabriel Millet *losange ouvert*, rombul semnificând legătura dintre cer și pământ. Prin analogie cu acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, aerul poate fi plasat cronologic în jurul anului 1477”¹²¹. Cu alte cuvinte, motivele analizate aici ar apărea **pe două broderii**, anume pe acoperământul de mormânt și pe nebedernița de la Putna. Opinia aceasta avea să fie reluată, de autoarea menționată, și într-un articol publicat în 2004¹²².

În același an, Anca Lăzărescu pare să fi împărtășit, însă, concomitent, și un punct de vedere diferit, după cum lasă să se întrevadă descrierea făcută unui foarte cunoscut epitrahil din tezaurul Putnei, nedatat și fără inscripție dedicatorie: „Ultimul registru al broderiei, cu valoare decorativă, are și o

¹¹⁹ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 488. Prin „crucea dublă, cu colțuri”, autorul înțelegea motivul celor doi C, iar prin „cifra Mariei”, desigur, zvastica, pe care a evitat, probabil, s-o indice ca atare, din pricina conotațiilor care se puteau atribui acestui însemn în perioada în care I. D. Ștefănescu și-a elaborat studiul.

¹²⁰ Cyril Mango, Ernest J. W. Hawkins, *op. cit.*, p. 181, nota 13 („The same devices occur on a fifteenth-century epigonation at Poutna”).

¹²¹ Anca Lăzărescu, *Broderia*, în volumul *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Movilești*, București, 1999, p. 152, nr. 33 (*subl. ns.*).

¹²² Eadem, *O broderie liturgică din timpul lui Ștefan cel Mare păstrată în colecția Mănăstirii Putna*, în **RM**, XL, 2004, 3, p. 88.

încărcătură simbolică. Compoziția este structurată ca o rețea de pătrate care se întrepătrund, organizate pe diagonală. În interiorul acestora se remarcă două motive specifice broderiilor bizantine – rombul deschis (denumit de Millet *losange ouvert*) și baghetele încrucișate, care simbolizează legătura dintre cer și pământ și, respectiv, puterea. Cele două simboluri se regăsesc pe două dintre capodoperele școlii de broderie din timpul lui Ștefan cel Mare, și anume, pe acoperământul de mormânt al Mariei de Mangop, datat 1477, și pe un aer, cca 1477, păstrate în colecția Mănăstirii Putna¹²³. Altfel spus, motivele apar nu pe două, ci pe **trei piese**, la cele prezentate deja adăugându-se și epitrahilul de la Putna.

De fapt, însemnele cu pricina nu sunt deloc „motive de excepție în broderia medievală românească”, pentru că ele se regăsesc și pe un epitrahil păstrat la Atena¹²⁴ (**Fig. 215, 216**), iar motivul celor doi C se află și pe capetele adăugate mai târziu la așa-numitul epitrahil de la Tismana¹²⁵ (**Fig. 217**).

Prezența însemnelor paleologe – zvastica și motivul celor doi C – pe nebederniță, în medalioane legate între ele prin același tip de decor vegetal ca și cel de pe acoperământul de mormânt al doamnei, precum și folosirea mătăsii roșii ca suport al broderiei, ca și în cazul acoperământului, ne determină să socotim această broderie liturgică **un dar pe care soția lui Ștefan vodă l-a făcut Mănăstirii Putna** și în nici un caz o piesă realizată după modelul acoperământului.

În ceea ce privește epitrahilul, Virgil Vătășianu îl apropia, prin „proporțiile figurilor și alfabetul decorativ” identic, de nebederniță și, desigur, de acoperământul doamnei Maria¹²⁶. În medalioanele din partea inferioară a epitrahilului sunt brodate două chipuri încoronate: al unui bărbat mai în vârstă, slab, bărbos și sprâncenat, în jurul căruia se află un nume cu litere slave (**СТЕФАНЪ ВОЕВОДА**), și al unui bărbat tânăr, imberb, însoțit, de asemenea, de un nume scris cu litere slave (**АЛЕΞΑΝΔΡЪ, СΝЪ СТЕΦΑΝΑ ВОЕВОДА**) (**Fig. 218**).

¹²³ Eadem, *Broderii*, în volumul *Civilizația epocii lui Ștefan cel Mare, 1457–1504*, București, 2004, p. 83, nr. 14.

¹²⁴ Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 28 („...le détail qui retient surtout l’attention, est la croix gammée à carée central et le croisement de losanges ouverts. Ces deux motifs voisinent aussi, en 1477, sur la couverture funéraire de Marie de Mangop”) și planșele L, LI.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 6 („...le croisement de gammas perpendiculaires, ou, si l’on veut, de losanges ouverts, variante du célèbre svastica”) și planșa IV.

¹²⁶ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 923.

Personajele au fost identificate fie cu Ștefan cel Mare și fiul său, Alexandru, fie cu Ștefan al II-lea și fiul său, Alexandru¹²⁷.

Sub medalioanele cu portrete, capetele epitrahilului sunt decorate¹²⁸ cu două dintre însemnele cunoscute: grilajul și motivul celor doi C (**Fig. 219**), socotite de unii specialiști „motive similare cu cele întâlnite în ornamentația cămășilor”¹²⁹, sau chiar „motive geometrice care amintesc cusăturile populare”¹³⁰! „La large bordure – scria Emil Turdeanu – qui achève l’étole, en bas des portraits votifs, présente une décoration géométrique, en losanges, pareille en tout aux parures qu’on fait broder de nos jours sur les costumes nationaux”¹³¹. Însemnele puterii imperiale a Paleologilor dovedesc faptul că și epitrahilul trebuie legat de persoana doamnei Maria. Pe de altă parte, chipul socotit a fi al lui Ștefan cel Mare n-are nimic de-a face cu vreunul dintre portretele domnului – pictate în frescă, miniate sau brodate – azi cunoscute. În schimb, el și acela al lui „Alexandru, fiul lui Ștefan voievod” sunt foarte asemănătoare cu portretele lui David și Solomon de pe alte piese de broderie din veacul al XV-lea, unele păstrate chiar la Putna (**Fig. 220, 221**), între care amintim un omofor, apropiat, prin „stilul narativ” de epitrahilul cercetat¹³² (**Fig. 222, 223**). Toate aceste constatări complică în chip neașteptat controversa deja existentă (eliminând, însă, identificarea cu Ștefan al II-lea și fiul său, Alexandru) și ne fac să ne întrebăm **dacă nu cumva epitrahilul de la Putna nu va fi fost lucrat, la comanda doamnei Maria Asanina Paleologhina, într-un atelier din afara granițelor Moldovei** unde, necunoscându-se figurile reale ale domnului Moldovei și fiului său, s-au folosit două chipuri imaginare, anume cele ale unor personaje des reprezentate pe broderii – suveranii veterotestamentari, tată și fiu, prototipuri ale regalității: David și Solomon. Ceea ce deschide alte perspective de cercetare.

Firește că și broderiile invocate mai înainte, pe care apar, de asemenea, însemnele paleologice ale puterii suverane – epitrahilul de la Atena și bucata

¹²⁷ Ștefan S. Gorovei, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2, p. 15–17; idem, *Mușatinii*, București, 1976, p. 70–71. Spre această identificare ipotetică a înclinat și Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p. 307–312 (v. p. 310).

¹²⁸ V. și Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des Ylouses, *op. cit.*, p. 12.

¹²⁹ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV–XVIII*, București, 1970, p. 115, nota 1; v. și p. 229, nr. 84.

¹³⁰ Maria Ana Musicescu, *Muzeul Mănăstirii Putna*, p. 17, nr. 5; Cristian Moiescu, Maria Ana Musicescu, Adriana Șirli, *op. cit.*, p. 42, nr. 5. Aceeași descriere („motive asemănătoare celor ale cusăturilor populare”) și în *Repertoriul...*, p. 291, nr. 85.

¹³¹ Émile Turdeanu, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1, p. 31.

¹³² Virgil Vătășianu, *op. cit.*, I, p. 923–924.

adăugată epitrahilului de la Tismana – vor trebui cercetate din nou, pentru a se putea stabili legătura lor eventuală cu membri ai familiei imperiale bizantine.

După observațiile pertinente asupra însemnelor de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria Asanina Paleologhina făcute de Paul A. Underwood (1959, 1966), de echipa care a studiat mănăstirea lui Lips (1968), de Gary Vikan (1978), Robert Ousterhout (1986), Urs Peschlow (1995), de autorii catalogului de monede bizantine de la Dumbarton Oaks (1999) și, în fine, de Werner Seibt (1999) – nume pe care cercetătorii români par să nu le cunoască, de vreme ce nu le citează niciodată –, concluzia noastră, mai generală, ar putea părea unora forțată. De aceea, preferăm să dăm mai întâi cuvântul lui Hugo Buchta, preluând remarcile sale finale dintr-un studiu care, deși publicat încă de acum 20 de ani, a rămas până azi nefolosit în literatura noastră de specialitate.

„During the second half of the fifteenth century practically the only Christian princes left within the sphere of the old Byzantine world were the voivods of Moldavia and Wallachia. They ruled over a country which was in its day the main bulwark of Christendom against the Turks: and they saw themselves as being in some way the heirs of the Byzantine emperors. They even modelled their courts on the lines of the vanished imperial court of Constantinople, and also patronized the arts: they founded ateliers in which Byzantine works which had survived the siege could be studied and imitated. One of the most outstanding of them was Stephen the Great of Moldavia (1457–1504), who also conquered Wallachia; his second wife, Maria of Mangop, was descended from the Palaeologi [...]. She died in 1477, and was buried in the Moldavian Monastery of Putna which had been founded by her husband, and whose treasury is to this day an amazing storehouse of late-Byzantine and post-Byzantine art, especially of embroidery [...].

One of the most impressive exhibits in the Treasury of the Putna Monastery is Maria's tomb cover, a large oblong piece of red silk, the same material as the Escorial binding, and also embroidered with heavy gold thread across the width of the stroke. In the centre, taking almost the whole length of the veil, is her funerary image, life-size and in full frontal view, wearing a crown with «prependulia» which frame her face, and dressed in a magnificent robe embroidered in silver thread whose patterns betray a strong element of western, Italian, influence. The figure is surrounded by an ogee arcade which incorporates two Palaeologan monograms (one is reversed), and two instances each of all three dynastic emblems mentioned above: the four crossed bars, the swastica, and the rhomboid lozenge. A Slavonic inscription giving the relevant facts about Maria's death surrounds the composition; in the four corners there are two double-headed eagles, and monograms of the Palaeologan and Asen families – **an imperial program par excellence**. There can be no doubt that the

tomb cover belongs into the dynastic tradition of which the Escorial binding is an only slightly earlier representative. A comparison of the Palaeologan monograms on the binding [...] and on the tomb cover [...] will show at a glance that the two are closely related works produced in the same workshop. We may perhaps speculate that the volume belonged to successive members of the imperial family, and came to Maria of Mangop by inheritance. Its original binding may have been damaged, perhaps in the course of its evacuation from Constantinople, and Maria decided to have it replaced by an equally splendid, or even more splendid, substitute”¹³³.

*

Pe acoperământul doamnei Maria Asanina Paleologhina nu este nici un însemn care să nu figureze și în alte contexte, pe alte obiecte și monumente, exprimând, fiecare în parte, ideea de putere suverană – puterea unică, „ecumenică”, imperială – ideea de apartenență la familia „sfinților împărați” cărora le-a fost dată cârmuirea împărăției. Însă acesta este – o repetăm – singurul obiect pe care sunt reprezentate, la un loc, toate însemnele, rânduite după o ordine care abia acum începe să se reveleze înțelegerii noastre. Nu greșim dacă, în fine, vom constata și noi că broderia de la Putna are caracterul unui **tezaur imperial**, un loc unde s-a adunat și s-a depozitat tot ceea ce, pe la 1470–1475, mai putea semnaliza moștenirea și succesiunea imperiului defunct, a Imperiului care **nu voia, nu putea** și (mai ales) **nu trebuia** să moară.

Aceasta este zestrea simbolică pe care Maria Asanina Paleologhina a adus-o, cu toate mesajele ei, de la Mangopul strămoșilor săi în Moldova soțului său. Este imposibil de imaginat că Ștefan cel Mare nu va fi cunoscut, în amănunt, toate lucrurile acestea (pe fiecare, cu semnificațiile sale) și, în egală măsură, este imposibil de crezut că, odată cunoscute, ele nu au produs nici un fel de efect, nu au avut nici un fel de urmare, în nici una dintre acțiunile sau manifestările domnului Moldovei, cel puțin în anii conviețuirii cu prințesa de la Mangop. Dacă minunata broderie de la Putna încifrează **an imperial program par excellence** – după severa și tranșanta expresie a lui Hugo Buchtal –, acest program, odată descifrat, ar trebui să lumineze, mai departe, cercetarea și interpretarea unora dintre atitudinile și faptele lui Ștefan cel Mare.

¹³³ Hugo Buchtal, *op. cit.*, p. 96–98 (*subl. ns.*).

PRINCIPATUL DE THEODORO ȘI MOLDOVA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Între direcțiile urmărite de Ștefan cel Mare în politica sa externă, ceea ce istoricii au numit „politica pontică” se poate întâmpla să rezerve cele mai neașteptate și mai nebănuite surprize, dintre acelea menite să deranjeze pe adepții „corectitudinii politice”. Contribuții mai vechi (rămase de la N. Iorga și G. I. Brătianu) și mai noi – între acestea din urmă, cele ale istoricilor Șerban Papacostea și Ștefan Andreescu – au pus în evidență interesul constant cu care domnul Moldovei a urmărit evoluțiile din bazinul Mării Negre, în conexiunile complicate ale politicii generale din această parte a Europei deceniilor 7–9 ale veacului al XV-lea. *Interes economic*, ar spune unii, socotindu-l exprimat de amănunțitele prevederi ale actelor de comerț, așa-zisele privilegii care reglementau circulația mărfurilor între Liov și Cetatea Albă, dar și de unele acțiuni ale domnului Moldovei¹. *Interes militar*, ar spune alții, atrași de campaniile unui prinț care nu a fost, totuși, „un poet al războaielor” (N. Iorga). Nu se poate nega existența unui procent de realitate în fiecare dintre aceste interpretări. Însă izvoarele – câte le mai avem la îndemână astăzi – îngăduie și o descifrare mai înaltă a acestui interes, în legătură cu care se pot așeza, într-o relație coerentă, și informații de altă natură despre *creațiunea politică* a lui Ștefan cel Mare.

Pentru a contura, direct și precis, cadrul pe care îl urmăresc însemnările de față, voi apela la G. I. Brătianu, istoricul căruia îi datorăm, se pare, însăși alăturarea sintagmei *politică pontică* de numele lui Ștefan cel Mare. Iată ce spunea Brătianu în cursul său din 1941–1942, despre *Chestiunea Mării Negre*: „Ștefan cel Mare a avut o politică pontică, o *politică a Mării Negre*. Lucrul a fost relevat de istoricii noștri [...]. Eu cred că această latură a avut un rost foarte important în politica voievodului moldovean în epoca pe care [...] dl. E. Turdeanu o numea, cu drept cuvânt, ca o perioadă de cruciadă. Să nu uităm că Ștefan vodă a luat în căsătorie pe Maria de Mangup, care, soră cu stăpânitorii de la Mangup [...], era deci înrudită prin ei cu domnii din Trapezunt; iar soția

¹ V., în acest sens, observațiile clarificatoare formulate de Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum și stat*, în **SMIM**, X, 1983, p. 46–49; idem, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 445–454.

lui Uzun Hasan, Despina, era din neamul Comnenilor din Trapezunt. Ea îndemna pe soțul ei să meargă în ajutorul creștinilor. Iată cum, peste Crimeea, se încheagă o legătură între Moldova, stăpânirea de la Mangop, Comnenii din Trapezunt și Persia. Iată *sistemul politic* în care lupta Ștefan cel Mare în timpul războaielor cu turcii [...]. Dar mai mult decât atât, participarea aceasta în luptele din Crimeea a fost efectivă. La un moment dat, văzând că *stăpânitorul Mangupului nu este integrat în politica lui* și nu urmează destul de bine liniile pe cari ar voi să le imprime, el a trimis pe fratele doamnei, Alexandru, care ucizând pe fratele celălalt care stăpânea în Crimeea, a luat el stăpânirea Mangupului și a fost însoțit acolo de un contingent moldovenesc. Printre ultimii apărători ai Mangupului împotriva turcilor au fost 300 ostași moldoveni...².

Câțiva ani mai târziu, în cartea închinată Mării Negre, evocând aceleași fapte din 1475, istoricul dădea o concluzie definitivă: „il peut donc être question sans aucune exagération de la *politique pontique* d'Étienne le Grand”³.

Aceste constatări generale par de o extremă prudență în raport cu părerea foarte tranșantă pe care o exprimase A. A. Vasiliev în 1936, vorbind despre „ambitioasele planuri [ale lui Ștefan – *n. mea*] de a exercita o influență excepțională în Goția [= Crimeea] și poate chiar de a lua, până la urmă, în stăpânire principatul crimean”⁴. Subscriind această opinie (chiar dacă într-o tonalitate mai rezervată), d-l Ștefan Andreescu scria de curând: „În cazul lui Ștefan cel Mare al Moldovei se poate vorbi fără ezitare de o *politică pontică de largă respirație*, căci el nu numai că și-a extins autoritatea pe țărmul Mării Negre de la gurile Niprului până la cele ale Dunării, dar a țintit chiar, printr-o alianță matrimonială, să-și impună hegemonia asupra principatului de Mangop, din sudul Crimeii”⁵.

Asupra unor aspecte, nedetectabile la prima vedere, ale acestei „largi respirații” vom stăruii în cele ce urmează.

² G. I. Brătianu, *Chestiunea Mării Negre*, curs 1941–1942, p. 607–608, apud idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999, p. 439–440, nota 47 (*subl. mea*).

³ Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 323; idem, *Marea Neagră*, p. 428.

⁴ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 244: „...through his marriage to Maria of Mangop, Stephen the Great had ambitious plans of exercising exceptional influence on Gothia and finally perhaps even of **taking possession of the Crimean Principality**” (*subl. mea*). V. și Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova și principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 145–146.

⁵ Ștefan Andreescu, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, București, 2001, p. 8 (*subl. mea*); v. și p. 124.

*

Textul de bază, de la care trebuie să se pornească în descifrarea unor realități ascunse din acest domeniu, este mesajul transmis de Ștefan în 1477, la Veneția⁶, prin unchiul soției sale, Ioannes Tzemplakon. În pasajul foarte cunoscut despre însemnătatea Cetății Albe și a Chilieii – cetățile pontice ale căror „ținuturi sunt Moldova toată și Moldova cu aceste ținuturi este un zid pentru Ungaria și pentru Polonia” –, Ștefan adaugă: „eu zic și mai mult, că dacă aceste două cetăți vor fi păstrate, va fi cu puțință ca turcii să piardă și Caffa, și Chersonesul”⁷.

Aceste cuvinte par să indice un interes deosebit al domnului Moldovei pentru cele două locuri. Explicația majoră a demersului lui Ștefan a formulat-o acum trei decenii, într-o ecuație perfectă, d-l Șerban Papacostea: „<il> avait compris que seul un renversement de la situation en Crimée était à la longue en mesure de lui permettre de sauvegarder les positions de la Moldavie à la mer Noire et au Bas-Danube”⁸. Ca atare, Ștefan „faisait communiquer à Venise son intention de tenter de chasser les Turcs de Caffa et de l’ensemble de la région”⁹. Astfel formulată, explicația oferă cadrul general pentru a înțelege acțiunile. Amănunțele, însă, rămân neclare: cum gândea Ștefan să provoace „o răsturnare a situației în Crimeea” ? Ce acțiuni avea în vedere pentru „a încerca să-i alunge pe turci de la Caffa și din toată regiunea” ? Și, mai ales, pentru ce a comunicat această intenția a sa la Veneția și nu la Genova ?

Interesul lui Ștefan cel Mare pentru Caffa poate să pară neașteptat, dar el se vede atestat de Jan Długosz, analistul polon contemporan († 1480), care îi urmărea faptele cu atenție și cu emoție. Relatând sosirea corăbiei cu tinerii genovezi luați prizonieri de armata otomană în urma căderii Caffei, Długosz spune că, „înveselit afară din cale de lucrul acesta, Ștefan prinse în sufletul său nădejdea de a recâștiga Caffa”¹⁰. Informația aceasta, care este de raportat verii

⁶ În același sens, și Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în **AHX**, XXIX, 1992, p. 73.

⁷ G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 182, reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p. 102.

⁸ Șerban Papacostea, *Caffa et la Moldavie face à l’expansion ottomane (1453–1484)*, în volumul *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV”*, București, 27–28 martie 1975, București, 1977, p. 151–152.

⁹ *Ibidem*, p. 152.

¹⁰ Traducerea lui N. Orghidan, din 1915, preluată în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 168. Traducerea lui Radu Constantinescu, din

anului 1475¹¹, suferă de două neclarități. Una – legătura cauzală presupusă de analistul polon – este ușor de îndepărtat, întrucât nu are cum să fie acceptabilă: un conducător politic și militar experimentat, cum era deja, la vremea aceea, domnul Moldovei, nu putea clădi speranțe și proiecte pornind de la un element cu totul întâmplător și nerelevant sub nici un aspect. De altminteri, soarta destinată de el tinerilor genovezi¹² este grăitoare în această privință: dacă ar fi gândit să-i folosească într-un proiect de eliberare a Caffei¹³, nu i-ar fi ținut în captivitate și nici nu i-ar fi trimis acasă doar în schimbul unor sume însemnate, plătite ca răscumpărare.

A doua neclaritate, însă, rămâne. Din relatarea lui Długosz pare a nu se distinge intenția lui Ștefan cu privire la soarta Caffei eliberate. Ca și în alte cazuri, avem aici o informație prețioasă, însă deformată de traducători. În adevăr, cele două tălmăciri românești ale acestei fraze – cea a lui N. Orghidan din 1915 și cea a lui Radu Constantinescu din 1977 – nu redau sensul exact al construcției latinești, întrucât omit, în chip surprinzător, două cuvinte. Iată textul lui Długosz: *Qua re Stephanus supra modum exhilaratus, spem recuperandae Caphae, suapte sponte magnam, in animum induxit*¹⁴. Se vede că a rămas netradusă sintagma *suaapte sponte*. Or, tocmai în aceste cuvinte stă cheia pentru a se înțelege intențiile lui Ștefan în vara anului 1475¹⁵. El voia să

1977: „De care lucru bucurându-se din cale afară Ștefan prinse în sufletul său nădejdea de a redobândi Caffă” (*Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, coordonator Manole Neagoe, București, 1977, p. 242).

¹¹ În *Cronica moldo-germană*, episodul este plasat într-un context cronologic cu totul eronat, aparent în 1474, în cursul lunii februarie (*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 32–33). Cum această cronică este singura care povestește întâmplarea, informația va fi fost preluată dintr-un alt izvor intern, poate o altă cronică, poate o relatare orală a unui martor. Data de 9 februarie pentru căderea Caffei este, însă, cu totul inexplicabilă. V. și Ștefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 128–129.

¹² Cf. Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 130–139.

¹³ Nu împărtășesc presupunerea formulată – cu maximă prudență, de altminteri – de d-l Șerban Papacostea, anume că planul de eliberare („restaurare”), vizând „Caffa și întreaga Crimee”, expus în solia din 1477 la Veneția, „explică poate reținerea în Moldova a grupului de tineri genovezi din Caffă scăpați de pe o corabie turcească în Moldova” (Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, p. 73).

¹⁴ *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476*, p. 236.

¹⁵ Pentru aceeași perioadă, mai există o mărturie care atestă atenția cu care urmărea Ștefan evenimentele din Crimeea: solia trimisă, în vara sau în toamna anului 1475, la Moscova, solie cu care debutează, cred, relațiile sale cu Ivan al III-lea. Amintind marelui cneaz domniile creștine pe care „Dumnezeu le-a supus păgânătății pentru păcatele noastre”, Ștefan adăuga acest semnal de alarmă: „Iar acum turcii au trecut Marea Neagră și au luat Caffa. Deci să luăm aminte”. Documentul a fost publicat în *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII[lea]*, comitetul de redacție: J. S. Grosul, Andrei

elibereze Caffa cu puterea lui proprie, ceea ce înseamnă, implicit, că, în eventualitatea reușitei, cetatea urma să-i rămână lui. Altfel spus, nu era vorba de o simplă eliberare cu ajutor moldovenesc în favoarea unei restaurări genoveze.

În lumina acestei precizări se cuvine a reciti mesajul trimis la Veneția în primăvara anului 1477, luând în calcul posibilitatea „ca turcii să piardă și Caffa, și Chersonesul”.

Alăturarea numelor acestor cetăți dezvăluie, în opinia mea, un proiect a cărui grandoare e greu de bănuț. Chersonesul se află la extremitatea apuseană a litoralului sudic al peninsulei, în timp ce Caffa se află în partea opusă, la mare distanță, dincolo de mijlocul acestui litoral. Iar dincolo de extremitatea lui răsăriteană, peste strâmtoarea Kerchi, în peninsula Taman, se afla senioria de la Matrega, cu al cărei stăpân, Zaccaria de Ghizolfi, domnul moldovean a întreținut relații, din păcate, prea puțin cunoscute¹⁶.

Foarte recent, s-a formulat ipoteza că „menționarea cetății Cherson [în mesajul transmis la Veneția prin Ioannes Tzemplakon] ar putea fi un indiciu că la Suceava nu se renunțase la revendicarea succesiunii din Crimeea”¹⁷. Astăzi, cred că putem extinde această ipoteză, întru consolidarea căreia se adună, treptat, argumente și fărâme de informație.

Deși, îndeobște, nu se spune explicit că autoritatea principilor de la Mangop s-ar fi întins și asupra Chersonesului¹⁸ – care, la această vreme, nu mai avea nici o importanță strategică, fiind redus la o modestă așezare pescărească¹⁹ – se poate face o legătură care să demonstreze contrariul.

Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea, în ruinele Chersonesului a fost găsit un fragment dintr-o inscripție, fără dată și cu o înfățișare destul de stranie: trei pseudo-scuturi, în formă de inimă (cartușe ovale) cu desene ciudate, ca niște împletituri de litere, având deasupra un fragment de text în limba greacă,

Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408–1632), Moscova, 1965, p. 62–63, nr. 9. Pentru datare, v. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 133, nota 210.

¹⁶ Ștefan Andreescu, *Ștefan cel Mare al Moldovei și Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relațiile lor*, în *AP*, I, 2005, 1, p. 115–121, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005, p. 93–101.

¹⁷ Cf. Ștefan S. Gorovei, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”, I, în *SMIM*, XXII, 2004, p. 46, nota 200; v. și *supra*.

¹⁸ Întrebarea directă, adresată d-nei Tatiana Yashaeva (aprilie 2004), a primit un răspuns negativ. V. și Tatiana Yashaeva, *Chersonul și împrejurimile sale de la sfârșitul secolului XIV până în secolul XVI*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 137: „La nord-est, de Cherson se apropiau domeniile principatului Theodoro...”.

¹⁹ *Ibidem*, p. 136–137.

dând numele cetății Chersones – tŃ kŃstron tÁj CersŃnoĵ²⁰. Piatra pare să fi dispărut ulterior, dar un foarte bun desen a fost publicat la 1801²¹ (**Fig. 154**). Câtă vreme conținutul cartușelor ovale nu fusese descifrat, s-a putut presupune că piatra ar data din prima jumătate a veacului al XV-lea, poate chiar din vremea principelui Alexios²², bunicul probabil al doamnei Maria. Descifrarea monogramelor din cele trei cartușe ovale²³ a început în 1937 și s-a terminat în 2001. Mai întâi, A. V. Soloviev, recenzând cartea lui A. A. Vasiliev, a citit, în primele două cartușe, numele **Isaac** și **Manuel**²⁴, în 2001, am avut șansa de a citi cel de-al treilea nume – **Melchisedec**²⁵. Or, aceste trei nume se regăsesc împreună și într-un izvor moldovenesc, perfect datat, pomelnicul Mănăstirii Bistrița, într-un paragraf intitulat „ai Mangupului”²⁶, a cărui analiză strânsă a îngăduit concluzia că Manuel este tatăl doamnei Maria²⁷.

Prin urmare, principii de la Mangop își exercitau autoritatea și controlul la Chersones, punând să se ridice acolo, pe la (sau imediat după) mijlocul veacului al XV-lea, o construcție (e greu de formulat ipoteze privind natura ei: probabil o fortificație), pe care și-au pus numele în monograme. Iar între acești principii se află și tatăl Mariei Asanina Paleologhina, soția lui Ștefan cel Mare. Presupunerea că menționarea Chersonesului la 1477 implică sau reflectă revendicarea succesiunii crimeene se vedește corectă și capătă, în acest chip, o întemeiere nu doar plauzibilă, dar și suficient de convingătoare.

Este, însă, o întrebare, care pare să nu se fi pus, atunci când s-a cercetat politica pontică a lui Ștefan cel Mare, o întrebare de primă însemnătate, totuși, într-o asemenea cercetare: ce însemna Mangopul la vremea când Ștefan s-a căsătorit cu „cneaghina” de acolo ?

²⁰ Literele care preced par a da cuvântul legŃmenon.

²¹ P. S. Pallas, *Bemerkungen auf einer Reise in die sŃdlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794*, II, Leipzig, 1801, p. 54. Nu am văzut această lucrare – o citez după N. V. Malickij, *Заметки по этнографике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 36, și după Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216, nota 8.

²² N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 36–37 și 46 (în rezumatul francez); Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217.

²³ Descifrarea monogramelor mangopiene în general își are începutul în 1900, când Gabriel Millet, recenzând culegerea de inscripții a lui Latyshev, a citit monograma lui Alexios („Bulletin Critique”, an. 21, nr. 28, 5 octombrie 1900); *apud* Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 217, nota 3.

²⁴ A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества въ Крыму. По поводу книги А. А. Вasiliev, The Goths in the Crimea ...*, în **SK**, IX, 1937, p. 99.

²⁵ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 24–25.

²⁶ *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, publicat de Damian P. Bogdan, București, 1941, p. 50 (textul slav) și 86 (textul românesc).

²⁷ V. și *supra*, „Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei”.

Când această căsătorie era, probabil, perfectată deja, la 6 iunie 1472, plecau de la Genova instrucțiuni către consulul Caffei, Antoniotto de Gabella (Cabella), referitoare la poziția pe care – în împrejurările de după căderea Constantinopolului – marea colonie din Crimeea trebuia să o păstreze față de cei interesați și implicați în comerțul din Marea Neagră, renunțând la conflicte în favoarea unor relații pașnice: *sunt in mare illo pontico inter ceteras tres dominationes, quarum subditi magnum commercium habent cum populis Caphensibus et reliquis ditioni nostre subiectis: videlicet, dominus imperator Tartarorum, dominus Tedori et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastrî*²⁸. Cu alte cuvinte, hanul tătar (Mengli Ghirai), principele de la Mangop (Isaac sau Isaico) și Cetatea Albă, adică Moldova.

Cu 14 ani mai înainte, la 8 februarie 1458, când Ștefan nu isprăvise încă primul an de domnie, Caffa primea instrucțiuni similare, formulate identic, ceea ce arată existența unui formular ori copierea lui din registrele cancelariei. Puterile pontice (*quatuor dominationes*) erau, atunci, reprezentate de *imperator Tartarorum, imperator Trapezundarum, dominus Tedori et fratres eius, ac dominus sive communitas Mocastrî*²⁹ – hanul tătar (Hadji Ghirai, han până la 1466), Marele Comnen de la Trapezunt³⁰, principele de la Mangop³¹ și domnul Moldovei. Dacă menționarea hanului, a Cetății Albe și a împăratului din Trapezunt (ieșit curând din competiție, la 1461) sunt de înțeles, prezența principelui de Theodoro între puterile interesate de comerțul din Marea Neagră poate să pară curioasă. În adevăr, ceea ce numim noi astăzi *Mangop* desemnează doar o fortăreață înălțată la aproape 600 m deasupra nivelului mării, pe un platou uriaș și foarte greu accesibil, între munții Crimeii, departe

²⁸ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p. 50. V. și *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

²⁹ Virginie Vasiliu, *Sur la seigneurie de „Tedor” en Crimée au XVe siècle, à l’occasion d’un nouveau document*, în „Mélanges de l’École Roumaine en France”, 1929, première partie, p. 302. Documentul datează din 8 februarie 1458 (N. Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe*, București, 1899, p. 121) și atestă „negoțul întins” – *magnum commercium* – pe care cele patru puteri pontice îl întrețineau cu cafezii și celelalte popoare supuse Genovei. V. și *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

³⁰ Ioan al IV-lea Mare Comnen, mort în primăvara anului 1460 (cf. Thierry Ganchou, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènos de Trébizonde*, în *BZ*, 93, 2000, 1, p. 113–124), tatăl Despinei Theodora, soția lui Uzun Hassan și fratele ultimului împărat, David al II-lea. Acesta din urmă s-a căsătorit (1429) cu *vasilissa* Maria de Goția, fiica lui „kyr Alexios” din Theodoro, foarte probabil o mătușă a doamnei lui Ștefan cel Mare – cf. *supra*, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”.

³¹ Probabil Olobei, menționat ca *dominus Theodori* încă și la 24 martie 1458 (Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 237).

de litoral³². Cel mai însemnat dintre principii de Theodoro, Alexios, a construit la Calamita (azi Inkerman) un port care, însă, nu putea să facă din principatul său o putere pontică. Includerea Mangopului între „stăpânirile” (*dominationes*) cu care Caffa era ținută să aibă relații pașnice nu se justifică decât dacă, prin teritoriul, fortărețele ori instalațiile sale portuare putea sta alături de Trapezunt, Moldova și hanat. Altfel spus, dacă deținea un mijloc de a participa la comerțul pontic sau de a-l influența.

Însă viziunea noastră despre principatul de Theodoro este, foarte probabil, greșită și nu vom ajunge la înțelegerea corectă a politicii lui Ștefan cel Mare în anii 1472–1477 (poate chiar până spre 1482) fără o imagine cât de cât limpede a însemnătății acestui stat.

Cercetări sovietice, din anii '60 ai veacului trecut, au ajuns la concluzia că autoritatea principelui de Theodoro se întindea, după mijlocul secolului al XV-lea, pe o bună parte a litoralului sudic al Crimeii, din nordul golfului unde se afla portul Calamita, până departe, spre Soldaia (azi Sudak), oprindu-se – după aceste cercetări – cam în zona orașului Rybachie de astăzi³³ (**Fig. 224**).

Deși această reconstituire este prezentată drept ipotetică (предпологаемые владения Мангупского княжества), cred că harta înfățișată aici este corectă, păstrându-și, firește, pentru detalii, caracterul de probabilitate. Prin urmare, acesta este principatul din care a venit Maria Asanina

³² V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

³³ E. V. Vejmarn, *О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма. II. О территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*, Kiev, 1968, p. 79, harta. Reconstituirea propusă de autor se întemeia pe preluarea de către cadalâcul de Mangop (constituit după 1475) a teritoriului fostului principat, incluzând și „căpitănia Goției”. Această ipoteză se vede serios consolidată de constatări venite din două direcții cronologice opuse. Pe de o parte, referindu-se la situația din Crimeea anterioară anului 1000, un cercetător ucrainean a arătat că izvoarele scrise și datele arheologice „permettent de situer le pays des Goths dans les montagnes au sud-est de la Crimée, avec des points d'appui sur la côte sud, principalement les deux forteresses érigées par Justinien Ier, Gorzouvitae (Gourzouf de nos jours) et Alouston (Alouchta). Quant au nom du pays, Dory, donné par Procope, il est manifestement en rapport avec le nom de la capitale de la Gothie, Doros, donné par plusieurs sources. Ce lieu est identifié au site montagneux de Mangoup, à une trentaine de kilomètres à l'est de la ville de Cherson” (N. A. Alekseenko, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996, p. 272–273). Pe de altă parte, recensăminte otomane din prima jumătate a veacului al XVI-lea (circa 1529 și 1545) arată că, în adevăr, localități de pe litoral, precum Gurzuf și Partenit, făceau parte din „districtul” Mangopului: Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2, p. 135–170 (v. p. 155 și 165). Față de aceste constatări, neinvalidate de alte cercetări, pare de neînțeles aprecierea că „the little Byzantine principality of Mangoup in the Crimea was little more than an offshoot of the Genoese colonies on the Crimean coast” (David Nicolle, *Constantinople 1453: A Bloody End to Empire*, Oxford, 2000, p. 9).

Paleologhina, acesta este principatul pe care, în 1475, Ștefan cel Mare a încercat să-l salveze de la cucerirea otomană. Este cu totul altceva decât o mică seniorie, redusă la o așezare fortificată din vârful munților. În această situație, devine inteligibilă și capătă altă rezonanță și semnificație definiția pe care Cronica moldo-polonă o dă Mangopolui: „împărăție creștină”³⁴.

De altminteri, această reconstituire ipotetică se vede sprijinită și de un alt element, pe care autorul ei nu l-a folosit: prezența termenului *Parathalassia*, „ținutul de lângă mare”, în titlul pe care Alexios l-a săpat în inscripțiile sale din 1425 și 1427 – „domn al cetății Theodoro și al Parathalassiei”. D-l Ștefan Andreescu observa, acum câțiva ani, că, în acest titlu, formula „ținutul de lângă mare” (*Parathalassia*), „nu putea acoperi doar modesta realitate a micului port Calamita, construit chiar de Alexie”³⁵.

Documente cunoscute arată cu toată claritatea politica de expansiune teritorială pe care a dus-o familia domnitoare de la Mangop³⁶. Alexios însuși, dobândind domnia cu sprijin genovez, pare-se³⁷, prin 1410 sau 1411³⁸, dar poate chiar și mai devreme³⁹, a atacat și a ocupat în 1422 Cembalo, loc socotit *caput totius Gothie*⁴⁰. Doi ani mai târziu, genovezii au recuperat Cembalo⁴¹, pentru a-l pierde din nou, în februarie 1433⁴², în condițiile războiului veneto-genovez izbucnit în 1431⁴³, care va înlesni organizarea unei revolte, „una dintre cele mai grave crize ale dominației genoveze în bazinul pontic”⁴⁴. În acest interval

³⁴ *Cronicile slavo-române...*, p. 170 (textul polon) și 179 (textul românesc).

³⁵ Ștefan Andreescu, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2, p. 103, reluat în idem, *Perspective medievale*, București, 2002, p. 228.

³⁶ V. și supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

³⁷ Aldo Agosto, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell' „Officium provisionis Romanie” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981, p. 107; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 227 și nota 4.

³⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 („Alexis began to rule in or shortly before this year”).

³⁹ Cu privire la începuturile domniei lui Alexios, v., recent, Thierry Ganchou, Alina Minghiraș, *Un nouveau document à propos d'Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 113–114. Documentul publicat aici (p. 118) atestă relațiile cordiale dintre Caffa și Alexios în primăvara anului 1411. Fragmentul de inscripție, cu data aprilie 6911 (1403), reproduș de N. V. Malickij, *op. cit.*, p. 25, nu are, totuși, nici o relevanță pentru începutul domniei lui Alexios, cum a crezut acest istoric, urmat și de Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 216.

⁴⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 202 și nota 6.

⁴¹ *Ibidem*, p. 203.

⁴² *Ibidem*, p. 206–207 și 207, nota 1.

⁴³ *Ibidem*, p. 205. V. și G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 305–307; idem, *Marea Neagră*, p. 412–414.

⁴⁴ Pentru aceste evenimente: Șerban Papacostea, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 279–290.

(1424–1433), principele de la Theodoro își spune **domn al Parathalassiei** (inscripțiile din 1425 și 1427) și este numit de venețieni *dominus Gothie*⁴⁵. Titlu de pretenție din partea lui Alexios și flatare din partea venețienilor, cărora tocmai le promisese anumite servicii ? Probabil că nu: în același interval, în 1427, Damian, „mitropolit al cetății Theodoro și al întregii Goții”, a reconstruit o biserică în orașul Parthenitae (azi, Partenit)⁴⁶, așezat departe, spre apus, în raport cu zona Mangopului. Mi se pare logic să acceptăm că, pentru a realiza această reconstrucție, localitatea respectivă trebuia să țină de eparhia sa, „întreaga Goție”, a cărei întindere trebuia să corespundă strict, din punctul de vedere al canoanelor, cu stăpânirea politică a domnului de la Theodoro⁴⁷. În aceste condiții, este evident că, deși a pierdut Cembalo, Alexios a păstrat Goția, adică ținutul dinspre mare, „Parathalassia”. Este de asemenea evident că, în terminologia geopolitică a vremii, Goția era tocmai ținutul de lângă mare, *Parathalassia* din titlul lui Alexios și din acela al mitropolitului său. Prin tratatul încheiat la 27 noiembrie 1380, Hoarda de Aur cedase Genovei acest teritoriu: „Goția, cu satele sale și cu poporul său, care este creștin, de la Cembalo până la Soldaia, să fie a Marii Comune [= Genova], iar satele mai sus menționate, poporul cu pământurile și cu apele sale să fie libere”⁴⁸. De la genovezi l-a smuls Alexios, împreună cu *caput totius Gothie*, devenind – el și toți succesorii săi – domni ai Goției.

Dovada că acest teritoriu a rămas și după moartea lui Alexios în mâinile principilor de Theodoro o oferă instrucțiunile deja menționate, plecate de la Genova către Caffa, în 1458. Chiar îndemnând, din pricina pericolului otoman, la raporturi pașnice cu *dominus Tedorii et fratres ejus*, Genova nu uita că aceștia dețineau pe nedrept Goția – *indebite occupant Gotiam ad urbem Caphe pertinentem* – și că, în pofida drepturilor Caffei, construiseră portul Calamita, producând o diminuare a veniturilor coloniei: *contraque jura et privilegia Caphe portum in Calamita publice fieri faciunt et ibidem navigia onerare et exonerare in gravem jacturam vectigalium Caphe*. Restabilirea situației în favoarea intereselor genoveze rămânea, totuși, la latitudinea caffezilor, în

⁴⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 206, nota 1.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 278.

⁴⁷ Inscricția pusă de Damian la Parthenitae (datată 10 septembrie 6936) a fost invocată, în încercarea de a stabili întinderea posesiunilor principilor de Mangop, și de E. V. Vejrnar, *op. cit.*, p. 80.

⁴⁸ Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur și tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6, p. 580 (citând Silvestre de Sacy, *Pièces diplomatiques tirées des archives de la République de Gênes*, în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi*, XI, Paris, 1827, p. 54). V. și idem, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387*, în „Il Mar Nero”, I, 1994, p. 261–278.

funcție de eventuale împrejurări prielnice⁴⁹. Însă, până la dezastrul din 1475, această situație nu s-a mai schimbat și Protectorii Băncii San Giorgio au sfârșit prin a-l numi și ei pe domnul din Mangop cu același titlu, *dominus Gotie*⁵⁰, ca, de altminteri, și autoritățile din Caffa⁵¹.

În acest context, informațiile celor două izvoare de la care am pornit – relatarea lui Długosz și solia lui Tzamplakon – pot îngădui o explicație a cărei coerență mi se pare destul de evidentă.

În vara anului 1475, după strălucita victorie de la Vaslui și în condițiile rezistenței puternice de la Mangop, unde el însuși trimisese un corp de 300 de ostași, Ștefan a putut făuri planul unei expediții până la Caffa, pentru eliberarea cetății, pe care urma să o păstreze, ca un cap de pod foarte îndepărtat, alipit Goției, intrată, în fine, în sistemul său politic, sub conducerea principelui Alexandru.

În decembrie 1475, însă, Mangopul a căzut. A urmat anul 1476, cu pregătirile febrile – diplomatice și militare – pentru preîntâmpinarea noii expediții otomane, Valea Albă, cu rezultatul ei indecis, dar finalmente favorabil domnului Moldovei, restaurarea lui Vlad Țepeș pe tronul Țării Românești și apoi căderea lui, în decembrie 1476.

Mesajul transmis Veneției, în primăvara anului următor, 1477, poate fi descifrat într-o altă perspectivă, dacă se ține seama de vechea rivalitate genovezo-venețiană pentru Marea Neagră. Evocând din nou posibilitatea eliberării Caffei – de data aceasta, dimpreună cu a Chersonesului –, Ștefan sugerează, probabil, Veneției preluarea stăpânirii mării cetăți⁵², lui revenindu-i

⁴⁹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 235, nota 1.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 236, nota 2 (scrisoarea din 21 ianuarie 1471); p. 245, nota 2 (19 august 1474: *domini Gotie*). V. și Sergiu Iosipescu, *Ștefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în *RdI*, 35, 1982, 5–6, p. 651: *il Signior de la Gotia*. Merită remarcată observația lui Alexandru Papadopol-Calimach, de acum mai bine de un secol: „Titlul acestor domnitori [de la Mangop – *n. mea*], după vechile cronicile genoveze, era *Signori de lo Teodoro et Domini Gothiae*” (Alexandru Papadopol-Calimach, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare. 1472–1509*, extras din *ARMSI*, s. II, tom. XVII, 1895, p. 110).

⁵¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 242, nota 2 (10 februarie 1475: Isaac *dominus Theodori et Gottie*); Șerban Papacostea, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, p. 72.

⁵² O asemenea eventualitate nu a fost avută în vedere de cercetătorii respectivei etape a relațiilor moldo-venețiene; cf. Șerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florența 1973, p. 615–624; Eugen Denize, *Țările Române și Veneția. Relații politice (1441–1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș*, București, 1995, p. 77–149; Adrian Niculescu, *La diplomazia veneziana e il principe Ștefan cel Mare (1457–1504) durante la guerra contro i turchi del 1463–1479*, în volumul *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (sec. XIV–XVIII)*,

moștenirea soției sale, Theodoro și Goția, adică litoralul de la Chersones până spre Soldaia.

Lectura atentă a expunerii lui Ioannes Tzemplakon arată că textul scris a fost dublat de o expunere orală. După ce evocă posibilitatea eliberării Caffei și a Chersonesului, Ștefan adaugă: „Și lucrul ar fi ușor; dar nu mai spun în ce chip s-ar putea face aceasta, ca să nu lungesc scrisoarea. *Dacă veți cere, vă voi arăta*”. Nu ne putem îndoi de faptul că Senatul venețian a cerut, iar Tzemplakon a arătat. Și încă pe larg, de vreme ce s-a consemnat că expunerea solului a fost *longo verborum ordine*⁵³.

Este un mesaj care dezvăluie gândirea domnului Moldovei, capabilă să îmbrățișeze spații geografice vaste și interese politice și economice ample, împletite cu propriile sale proiecte și năzuințe. Însemnătatea acestui mesaj poate explica însăși alegerea solului: un Tzemplakon, dintr-o ilustră familie aristocratică bizantină, îndeaproape înrudită cu Paleologii din posteritatea lui Mihail al VIII-lea, dar și cu principii de Theodoro. Un asemenea proiect, reușit, însemna triplarea fațadei maritime a Moldovei (dacă nu chiar mai mult) și posibilitatea de a controla Marea Neagră. Această observație o întâlnește pe aceea a d-lui Ștefan Andreescu, formulată într-un studiu recent, în care a definit pregnant importanța Crimeii, subliniind că „ea a fost și a rămas «cheia de boltă» a controlului exercitat asupra litoralului pontic, atât în «epoca italiană», cât și în cea otomană»⁵⁴. De altfel, una dintre mărturiile documentare valorificate în acest studiu, provenind de la Niccolò Barsi, care a explorat Crimeea în anii '30 ai veacului al XVII-lea, numește Crimeea „poarta Mării Negre” (*porta del mar Negro*)⁵⁵.

Dar aceasta înseamnă și un alt fel de a gândi politica pontică și strategiile pontice ale domnului Moldovei. „Fațada maritimă” moștenită de el – care îi oferea controlul unui segment considerabil din litoralul pontic, de la Chilia și Cetatea Albă până la fantomaticul Lerici⁵⁶ – putea fi controlată și

a cura di Sante Graciotti, Florența, 1998, p. 97–139; Eugen Denize, *Români între Leu și Semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV–XVI)*, Târgoviște, 2003, p. 112–117.

⁵³ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984, p. 291.

⁵⁴ Ștefan Andreescu, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII și XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, p. 674, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 169.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 203.

⁵⁶ Idem, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în **RI**, VII, 1996, 7–8, p. 511–520, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 117–126. V., aici, p. 123:

apărată cu forțele proprii. În forma multiplicată de câteva ori prin eventuala preluare a Goției, Moldova avea nevoie de alianța cu o putere navală. Apelul său la venețieni a putut avea în vedere tocmai această alianță.

În acest context, mi se pare semnificativ faptul că, tocmai la începutul anului 1477, papa Sixt al IV-lea a dat bula *Redemptor noster*, pe care d-l Liviu Pilat a identificat-o, foarte recent, ca încadrându-se „tipologic în ceea ce teologii numesc *Bulla cruciata* – definită ca o diplomă pontificală îndreptată împotriva necredincioșilor prin care se acordă numeroase beneficii, cu caracter militar, material sau spiritual”; ea a însemnat, în fapt, „proclamarea unei cruciade în care rolul principal este rezervat domnului Moldovei”⁵⁷. Este imposibil ca aceste fapte – asupra cărora nu avem, din nefericire, mai multe informații, nici din sursă venețiană, nici din sursă romană – să nu fi stat în legătură unele cu altele.

Este, însă, de înțeles că, oricum, un asemenea proiect nu mai putea avea, în primăvara anului 1477, ecoul dorit: la aproape un sfert de veac după căderea Bizanțului, acomodarea cu noul stăpân al Strâmtoarelor și, finalmente, al Mării Negre, apărea tuturor ca fiind mai convenabilă decât un război a cărui încheiere cu succes se întrezărea tot mai greu. Veneția însăși nu mai era activă în războiul antiotoman și se îndrepta spre un acord cu Poarta, care va fi convenit în octombrie 1478 și transformat în tratat de pace în aprilie 1479.

Pe de altă parte, chiar la sfârșitul anului când a fost trimis la Veneția mesajul în discuție, doamna Maria a murit (19 decembrie 1477). Bogdan, ultimul fiu născut din această căsătorie, în numele căruia Ștefan ar mai fi putut, eventual, reclama succesiunea din Crimeea, a murit și el, copilându-l, la 26 iulie 1479. În același an, la distanță de câteva luni (din aprilie până în iulie 1479), Ștefan a pierdut și aliatul naval de care avea nevoie, și ultimul temei juridic pentru revendicarea Goției. Este, însă, remarcabilă adăpostirea, până la sfârșit, a apropiaților familiei domnitoare de la Mangop ajunși în Moldova, precum acel Vlad, mort și îngropat la Suceava în 1480⁵⁸.

„începând din ianuarie 1465, când Ștefan a izbutit să recucerească cetatea Chilia, Moldova dispunea de o «fațadă maritimă» [...] care se întindea de la Dunăre și până la Nipru”.

⁵⁷ Liviu Pilat, *Redemptor noster. Moldova și Respublica Christiana la 1476–1477*, comunicare la Zilele Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 27 octombrie 2005 (text consultat prin bunăvoința autorului).

⁵⁸ Petre Ș. Năsturel, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 261–262. Vlad fusese sfetnicul lui Isaac, principele pe care Ștefan l-a înlocuit în primăvara anului 1475. Titlul lui Isaac – aŪqšnthj Qeodërwn ka` pšshj Cazar...aj – îl amintește pe acela dat de Ioan Eugenikos lui Ioan, fiul lui Alexios „cel Mare” și tatăl micului Alexios îngropat la Trapezunt: aŪqšnthj Cazar...aj. Folosirea acestui termen în titulatura principilor de Theodoro pare să contravină explicației care i s-a dat nu demult:

În chip logic, trebuie, acum, să se pună întrebarea de ce în mesajul diplomatic din 1477 se menționează Chersonesul și nu Mangopul (Theodoro). Aici, răspunsul este mai complicat, întrucât – după părerea mea – el ține de o altă dimensiune a gândirii lui Ștefan.

În acest punct, explicarea faptelor nu poate să înceapă decât cu un episod deja menționat, anume refacerea bisericii de la Parthenitae, în 1427, de către Damian, „mitropolit al cetății Theodoro și al întregii Goții”. Este importantă, cum am arătat, menționarea titlului, însă cu totul tulburător în această întâmplare este faptul că biserica reconstruită de mitropolitul Damian fusese ridicată în veacul al VIII-lea de arhiepiscopul Ioan al Goției (Ioan Confesorul, trecut în rândul sfinților, cu zi de pomenire la 26 iunie), născut chiar în acel oraș. Or, acest arhiepiscop – care a condus și o răscoală împotriva chazarilor pe la anul 787⁵⁹ – și-a avut scaunul la Doros, centrul („capitala”) Goției, care nu este altceva decât viitorul Mangop. De aceea, cu drept cuvânt mitropolitul Damian de la 1427 a numit pe îndepărtatul său predecesor „sfântul nostru părinte și arhiepiscop al cetății Theodoro și al întregii Goții, Ioan Confesorul”⁶⁰. Pisania lui Damian retrasează, în câteva linii, secole de istorie theodorită (mangopiană) și, în același timp, proclamă legitimitatea stăpânirii principilor de la Theodoro asupra Goției, prin raportarea la o epocă în care istoria nu cunoștea nici măcar numele genovezilor. Din acest punct de vedere, pisania mitropolitului Damian este un adevărat manifest de putere, de care Alexios nu a avut cum să fie străin. El arată că, ocupând Goția în 1422, Alexios nu făcea altceva decât să recupereze un teritoriu care aparținuse predecesorilor săi încă din primul mileniu – veritabilă reintegrare de patrimoniu.

Istoria eparhiilor din Crimeea nu este foarte amănunțit cunoscută. În veacurile al XI-lea – al XII-lea, erau acolo cinci arhiepiscopii: Goția (cu sediul la Doros), Chersones, Bospor, Sugdaia și Phullae (ultimele două reunite uneori sub numele Sugdaphullae)⁶¹. În veacul al XIV-lea, documentele atestă mitropoliile de Goția, Sugdaia, Chersones, uneori disputându-și jurisdicția

„Gazaria, frecvent întâlnită în documentele genoveze, nu denumește, cum socotesc de regulă exegeții, numai Crimeea, nici atunci când apare fără alte determinări, ci Hoarda de Aur în totalitatea ei” (Virgil Ciocâltan, *Restaurația Hoardei de Aur și tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, p. 591, nota 53).

⁵⁹ V. supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁶⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 93 și 278. Pentru evenimentele din secolele al VIII-lea – al IX-lea, v. și M.-F. Auzépy, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 324–331.

⁶¹ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 145–146.

asupra unor localități⁶². După sfârșitul acestui veac, mitropolia de Chersones intră, se pare, într-un con de umbră⁶³. Faptul își găsește o explicație foarte plauzibilă în distrugerea Chersonesului de către Timur Lenk⁶⁴, în cursul unei campanii devastatoare, care a atins și cetatea de la Mangop⁶⁵. Pătimirile acesteia au prilejuit scrierea unui poem, devenit izvor de prima mână pentru istoria locului⁶⁶. S-ar părea, din succesiunea informațiilor, că eparhia Chersonesului a fost absorbită, într-un fel oarecare, de cea a Goției⁶⁷. Orașul însuși a fost distrus: „Din avanpost nordic principal al Bizanțului, Chersonul s-a transformat într-o așezare nu prea mare de pescari”⁶⁸, în care, totuși, spre mijlocul veacului al XV-lea, principii de Theodoro mai ridicau o construcție împodobită, după cum am arătat, cu monogramele lor. Este de remarcat că nici unul dintre arhierii din Crimeea nu a fost chemat, în 1438, să participe la conciliul de la Ferrara⁶⁹ (încheiat la Florența în anul următor): mărturie a diminuării vădite a însemnătății acelor scaune sau a atitudinii net antiunioniste a titularilor lor?

Însă importanța acestui loc rămăsese de cu totul altă natură. Două mănăstiri, în zonă, erau legate de memoria și de moaștele a doi sfinți importanți, doi papi ai Romei de dinaintea schismei: papa Clement I, al treilea succesor al Sfântului Apostol Petru, persecutat de împăratul Traian și ucis aici, și papa Martin I (649–655), adversar al monotelismului, exilat la Chersones, mort aici și îngropat în biserica Sfânta Maria Vlaherniotissa⁷⁰. Un număr mare de mănăstiri, dintre care foarte multe rupestre și ale căror urme se văd și astăzi, au ajuns să constituie aici „un centru monahal la fel ca pe Athos sau

⁶² *Ibidem*, p. 276–277.

⁶³ V. și *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, p. 221, 223, 237, 239, 241, 253, 269 – menționări ale mitropoliților de Chersones pentru perioada 1382–1401. În 1401, este menționată alegerea monahului Macarie ca mitropolit de Chersones (*ibidem*, p. 277).

⁶⁴ Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 136.

⁶⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 188–192.

⁶⁶ Silvio Giuseppe Mercati, *Diḡhsij tAj pŌlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Ieromonaco*, în „Studi Bizantini”, II, Roma, 1927, p. 21–30. Locul numit Theodoros a fost identificat de N. Iorga, în același an, ca fiind Theodoro-Mangop (cf. Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 188). V. și *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁶⁷ La începutul veacului al XV-lea, mitropolitul Goției ținea și locul celui de Efes (cf. *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, p. 261–263, 269, 277).

⁶⁸ Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 136–137.

⁶⁹ Lista acestora, în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, p. 373 (Sylvestros Syropoulos).

⁷⁰ Tatiana Yashaeva, *op. cit.*, p. 135.

Meteora”⁷¹. Chersonesul fusese „un promotor al creștinismului, un punct de sprijin al misionarilor, un mic centru de pelerinaj”, un „oraș misionar”⁷²; bisericile și mănăstirile rupestre atestau atașamentul pentru învățăturile isihaste⁷³. Cu toate acestea la un loc, regiunea putea să prezinte, pentru un principe ca Ștefan, o atracție deosebită, justificând menționarea Chersonesului în locul Mangopului. În stadiul actual al cunoștințelor, nu văd nici o altă rațiune în virtutea căreia Ștefan cel Mare să fi manifestat pentru Chersones interesul care să-l conducă la menționarea lui în mesajul transmis Venetiei (probabil și papei Sixt) în primăvara anului 1477.

Dar dacă aceasta poate să fie o explicație, atunci ea se deschide către un alt capitol al istoriei lui Ștefan cel Mare. Eliberarea și integrarea Goției între stăpânirile sale ar fi adus Moldovei două mitropolii străvechi (Goția și Chersones), cu rang destul de înalt – antrenând o modificare și a statutului Mitropoliei Sucevei și a toată Moldovlahia –, precum și un „Athos” al său.

O asemenea înțelegere a lucrurilor poate să explice mai bine și strădania lui Ștefan de a păstra principatul de Theodoro în sistemul său de alianțe. Strădanie care nu s-a limitat la alianțe matrimoniale și demersuri diplomatice, ci a ajuns la ceea ce, în terminologia politicii contemporane, s-ar numi amestec în treburile interne, prin trimiterea unui corp de oaste⁷⁴ care să impună pe tronul de la Mangop omul necesar: Alexandru, pe care beiful tătar Eminek îl numește, într-o scrisoare trimisă sultanului în mai 1476, „Alexios Sirianul”⁷⁵. Este în afară de orice îndoială că trimiterea acestei oștiri a însemnat și un efort financiar considerabil, și un risc asumat. Expediția militară în Crimeea poate fi considerată **punctul cel mai înalt al politicii ofensive antiotomane** a lui Ștefan cel Mare⁷⁶. Ea dă măsura mai exactă a ceea ce a însemnat, pentru

⁷¹ *Ibidem*, p. 137–138.

⁷² *Ibidem*, p. 133–134.

⁷³ *Ibidem*, p. 135.

⁷⁴ Numărul ostașilor moldoveni este același – 300 – și în relatarea unui martor al evenimentelor din 1475 (cf. Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 651: *uno castello fortissimo della Gotia dove si trova il Signior de la Gotia con 3 cento Vallachi et li dato cinque battaglie*).

⁷⁵ *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desaive, Chantal Lemerrier-Quellejey, Paris–La Haye, 1978, p. 62. *Dacă informația se poate raporta la același personaj*, atunci acesta ar fi singurul izvor contemporan care să ateste, indirect, reușita acțiunii de la începutul verii, precum și faptul că prințul impus de Ștefan a rămas pe tron până la sfârșit. Supranumele „el-Siryanu” este, într-adevăr, curios și, deocamdată, inexplicabil (cf. Anca Popescu, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a patriarhului de Constantinopol*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 171, nota 26).

⁷⁶ V., în același sens, și Sergiu Iosipescu, *op. cit.*, p. 648: „Între proiectele și realizările politico-militare pontice ale lui Ștefan cel Mare, cea mai spectaculoasă a fost, desigur, intervenția în Crimeea în anul 1475”.

proiectele domnului Moldovei, pierderea Mangopului, după asediul care a durat aproape șase luni; deopotrivă, dă măsura a ceea ce au însemnat eforturile de a recupera această „împărăție creștină”, fie pe seama vreunui dintre membrii dinastiei duși în robia stambuliotă și a căror eliberare s-a încercat în primăvara lui 1476⁷⁷, fie pe seama doamnei Maria Asanina Paleologhina, atunci când s-a vădit că toate vlăstarele bărbătești ale dinastiei pieriseră sau fuseseră trecute cu forța la islam.

*

Este, poate, locul potrivit pentru un excurs privind și întâmplări dinaintea domniei lui Ștefan cel Mare, care s-ar putea să ajute la înțelegerea raporturilor Moldovei cu principatul de Theodoro, măcar în ceea ce privește stabilirea alianței matrimoniale din 1472.

Împrejurările războiului veneto-genovez și ale conflictului complementar, dintre Alexios și Caffa (prelungit până în toamna anului 1441⁷⁸), aduc în discuție și Moldova, din direcția a două documente, destul de curioase și cu informații care nu excelează nici prin precizie, nici prin claritate. Cel dintâi, din aprilie 1435, arată, pe de o parte, că Veneția – căreia Alexios de Theodoro își oferise serviciile⁷⁹ – își îndrepta atenția spre Cetatea Albă, ca urmare a ofertei conducătorului acestei cetăți (*dominus Maurocastri*); pe de altă parte, menționează că, în anii imediat anteriori, tatăl respectivului personaj, un *călugăr*, călătorise tocmai în acest scop la Constantinopol, întâlnindu-se acolo în secret cu bailul de atunci, Marino Zane⁸⁰. Tainica întâlnire din capitala Imperiului Bizantin se plasează în anii 1432–1434, când Veneția era reprezentată acolo de bailul cu acel nume⁸¹. Intervalul acesta este prea apropiat de vremea când Alexios s-a aliat cu venețienii împotriva genovezilor, ca să nu existe o legătură între cele două acțiuni.

Că „domnul Goției” și „domnul Moncastrului” întrețineau relații care puteau să fie nu numai comerciale, este de înțeles, iar cel de-al doilea document o sugerează cu destulă putere. Acest act – publicat în 1929 de Virginia Vasiliu⁸² și comentat mai pe larg de A. A. Vasiliev în 1936⁸³ – este o scrisoare trimisă de

⁷⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente...*, III, p. 55.

⁷⁸ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210 și nota 4.

⁷⁹ Un document din iunie 1432 menționează expres această propunere de colaborare (militară, desigur), fără nici un alt detaliu: *pro executione rerum quas dominus Alexius, dominus Gothie, intendit facere nostro dominio (ibidem, p. 206, nota 1).*

⁸⁰ N. Iorga, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, p. 226–227.

⁸¹ Cf. Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998, p. 79.

⁸² Virginie Vasiliu, *op. cit.*, p. 335–336.

⁸³ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 210–212.

bailul venețian din Constantinopol lui Alexios de Theodoro. Din păcate, documentul nu are dată, nu dă numele bailului și nici nu conține formulări prea clare. Se vede, din această scrisoare, că bailul era un apropiat al principelui din Crimeea și corespundea cu el prin Cetatea Albă: se interesa de epidemia care bântuise turmele de vite, ca și de sănătatea prințului și promitea să-i trimită prăjiturile otrăvite (!) pe care i le ceruse⁸⁴. Această scrisoare a fost datată întâi în 1442–1443, apoi ante 1441, pentru ca A. A. Vasiliev să propună datarea ei post martie 1436⁸⁵, socotind că schimbul de scrisori nu s-ar fi putut face decât după trimiterea unui reprezentant al Veneției la Cetatea Albă⁸⁶ (Francesco Duodo, numit viceconsul în martie 1436⁸⁷).

„Domnul” de la Cetatea Albă transmisese venețienilor încă din 1432–1433 oferta sa de colaborare, astfel încât nu era necesar să se aștepte numirea unui viceconsul pentru ca, prin Cetatea Albă, să se transmită cel puțin corespondența prințului de la Mangop către și dinspre Veneția. Cred, de aceea, că aceste două documente stau într-o relație cronologică și cauzală mult mai apropiată decât s-a putut imagina.

Este tentantă alăturarea acestor informații de cele cuprinse într-o foarte cunoscută pisanie de la Cetatea Albă, aceea prin care un anume Teodorca a marcat încheierea unor lucrări (probabil o reparație generală). Această inscripție⁸⁸, al cărei text a fost redactat în grecește, este datată 10 noiembrie

⁸⁴ G. I. Brătianu socotea pasajul referitor la aceste prăjituri „assez obscur” (G. I. Brătianu, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414). V. și comentariul aceluiași istoric, în *Chestiunea Mării Negre* (idem, *Marea Neagră*, p. 436–437, nota 14). Pentru precizări, v. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁸⁵ G. I. Brătianu o data „între 1436 și 1441” (idem, *La mer Noire*, p. 307; idem, *Marea Neagră*, p. 414).

⁸⁶ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 211–212.

⁸⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 227. Despre „l’ouverture moldave de 1435–1439” în raporturile cu Veneția, v. și Adrian Niculescu, *Vénitiens et Génois, acteurs de la colonisation dans les Pays Roumains et aux bouches du Danube aux XIVe – XVe siècles*, în volumul *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1998, p. 252–255.

⁸⁸ A avut mai multe ediții (cf. Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 81–82), dintre care cea folosită îndeobște este aceea dată de I. Bogdan, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907–1908, p. 315–316, cu amplu comentariu și „restabilirea” ei în slavonește (p. 319). Foarte recent, s-a propus o nouă „traducere” a acestei inscripții: Vitalie Josanu, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*, în „Strabon. Bulletin d’information historique”, I, 2003, 2, p. 31–34. Fără multe explicații, autorul socotește că are de-a face cu o piatră funerară, pe care o citește în limba slavă, fără să dea, din păcate, lecțiunea slavonă, ci doar traducerea acesteia în limba franceză, ceea ce face incontrolabilă întreaga „demonstrație”. În rândul 4, acolo unde s-a citit Gšgonen tŃ parŃn kšstron , d-l Josanu citește „Aici odihnește Teodorca, fiul lui Burduja”. În rândul 7, acolo unde s-a citit ka^ di| tsà mag...strou tĂj čfent...aj ka^ toà kšstrou (™pistftou), d-l Josanu a citit „și de asemenea al

6948. Anul de la Facerea Lumii a fost transpus, de obicei, în 1440 A. D., conform cu obiceiul cancelariei domnești de a folosi anul de la 1 ianuarie⁸⁹. Ne putem, însă, pune întrebarea dacă această regulă a cancelariei domnești de limbă slavă era urmată și de cancelaria jupanului de limbă greacă de la Cetatea Albă: formularul grecesc ar sugera, mai degrabă, folosirea anului bizantin, de la 1 septembrie. În acest caz, pisanția lui Teodorca datează din 1439, ceea ce o apropie de evenimentele din 1432–1435. Și atunci, s-ar putea ca *dominus Maurocastri* de la 1435 să fie una și aceeași persoană cu Teodorca, „magistru al principatului și supraveghetor al cetății”, cum îi spune inscripția din 1440 sau 1439. Or, personajul acesta – despre care au ieșit la iveală, în ultima vreme, informații deosebit de interesante – se va afla, în anii următori, în relații cu principii de Theodoro: se menționează astfel, la 1455, afacerile sale cu Olobei⁹⁰, iar la 1461 un important împrumut făcut cândva de el domnului de la Mangop⁹¹.

jupanului Roman al celui de-al doilea polis Asprocastru”. Este suficient pentru a proba fantezia „creatoare” a autorului. În chip inexplicabil, autorul omite atât comentariile din 1998 ale d-lui Andrei Pippidi pe marginea acestei inscripții și a titlurilor pe care ea le folosește (Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 81–82), cât și acelea ale d-lui Ștefan Andreescu, din același an, relative la un personaj bine cunoscut izvoarelor genoveze, „Teodorcha de Telica”, un adevărat „om de afaceri”, stabilit la Soldaia și ai cărui urmași au devenit cetățeni ai Genovei (Ștefan Andreescu, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telica”*, în **SMIM**, XVI, 1998, p. 23–30, reluat în idem, *Din istoria Mării Negre*, p. 80–88). Cu privire la acest straniu „exercițiu”, v. și Andrei Pippidi, *Ce mai ni-e dat să citim*, în **SMIM**, XXIII, 2005, p. 307–309.

⁸⁹ În legătură cu această problemă de cronologie medievală, s-a iscat recent o controversă inutilă: cf. Alexandru Nichitici, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova”, II, 1999, p. 217–241, și replica întemeiată a regretatului Gh. Pungă, *Cu privire la începutul anului calendaristic în Țara Moldovei*, în volumul *Confesiune și cultură în Evul Mediu. În onoare a Ion Toderășcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon, Iași, 2004, p. 187–196.

⁹⁰ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 232, nota 2.

⁹¹ Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 80, citând contribuții ale profesorului Michel Balard, după care Teodorca „a prêté en 1461 plus de 40.000 aspres au seigneur de Théodoro-Mangoup”. Ulterior, d-l Andreescu a publicat textul integral al documentului din 13 martie 1461, din care se vede că împrumutul era de dată mai veche (*superiore tempore*), iar suma pare să fi fost de 553 de ducați venețieni (idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telica”*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Valeriu Sîrbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, p. 628–631, reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, p. 106–108). Ciudat e, în acest document, numele cărmuitorului de Theodoro: *magnificus Chiyhibi, dominus Theodori*. Autorul propune identificarea nu cu „un membru al familiei domnitoare din Mangop”, ci cu un „prinț tătar, poate un fruntaș al «clanului» Șirin, același care în 1460, sub numele de *Cheyhibi*, „stăpâna fără rival întreaga Goție” (*ibidem*, p. 106). Această ultimă precizare nu se potrivește deloc cu ceea ce știm din alte izvoare și ar trebui să presupunem o răsturnare dramatică a situației din principatul de Theodoro la sfârșitul anilor '50, pentru a admite prinți tătari la

Câțiva ani mai târziu, izvoarele prezintă un alt personaj care ar putea, și el, să „aspire” la identificarea cu *dominus Maurocastris*. La 6 martie 1443 este atestat primul pârcălab al Cetății Albe, în persoana unui anume Iurghici⁹², care pare să fi lăsat urme puternice în toponimia zonei⁹³. Cercetări și interpretări foarte recente tind să-l identifice în afaceri comerciale desfășurate pe parcursul mai multor ani.

În 1437–1438, un *kir Jorgi* face afaceri cu negustorul venețian Giacomo Badoer, în al cărui registru apare ca fiu al unui Fotios, calificat, totuși, ca român (vlah)⁹⁴. În 1453, un *Georgici jupanus Vlacus* este atestat la Constantinopol⁹⁵, iar în anii 1468–1472, *Georgius* sau *Jurg* numit *Vollata* sau *Walata* era cetățean de frunte al Cetății Albe, fiul său Dimitrie fiind antrenat în comerțul cu Liovul⁹⁶. După opinia d-lui Ernest Oberländer-Târnoveanu, avem de-a face cu un singur personaj, nimeni altul decât pan Iurghici, pârcălab al Cetății Albe în 1443–1447⁹⁷.

Dacă presupunerea – de fapt, un lanț de presupuneri – și-ar vădi,

Mangop și în alte cetăți ale Goției. Ar putea fi o poreclă, un titlu sau un nume deformat (ca în cazul lui „Affendizi” de la 1381 sau, respectiv, al lui Olobei însuși). Chestiunea trebuie să rămână – ca atâtea altele din acest domeniu – în atenția cercetătorilor. V. și *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁹² *Documenta Romaniae Historica*, A, I (1384–1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p. 316, nr. 225.

⁹³ Un document otoman menționează „Iurgheci-Kerman, care este o fortăreață lângă Akkerman” (Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, I (1455–1774), București, 1976, p. 10, nr. 9 (v. și p. 11, nota 5). În ediția citată, documentul este atribuit domniei lui Ștefan cel Tânăr (1517–1527); ulterior, s-a arătat că e mult mai probabil ca „Istefan” să fie Ștefan cel Mare. În acest caz, documentul este databil după încheierea păcii cu Poarta, în urma cuceririi Chilie și a Cetății Albe, adică circa 1486 – cf. Tahsin Gemil, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul Otoman (1486)*, în *RA*, LX, 1983, 2, p. 124–128 (cu o nouă traducere a actului). V. și Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *op. cit.*, p. 244, nota 749 (se va corecta numărul documentului, citat greșit ca fiind 3 !). Pentru fortăreața lui Iurghici, v. și Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004, p. 57–60.

⁹⁴ Ernest Oberländer-Târnoveanu, *Moldavian Merchants and Commerce in Constantinople in the 15th Century in the „Book of Accounts” of Giacomo Badoer*, în volumul *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par Emilian Popescu, Octavian Iliescu, Tudor Teoteoi, București, 1991, p. 166–168.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 169.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 170. Cf. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, București, 1913, p. 305–306.

⁹⁷ Ernest Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 170. Apropierea între aceste personaje o făcuse și N. Iorga (*Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, p. 225).

cumva, corectitudinea⁹⁸, atunci și Iurghici (Jorgi, Iurgii) ar putea fi plasat în postura de „jupan”⁹⁹ la Cetatea Albă în 1432–1434, înainte de a deveni pârcălab¹⁰⁰, adică dregător domnesc¹⁰¹. Într-un asemenea caz, tatăl său, Photios, ar fi călugărul care a călătorit la Constantinopol, pentru a se întâlni acolo cu bailul venețian Marino Zane.

⁹⁸ În toate documentele care îl menționează ca pârcălab de Cetatea Albă în anii 1443–1447, Iurghici este însoțit de ginerele său, pan Oancea logofătul. Acesta din urmă fusese logofăt mare în 1436–1437, la curtea de la Vaslui a lui Ștefan al II-lea, pe când la Suceava era mare logofăt pan Dienis (Dinisco); fusese scriitor de acte încă din 1431 (dacă nu chiar din 1423, când apare un „Onța gramatic”) și va rămâne în sfatul domnesc până în 1447, pierzându-și apoi viața ca sprijinitor al lui Alexandru al II-lea, la 12 octombrie 1449 (cf. Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, 1971, p. 282). Iurghici este menționat ca pârcălab de Cetatea Albă pentru ultima dată la 14 ianuarie 1447; o lună mai târziu, la 11 februarie, este în sfat doar logofătul Oancea. În aceste împrejurări, nu ar fi exclus ca Iurghici să-și fi încheiat activitatea și viața în ianuarie–februarie 1447. Astfel, pare mai puțin plauzibilă identificarea lui Iurghici cu „omul de afaceri” din 1468–1472 și chiar cu jupanul de la 1453. În schimb, nu este absolut imposibil ca un bărbat al cărui tată (călugărul trimis la Constantinopol) trăia și era în puterea vârstei la 1432–1434 să aibă drept ginere pe cineva care după numai doi ani va fi mare logofăt, murind apoi pe câmpul de luptă.

⁹⁹ Numele de „jupan” pentru un conducător de la Cetatea Albă apare în izvoare externe într-o vreme când titlul de pârcălab avea deja oarecare vechime în cele interne: la 1455, în legătură cu ocuparea cetății Lerici, sunt menționați „conducătorii aceluia loc [Cetatea Albă] care se numesc jupani, și mai marii” (*rectores loci illius, quos jupanos vocant, et seniores*). Genova se va plânge, pentru acest abuz, „domnului jupan și mai marilor Cetății Albe” (*dominis jupano et senioribus Albicastro*): N. Iorga, *Acte și fragmente...*, III, p. 32 și 34. Logica obligă să acceptăm că *jupanus et seniores Albicastro* de la 1455 acoperă aceeași realitate ca și *dominus sive communitas Mocastro* de la 1458 și 1472. Și la 1468, în incidentul a cărui victimă a fost Gregorio de Reza, este vorba de *lo jupano di Maocastro* și, prin raportare la Ștefan voievod, de *li soi rectori de Maocastro* (*ibidem*, p. 43 și 44). După I. Bogdan, *rectores și jupani* de la 1455 și 1468 nu ar reprezenta altceva decât ceea ce s-ar numi administrația municipală, cu „județul” și pârgarii (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 348–350). O discuție mai atentă asupra acestor chestiuni ar fi foarte utilă. V. și Șerban Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă, identitatea unei așezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12, p. 911–915 (Maurocastrum/Moncastro ar fi numele fortăreței, iar Albicastro – acela al orașului).

¹⁰⁰ Este evident că și Iurghici se putea intitula, ca și Teodorca, „magistru al principatului și supraveghetor al cetății” – mag...stroj tAj cfent...aj ka toa kEstrou™pistftj. Cum a observat d-l Andrei Pippidi, folosirea unor titluri bizantine arhaizante indică „o legătură cu Imperiul de care purtătorii lor, atât domnul, cât și reprezentantul său la Cetatea Albă, erau mândri” (Andrei Pippidi, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, p. 82).

¹⁰¹ V., în acest sens, și N. Bănescu, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940, p. 176: „El [pârcălabul atestat la 1443 – *n. mea*] n-a putut fi creat chiar atunci, trebuie să-l presupunem acolo ceva mai înainte”. Identificarea personajului cu Mihul (Mihail) grămăticul, mai târziu mare logofăt, fiul protopopului Iuga, nu a rămas între cele plauzibile.

Însă, indiferent de personalitatea „jupanului” de la 1432–1434¹⁰² și a tatălui său, călugărul¹⁰³, este de toată evidența că acțiunea lor din acei ani a fost în concordanță cu atitudinea prințului Alexios de Theodoro, ceea ce nu a putut fi decât urmarea unor relații mai ample. De altminteri, nici nu ar fi de imaginat absența unor relații între Theodoro și Cetatea Albă. Știm, din păcate, mult prea puțin despre legăturile care uneau, prin mănunchiul de interese comune, cele

¹⁰² „Personnage non identifiable à l'état actuel de nos connaissances” – formula aceasta (Șerban Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, p. 601) este cea mai potrivită pentru a defini chestiunea. Este, însă, acest *dominus* un comandant al cetății sau conducătorul orașului (v. *supra*; cf. și Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, 1997, p. 213) ? În cazul din urmă, șansele de identificare sunt practic nule.

¹⁰³ Fără a încerca un inventar al identificărilor propuse pentru acest *caloierus*, tată al conducătorului Cetății Albe (*pater illius qui dominatur Maurocastro*), nu cred că se poate omite – tocmai în aceste note care privesc principatul de Theodoro – una dintre cele mai stranii și, probabil, cea mai fantastă. „Călugărul” ar fi un fost principe de Soldaia, Mangop și Cembalo (?), Ștefan Vasilievici, care, la cumpăna veacurilor al XIV-lea și al XV-lea, ar fi plecat la Moscova, unde s-a călugărit sub numele de Simion, revenind peste trei decenii lângă fiul său, prinț de Maurocastro în *Crimeea*: J. Bromberg, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina. A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*”, I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946, p. 65–74 (v. mai ales p. 73). Probabil la acest articol se referea N. Bănescu în comunicarea citită la Academia Română la 13 octombrie 1939 (N. Bănescu, *op. cit.*), folosindu-l după un exemplar trimis de Fr. Dölger (*ibidem*, p. 167 și 169, nota 3). Pe aceeași cale indirectă l-a cunoscut și G. I. Brătianu, *Vicina*, II. *Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies” de M. J. Bromberg*, în *RESEE*, XIX, 1942, 1, p. 160. După apariția lui, în 1946, articolul lui J. Bromberg nu s-a mai bucurat de nici o atenție. O foarte recentă propunere de identificare aparține d-lui Matei Cazacu, pentru care „domnul” de la Maurocastrum ar fi un boier atestat de documentele moldovenești în anii 1436–1447, anume Manoil Grecul. Întrucât acest boier este numit și „Protopovici” (fiul protopopului), d-l Cazacu presupune că el era fiul protopopului Constantin, participant la Sinodul de la Ferrara-Florența (1438–1439); acest protopop Constantin ar fi, prin urmare, acel *caloierus* trimis în solie de taină la Constantinopol în 1432–1434 (Matei Cazacu, *I rapporti tra la Repubblica di Venezia e Moldova all'inizio del Quattrocento*, în volumul *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003, p. 152–153; idem, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, în *SMIM*, XXI, 2003, p. 136–138). Propunerea de identificare este tentantă, desigur, deși condiționată și minată de alte identificări ipotetice; însă ceea ce cred că i se opune categoric este calificarea de *caloierus* a tatălui *illius qui dominatur Moncaastro*. Pentru a evita această contradicție, d-l Cazacu adaugă încă o ipoteză, anume că apelațiunea *caloierus* „recouvre celle de protopope (protopapas, en grec), mais aussi de topotiritis (vicairie) de la Moldovalachie” (idem, *Venise et la Moldavie au début du XVe siècle*, p. 136). Dar, indiferent ce realități administrative ar fi acoperit, *caloierus* desemnează un statut asupra căruia nu putea fi nici un fel de confuzie: bailul Marino Zane, care va fi stat îndelung de vorbă cu el, nu se putea înșela asupra acestui punct.

câteva puteri pontice. Istoria pătimirii negustorului trapezuntin Ioan într-o cetate din Crimeea¹⁰⁴ stăpânită de tătari și apoi aducerea moaștelor sale în Moldova¹⁰⁵ este, probabil, **expresia cea mai completă pe care o avem astăzi a acestor relații**, anterioare, desigur, începutului de veac al XV-lea¹⁰⁶. După cum solia geneveză sosită în Moldova lui Petru I prin Cetatea Albă, la 1386¹⁰⁷, nu a marcat, probabil, chiar cel dintâi contact între Genova și Moldova, în legătură cu situația coloniilor geneveze din Crimeea, tot așa alianța matrimonială stabilită în 1472 nu a putut fi doar o primă și întâmplătoare relație între principatul care stăpânea o *Parathalassie* la gurile Nistrului și acela care controla o altă *Parathalassie*, pe țărmul sudic al peninsulei Crimeea.

¹⁰⁴ Cf. Petre Ș. Năsturel, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau”*, în volumul *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, VII, Sofia, 1971, p. 345–351 și discuțiile pe marginea comunicării, p. 353–358.

¹⁰⁵ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, p. 555–572. Autorul își propune să revină cu noi precizări, care să lumineze – poate definitiv – ceea ce a mai rămas controversat în această pasionantă problemă.

¹⁰⁶ Cf. C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l’histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890, p. 146–147; Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997, p. 20–23. Aceste informații ar trebui să constituie un subiect de reflecție și cercetare (v. și Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 572; idem, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, p. 44–45 și nota 195).

¹⁰⁷ Șerban Papacostea, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999, p. 106; v. și p. 119–120. Războiul cu tătarii, care a prilejuit această solie în Moldova, privea tocmai Goția, cedată Genevei în 1381 ! Este sugestiv că tocmai din acest an se păstrează și cea dintâi mențiune a unui „dominus de lo Teodoro”: Gabriella Airdi, *Studi e documenti su Genova e l’Oltremare*, Genova, 1974, p. 103, nr. 54. Pentru acest personaj, cf. Thierry Ganchou și Alina Minghiraș, *op. cit.*, și Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 44 și nota 191.

ISTORIA DE DUPĂ ISTORIE

După cucerirea turcească, la Mangop s-a efectuat un recensământ și a fost numit un cadui¹. Cadalâcul a existat până la 1783². Puținele și sărăcicioasele activități ale locuitorilor din vechea reședință a principilor de Theodoro sunt reflectate în dările impuse populației de noii stăpâni. Turcii percepeau taxe pe băuturile fermentate, pe diferite cereale, pe in, pe stupi, pe fân, pe fructe, pe legume, pe vin, pe oi. Viile erau deținute de musulmani. Se cerea o taxă la căsătorie și erau supuse impozitelor veniturile pieței și ale băilor. Persoanele de altă religie decât cea musulmană aveau de plătit o dare specială³. Musulmanii locuiau în trei cartiere, identificate după moscheile aflate în perimetrul lor (Camii-i șerif, Kaçanma și Hace Seyyid). Grecii, armenii și evreii trăiau separat, în trei comunități diferite⁴.

Ca și în celelalte cetăți cucerite în 1475, o garnizoană otomană a fost însărcinată cu apărarea vechilor fortificații bizantine de la Mangop. Unele ziduri și turnuri, distruse în timpul asediului, au fost refăcute de otomani. O confirmă o inscripție descoperită în 1901, care conține și numele unui guvernator turc:

„În zilele guvernatorului Tzula a fost reconstruit acest zid ... Tzulabi ... anul 1503”⁵.

Inscripția a fost redactată în greacă, ceea ce ar putea să sugereze că, la începutul veacului al XVI-lea, la Mangop mai trăiau încă suficienți cunoscători ai acestei limbi. Lucrurile aveau, însă, să se schimbe curând. Registrele fiscale otomane din prima jumătate a veacului al XVI-lea atestă ritmul rapid în care

¹ F. H. Haibullaeva, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001, p. 365.

² O. Dombrovskij, O. Mahneva, *Столица феодоритов*, Simferopol, 1973, p. 91; Alexander Gertsen, Nadezhda Gertsen, *Moldova și principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 155.

³ Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2, p. 144 (registru fiscal din 1529).

⁴ *Ibidem*, p. 151, 161.

⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 267–268. Pentru forma „Tzulabi” (Tzula bei), v., spre comparație, Kemalbi (Kemal bei).

scădea populația. La 1529, așezarea avea 913 locuitori, dintre care 161 musulmani, 460 greci, 40 armeni și 252 evrei. La 1545, dintr-un total de 505 locuitori (cu 45 % mai puțin⁶), 213 erau musulmani (creștere ușoară), 77 greci (scădere dramatică), 40 armeni (număr constant) și 175 evrei (scădere ușoară)⁷. Într-un răstimp de 16 ani, Mangopul ajunsese de pe locul șase între orașele din Crimeea, ca număr al locuitorilor, pe locul zece, el înregistrând cea mai mare reducere de populație (408 persoane)⁸. Aceste statistici dovedesc faptul că, înainte de cucerirea turcească, așezarea de pe platoul Mangopului avusese un rol exclusiv militar și politic, ea existând doar ca reședință fortificată și centru de putere al principilor de Theodoro. Când, la 1475, i s-a luat această funcție, viața orașului a început să se stingă. În 1578, Martin Broniowski va mai găsi la Mangop „un singur preot grec, câțiva turci și evrei”⁹.

Aceștia aveau să fie confrunțați, după cinci decenii, cu o nouă amenințare: cazacii¹⁰. O cronică armenescă, redactată la Caffa în chiar veacul al XVII-lea, povestește cum, în 1629, după ce au jefuit așezările Kara-Su și Cearsu-Bazar, cazacii „au căzut asupra Mangopului, s-au împulzit [în oraș], au luat bunuri și bijuterii”, apoi s-au năpustit asupra Soldaiei¹¹. Firește că această incursiune i-a sărăcit și mai mult pe locuitorii Mangopului – care nici până atunci nu se putuseră lăuda cu o situație materială de invidiat –, având urmări lesne de bănuț în plan demografic. Pe la 1668, când călătorul turc Evlia Celebi a vizitat Crimeea, a mai găsit la Mangop doar două din cele trei cartiere turcești atestate în registrele fiscale din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Primul, aflat la citadelă, era format din 15 case, locuite de apărătorii fortificației; moscheea (o fostă biserică a grecilor) era deja abandonată. Cel de-al doilea cartier avea 100 de case, o moschee mică, două fântâni și o baie. Din cele trei comunități nemusulmane – greci, evrei și armeni – care populasera cândva Mangopul, Evlia Celebi îi amintește numai pe evrei, care locuiau într-un cartier

⁶ Alan Fisher, *op. cit.*, p. 140, 168.

⁷ *Ibidem*, p. 169.

⁸ *Ibidem*, p. 167, 168.

⁹ ...presbyter Graecus unicus, Turcae et iudaei aliquot ibi habitant (Martini BRONIOVII, de Biezdzfedeia, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, *Tartariae Descriptio*, Coloniae Agrippinae, 1595, p. 7).

¹⁰ Pentru contextul politic mai larg în care au avut loc invaziile cazacilor, v. Mihnea Berindei, *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues*, în **HUS**, I, 1977, 3, p. 273–307; Ștefan Andreescu, *Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci și tătari*, în **SMIM**, XIX, 2001, p. 129–153.

¹¹ E. Schütz, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în **AOASH**, XXIX, 1975, 2, p. 148. Evenimentele anului 1629 și la Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 301, și la Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 142–143.

separat¹². Probabil că grecii și armenii erau deja într-un număr extrem de mic.

Evreii, amintiți și în actele fiscale otomane, erau, de fapt, karaimi – o sectă iudaică¹³ –, stabiliți aici într-o epocă aflată încă sub semnul controverselor¹⁴. În cimitirul lor, amenajat pe platou, între promontoriile Ceamnu-Burun și Ciufut-Ceargan-Burun, cele mai vechi morminte datează de la sfârșitul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XV-lea. Majoritatea aparțin, însă, secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea¹⁵. În ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, karaimii au părăsit definitiv așezarea.

În cel din urmă sfert al aceluiași secol, Crimeea a intrat sub stăpânire rusească¹⁶. În 1786, după moartea mitropolitului Ignatie, rușii au desființat Mitropolia Goției¹⁷. Dispariția vechiului scaun – pe care turcii îl lăsaseră să funcționeze nestingherit – a făcut ca amintirea câtorva veacuri de rezistență și de lupte, purtate cu atâtea neamuri străine, întru păstrarea credinței, să fie ștearsă pentru totdeauna.

De pe urma tuturor acestor evenimente, construcțiile de pe platoul Mangopului au avut cel mai mult de suferit. Chipul în care acestea au fost arse, jefuite, abandonate, demantelate, căzând, rând pe rând, în ruină, se poate reconstitui, într-o anumită măsură, pe temeiul însemnărilor de călătorie. Din păcate, cei mai mulți dintre călătorii care, de-a lungul timpului, au vizitat locul – diplomați, călugări, militari, exploratori sau, pur și simplu, turiști – aveau de

¹² Alan Fisher, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, în **HUS**, III–IV, 1979–1980, 1, p. 221.

¹³ Pentru amănunte, v. Fred Astren, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, Columbia, 2004.

¹⁴ În legătură cu discuțiile privind prezența karaimilor în Crimeea în general și la Mangop în special, v. Jaroslav Stepaniv, *L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte*, în **HUS**, II, 1978, 3, p. 335, 351, 353, 359, 372; A. G. Gertsen, Iu. M. Mogaritchev, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993, p. 100–112. Cercetarea istoriei lor a început în prima jumătate a secolului al XIX-lea (v. S. Szyszman, *Les passionnants manuscrits d'Abraham Firkowicz*, în „Archéologia. Trésors des âges”, 78, 1975, p. 61–69).

¹⁵ A. G. Gertsen, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000, p. 201–204. S-a spus că cea mai veche piatră tombală cu inscripție datează din 1274 (Jaroslav Stepaniv, *op. cit.*, p. 360), dar anul acesta, dimpreună și cu anii înregistrați pe alte lespezi din cimitirul karaimilor par să necesite analize mai aprofundate. V. și N. V. Kashovskaya, *Заметки по иудейской эпиграфике Мангуна*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 556–561.

¹⁶ Pentru semnificația ocupării Crimeii de către ruși, sub raportul ideologiei politice, v. Andreas Schönle, *Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea*, în „Slavic Review”, 60, 2001, 1, p. 1–23.

¹⁷ Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 278–280.

îndeplinit anumite misiuni în Crimeea¹⁸ și de aceea erau atenți în special la numărul și etnia locuitorilor, la cultele practicate de aceștia, la schimbul de mărfuri sau la modul de administrare de către turci și apoi de către ruși. Arareori acordau importanță rămășițelor trecutului. În această categorie intră, printre alții, doi călugări dominicani, Ioan de Luca¹⁹ și Emiddio Dortelli d'Ascoli²⁰, călătorul turc Evlia Celebi (de care a fost deja vorba), inginerul militar francez Guillaume Le Vasseur de Beauplan, cartograf aflat în slujba regelui Poloniei²¹, Charles-Claude de Peyssonel²² sau baroana Elizabeth Craven²³. Există, de asemenea, un număr relativ însemnat de descrieri anonime ale Mangopului, publicate în diverse reviste din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, dar acestea sunt lipsite cu totul de valoare documentară și conțin, de cele mai multe ori, erori sau inexactități²⁴.

Cel dintâi călător care a scris despre vestigiile Mangopului de după cucerirea otomană este diplomatul Martin Broniowski, ajuns în aceste locuri la 1578. „Cetatea Mangopului se întinde mai mult spre munți și păduri, și nu este aproape de mare; a avut două fortărețe fundate pe locuri foarte înalte, stâncoase

¹⁸ Pentru călătoriile care au vizitat Crimeea, misiunile și mărturiile lor, v. Ștefan Andreescu, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII și XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ț. Năsturel la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 673–726, reluat, cu completări, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005, p. 167–262.

¹⁹ Ambrosius Eszer, O. P., *Giovanni Giuliani da Lucca O. P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XXXVII, 1967, p. 353–468.

²⁰ Idem, *Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei” des Emidio Portelli d'Ascoli O. P.*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XLII, 1972, p. 199–249.

²¹ Sieur de Beauplan, *Description d'Ukraine...*, Rouen, 1660; v. și edițiile noi ale lucrării: Guillaume Le Vasseur de Beauplan, *La description d'Ukraine*, édition annotée par Dennis F. Essar et Andrew B. Pernal, Ottawa, 1990; idem, *A Description of Ukraine*, Translated with commentary by Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar, Harvard University Press, 1993; idem, *Description d'Ukraine*, introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky, Paris, 2002.

²² Charles-Claude de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, I, Paris, 1787.

²³ Elizabeth Craven, *A Journey Through the Crimea to Constantinople...*, Londra, 1789.

²⁴ V., de exemplu, „An account of the Krimia. The other remarkable places are Sudak, which is built on the hills upon the shore of the Black Sea, at the south side of the peninsula, and is famous for its excellent wine, resembling Champagne, both in colour and strength; Alushti, on the same side, among the hills on the sea-shore; Baluklava, where there is a fine harbour, and perhaps the only one on the Black Sea, containing ample room for a very good fleet; Inkerman may be noticed for its commodious, though not very large, haven, called Achtiar; and Mangup, the old Chersonesus [sic !]; which were all formerly very flourishing towns, but are now either in ruins, or dwindled into small villages” (*The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1786*, Londra, 1788, p. 133, extracted from „The Gentleman's Magazine for August 1786”, p. 644).

și foarte întinse, biserici grecești și case somptuoase, mai multe râuri care curg dintre stânci, foarte limpezi și minunate. Dar, după ce a fost cucerită de turci, 18 ani mai târziu, precum spun creștinii greci, a fost dărâmată aproape din temelii de un incendiu înspăimântător, izbucnit pe neașteptate. De aceea, nu mai este absolut nimic mai însemnat în afara fortăreței de sus, în a cărei poartă, împodobită cu multă marmură, se află însemne cu texte grecești și o casă înaltă de piatră. În această casă erau azvârliți uneori, de mânia barbară a hanilor, solii moscoviți și păziți acolo cu strășnicie²⁵. Despre apele curgătoare, limpezi și dulci de pe platoul Mangopului, scrisese, cu aproape două veacuri mai înainte, și ieromonahul Matei²⁶. Incendiul izbucnit prin 1493 pare să fi mistuit multe dintre vechile construcții de pe platou sau, mai bine zis, ce va fi rămas din ele după asediul din 1475. „Casa înaltă de piatră”, folosită și ca temniță, este turnul citadelei (Fig. 22–32). Pisania grecească menționată de Broniowski a dispărut între timp, la fel ca și bogatele decoruri de marmură ale porții²⁷.

După mărturia diplomatului, în afara bisericii Sfântului Constantin și aceea închinată Sfântului Gheorghe, aflate și ele într-o stare mizeră²⁸, „toate celelalte sunt în ruină, pustiite și date uitării”²⁹.

„Nu s-a descoperit, continuă Broniowski, vreo cronică despre oamenii care acum nu mai sunt, nici despre principii, nici despre neamurile acelor care au stăpânit și au locuit aceste orașe și cetăți foarte mari. Căci le-am căutat peste tot cu cel mai mare interes și cu cheltuiala mea”³⁰.

„În acele biserici grecești, pe pereți, se văd chipuri și veșminte împodobite ale acelor împărați și împărătese, din al căror sânge erau născuți și

²⁵ *Mancopia civitas ad montes et sylvas magis porrecta, et mari non iam propinqua est, arces duas in altissimo saxoso et peramplo conditas, templa Graeca sumptuosa et aedes, plurimos rivis, qui ex saxo decurrunt, limpidissimos et admirandos habuit. Postquam vero a Turcis ea capta esset, postmodum vero anno decimo octavo, ut Christiani Greci perhibent, subitaneo ex horribili incendio orto funditus fere demolita est. Idcirco nihil quicquam insignius praeter superiorem arcem, in qua porta insignis cum Graecis textibus multo marmore ornata, et domus alta lapidea est. In eam domum Moscorum nuncii Canorum barbarico furore nonnunquam detruduntur, ac duribus ibi asservantur (Martini BRONIOVII, de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio**, p. 7); pentru acest pasaj, v. și supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.*

²⁶ V. supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

²⁷ Despre pisania citadelei, v. supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

²⁸ Pentru identificarea lor, v. supra, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

²⁹ *Caetera in ruinas, vastitatem et omnem fere oblivionem versa sunt (Martini BRONIOVII, de Biezdzfede, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio**, p. 7).*

³⁰ *Nec homines iam supersunt, nec Ducum, nec gentium earum, quae eas urbes et arces maximas possidebant et inhabitabant, annales aliqui reperiuntur. Nam in locis singulis eos summo cum studio et impendio meo conquirebam (ibidem).*

descindeau [principii de Theodoro]³¹. Mărturia lui Broniowski despre frescele din bisericile de la Mangop avea să fie confirmată de un călător ajuns aici în ultimii ani ai veacului al XVIII-lea.

Despre „străvechea cetate și orașul de altădată ale Mangopului”, diplomatul polon aflase că „sunt cel mai aproape de cetatea nouă, numită de turci Cerches-Kermen după cerchezi, și aceasta are acum un alt nume³² de la turci și de la tătari și de la grecii înșiși, din cauza extraordinarei vechimi. Oricum, se prezisese că se va prăbuși în vremea principilor greci, care au săvârșit în acel loc foarte multe blestemății, și față de Dumnezeu și față de oameni. Și în acest munte stâncos, pe care este așezat, sunt case săpate în piatră, cu o osteneală pe de-a-ntregul uimitoare, dintre care multe se găsesc totuși întregi, cu toate că acel loc este acum năpădit de pădure. Un sanctuar împodobit cu coloane din marmură răsucite, acum prăbușit la pământ și distrus, mărturisește că acest loc a fost cândva însemnat și vestit³³”.

În ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, Crimeea a fost vizitată de savantul german Peter Simon Pallas, botanist, zoolog și geolog, chemat în Rusia de țarina Ecaterina a II-a³⁴. Într-una din călătoriile sale, efectuată în anii 1793–1794 în provinciile de sud ale imperiului, Pallas a ajuns și la Mangop. „Oferind acum o imagine introductivă generală a peninsulei Crimeea – avea el să consemneze –, voi relata observațiile făcute în timpul călătoriilor mele în cei mai înalți munți ai aceluia ținut. Oricum, se cade să comunic mai înainte promisa descriere a Mangopului, un vechi oraș genovez, care pare să fi fost ultimul adăpost al ligurilor, după ce au fost goniți de pe coastă. Astfel, voi putea să urmăresc un plan riguros în povestirea care urmează și, în același timp, să am prilejul de a menționa aici câteva detalii cu privire la alte lucruri care mi-au

³¹ *In templis illis Graecis in parietibus effigies et habitus exornati Imperatorum et Imperatricum earum, ex quorum sanguine eas ortas et prognatas fuisse apparent (ibidem, p. 8); pentru acest pasaj, v. și supra, Din istoria unei „împărății creștine”.*

³² Eski-Kermen; pentru așezarea și fortificația de aici, v. supra, *Din istoria unei „împărății creștine”.*

³³ *Arx et civitas quondam antiquissima Mancopiae, et Cercessigermeno a Turcis arce nova et a Cercessio nominata proxima est, nec ea a Turcis et Tartaris, ac ipsis etiam Graecis propter nimiam vetustatem aliquod cognomen nunc habet. Graecorum tamen Ducum temporibus, de quibus in eo loco plurima nefanda, quae in Deum, hominesque; illi perpetrabant, praedicantur, ea corruit. Ac in eo monte saxoso, in quo sita est in saxo miro admodum opere domus excisas habet, quae etsi ille locus nunc sylvosus est, integrae tamen plurimae reperiuntur. Phanum marmoreis et serpentinis columnis ornatum humi iam prostratum et corruptum insignem et clarum quondam eum locum extitisse testatur (Martini BRONIOVII, de Biezdźfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, **Tartariae Descriptio**, p. 8); pentru acest pasaj, v. și Alexander Alexandrovich Vasiliev, *op. cit.*, p. 272 și nota 3.*

³⁴ Folkwart Wendland, *Peter Simon Pallas (1741–1811)*, I, Berlin–New York, 1991.

atras atenția în aceste împrejurimi”³⁵. La vremea când Pallas și-a așternut pe hârtie însemnările de călătorie, despre Mangop nu se știa mai nimic – lucru pe care el însuși avea să-l recunoască și să-l deplângă –, așa încât nu este de mirare că autorul vorbește de liguri sau de stăpânitorii genovezi ai orașului.

„Stânca ce susține fortul Mangop poate fi urcată numai pe două poteci. Una dintre ele este făcută într-acolo din valea udată de pârâul Ai-Thodor, de-a lungul căruia distanța până la Shulü nu depășește cinci sau șase verste, iar drumul duce peste pajiști întinse, netede și frumoase, numite de tătari *Philegus* și de greci *Pelagos*. În vremuri trecute, această vale a fost probabil un lac interior, pentru că este înconjurată pe de-a întregul de munți foarte înalți, din marnă crețacică și din calcar, care se unesc în părțile unde pârâul Ai-Thodor intră și părăsește iarăși pajiștea, formând – ca să spunem așa – porți stâncoase, prin care apa acumulată pare să fi pătruns. Mai departe, valea lui Ai-Thodor desparte, pe cea mai mare parte, mai recentul strat orizontal de calcar, precum și dealurile din marnă crețacică, de mai vechii munți stratificați, situați pe malul său stâng. Câteva părți ale celui dintâi se întâlnesc doar pe același mal al pârâului, către sud, și par ca și cum ar fi alunecat peste straturile mai vechi.

Drumul care merge din valea lui Ai-Thodor spre Mangop se poate parcurge cu harabale tătărești – și, în diferite momente, am folosit eu însumi două din acestea – și pe cealaltă cale, care continuă în sus din satul Kara-Ilas, peste valea transversală, de-a lungul povârnișului vestic al stâncii. În orice caz, ultima poate fi urmată numai de călători pe jos sau călare, pentru că ea trece de-a lungul livezilor satelor Yukhare sau Kara-Ilas-ul de Sus și Bugas-Sala, ultimul loc menționat fiind situat, mai curând surprinzător, pe povârnișul dealului care susține stânca Mangopului, și la o distanță de opt verste de Kara-Ilas-ul de Jos. După ce am călărit prin o strâmtă viroagă stâncoasă, năpădită de pădure, și ne-am cățărat cu caii noștri pe cărări abrupte, adesea asemănătoare unui șir de trepte, am urcat pe promontoriul foarte înalt, care prezintă, pe aproape toate părțile, pante abrupte și prăpăstii. Ajungând la ceva mai mult de două treimi din întreaga înălțime, am dat peste vestigiile considerabile ale unui zid întărit și înalt, legat cu var, întinzându-se peste partea accesibilă a văii, până la povârnișul abrupt al celei din urmă, și fiind ridicat în parte din pietre cioplite, în

³⁵ „Having now given a general introductory view of the Crimean peninsula, I shall relate the observations made during my travels into the more elevated mountains of that country. I ought, however, previously to communicate the promised description of Mankup, an ancient Genoese city, which appears to have been the last asylum of the Ligurians, after they were driven from the coast. Thus, I shall be enabled to follow a regular plan in the subsequent narrative, and at the same time have an opportunity of stating here a few particulars respecting other objects, which excited my attention in this vicinity” (P. S. Pallas, *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794*, II, Londra, 1802, p. 120).

parte din pietre brute. Aproape de cărare, a fost dotat probabil cu o poartă, dar aceasta, împreună cu o porțiune din zidul însuși, a fost demolată. Un foarte vechi cimitir evreiesc, cu multe pietre de mormânt cu două cornuri, se ivește la o mică distanță în sus, unde valea se micșorează în chip abrupt; prin urmare, este evident că orașul Mangop a fost locuit și de evrei”³⁶. Din descriere se deduce că Pallas a ajuns pe platou urcând dinspre defileul Tabana-Dere (**Fig. 1**), acolo unde, până astăzi, porțiuni însemnate de drum au cu adevărat înfățișarea unor trepte abrupte (**Fig. 225**). I-au ieșit în cale mai întâi rămășițele zidurilor din prima linie de fortificații (**Fig. 12**), apoi mormintele karaimilor, cu pietrele lor de o formă puțin obișnuită (**Fig. 226, 227**).

„Am ajuns la primul zid al orașului, în partea superioară, mlăștinoasă, a văii, de unde un izvor țâșnește și provoacă umiditatea terenului. La stânga, am remarcat o grotă spațioasă, cu o ușă regulată, iar în vecinătatea ei, câteva bazine deschise, cioplite în calcar. Acestea sunt frecventate în timpul verii de tăbăcarii evrei de la Ciufut-Kale, care tăbăcesc pieile aduse acolo cu argăseala extrasă

³⁶ „The rock supporting Fort Mankup can be ascended only by two paths. One of them is made thither from the vale watered by the brook Ai-thodor, along which the distance to Shulü does not exceed five or six versts; and the road leads over the extensive, level, and beautiful meadows, called by Tartars *Philegus*, and by Greeks *Pelagos*. This valley, in former times, probably was an inland lake: for it is completely surrounded by lofty mountains of cretaceous marl and limestone; uniting at the parts where the brook Ai-thodor enters and again leaves such meadow; forming in a manner rocky gates through which the accumulated water has apparently penetrated. Farther, the valley of the Ai-thodor for the most part separates the later horizontal bed of limestone, as well as the hills of cretaceous marl, from the more ancient stratified mountains situated on its left side. A few parcels of the former only occur on the same side of the rivulet towards the South, and appear as if they had been slidden over the older strata. The way leading from the valley of the Ai-thodor to Mankup, is passable by Tartar arabas; and I have at various times availed myself both of this, and of the other road which proceeds upwards from the village of Kara-Ilas, over the transverse dale, along the western side of the rock. The latter can, however, be pursued only by travellers on foot, or on horseback; for it passes along the orchards of the villages Youkharé, or the Upper Kara-Ilas, and Bugas-Sala; which last mentioned place is rather conspicuously situated on the declivity of the hill supporting the rock of Mankup; and is eight versts distant from the Lower Kara-Ilas. After riding through a narrow rocky glen overgrown with wood, and climbing with our horses over steep paths, that frequently resemble flights of steps, we ascended the lofty promontory, which from almost every quarter presents craggy sides and precipices. On attaining somewhat more than two thirds of the whole eminence, we met with considerable remains of a strong and high wall cemented with lime; extending over the accessible part of the glen, as far as the steep declivity of the latter; and being erected partly of hewn, partly of rough stones. Near the path, it was probably furnished with a gate; but this, together with a portion of the wall itself, has been demolished. A very ancient Jewish cemetery, with many bicornous tomb-stones, appear at a short distance upward, where the dale abruptly declines; and hence it is evident, that the city of Mankup was also inhabited by Jews” (*ibidem*, p. 120–122).

din *Rhus Coriaria* sau *Cotinus*, care cresc din abundență pe terenul în pantă; în plus, apa oferită de acest loc este mai bine adaptată unui asemenea scop. Zidul, prevăzut aici cu un turn rotund, pentru protejarea intrării și a izvorului, se întinde peste vale, de-a lungul pantelor celor mai puțin abrupte; prezintă unghiuri făcute pentru apărarea sa, la distanțe potrivite; are ceva mai mult de un arșin în grosime; este înalt nu chiar de doi stânjeni și, fiind legat cu var, este în general în bună stare, deși unele părți din el sunt mai mult sau mai puțin distruse³⁷. Continuând ascensiunea, călătorul a ajuns la bazinele folosite de tăbăcari (**Fig. 228**), în vecinătatea cărora a remarcat o grotă cioplită în piatră (**Fig. 229**). Zidul și turnul descrise de Pallas fac parte din cea de-a doua linie de fortificații a Mangopului (**Fig. 15, 16**).

„La câteva sute de pași mai departe, în direcția răsăritului, este o poartă la care am ajuns din valea adâncă a lui Ai-Thodor, pe foarte dificilul drum menționat mai sus, trăsurile noastre fiind trase de boi zdraveni. Aproape de această poartă am găsit un zid împrejmuitor și, în vecinătatea lui, sub o stâncă netedă, o grotă, care acum servește ca loc de odihnă pentru vite. Deasupra unei fântâni, am remarcat o inscripție tătarească pe piatră, indicând anul 953 al Hegirei [A. D. 1546–1547]. Suprafața de sus a stâncii, fiind mai degrabă în pantă, este apărată, pe partea ei povârnită, de zidul la care m-am referit mai înainte, dar, în toate celelalte direcții, de abrupte și îngrozitoare prăpăstii stâncoase, cu o înălțime neobișnuită. Este acoperită cu un fin gazon verde, pe care sunt presărate ici și colo tufișuri și pomi fructiferi sălbaticiți³⁸. Poarta și

³⁷ „We arrived at the first wall of the town in the upper marshy part of the glen, whence a spring issues, and occasions the humidity of the soil. To the left we noticed a spacious grotto with a regular door, and in its vicinity some open cisterns hewn in lime-stone. These are frequented during the summer by the Jewish carriers of Dshufut-Kalé, who dress the hides brought thither with the tan extracted from the *Rhus Coriaria* and *Cotinus*, that grow abundantly on the rising ground; and the water afforded by this place, is likewise better adapted to such purpose. The wall, which is here provided with a round tower for the protection of the entrance and of the spring, extends beyond the valley along the less craggy declivities; presents angles made for its defence at moderate distances; is somewhat more than an arshine in thickness; not quite two fathoms high; and, being cemented with lime, it is mostly in an entire state, though some parts of it are more or less broken off” (*ibidem*, p. 122).

³⁸ „A few hundred paces farther, in an easterly direction, there is a gate at which we arrived from the deep valley of the Ai-thodor, by the very difficult road above mentioned; our carriages being drawn by steady oxen. Near this gate, we met with an enclosed wall; and in its vicinity, beneath a level rock, with a grotto, that now serves as a resting place for cattle. Above such fountain, we noticed a Tartar inscription on stone, pointing out the year 953 of the Hegira. The upper surface of the rock, being rather hilly, is defended on its steep side by the wall before alluded to; but, in all other directions, by craggy and terrific rocky precipices of uncommon height. It is covered with a fine green turf, on which bushes and degenerate fruit-trees are thinly scattered” (*ibidem*, p. 122–123).

zidul împrejmuitor de care este vorba în fragmentul citat trebuie să fie fortificațiile dinspre defileul Hamam-Dere (**Fig. 230, 231**).

„Lângă o mică sinagogă și câteva case, locuite altădată de tăbăcarii evrei, platforma acestei stânci înfățișează doar ruine de locuințe și două vestigii de capele creștine. Într-o nișă orientată către răsărit și aparținând uneia dintre acestea din urmă, am descoperit chipuri de sfinți pictate pe perete, iar în alta, imaginea Fecioarei Maria putea fi în mod special deslușită, cu o acuratețe acceptabilă. În vecinătatea fortului interior, se află un meșet sau casă tătărească de rugăciune, într-o stare mai bună de păstrare”³⁹. La prima vedere, s-ar putea spune că frescele descrise aici sunt cele din mănăstirea de pe versantul sudic al platoului⁴⁰. Dar, la o lectură mai atentă, se constată că Peter Simon Pallas, ca și Martin Broniowski, cu două veacuri înaintea lui, vorbește de vestigiile a două biserici, aflate pe platou, printre locuințe ruinate. Vechile portrete ale împăraților, care, în ultimul sfert al secolului al XVI-lea, se mai puteau zări pe zidurile bisericilor, par să fi dispărut între timp, așa încât Pallas a mai apucat să vadă doar chipuri de sfinți. Călătorii care l-au urmat, în veacul al XIX-lea, nu descriu nici un fragment de frescă pe care să-l fi găsit în vreuna din bisericile de pe platou, ceea ce înseamnă că, între timp, vechile picturi se degradaseră cu totul.

„Această fortificație din interior se compune dintr-un zid foarte întărit și înalt, trasat de-a curmezișul, astfel încât să intersecteze promontoriul îngust pe care muntele îl formează spre est, peste valea lui Ai-Thodor; și, de asemenea, dintr-un castel pătrat, înalt de două etaje, situat aproape de zid. Primul etaj are numai găuri pentru arme de foc mici; dar etajul superior, acum într-o stare de ruină, pare să fi fost înzestrat cu ambrazuri pentru tras cu tunul. Din vârful acestui cap ne-am bucurat de cea mai încântătoare priveliște, dincolo de văile înconjurătoare și de Chersones, extinzându-se pe o parte către Marea Neagră și pe cealaltă, către munți, până la Yaila lui [?] Ussundshi. Am mai găsit aici câțiva peri și arbuști răzleți”⁴¹. „Fortificația din interior” este citadela, cu zidul

³⁹ „Beside a small synagogue, and a few houses that were formerly inhabited by Jewish tanners, the platform of this rock exhibits only the ruins of dwellings, and two relics of Christian chapels. In a niche directed toward the East, and belonging to one of the latter, we discovered the images of Saints painted on the wall; and, in another, the picture of the Virgin Mary could be particularly distinguished with tolerable accuracy. Contiguous to the inner fort, there is a meșet, or Tartar house of prayer, which is in a better state of preservation” (*ibidem*, p. 123).

⁴⁰ V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁴¹ „This interior fortification consists of a very strong and high wall drawn transversely, so as to intersect the narrow promontory which the mountain forms the East, beyond the valley of the Ai-thodor; and also, of a square castle two stories high, being situated close to the wall. The first floor has only holes for small fire-arms; but the upper story, which is now in a ruinous state, appears to have been provided with embrasures for discharging cannon-ball. From the summit of this cape, we enjoyed a most delightful prospect over the surrounding

și turnul său, ultimul prevăzut cu ferestre de tragere pentru arme de foc (**Fig. 19–32**). Priveliștea admirată de călător din acest punct nu diferă aproape deloc de aceea descrisă, cu multe veacuri înainte, de ieromonahul Matei⁴² și nici de aceea care se desfășoară și astăzi sub ochii privitorului (**Fig. 92–95**).

„Pe panta înălțimii, în special pe versantul sudic, deasupra văii lui Ai-Thodor, am dat peste câteva grote săpate în interiorul stâncii; dar cavernele cele mai ieșite din comun sunt în cel mai îndepărtat unghi estic al acestui promontoriu. Aici, multe rezervoare și jgheaburi puțin adânci, pentru adunarea apei de ploaie, sunt săpate în partea plană a capului și, la extremitatea sa nordică, este tăiat un șir de trepte foarte periculoase, pe care cineva poate coborî într-o sală foarte spațioasă, lungă de aproape 21 de picioare și lată de 16 picioare și jumătate, scobită în stratul fosil solid, și al cărei tavan este susținut doar de un stâlp pătrat. În partea sa de răsărit, sunt două odăi și către sud – trei, cu intrări regulate. Două treceri în partea de vest duc la o cameră colaterală, care este lungă tot de 21 de picioare, dar de doar 14 în lărgime, având în fund o largă terasă din piatră, nu altfel decât un divan, și fiind separată de camera principală printr-un zid din stâncă întreagă, în picioare încă. Din această încăpere, o altă ușă, pe partea de nord, dă spre o terasă, de unde valea adâncă a Kara-Ilas-ului poate fi cuprinsă cu privirea, și la care o scară cioplită în stâncă conduce din afară; dar, fiind în întregime neasigurată de-a lungul prăpastiei, este încă mai periculos de urcat decât șirul de trepte menționat înainte. Pe partea de sud, este o altă terasă deschisă, la care am ajuns după ce am coborât câteva trepte. Conține un bazin acoperit de stânca ieșită în afară, iar în apropiere este o grotă spațioasă, săpată în stâncă, împreună cu o scară mai mică, pe care am ajuns din nou la nivelul superior al muntelui”⁴³. Punctul cel mai

vallies and the Chersonesus, extending on one side to the Black Sea, and on the other to the mountains as far as the Yaila of Ussundshi. We also found here a few pear-trees and shrubs in detached situations” (P. S. Pallas, *op. cit.*, II, p. 123–124).

⁴² V. *supra*, *Din istoria unei „împărății creștine”*.

⁴³ „At the declivity of the eminence, especially on the South side above the valley of the Ai-thodor, we met with several grottos excavated within the rock; but the most remarkable caverns occur in the farthest eastern angle of this promontory. Here various shallow basins and gutters, for collecting rain water, are hewn in the level part of the cape; and, at its northern extremity, a flight of very dangerous steps is cut out, by which a person may descend into a very spacious hall, about twenty-one feet long, and sixteen feet and a half broad, hollowed out of the solid fossil; and the roof of which is supported only by a square pillar. On its eastern side are two, and toward the South three, closets with regular entrances. Two passages in the western quarter lead to a collateral apartment, which is likewise twenty-one feet in length, but scarcely fourteen in breadth; having in the back ground a broad terrace of stone, not unlike a divan; and being separated from the main room by a wall of the entire rock, that is yet standing. From this apartment, another door on the North side leads to a terrace, whence the deep glen of Kara-Ilas

îndepărtat atins de Peter Simon Pallas în timpul expediției sale la Mangop a fost, cum era și firesc, vârful promontoriului Teşkli-Burun. Aici, a coborât pe o scară îngustă, cioplită în piatră și foarte periculoasă (**Fig. 232**), la cel de-al doilea nivel al complexului nr. 1 (**Fig. 103, 104**). A intrat apoi în complexul nr. 2 (**Fig. 105, 106**), de unde, urcând o altă scară din piatră, s-a reîntors pe platou.

„Din descrierea precedentă – își încheie autorul însemnările – este evident că orașul Mangop nu are o origine foarte îndepărtată și este cu atât mai surprinzător cu cât suntem atât de puțin informați cu privire la istoria lui sau la vicisitudinile sale. Cu puțin înainte ca Crimeea să fie încorporată de imperiul rus, se spune că ar fi fost locuit atât de tătari, cât și de evrei. În prezent, sau după anul 1800, chiar și cei din urmă și-au abandonat locuințele, iar orașul este acum în întregime pustiu”⁴⁴.

Cam la aceeași vreme cu Peter Simon Pallas, prin 1795–1796, Mangopul a fost vizitat de o femeie. Se numea Maria Guthrie și era soția lui Matthew Guthrie, medic militar la Sankt Petersburg și consilier al țarului. Ea însăși se îndeletnicea cu educația femeilor nobile din Rusia. Impresiile sale de călătorie în Crimeea le-a așternut pe hârtie sub forma unor scrisori⁴⁵. În ceea ce privește Mangopul, Maria Guthrie descrie în amănunțime mănăstirea cu frescă de pe versantul sudic al platoului (**Fig. 1**), menționând doar în treacăt ruinele construcțiilor propriu-zise. Remarcabile sunt cunoștințele autoarei despre istoria Mangopului, mult mai precise decât ale lui Pallas și chiar decât ale altor călători, de mai târziu.

„Scrisoarea XXV.

Din Mangop, Tabana lui Ptolemeu și *Castron Gothias* din Evul Mediu.

Am coborât de la Citadela Evreilor în parcul de cerbi al hanului, înconjurat de prăpăstii îngrozitoare, care servesc de ziduri pentru închiderea vânatului; și, avansând spre marginea acestui înspăimântător salt al

may be surveyed; and to which a stair-case hewn in the rock conducts from without; but, being totally unguarded along the precipice, it is still more dangerous to ascend than the flight of steps before mentioned. On the southern side, there is another open terrace, at which we arrived after descending a few steps. It contains a cistern covered by the projecting rock; and near it is a spacious grotto excavated in the mineral, together with a smaller stair-case, by which we again reached the level top of the mountain” (P. S. Pallas, *op. cit.*, II, p. 124–125).

⁴⁴ „From the preceding description it is evident, that the city of Mankup is not of very remote origin; and it is the more surprising that we are so little acquainted with its history, or its vicissitudes. Shortly before the Crimea was incorporated with the Russian empire, it is said to have been inhabited both by Tartars and Jews. At present, or since the year 1800, even the latter have abandoned their dwellings, and the town is now completely deserted” (*ibidem*, p. 120–125).

⁴⁵ R. I. Tatarintseva, *Из истории британско-крымских литературных связей конца XVIII столетия: путевые записки Марии Гутри*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003, p. 590–598.

îndrăgostiților – de unde te ia amețeala să privești în jos, la valea de dedesubt –, am observat ruinele unei construcții vechi, la mai bine de o sută de stânci dedesubtul nostru, despre care ni s-a spus că ar fi fost odată un vechi loc de vânatoare al hanilor crimeeni.

Ajungând în fundul celei de-a doua văi, care duce la un alt deal, am văzut prin iarba înaltă câteva rămășițe ale unui vechi oraș, despre care ni s-a spus că s-a numit Marianapol, dar despre care nu găsesc nici o mențiune la autorii vechi. Aceste urme ale unei populații de odinioară zac la poalele unui munte, pe al cărui pisc se găsesc încă ruinele Mankupului sau Mangupului, Tabana lui Ptolemeu și *Castron Gothias* sau citadela goților din Evul Mediu; un oraș care a avut rangul de capitală a principatului de Goția în secolul al nouălea și care a fost ridicat în partea muntoasă a peninsulei când acel popor, împreună cu alanii, au fost goniți de pe pământurile de jos de o rasă nouă de cuceritori, numiți chazari, după ce ei fuseseră stăpânii Tauridei din secolul al doilea. Acesta este locul unde și-au găsit refugiu; și principatul muntos ridicat astfel a existat fără întrerupere, chiar dacă, probabil, ca un stat tributar, peste toate schimbările de suveranitate tătară, până la cucerirea turcească din secolul al șaisprezecelea [sic !]; ceea ce îi arată a fi fost un popor viteaz și foarte priceput în apărarea locurilor, în zilele acelea.

Este acolo o mănăstire mică, tăiată în stâncile din versantul muntelui și închinată Fecioarei Maria, probabil de către goți, care erau creștini și care și-au introdus religia, bisericile și episcopii în toate orașele pe care le-au stăpânit, dintre care unele mai există încă, și care vor fi menționate mai târziu.

O mică potecă accidentată ne-a condus de la poalele muntelui la picioarele unui șir de trepte, sculptate în stâncă, ce duc spre mănăstire și pe care am urcat sub razele unui soare arzător.

Mai întâi, am ajuns la câteva mici chilii din lemn, înfipte – ca să spun așa – în stânci și suspendate într-un chip înspăimântător deasupra văii; probabil anume făcute ca să încerce curajul și să subțieze trupurile păcătoșilor ghiftuiți, înaintea intrării în cotloanele răcoroase ale stâncii săpate; și, cu siguranță, era ceva primejdie să-și care cu ei mult din rotunjimea lor lumească, dacă petreceau o vară în aceste cămăruțe asudate, pe drumul pătimirii, și nu își rupeau gâturile în timpul noviciatului; o scăpare, în orice caz, care, după părerea mea, nu ar fi semn de neputință ca ei să se socotească între cei aleși și destinați să slujească Fecioarei. Le ocupă acum, de unul singur, un pustnic, care a ajuns în mod sigur la o asemenea stare a trupului, încât aproape că își poate asigura intrarea într-o vizuină de iepure.

Puțin mai departe, am întâlnit două chilii tăiate în stâncă (probabil a doua etapă a uceniciei), dotate cu câteva unelte rudimentare; și, în timp ce urcam încă mai sus, am ajuns la un mic vestibul care dădea într-o capelă, situată

chiar în inima stâncii vii, și luminată doar de razele slabe care trec prin această anticameră; orișicum, cu atât mai puțin necesare, cu cât lumânări de ceară ard ziua și noaptea în cinstea sfântului și contribuie mult, după părerea mea, la fiorul religios dat de sanctuar.

În afară de situarea și construcția sa, capela aceasta oferă foarte puțin curiozității, cu excepția unei reprezentări primitive a Fecioarei și a câtorva monede vechi, agățate de jur împrejurul ei, ofrande ale închinătorilor ei pioși; dar ceea ce ne-a atras mult atenția a fost un mic leagăn atârnat pe perete, a cărui istorie îl face interesant. Este un prinos de recunoștință al unei bune femei care, fiind multă vreme condamnată la sterilitate, a venit să dobândească mijlocirea Fecioarei în favoarea ei și a rămas câteva zile în locul sfânt, ca să aibă folos de pe urma rugăciunilor sfinților părinți; când, ce să vezi, la sfârșitul a nouă luni (extraordinar, așa cum poate să pară), credincioasa creștină a născut un băiat frumos și rumen și, pentru vindecarea ei, a venit să închine micul leagăn ca un semn al recunoștinței și mulțumirii ei; și de aceea este păstrat cu multă grijă, ca o încurajare pentru alte femei sterile, să recurgă la Fecioară în același chip.

Oricum, numărul acestor părinți milostivi s-a redus jalnic în aceste vremuri lipsite de evlavie, încât acum au rămas doar doi din 72, vechea obște; atât de mult, încât chiliile de jos, spre ofensa religiei, servesc în acest moment de adăpost pentru turmele din vecinătate, în loc să-i adăpostească pe ei, ca altădată.

Dar este vremea să coborâm de pe acest munte minunat, pentru a face rost de ceva mai solid decât aerul curat respirat acolo, care ne-a făcut o grozavă poftă de mâncare⁴⁶.

⁴⁶ „Letter XXV. From Mankoup, the Tabane of Ptolemy, and Kastron Gothias of the Middle Ages. We descended from the Jews' Citadel into the deer park of the Chan, surrounded by horrible precipices, which serve for walls to confine game; and, on advancing to the edge of this terrible lovers' leap, whence it makes you giddy to look down on the valley below, we perceived the ruins of an antient building, more than a hundred fathoms below us, which we were told had once been an antient hunting seat of the Crimean Chans. On reaching the bottom of the second valley, which leads to another hill, we saw among the high grass some remains of an antient city, which we were told was called Marianapol, but of which I find no mention in antient authors. These marks of former population lay at the bottom of a mountain, on the summit of which are still found the ruins of Mankoup or Manghoup, the Tabane of Ptolemy, and the Kastron Gothias, or Goths' Citadel, of the Middle Ages; a city which bore the rank of capital of the principality of Gothia in the ninth century, and was erected in the mountainous part of the peninsula, when that people, together with the Alains, were driven from the lower grounds by a new race of conquerors called Kozares, after being masters of the Taurida from the second century. Here it was that they took refuge; and the highland principality thus erected always existed, though probably as a tributary state, through all the changes of Tartar sovereignty till the Turkish Conquest in the sixteenth century; which shows them to have been a brave people, and well skilled in defending places in those days. There is a little monastery cut out of the rocks in the side of the mountain, and dedicated to the Virgin Mary, probably by the Goths, who were

În 1799, englezul Edward Daniel Clarke, colecționar de antichități, și tovarășul său de călătorie, John Marten Cripps, au ajuns, mai mult siliți decât de bunăvoie, în Crimeea. Încordarea relațiilor dintre Rusia și Anglia îi împiedicase să se întoarcă acasă de la Moscova și îi obligase să zăbovească ceva vreme prin ținuturile tătărești. Acestor împrejurări le datorăm însemnările despre Mangop pe care Clarke avea să le aștearnă în scris după vizitarea locului.

„Fortăreața de la Mangop – scria el – este de o măreție cu totul extraordinară și se poate spune literalmente că se înalță în nori. Ea acoperă culmea unui munte izolat, semicircular; aspectul lui înspăimântător, înălțimea lui și marginile lui povârnite perpendicular desăvârșesc senzația de uimire când intri în acest defileu, dacă n-am ține seamă, în acest loc, decât de lucrarea

Christians, and introduced their religion, churches, and bishops, into all the cities that they possessed, some of which are still standing, and will be noticed hereafter. A little rough path conducted us from the bottom of the mountain to the foot of a flight of steps, hewn out of the rock, which leads up to the monastery, and which we mounted beneath the rays of a burning sun. First, we came to a few little wooden cells, stuck in a manner to the rocks, and suspended in a frightful style above the valley; probably intended to try the courage, and reduce the bodies, of pampered sinners, before entering the cool recesses of the excavated rock; and there was surely little danger of their carrying-in much of their worldly plumpness with them, if they passed a summer in these sweating boxes by way of ordeal, and did not break their necks during the noviciate; an escape, however, which, in my opinion, would be no slight mark of their being in the number of the elect, and destined for the service of the Virgin. One solitary monk now occupies them alone, who is certainly arrived at a state of body that might almost gain him admission into a rabbit-hole. A little farther up we met with two cells cut in the rock (probably the second stage of probation), furnished with some rude utensils; and, in mounting still higher, we came to a little vestibule that opens into the chapel, situated in the very heart of the living rock, and only lighted by the feeble rays which pass through this antichamber, the less wanted, however, as wax tapers are burning day and night in honour of the saint, and add much, in my opinion, to the religious awe inspired by the sanctuary. This chapel offers very little to curiosity, independent of its situation and construction, except a rude figure of the Virgin, and some old coins hung about it, the offerings of her pious votaries; but what attracted much of our attention was a small cradle hung on the wall, whose history makes it interesting. It is the grateful offering of a good woman, who, having been long condemned to barrenness, came to obtain the Virgin's intercession in her favour, and remained a few days in the sacred place, to have the advantage of the prayers of the holy fathers; when lo, at the end of nine months (wonderful as it may appear), the pious christian was delivered of a fine rosy boy, and, on her recovery, came to offer the little cradle as a mark of her gratitude and satisfaction; and it is accordingly preserved with much care, as an encouragement to other sterile females to apply to the Virgin in the same manner. The numbers, however, of these charitable fathers are sadly reduced in these ungodly times, as now only two remain out of 72, the antient complement; insomuch that the lower cells, to the scandal of religion, serve at the present moment to lodge the neighbouring flocks, instead of their own as formerly. But it is time to descend from this wonderful mountain, to procure something more solid than the sharp air that we breathe here, which has given an excellent appetite to yours &co” (Maria Guthrie, *A Tour Through the Taurida or Crimea, the Ancient Kingdom of Bosphorus*, Londra, 1802, p. 86–88).

uluitoare a naturii. Sosind cu efort pe culmea muntelui, înțelegi cu greu cum s-a putut ajunge aici și încă și mai greu cum genovezii au putut transporta aici materialele de care s-au folosit pentru a construi o fortăreață, fără egal probabil în Europa, monument al bogăției lor, al talentului lor și al cutezanței lor. Scopul precis care i-a îndemnat pe greci și pe genovezi să ridice asemenea fortărețe în interiorul regiunii și la o distanță așa de mare față de țărm nu se află în istorie; dar s-ar putea, oare, oferi o altă ipoteză plauzibilă decât de a atribui întemeierea acestor edificii dorinței pe care au avut-o noii cuceritori de a supune spiritul ostil al autohtonilor, nemulțumiți, desigur, de așezămintele pe care străinii le ridicau în mijlocul lor?⁴⁷ Înălțarea fortificațiilor de la Mangop de către genovezi sau nemulțumirea autohtonilor față de ceea ce străinii construiau în teritoriile lor nu mai pot fi socotite adevăruri sau măcar ipoteze istorice și, deci, nu trebuie luate în seamă.

„Ultimii locuitori ai Mangopului – adăuga călătorul – erau evrei. Am observat, dincolo de copaci, în timpul urcușului nostru, în cimitirul acestei vechi colonii, ruinele mai multor morminte în marmură și în piatră”⁴⁸. Aceleași morminte ale karaimilor, descrise și de Peter Simon Pallas, au fost admirate și de cei doi englezi (Fig. 226, 227).

„În plus, drumul este tot timpul abrupt și dificil; lucrările uluitoare ale celor dintâi stăpâni ai Crimeii nu au făcut acest loc de trecere mai practicabil: ele au slujit mai degrabă să ne întârzie decât să ne ușureze mersul. Tot drumul a fost altădată pavat: s-au făcut chiar trepte, asemănătoare cu cele din trecătoarea de la Merdveen, descrisă în capitolul precedent; în unele locuri, se mai găsesc fragmente încă întregi”⁴⁹. După cum se pare, Clarke și Cripps au pătruns pe

⁴⁷ „La forteresse de Mankoop est d’une grandeur très-extraordinaire, et on peut dire littéralement qu’elle s’élève dans les nuages. Elle couvre la cime d’une montagne isolée sémi-circulaire; son aspect effrayant, sa hauteur et ses bords perpendiculairement escarpés rempliraient l’esprit d’étonnement en entrant dans ce défilé, à ne considérer même dans ce lieu que le travail prodigieux de la nature. Arrivé avec effort à la cime de la montagne, on conçoit difficilement comment on a pu y parvenir, mais plus difficilement encore comment les Génois ont pu y transporter les matériaux dont ils se sont servis pour construire une forteresse, dont la pareille n’existe peut-être pas en Europe; monument de leur opulence, de leur talent et de leur audace. Le but précis qui a engagé les Grecs et les Génois à élever de telles forteresses dans l’intérieur du pays et à une si grande distance de la côte, ne se découvre pas dans l’histoire: mais ne serait-ce donc pas offrir une conjecture vraisemblable que d’attribuer la fondation de ces édifices au désir qu’eurent les nouveaux conquérans de plier l’esprit hostile des natifs du pays, naturellement indisposés contre les établissemens que des étrangers formaient au milieu d’eux ?” (E.–D. Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812, p. 193–194).

⁴⁸ „Les derniers habitans de Mankoop étaient juifs. Nous aperçûmes, à travers les arbres, durant notre route montueuse, dans le cimetière de cette ancienne colonie, les ruines de plusieurs sépultures en marbre et en pierre” (*ibidem*, p. 194).

⁴⁹ „Le chemin, au reste, est constamment escarpé et difficile; les travaux prodigieux des premiers maîtres de la Crimée n’ont pas rendu ce passage plus praticable: ils servaient plutôt

platou urcând prin defileul Tabana-Dere, pe același drum – asemănător adesea cu o scară (**Fig. 225**) – pe care îl străbătuse și Peter Simon Pallas.

„Când am ajuns pe creasta acestui munte, l-am găsit în întregime acoperit cu ruinele citadelei. Grote, galerii întunecoase, scobite în stâncă, și a căror veche menire nu se mai cunoaște, își înfățișează la fiecare pas găurile lor sumbre. Pe partea cea mai ridicată a acestei înălțimi extraordinare, se observă un platou superb, împodobit cu un gazon frumos. În mijlocul acestei vegetații robuste, am distins *Rosa pygmaea* a lui Pallas, în toată strălucirea frumuseții sale. Ruinele zidurilor vechii fortărețe înconjoară o parte a platoului; el este încins, pretutindeni de altminteri, de stânci enorme, care ni s-au părut tot atât de înalte ca și povârnișurile țărmlui din Sussex, aproape de Breachy-Head. De pe acest vârf uluitor se descoperă toți ceilalți munți, văile, colinele, pădurile și diversele sate ale peninsulei crimeene”⁵⁰. Călătorii par să se fi îndreptat spre citadelă, urmărind marginea de sud a platoului. De acolo au putut admira peisajul desfășurat în vale, cu așezări, păduri și coline, până departe, la munții din zare (**Fig. 233**).

„În timp ce noi alunecam cu teamă pe mâini și pe genunchi pentru a observa marginile acestor înălțimi înfricoșătoare, un tătar, pe jumătate îmbrăcat, sălbatic precum vânturile din nord, încălecat fără șa, nici frâu, și fără altă susținere decât un butuc de viță de vie, galopa chiar pe povârnișul prăpastiei, pe un mânz încă nedomolit; și când calul său se oprea, cabrându-se, pe marginile hăului, el se amuza arătându-ne diferitele locuri ale vastului spațiu întins atunci sub ochii noștri. Intrând într-una din camerele acestei vechi fortărețe săpate, am văzut o mică încăpere pătrată care conducea către o alta, la dreapta. În partea opusă, o trecere strâmtă ne-a dus către o terasă descoperită, înconjurată de un parapet format în stâncă și ridicat chiar deasupra uneia dintre principalele prăpăstii, căreia i-am putut distinge, cu mai puține pericole, adâncimea înspăimântătoare. Dincolo de ea, mai mulți vulturi se învârteau în văi; ne-au

à retarder qu'à faciliter notre marche. Toute la route fut autrefois pavée: on y avait pratiqué même des degrés semblables à ceux du passage de Merdveen, décrit dans le chapitre précédent; dans quelques parties, on en trouve des fragmens encore entiers” (*ibidem*, p. 194–195).

⁵⁰ „Quand nous fûmes parvenus au sommet de cette montagne, nous le trouvâmes entièrement couvert des ruines de la citadelle. Des cavernes, des galeries obscures, creusées dans le roc, et dont on ne connaît plus l'ancienne destination, présentent à chaque pas leurs sombres ouvertures. Sur la partie la plus élevée de cette hauteur extraordinaire, s'aperçoit une plaine superbe, parée d'un beau gazon. Au milieu de cette vigoureuse végétation, nous distinguâmes la *Rosa pygmaea* de Pallas, dans tout l'éclat de sa beauté. Les ruines des murailles de l'ancienne forteresse environnent une partie de la plaine; elle est ceinte, par-tout ailleurs, de rochers énormes, qui nous parurent aussi élevés que les escarpemens de la côte de Sussex, près Breachy-Head. De cette cime prodigieuse, on découvre toutes les autres montagnes, vallées, collines, les bois et les divers villages de la péninsule criméenne” (*ibidem*, p. 195).

părut de mărimea rândunelor. Mai jos, vârfurile colinelor unduioase, acoperite de păduri dese, cu sate în mijlocul stâncilor și al defileurilor, se arătau privirilor noastre la o adâncime așa de înfricoșătoare, încât sângele îngheța la această priveliște”⁵¹. Încăperile cioplite în piatră despre care vorbește Edward Daniel Clarke trebuie să fi aparținut uneia dintre incintele din partea de miazăzi a platoului. Una dintre acestea este prevăzută într-adevăr cu o asemenea terasă, amenajată direct în stâncă, deasupra unei prăpăstii adânci (**Fig. 234**).

„Am observat apoi, printre ruinele Mangopului, rămășițe de biserici și de alte construcții publice, mult mai puțin desfigurată decât ne-am putea aștepta într-o regiune supusă dominației ruse: dar, ce-i drept, această remarcabilă stare de conservare se explică ușor prin dificultatea de a se ajunge la aceste remarcabile ruine”⁵². Observația lui Clarke despre buna stare de conservare a ruinelor de la Mangop – foarte probabil, ale citadelei și ale construcțiilor de pe promontoriul Teşkli-Burun – este foarte importantă, mai ales că din 1799 până în prezent multe ruine de edificii au dispărut cu totul, semn că piedica pusă în calea jefuitorilor și a colecționarilor de așezarea greu accesibilă a Mangopului a fost în cele din urmă depășită. Nu este, însă, mai puțin adevărat că multe piese (decoruri arhitectonice, inscripții, pietre de mormânt) pe care călătorii englezi le-au putut vedea pe platou la sfârșitul veacului al XVIII-lea au fost luate între timp de aici și adăpostite în depozitul de la Bahcisarai (**Fig. 89–91**).

„Am fost, în sfârșit, conduși la punctul nord-estic al semilunii, forma specifică a vechii așezări a fortăreței Mangopului; și, profitând de câteva trepte de piatră tăiate cu grijă în stâncă, am coborât printr-o ușă pătrată într-o cavernă numită de tătari *Capul vânturilor*. Ca tot restul, această hrubă a fost scobită în

⁵¹ „Tandis que nous glissions avec frayer sur nos mains et sur nos genoux pour observer les bords de ces hauteurs effrayantes, un Tartare, à moitié vêtu, sauvage comme les vents du nord, monté sans selle ni bride, et sans autre soutien qu’un cep de vigne, galopait au penchant même du précipice, sur un poulain encore indompté; et comme son cheval s’arrêtait, en se cabrant, sur les bords de l’abîme, il s’amusait à nous indiquer les différens lieux du vaste espace développé alors sous nos yeux. Étant entrés dans l’une des chambres de cette vieille forteresse excavée, nous vîmes un petit appartement carré qui conduisait à un autre à droite. Au côté opposé, un passage étroit nous mena sur une terrasse découverte, ceinte d’un parapet formé dans le roc, et élevée précisément au-dessus de l’un des principaux précipices dont nous pouvions, avec moins de périls, distinguer l’effrayante profondeur. Au-delà, plusieurs vautours tournoyaient dans les vallées; ils nous parurent de la grosseur des hirondelles. Plus bas, les sommités de collines onduleuses, couvertes de bois touffus, avec des villages au milieu des rocs et des défilés, se montrèrent à nos regards à une profondeur si effrayante, que le sang glaçait à cette vue” (*ibidem*, p. 195–196).

⁵² „Nous aperçûmes ensuite, parmi les ruines de Mankoop, des vestiges d’églises et d’autres bâtimens publics, beaucoup moins défigurés qu’on ne pourrait s’y attendre dans un pays soumis à la domination russe: mais, à la vérité, cet état remarquable de conservation s’explique aisément par la difficulté d’atteindre à ces remarquables débris” (*ibidem*, p. 196).

roca tare, dar ea este deschisă în toate cele patru părți. Priveliștea uimitoare care se întinde de acolo spre toate ținuturile înconjurătoare a putut-o face să servească drept post pentru observații militare. Deschiderile sau ferestrele sunt goluri mari, practicate sub formă de arcade în stâncă; peisajele, risipite în toate părțile, pe cea mai întinsă rază [de vedere], pe deasupra munților gigantici și chiar a norilor, alcătuiesc un ansamblu sublim. Nimic, în nici o parte a Europei, nu întrece maiestatea înfricoșătoare a acestui loc. Deși obișnuit cu aspecte de acest fel, mi-am păstrat cu greu destul calm pentru a face o schiță a unei priveliști într-atât de magnifice. Dedesubtul cavernei, se află o altă cameră; aceasta conduce la mai multe celule, pe diferitele ei părți: toate fuseseră odinioară cioplite în stânca masivă⁵³. În cele din urmă, Clarke și Cripps au ajuns în vârful promontoriului Teşkli-Burun (**Fig. 99**), unde au vizitat, în chip evident, complexul nr. 1, cu cele două niveluri ale sale (**Fig. 100–104**).

„La coborâre, am urmat o altă cale; și am trecut pe sub o veche poartă arcuită, care făcea parte din vechea citadelă, și care constituia chiar intrarea principală [NOTĂ: Îi previn pe călătorii care, de acum încolo, vor putea vizita Mangopul, să aleagă, pentru a urca, acest drum; el le va oferi cea mai magnifică vedere cu putință. Tătarii, dintr-un motiv pe care nu-l putem înțelege, îl numesc *drumul trăsurii*, deși, urmându-l, noi n-am putut să ne ținem nici pe cai]. Acest drum mărginește partea de miazănoapte a muntelui; și coborârea în vale este atât de abruptă și de adâncă, încât un singur pas greșit ar ajunge ca să cadă și animalul, și călărețul. Punând piciorul pe pământ, se evită pericolul și vederea celui mai magnific peisaj compensează groaza acestei treceri. Noaptea a venit înainte ca noi să fi ajuns în fundul văii; și, cu ceva trudă, am regăsit drumul principal care duce în mijlocul defileului⁵⁴.

⁵³ „Nous fûmes enfin conduits à la pointe nord-est du croissant, forme particulière de l'ancien emplacement de la forteresse de Mankoop; et, à la faveur de quelques degrés de pierre taillés avec soin dans le roc, nous descendîmes par une porte carrée dans une caverne appelée par les Tartares *le Cap des vents*. Comme tout le reste, ce souterrain fut creusé dans le roc solide; mais il est ouvert des quatre côtés. La vue étonnante qui s'étend de là sur tous les pays environnans l'a peut-être fait servir comme d'un poste pour les observations militaires. Les ouvertures ou fenêtres sont de larges vides pratiqués en arcades dans le roc: les sites, épars de tous côtés dans le rayon le plus étendu, au-dessus de montagnes gigantesque et des nuages même, composent un ensemble sublime. Rien, dans aucune partie de l'Europe, ne surpasse l'effrayante majesté de ce lieu. Quoique habitué à des aspects de ce genre, je conservai à peine assez de calme pour tracer une esquisse d'une vue aussi magnifique. Au-dessous de la caverne, on découvre encore une autre chambre; celle-ci conduit à plusieurs cellules sur les différens côtés: toutes furent autrefois creusées dans le rocher massif” (*ibidem*, p. 196–197).

⁵⁴ „Nous suivîmes une autre route en descendant; et nous passâmes sous une vieille porte arquée, qui dépend de l'ancienne citadelle, et qui même en formait l'entrée principale [NOTE: On prévient les voyageurs, qui, dans la suite, pourront visiter Mankoop, de choisir ce

Secolul al XIX-lea marchează o sporire a interesului Europei față de Rusia în general și față de Crimeea în special. Conflictele cu turcii, cu francezii, cu suedezii, în care Rusia fusese antrenată, și, mai cu seamă, Războiul Crimeii au atras atenția asupra acestei lumi. Ca urmare, mulți călători și cercetători au pornit spre diversele colțuri ale imperiului, mânați de o curiozitate justificată față de o țară imensă și aproape cu totul necunoscută. Unii dintre cei care au ajuns în Crimeea au lăsat în scris impresii de călătorie, cu informații bogate despre locuitori, despre modul lor de viață, despre tradiții și obiceiuri, despre limbile pe care le vorbeau⁵⁵. Câțiva dintre aceștia, mai temerari, au urcat și pe platoul Mangopului, dar, ca și în veacurile de mai înainte, puțini au manifestat interes față de ruinele capitalei fostului principat de Theodoro.

O excepție o constituie marchizul Gabriel de Castelnau, autorul unei istorii a Rusiei, în care a cuprins și câteva note despre aceste locuri: „Mangop. Cum fiecare este liber să-și dirijeze după propria voință călătoria pe care o face în Crimeea, nu dau câtuși de puțin itinerariul meu ca fiind foarte exact; împrejurările m-au dus când într-o parte, când în cealaltă; ce-i drept, examinând numai harta, poți neglija câteva puncte interesante, vizitând altele, mai puțin demne de a fi văzute. Mi-am lăsat trăsura în satul Eiroba, deși m-aș mai fi putut folosi de ea pentru mai multe verste; am luat cai și un tătar ca să mă conducă la Mangop, care nu este decât la șaisprezece verste, în ciuda ocolurilor pe care ești

chemin pour monter; il leur offrira le plus magnifique coup-d'oeil possible. Les Tartares, par un motif que l'on ne peut concevoir, l'appellent *chemin de voiture*, quoiqu'en le suivant nous n'ayons même pas pu nous tenir sur nos chevaux]. Cette route borde le côté septentrional de la montagne; et la descente dans la vallée est si escarpée et si profonde, qu'un seul faux pas suffirait pour précipiter et la monture et le cavalier. En mettant pied à terre on évite le péril, et la vue du plus magnifique paysage dédommage de l'effroi de ce passage. La nuit vint avant que nous fussions arrivés au fond de la vallée; et nous eûmes quelque peine à regagner la route principale qui conduit au milieu du défilé” (*ibidem*, p. 197–198).

⁵⁵ V., de pildă, J. Reuilly, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire*, Paris, 1806; Mary Holderness, *New Russia: Journey from Riga to the Crimea...*, Londra, 1823 (v. și ediția mai nouă, New York, 1970); E[benezzer] Henderson, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea...*, Londra, 1826; James Edward Alexander, *Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea in 1829*, 2 volume, Londra, 1830 (v. și ediția mai nouă, Naval and Military Press, 2003); T. B. Armstrong, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey...*, Londra, 1831; Titus Vanzetti, *Excursion en Crimée, faite dans l'automne de 1835*, Odessa, 1836; Anatole de Demidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, Paris, 1840; Charles Boileau Elliott, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, I, Philadelphia, 1839; Henry Danby Seymour, *Russia on the Black Sea and the Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces*, Londra, 1855; Katherine Blanche Guthrie, *Through Russia: From St. Petersburg to Astrakhan and the Crimea*, Londra, 1874 (v. și ediția mai nouă, New York, 1970).

obligat să le faci. Pentru a ajunge la stânca pe care vechea fortăreață era așezată, trebuie urcat pe o cărare destul de grea, foarte dreaptă, și semănând câteodată cu o scară ruinată; mai sus, se observă rămășițele unui zid de incintă și de apărare care se prelungește până în vale; se recunosc zidurile vechiului oraș, se remarcă un turn rotund, aproape de care este o grotă mare; înaintând încă puțin, ești la poarta orașului”⁵⁶. Descrierea urcușului făcută de marchizul de Castelnaud – cu scările de piatră (**Fig. 225**), cu zidul de incintă (**Fig. 12**), cu grotă (**Fig. 229**) – este foarte asemănătoare aceluia aparținând lui Peter Simon Pallas și Edward Daniel Clarke, semn că toți au parcurs același drum.

„Este bine de remarcat aici că pozițiile alese de genovezi erau situate în locuri inexpugnabile. Am văzut deja că Ciufut-Kale prezenta o împrejurare de stânci cu piscuri și inaccesibile. Mangopul reunea la aceleași avantaje dificultăți în plus; exceptând ieșirea prin care am ajuns, restul locului era închis de un zid în partea dinspre panta muntelui: în zadar s-ar încerca escaladarea lui; se pot observa, la anumite distanțe, porțiuni interioare ale fortăreței, mai ridicate și care permiteau asediaților să rostogolească stânci asupra atacatorilor. Acest oraș Mangop trezește mii de regrete: ici și colo se recunosc edificii după ruinele care sunt încă în picioare; se află temple, moschei, sinagogi, case, în care se poate distinge fiecare încăpere. Citadela era alcătuită dintr-un castel întărit, apărat de un zid gros și foarte înalt. Ești cu atât mai sensibil la distrugerea acestui oraș, cu cât motivul care l-a prilejuit nu a fost decât greșeala unui zel deplasat. Cu siguranță, evreii nu sunt de temut nicăieri, activitatea mercantilă, banii fiind unicul scop al socotelilor lor; munceau în tăbăcării, făceau comerț destul de avantajos și trăiau în pace, ocupându-se cel mai puțin din lume cu treburi de guvernare; fericiți în adăpostul lor, de ce plan puteau fi bănuși, ca să și-l tulbure și să și-l piardă ? Să le atribui idei de revoltă, lor, care sunt cei mai supuși și cei mai puțin agitați dintre toate popoarele ! Cel care a provocat răvășirea, distrugerea acestui loc, este destul, poate chiar prea pedepsit de

⁵⁶ „Comme chacun est libre de diriger à sa volonté le voyage qu’il fait en Crimée, je ne donne point mon itinéraire pour le plus exact; les circonstances m’ont déterminé tantôt d’un côté, tantôt de l’autre; à la vérité, en n’observant que la carte, on peut négliger certains points intéressans, et en visiter d’autres moins dignes d’être vus. Je laissai ma voiture dans le village d’Eiroba, quoique j’eusse pu m’en servir encore pendant plusieurs verstes; je pris des chevaux et un Tatar pour me conduire à Mankup, qui n’en est qu’à seize verstes malgré les détours qu’on est obligé de faire. Pour atteindre le rocher sur lequel l’ancienne forteresse était située, il faut gravir un sentier assez pénible, très-droit, et ressemblant quelquefois à un escalier ruiné: plus haut on aperçoit les restes d’un mur d’enceinte et de défense qui se prolonge jusque dans le vallon; on reconnaît les murailles de l’ancienne ville, on remarque une tour ronde assez près de laquelle est une vaste grotte; en avançant encore un peu, on est à la porte de la ville” ([Gabriel de Castelnaud], *Essai sur l’histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*, tome 3, Paris, 1820, p. 189–190).

amintirea celor pe care i-a făcut nefericiți. Vederea este magnifică în mai multe situații: ici, ea se cufundă în toate văile din jur, colo, parcurge tot spațiul închis între Balaklava și Inkerman; mai departe, se vede marea. Nefericit oraș ! Deplâng distrugerea ta și pentru că nu ai meritat-o câtuși de puțin, și pentru că nu te poți bucura de fericirea pe care binefacerile suveranului o revarsă asupra celor cu care te învecinezi”⁵⁷.

Peste câteva decenii, doamna Andrew Neilson, ale cărei însemnări de călătorie în Crimeea sunt semnate doar „A Lady”, avea să scrie: „Trecând prin îngusta, dar bogată și fertila vale a râului Shouli, ne apare în fața ochilor stânca singuratică pe care se află vestigiile de la Mangup-Kale. Cea mai mare parte a acestei vechi fortărețe a fost protejată de piscurile semețe și de prăpăstiile pe care este construită; și, pe singura parte prin care este accesibilă, se afla un zid înalt, solid, acum prăbușit în multe locuri. Am urcat dealul pe un drum abrupt, ducând la o poartă, prin care am intrat și ne-am pomenit în mijlocul unui morman de ruine; părți dintr-o biserică, dintr-o sinagogă evreiască și din câteva clădiri, probabil legate de apărarea orașului, toate se puteau distinge cu limpezime. La capătul terasei, unde stânca este cea mai abruptă, în ea fuseseră săpate multe grote și locuințe. Am coborât pe trepte tăiate în piatră într-o încăpere mare, cu treceri conducând către diverse altele mai mici, dar, cum nu era nici ușor, nici sigur, nu le-am explorat mai mult”⁵⁸. S-ar zice că, spre

⁵⁷ „Il est bon de remarquer ici que les positions choisies par les Génois étaient situées sur des lieux inexpugnables. On a déjà vu que Tchufut-Kalé présentait un entourage de rochers à pic et inaccessibles: Mankup réunissait aux mêmes avantages des difficultés de plus; excepté l'issue par où on y parvient, le reste de la place était fermé d'un mur du côté de la pente de la montagne: vainement eût-on cherché à l'escalader; on peut remarquer à certaines distances des portions intérieures de la forteresse plus élevées, et qui permettaient aux assiégés de faire rouler des rochers sur les attaquans. Cette ville de Mankup excite mille regrets: çà et là on reconnaît les édifices aux ruines qui sont encore sur pied; on trouve des temples, des mosquées, des synagogues, des maisons dont on peut distinguer chaque pièce. La citadelle consistait en un château fort, défendu par une muraille épaisse et très-haute. On est d'autant plus sensible à la destruction de cette ville, que le motif qui y a donné lieu n'était que l'erreur d'un zèle déplacé. Assurément des Juifs ne sont redoutables nulle part: l'industrie mercantile, l'argent étant le but unique de leurs calculs; ils travaillaient à des tanneries, ils commerçaient assez avantageusement et vivaient en paix, s'occupant le moins du monde des opérations du gouvernement; heureux dans leur asile, quel projet pouvait-on leur soupçonner pour le troubler et le perdre ? Leur prêter des idées de rebellion, à eux qui sont le plus soumis et le moins remuant de tous les peuples ! Celui qui a provoqué le bouleversement, la destruction de cette place est assez, peut-être même trop puni par le souvenir des malheureux qu'il a faits. La vue est magnifique dans plusieurs situations: d'ici, elle plonge sur tous les vallons environnans; ailleurs, elle parcourt tout l'espace renfermé entre Balaklava et Inkerman; plus loin, on voit la mer. Malheureuse cité ! Je me lamente sur ta destruction, et parce que tu ne l'as point méritée, et parce que tu ne peux jouir du bonheur que les bienfaits du souverain répandent sur ce qui t'avoisine” (*ibidem*, p. 190–191).

⁵⁸ „Passing through the narrow, but rich and fertile valley of Shouli, we come in sight of the isolated rock on which are situated the remains of Mangoup Kalé. The greater part of this

deosebire de Peter Simon Pallas, de Edward Daniel Clarke și de marchizul Gabriel de Castelnaud, doamna Andrew Neilson a ajuns la Mangop urcând dinspre defileul Hamam-Dere (**Fig. 1**) și a văzut mai întâi fortificațiile de acolo (**Fig. 230, 231**). Așa se explică de ce privirea i-a fost atrasă nu de cimitirul karaimilor, ci de ruinele unei biserici – bazilica, desigur (**Fig. 115–118**) –, ale unei sinagogi și ale unor construcții militare, probabil turnuri și ziduri din cea de-a doua linie de fortificații (**Fig. 15, 16**).

„Istoria de odinioară a acestei fortărețe este puțin cunoscută; dar, din ceea ce a rămas din ea, putem conchide că a fost locuită alternativ de greci, genovezi, evrei și tătari. Se spune că, la vremea cuceririi Crimeii de către ruși, ultimele detașamente de tătari care au opus oarecare rezistență și-au găsit refugiul aici, dar au fost curând obligate să se predea, locul fiind în întregime controlat de pe câteva dealuri din vecinătate.

Vederea de pe Mangup-Kale este foarte variată și frumoasă, înconjurat cum este de văi încântătoare, presărate cu dealuri și stânci, printre care, în depărtare, se pot zări cu claritate golful și orașul Sevastopol, pe o parte, și lanțul semeț al dealurilor de pe coasta sudică, pe cealaltă”⁵⁹. Descrierea pe care doamna Andrew Neilson o face peisajului din jurul platoului – și, mai cu seamă, perspectivelor care se deschideau spre nord și spre sud – este comparabilă cu acelea așternute pe hârtie de ieromonahul Matei, de Pallas și de Clarke (**Fig. 92–95, 233**).

În același an cu însemnările de călătorie ale doamnei Andrew Neilson, la Londra s-a tipărit și o istorie a Crimeii, avându-l ca autor pe Thomas Milner. Acesta a valorificat scrieri mai vechi, între care acelea ale lui Edward Daniel

ancient fortress was protected by the lofty crags and precipices on which it is built; and, on the only side by which it is accessible, there was a high, strongly-built wall, which is now fallen in many places. We ascended the hill by a steep road leading to a gate, by which we entered, and found ourselves in the midst of a mass of ruins; part of a church, of a Jewish synagogue, and of some buildings probably connected with the defences of the town, being all that can accurately be distinguished. At the extremity of the platform, where the rock is the most precipitous, many caves and habitations have been hewn in it. We descended by steps cut in the stone to a large apartment, with passages leading to various other smaller ones, but as it was neither easy nor safe, we did not explore them any further” (*The Crimea: Its Towns, Inhabitants and Social Customs*, By a Lady, resident near the Alma, Londra, 1855, p. 81).

⁵⁹ „The former history of this fortress is little known; but from what remains of it, we may conclude that it has been inhabited by Greeks, Genoese, Jews and Tartars, in rotation. It is said that at the period of the conquest of the Crimea by the Russians, the last body of Tartars who made any resistance took refuge here, but were soon obliged to surrender, the place being completely commanded by some hills in the vicinity. The view from Mangoup Kalé is very diversified and beautiful, surrounded as it is by lovely valleys interspersed with hills and rocks, between which, in the distance, the bay and town of Sevastopol on the one side, and the towering range of the south coast hills on the other, are distinctly discernible” (*ibidem*, p. 81–82).

Clarke, pe care îl și citează, de altfel. „Munții au jucat un rol important în revoluțiile cărora Crimeea le-a fost subiect. Triburi gonite din câmpii de invadatorii din nord s-au retras dinaintea lor și au găsit refugiu în fața tulburărilor în fortărețe naturale, în vreme ce stăpânii coastei de sud se apărau pe ei înșiși împotriva invaziei din interior cu citadele pe înălțimi mai dominante și mai abrupte. Printre aceste din urmă așezări, una dintre cele mai remarcabile este orașul-fortăreață Mangup-Kale, renumit de la un capăt la celălalt al ținutului, despre care vechii locuitori nu vorbeau niciodată decât cu venerație. El ocupă vârful unei stânci izolate semicirculare, accesibilă doar pe o parte, printr-o cărare foarte abruptă: aceasta a fost odată pavată pe toată lungimea ei, dar este acum ruinată și dificilă, încă suită cu agilitate de caii tătarești. Vârful este o câmpie lungă cam de o milă și lată de un sfert de milă, acoperită cu gazon fin, exceptând locurile în care este presărată cu fragmente mâncate de vreme ale vechilor construcții. Așa cum se înfățișează, acestea din urmă sunt atât de întinse, încât se vede că nu doar un fort, ci un oraș a ocupat altădată acest loc, probabil stăpânit succesiv de greci, goți, genovezi și tătari. Însă o mare incertitudine planează asupra istoriei locului. Evreii karaimi au fost ultimii săi locuitori, care au dispărut treptat către sfârșitul secolului trecut, lăsând în urmă o sinagogă dărăpănată și cimitirul părinților lor. Totul este acum pustiu și are un aer sever și deprimant. Dar primăvara, pâlcuri de liliac înfloresc peste monumentele comemorative ale generațiilor trecute și contrastează izbitor cu ele. În vreme ce dr. Clarke se târâia pe mâini și pe genunchi pentru a examina marginea muntelui, într-un punct din care coborârea este aproape perpendiculară, un tătar, pe jumătate îmbrăcat, sălbatic precum vânturile, urcat pe un mânz tot atât de nedomolit, fără șă sau frâu, galopa chiar pe povârnișul prăpastiei și se amuza arătând diferitele lucruri din vastul ținut pe care ochiul îl cuprindea. Încăperi largi, unite prin galerii săpate în stâncă, perforază coastele muntelui și sunt accesibile coborând pe scări de la un nivel superior. Scopul acestor excavații este complet necunoscut, dar ele au putut servi ca posturi de observație militară. Unul dintre cele mai proeminente a fost scobit într-un punct ieșit în afară al promontoriului, și este deschis pe trei părți, deschiderile fiind arcade. Poartă numele de *Capul vânturilor*, și este accesibil aproape fiecărei rafale. Prin deschizături, înălțimi abrupte și râpe sălbatice se văd într-o direcție, aceea a lanțului muntos de pe coastă; dealuri, văi, livezi și fânețe intersectate de cursuri de apă se înfățișează în altă direcție, aceea spre Simferopol; în vreme ce prin cea de-a treia, când vremea este senină, se observă marea îndepărtată, cu falezele țărmlui și portul Sevastopol. La vremea cuceririi rusești, se spune că ultimele detașamente de tătari care au opus oarecare rezistență și-au găsit

refugiul la Mangup-Kale⁶⁰.

Impresiilor de călătorie din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a celui următor, devenite ele însele izvoare istorice, le-am adăugat însemnările baronului Joseph de Baye, pasionat arheolog și etnograf care, începând din 1895, a întreprins mai multe misiuni de explorare științifică în Rusia. Rezultatele călătoriilor sale au fost publicate într-o serie de volume, dintre care unul, apărut în 1907, este consacrat Crimeii. Motivul pentru care aceste pagini – de dată foarte recentă, în comparație cu celelalte – și-au găsit locul aici este acela că baronul de Baye este un precursor în cercetările privind istoria Crimeii, unul dintre studiile sale, *Les Goths de Crimée*⁶¹, anticipând chiar titlul

⁶⁰ „The mountains have played an important part in the revolutions to which the Crimea has been subject. Tribes driven from the plains by invaders from the north retreated to them, and found refuge from disturbance in natural strongholds; while the possessors of the south coast protected themselves against invasion from the interior by citadels on the more commanding and precipitous heights. One of the most remarkable of these latter sites is the fortress-town of Mangoup Kalé, renowned through-out the country, of which the old inhabitants never speak but with veneration. It occupied the summit of an insulated semicircular rock, only accessible on one side by a very steep path: this has once been paved the whole way up, but is now ruinous and difficult, yet nimbly climbed by the Tatar horses. The top is a plain, about a mile long and a quarter of a mile broad, covered with fine turf, except where it is strewn with time-worn fragments of ancient buildings. So extensive are the latter, as to show that not only a fort but a town in former days occupied the spot, probably held successively by Greeks, Goths, Genoese, and Tatars. But great uncertainty hangs over the history of the place. Karaim Jews were its last inhabitants, who disappeared gradually towards the close of the last century, leaving behind them a dilapidated synagogue and the cemetery of their fathers. The whole is now desolate, and has a stern, melancholy air. But in spring, clumps of lilacs bloom over the memorials of past generations, and strikingly contrast with them. While Dr. Clarke crept on hands and knees to look over the edge of the mountain at a point from which the descent is nearly perpendicular, a half-clad Tatar, wild as the winds, mounted upon a colt equally unbridled, without saddle or bridle, galloped to the very brink of the precipice, and amused himself by pointing out the different objects in the vast district which the eye commanded. Large chambers connected with galleries hewn in the rock, perforate the sides of the mountain, and are approached by steps from the upper surface. The purpose of these excavations is quite unknown, but they might serve as posts of military observation. One of the most prominent has been hollowed out of a projecting point or promontory, and is open on three sides, the openings being archways. It bears the name of the Cape of the Winds, and is accessible to almost every gust. Through the apertures, bold heights and wild ravines are seen in one direction, that of the coast range; hills, valleys, orchards, and meadows, intersected by streams, appear in another, that of Simferopol; while in a third, in clear weather, the distant sea is perceived, with the cliffs of the shore, and the harbour of Sebastopol. At the period of the Russian conquest, it is said that the last body of Tatars who made any resistance took refuge at Mangoup Kalé” (Rev. Th. Milner, *The Crimea. Its Ancient and Modern History*, Londra, 1855, p. 46–48).

⁶¹ J. de Baye, *Les Goths de Crimée*, Paris, 1907, extras din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France”, septième série, tom. LXVI, 1906.

fundamentalei cărți a lui Alexander Alexandrovich Vasiliev.

„De la Bahcisarai – scria Joseph de Baye –, m-am dus în satul tătăresc Korolez, pentru a urca pe Mangop, stâncă separată de celelalte precum o insulă și care le domină. La poalele Mangopului, se întinde o vale a cărei parte stângă este udată de Belbek și afluentul său, iar partea dreaptă – de Râul Negru [NOTĂ: Tchernaiia reka]. Această stâncă se ridică la 210 sajeni⁶² deasupra nivelului mării și la 130 deasupra ținutului înconjurător. Vârful său este încununat de un platou de formă rotundă, greu accesibil, unde se remarcă încă ruine ale orașului fortificat de la Mangup-Kale. Deși, din punct de vedere natural, aproape inabordabil, el era înconjurat de ziduri. Nu se mai află în picioare decât o poartă largă, în mijlocul a ceea ce a supraviețuit dintr-o construcție destul de înaltă. De fiecare parte a acestei porți se găsesc două deschideri, care nu pot fi cu nici un chip altceva decât ferestre. Una dintre ele este încă înconjurată de sculpturi alcătuite din împletituri”⁶³. Baronul de Baye este unul dintre foarte puținii călători care au remarcat și descris sumar ancadramentul uneia dintre porțile de acces în turnul citadelei (**Fig. 33**).

„Este dificil de atribuit o dată acestor câtorva vestigii, considerate, fără dovezi, ca aparținând unui palat al hanilor. Nu cu mult timp în urmă, se vedeau la Mangup-Kale resturile unei biserici creștine, ale unei moschei tătărești și ale unei *kenesa*⁶⁴ karaite. Dar acest oraș n-a cunoscut ca locuitori doar pe reprezentanții acestor trei elemente etnice: creștini, tătari, karaimi; el a servit de refugiu goșilor, care s-au perpetuat mult timp pe coasta sudică a Crimeii, cum o atestă călătorul Broniowski, iar Mangopul a fost cărmuit, până în secolul al XV-lea, de principii goți. Un pustiu înlocuiește această veche așezare, așezare de a cărei importanță poți să-ți dai seama după numărul foarte mare de morminte ascunse la adăpostul pădurilor care se întind din incinta orașului până în satul Korolez. Și cât am fost de uimit să întâlnesc în acest sat tătari cu părul blond, cu pielea albă și cu ochi albaștri ! M-am întrebat dacă acești tătari, care

⁶² Sajen = unitate de măsură rusească, echivalentă cu 2,133 m.

⁶³ „De Baktchi-Saraï, je me rendis au village tatar de Korolez, pour faire l’ascension du Mangoup, rocher qui est séparé des autres, comme une île, et qui les domine. Au pied du Mangoup, s’étend une vallée dont le côté gauche est arrosé par le Belbek et son affluent; et le côté droit, par la rivière Noire [NOTE: Tchernaiia reka]. Ce rocher s’élève à 210 sagènes au-dessus du niveau de la mer et à 130 au-dessus de la contrée environnante. Son sommet est couronné par un plateau de forme ronde d’un accès difficile, où l’on remarque encore quelques ruines de la ville forte de Mangoup-Kaleh. Bien que naturellement à peu près inabordable, elle était entourée de murailles. Il ne reste plus debout qu’une large porte, au milieu de ce qui subsiste d’un bâtiment assez élevé. De chaque côté de cette porte, se trouvent deux ouvertures qui ne peuvent guère être que des fenêtres. L’une d’elles est encore entourée de sculptures composées d’entrelacs” (Baron de Baye, *En Crimée*, Paris, 1907, p. 15).

⁶⁴ Templu de rugăciune al karaimilor.

contrastau în mod ciudat cu congenerii lor, în general foarte bruneți, nu erau ultimii reprezentanți ai goșilor. Hărțile geografice din Evul Mediu, de la aceea din anul 527, data venirii la tron a lui Iustinian, până la cele din secolul al XI-lea, poartă această mențiune: goși, sau chiar cea de Goția, în ceea ce privește peninsula Crimeea. Iar persistența acestui popor, în acest ținut tulburat de atâtea invazii succesive, a fost multă vreme obiectul preocupărilor mele arheologice. Cercetările mele în această ordine de idei au găsit confirmări prețioase în studiile etnografice cărora m-am consacrat de asemenea în Crimeea. Tătarii au desăvârșit cucerirea Crimeii pe la 1475, prin asediul și luarea cetății Mangup-Kale. De atunci, numele goșilor și acela al genovezilor au dispărut din regiune, dar este probabil că mulți tătari din Crimeea meridională nu sunt altceva decât descendenții goșilor, ai grecilor sau ai genovezilor convertiți la islamism”⁶⁵.

*

Ca orice loc a cărui istorie măreață s-a stins la un moment dat, Mangopul a pătruns pe tărâmul mitului. Cei care au rămas ori au venit să locuiască pe platou după cucerirea principatului de către turci au născocit și răspândit legenda că acesta avea să reînvie dacă un prunc de sex masculin se va naște între ruinele capitalei sale. În august 2001, postul BBC anunța că la Mangop s-a născut un băiețel, fiul uneia dintre familiile care, cu câțiva ani înaintea, se stabiliseră în vechile grote și adăposturi, în căutarea unei vieți

⁶⁵ „Il est malaisé d’attribuer une date à ces quelques vestiges, que l’on considère, sans preuves, comme appartenant à ce qui fut un palais des Khans. Il n’y a pas longtemps, on voyait à Mangoup-Kaleh les restes d’une église chrétienne, d’une mosquée tatare et d’une Kénessa karaïte. Mais cette ville n’a pas seulement connu comme habitants les représentants de ces trois éléments ethniques: chrétiens, tatars, karaïmes, elle a servi de refuge aux Goths qui se sont longtemps perpétués sur la côte méridionale de la Crimée, comme l’atteste le voyageur Bronevski, et Mangoup a été jusqu’au XVe siècle gouverné par des princes goths. Un désert remplace cet ancien habitat, habitat dont on peut se rendre compte de l’importance par le nombre prodigieux de tombeaux cachés sous le couvert des bois qui s’étendent depuis l’enceinte de la ville jusqu’au village Korolez. Et combien j’ai été frappé de rencontrer dans ce village des Tatars aux cheveux blonds, au teint blanc et aux yeux bleus. Je me demandais si ces Tatars, qui contrastaient étrangement avec leurs congénères généralement très bruns, n’étaient pas les derniers représentants des Goths ? Les cartes géographiques du moyen âge, depuis celle de l’année 527, date de l’avènement de Justinien, jusqu’à celles du XIe siècle, portent cette mention: Goths, ou même Gothie, en ce qui concerne la presque île de Crimée. Et la persistance de ce peuple, en cette contrée bouleversée par tant d’invasions successives, a longtemps été l’objet de mes préoccupations archéologiques. Mes recherches dans cet ordre d’idées ont trouvé des confirmations précieuses dans les études ethnographiques auxquelles j’ai été à même de me livrer en Crimée. Les Tatars achevèrent la conquête de la Crimée vers 1475, par le siège et la prise de Mangoup-Kaleh. Dès lors, le nom des Goths et celui des Génois disparaissent du pays, mais il est probable que bien des Tatars de la Crimée méridionale ne sont autres que des descendants de Goths, de Grecs ou de Génois convertis à l’islamisme” (Baron de Baye, *op. cit.*, p. 15–16).

departe de civilizație și în armonie cu natura. Profeția nu s-a împlinit, însă, și principatul de Theodoro n-a reînviat. Iubitorii de natură din grote nu aveau cum să întemeieze ceva durabil. De pe urma celor aproape 18 veacuri de istorie – încă atât de puțin cunoscută – au rămas mormane de ruine, cercetate astăzi cu migală de o mână de oameni devotați, care, în condiții deosebit de grele, se încapățânează să smulgă pământului și pietrelor orice mărturie, cât de mică, despre viața de altădată a Mangopului. Probabil că în aceasta constă, în fond, adevărata reînviere a „împărăției creștine” din Crimeea, cărmuită odinioară de familia Mariei Asanina Paleologhina, prințesa bizantină ajunsă doamnă a lui Ștefan cel Mare și a Moldovei.

POSTFAȚĂ

În istoriografia noastră, monografiile închinat domnilor care au condus destinele românești în Evul Mediu nu lipsesc, fără a fi, totuși, foarte numeroase. Doamnele, în schimb, nu par să fi preocupat în chip deosebit pe istoricii români, deși, în lungul lor șir, sunt destule figuri remarcabile, care ar merita să li se consacre cercetări de mai mare cuprindere. Înfațișăm astăzi un asemenea exemplu, cu un subiect dintre cele mai dificile.

După ce am străbătut, cu toată atenția, cei 47 de ani ai domniei lui Ștefan cel Mare, am ajuns la concluzia că personajul-cheie din viața și istoria acestui principe a fost cea de-a doua lui soție, Maria Asanina Paleologhina, cunoscută îndeobște ca *Maria de Mangop*. Privită doar în lumina surselor directe, ea pare a fi o prezență foarte discretă în Moldova: numele ei nu apare în nici un document și în nici o însemnare dedicatorie a vreunui obiect (carte, argintărie ori broderie) destinat unei biserici sau mănăstiri. Însă „discreția” aceasta ar putea avea o explicație. Maria Asanina Paleologhina a fost soția lui Ștefan în anii cei mai grei ai domniei acestuia, anii de început ai perioadei 1473–1486, pe care am definit-o prin sintagma *Marea politică*¹. În această etapă, toată atenția și toate eforturile domnești în materie de ctitorii au fost concentrate doar asupra Mănăstirii Putna. Către acest așezământ se vor fi îndreptat cu precădere și darurile prințesei noastre. Marele incendiu din 1484 a făcut să dispară, însă, cea mai mare parte a odoarelor cu care mănăstirea fusese înzestrată până atunci. Din ceea ce s-a salvat ca printr-o minune, două broderii au putut fi atribuite acestei doamne, prin raportare la faimosul ei acoperământ de mormânt: un epitrahil și o nebederniță. Beneficiară a vremurilor cu pace mai îndelungă și mai stabilă, Maria Voichița – cea de-a treia și ultima soție a lui Ștefan cel Mare – a ajuns, astfel, printr-un joc al soartei, doamna cea mai cunoscută, mai ales datorită reprezentărilor votive din biserici și de pe broderii. Pe de altă parte, însă, prin același joc al soartei, Mănăstirea Putna a devenit depozitarul unic al puținelor lucruri rămase de la ultimul vlăstar al dinastiei care a cârmuit, cândva, un stat caracterizat drept „o împărăție creștină”. Nu poți să nu vezi voia Domnului în întâmplarea care a făcut ca, în locul de baștină al doamnei Maria, praful și pulberea să se aleagă de toate palatele, și bisericile, și

¹ Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005.

mormintele principilor din această dinastie, în timp ce odrasla măritată la mare depărtare, într-o țară de la marginile fostului Imperiu Bizantin, să aibă și astăzi, întreg și neprofanat, mormântul cu învelitoarea lui împărătească.

Gândul de a scrie o carte despre Maria Asanina Paleologhina este mai vechi, interesul pentru acest personaj purtându-l pe unul dintre autori chiar și către o ipoteză eronată². Un stagiu de documentare în Grecia (noiembrie 2000 – mai 2001), oferit de Fundația „Alexander S. Onassis”, a permis acumularea acelei cantități de informații care să îngăduie redeschiderea dosarului. În perspectiva anului comemorativ 2004, o bună parte a materialului adunat până atunci a fost valorificată în comunicări și studii, dar – cum se întâmplă de obicei – fiecare dintre acestea a deschis alte perspective și a îndemnat la alte căutări.

O călătorie în Crimeea ne-a apărut ca o necesitate absolută, pentru a vedea pe viu locuri și, eventual, obiecte cunoscute numai din ceea ce văzuseră ochii altora. Abia după ce am fost noi înșine la Mangop, apoi la Chersones, Cembalo (Balaklava), Aluston (Alushta), Gorzuvitae (Gurzuf), la cetatea Soldaia (Sudak) – „l'une des plus imposantes qui aient été conservées de l'époque médiévale”, cum scria G. I. Brătianu, care o văzuse în zile de război, la începutul lunii august 1942³ – și la Caffa (Feodosia), am căpătat o altă viziune, veridică și plină de viață, a lumii din care venea soția domnului Moldovei și am simțit că ne-am putea încumeta să adunăm, în sfârșit, între copertele unei cărți, rezultatele cercetărilor, reflecțiilor și lecturilor noastre. Această călătorie a condus și la o adevărată „deschidere a ochilor” (dacă ne este permisă această formulă) asupra unor realități imperceptibile doar prin citirea de studii și documente. Pe de o parte, am putut înțelege ce a însemnat, în realitate, principatul de Theodoro pentru istoria politicii pontice a veacului al XV-lea (și, implicit, înaltele ținte întrezărite cu clarviziune și urmărite cu fermitate și îndrăzneală de Ștefan cel Mare). Pe de altă parte, însăși istoria anilor 1475–1476 ne-a apărut în altă lumină: Moldova lui Ștefan rămânea în picioare, întregă, apărută de cetățile ei de la hotare și din interior, după ce formidabilele fortificații din Crimeea nu fuseseră în stare să reziste atacului nimicitor al oștilor lui Mehmed al II-lea.

Cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, călătoria în Crimeea – expediție științifică în toată puterea cuvântului – s-a realizat din îndemnul și cu ajutorul Părintelui Arhimandrit Melchisedec, Starețul Sfintei Mănăstiri Putna. În vechiul nostru prieten, domnul Silviu Tabac, am găsit un călăuz grijuliu și un interpret atent pe

² V. *supra*, *Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*.

³ G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1, p. 178.

drumurile grele dintr-o țară necunoscută. În cursul expediției, hotărâtoare a fost vizita la Mangop, înlesnită de profesorul Alexander G. Gertsen – veritabil patron al săpăturilor arheologice de acolo, nou „knjaz Mangupski”, cum îi spun colaboratorii cei mai apropiați – și de doamna Tatiana Yashaeva. Sus, pe platou, pustietatea de piatră, împlânzită doar de priveliștea extraordinară – remarcată, de altminteri, de toți vechii călători –, capătă valențele unei surse istorice unice, așa încât nu poți să nu subscii cuvintele aceluiași G. I. Brătianu: „On comprend mieux, du haut de cette place forte presque inaccessible, dans un dédale de vallées étroites et rocheuses, comment cette seigneurie locale a pu maintenir si longtemps une indépendance de fait, jusqu’au moment où elle fut appelée à une intervention plus active dans la politique générale de la Crimée”⁴. Peisajul (factorul geografic, în general) ți se relevă ca un izvor istoric, de neînlocuit, uneori, pentru descifrarea nuanțată a trecutului. În același timp, în ciuda tristeții copleșitoare a locului, nu poți să nu te pleci în fața amintirii acelor oameni, așa de puțin cunoscuți, care au ridicat pe un vârf de munte acest „monument de leur opulence, de leur talent et de leur audace”⁵.

Surprize ne-a oferit, deopotrivă, și vizita la Bahcisarai, la palatul hanilor. O altă formă de civilizație – familiară, de altminteri, strămoșilor noștri din veacurile al XVI-lea – al XVIII-lea – te întâmpină în acel loc, plin de lucruri minunate, dintre care cel mai cunoscut este, desigur, fântâna lacrimilor, cântată de Pușkin. Dar adevăratele comori neștiute sunt adăpostite într-o vastă încăpere din subsolul palatului: nenumărate cutii cu obiecte găsite în săpăturile arheologice desfășurate de-a lungul anilor la Mangop, fragmente de piatră și de marmură, cu sculpturi și inscripții, mai vechi sau mai noi. Ghid amabil și binevoitor între aceste antichități l-am avut pe domnul Serghei Karlov.

În cimitirul de la Bahcisarai, am căutat zădarnic mormintele celor doi hani cu care Ștefan cel Mare a avut relații când prietenoase, când ostile: Hadji Ghirai și Mengli Ghirai. Explicația ne-a pus pe un alt drum: cei doi, tată și fiu, au un mausoleu al lor, de o frumusețe pe care nu o poate ascunde starea proastă în care se află astăzi. Cu ochii minții, poți reconstitui ușor eleganța și strălucirea de altă dată a monumentului, situat în apropierea unei mănăstiri, despre care ni s-a spus că s-a bucurat de ocrotirea cu totul specială a hanilor tătari. Decorurile sculptate în piatră nu sunt altele decât acelea aflate și la Mangop, și la Soldaia, și – dovadă a legăturilor foarte vii din veacul al XV-lea – la biserica familiei lui

⁴ Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 305; idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999, p. 412.

⁵ E.-D. Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812, p. 193; v. supra, *Istoria de după istorie*.

Șendrea, cumnatul lui Ștefan, de la Dolhești.

Cu tot materialul documentar existent, o biografie propriu-zisă a Mariei de Mangop nu se poate, totuși, scrie, decât, poate, de scriitori meșteri în exploatarea fanteziilor proprii – bogate, fără îndoială, dar lipsite de orice fundament istoric. Într-un domeniu în care nu se știe mai nimic, am urmat îndemnul Evanghelistului – „adunați fărâmiturile ce au rămas, ca să nu se piardă ceva” (Ioan 6, 12) – și am scormonit respectivul material până la ceea ce ni s-a părut a fi ultima limită accesibilă. Ne-am străduit să nu ometem nici un amănunt, nici o sugestie, nici o analogie, nici o ipoteză care ar putea fi de folos în cercetări viitoare.

Unele dintre textele care alcătuiesc volumul de față au fost deja publicate, unele au fost doar prezentate sub formă de comunicări la reuniuni științifice, iar altele sunt inedite. Astfel, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*” a fost publicat, sub chiar acest titlu, în **SMIM**, XXII, 2004, p. 9–50. *Mormântul de la Putna și acoperământul său* este un fragment dintr-un studiu mai întins, *Mănăstirea Putna – loc de memorie*, apărut în **SMIM**, XXII, 2004, p. 73–99, și, într-o formă mai dezvoltată și cu mai multe ilustrații, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 37–70. *Însemnele imperiale ale doamnei Maria* este o reluare a studiului publicat sub titlul *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p. 81–112. În sfârșit, capitolul *Rudenii bizantine ale doamnei Maria* reproduce comunicarea prezentată în ședința din 11 aprilie 2006 a Filialei Iași a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, iar *Principatul de Theodoro și Moldova lui Ștefan cel Mare* înmănunchează textele unor comunicări susținute cu prilejul *Zilelor Universității „Alexandru Ioan Cuza”* (Iași, 28 octombrie 2005) și în cadrul *Programului Europa Centrală, Țările Române și spațiul pontic* (Institutul de Istorie „N. Iorga”, București 28 noiembrie 2005). Observațiile finale, adăugate în vederea tipăririi acestui ultim text, vor fi folositoare, poate, pentru o reluare a problematicii într-un cadru cronologic mai amplu.

În adunarea informației de tot felul, am avut ajutorul celor cărora le exprimăm aici toată recunoștința: Părintele Arhimandrit Melchisedec, doamnele Rodica Popovici, Vera Tchentsova și Tatiana Yashaeva, precum și domnii Ivan Biliarsky, Ion M. Cantacuzino, Ovidiu Cristea, Alexander G. Gertsen, Florin Marinescu și regretatul Dr. Claudius von Teutul.

Sursele ilustrațiilor sunt indicate în capitolul de bibliografie; în absența oricărei precizări, se subînțelege preluarea din arhiva Centrului de Cercetare și Documentare „Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna.

Ca și altădată, obștea monahală putneană ne-a fost neconținut alături, cu aceeași discretă înțelegere, bunăvoință și răbdare. Gândurile și dorințele noastre în materie de prezentare grafică au căpătat formă, într-o primă etapă, datorită Părintelui Ierodiacon Anastasie și Părinților Iachint și Timotei de la Mănăstirea Putna și, în faza finală, datorită domnului Alexandru Pînzar de la Editura „Mușatinii”.

Mărturisim cu emoție bucuria de a constata că efortul nostru a stârnit interes și a condus, pe nesimțite, la încheierea unei solidarități care adună, laolaltă, colegi și prieteni din mai multe țări, obște monahală și obște istorică, o mănăstire care înseamnă istorie și o editură care și-a ales un nume predestinat cărții de istorie românească. La capătul drumului, mulțumirile noastre se îndreaptă către toți.

Împlinind făgăduința, nădăjduim că informațiile, ipotezele și sugestiile adunate în paginile acestei cărți se vor vădi folositoare atât celor care vor dori să afle câte ceva despre doamna Maria, cât și celor care vor năzui să găsească mai multe despre ea.

Mănăstirea Putna
Duminică, 18 iunie 2006

ABREVIERI

ABSA = The Annual of the British School of Athens
AI = Archaeologia Iugoslavica
AIHAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AIIX = Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
AOASH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AP = Analele Putnei
AR = Arhiva Românească
ArhGen = Arhiva Genealogică
ARMSI = Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice
BB = Byzantino-bulgarica
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCH = Bulletin de Correspondance Hellénique
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
BNJ = Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BS = Balkan Studies
Bsl = Byzantinoslavica
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CA = Cahiers Archéologiques
CC = Codrul Cosminului
CI = Cercetări Istorice
CMRS = Cahiers du Monde Russe et Soviétique
CNA = Cronica Numismatică și Arheologică
DOP = Dumbarton Oaks Papers
EH = Études Historiques
EO = Échos d’Orient
FR = Felix Ravenna
GOTR = The Greek Orthodox Theological Review
HUS = Harvard Ukrainian Studies
IN = Ioan Neculce. Buletinul Muzeului Municipal Iași
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
JÖB = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
MCA = Materiale și Cercetări Arheologice
MI = Magazin Istorice
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
MS = Macedonian Studies
OCP = Orientalia Christiana Periodica
RA = Revista Arhivelor
REB = Revue des Études Byzantines
RER = Revue des Études Roumaines
RESEE = Revue des Études Sud-Est Européennes
RH = Revue Historique

RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen
RI = Revista Istorică
RIAF = Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie
RIS = Revista de Istorie Socială
RM = Revista Muzeelor
RMM = Revista Muzeelor și Monumentelor
RQ = Römische Quartalschrift
RSBS = Rivista di Studi Bizantini e Slavi
Rsl = Romanoslavica
SBN = Studi Bizantini e Neoellenici
SCIA = Studii și Cercetări de Istoria Artei
SK = Seminarium Kondakovianum
SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie
TM = Travaux et Mémoires
UBHJ = University of Birmingham Historical Journal

BIBLIOGRAFIE

A

Regine ABEGG, *Gothic Sculpture in Spain and Portugal*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*.

Académie des Inscriptions & Belles Lettres, *Comptes rendus des séances de l'année 1923*, Paris, 1923.

Actes de Dionysiou, éd. Nicolas Oikonomidès, Paris, 1968.

Actes de Lavra, III (1329–1500), éd. Paul Lemerle, André Guillou, Nicolas Svoronos, Denise Papachryssanthou, Paris, 1979.

Actes du Pantocrator, éd. Vassiliki Kravari, Paris, 1991.

Aldo AGOSTO, *Nuovi reperti archivistici genovesi dell'„Officium provisionis Romanie” sulla guerra di Cembalo (1434)*, în **BB**, VII, 1981.

Hélène AHRWEILER, *L'Empire byzantin*, în volumul *Le concept d'Empire*, sous la direction de Maurice Duverger, Paris, 1980.

A. I. AIBABIN, *Города и степи Крыма в XIII–XIV вв. По археологическим свидетельствам*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003.

Idem, *Основные этапы истории городища Эски-Кермен*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991.

Elena AIBABINA, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001.

Gabriella AIRALDI, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare*, Genova, 1974.

Gustave ALEF, *The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View*, în „Speculum”, XLI, 1966, 1.

Idem, *Diaspora Greeks in Moscow*, în „Byzantine Studies / Études Byzantines”, 6, 1979, 1–2.

Idem, *The Origins of Muscovite Autocracy. The Age of Ivan III*, Berlin, 1986.

N. A. ALEKSEENKO, *Un tourmarque de Gothie sur un sceau inédit de Cherson*, în **REB**, 54, 1996.

Blaga ALEKSOVA, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în **AI**, III, 1959.

James Edward ALEXANDER, *Travels to the Seat of War in the East, Through Russia and the Crimea in 1829*, 2 volume, Londra, 1830 (ediție nouă, Naval and Military Press, 2003).

Ștefan ANDREESCU, *Alianțe dinastice ale domnilor Țării Românești (secolele XIV–XVI)*, în *România în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987.

Idem, *Alte acte geneveze cu privire la expediția lui Carlo Lomellino în Marea Neagră (1434)*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Caffa, hanul crâmlean Hadji Ghirai și Moldova: noi știri dintr-un act genevez*, în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Crimeea în viziunea observatorilor occidentali în secolele XVII și XVIII*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Date noi despre „Teodorcha de Telicha”*, în volumul *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, îngrijit de Ionel Cîndea, Valeriu Sirbu, Marian Neagu, Brăila, 2004; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*, București, 2001.

Idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*, București, 2005.

Idem, *Note despre Cetatea Albă*, în **SMIM**, XVIII, 2000; reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *O icoană dispărută și un titlu domnesc*, în **RI**, XI, 2000, 1–2; reluat în idem, *Perspective medievale*, București, 2002.

Idem, *Politica pontică a Moldovei: Ștefan cel Mare și castelul „Illice”*, în **RI**, VII, 1996, 7–8 (= *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and „Illice” Castle*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998); reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *Reacții contra dominației otomane asupra Mării Negre în prima jumătate a secolului al XVII-lea: alianța între cazaci și tătari*, în **SMIM**, XIX, 2001.

Idem, *Ștefan cel Mare al Moldovei și Zaccaria Ghizolfi, seniorul din Matrega. Câteva note despre relațiile lor*, în **AP**, I, 2005, 1; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Idem, *Un act genovez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative*, în **SMIM**, XXI, 2003; reluat în idem, *Izvoare noi cu privire la istoria Mării Negre*.

Idem, *Un om de afaceri român în spațiul pontic la mijlocul veacului al XV-lea: „Teodorcha de Telicha”*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în idem, *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV–XVII*.

Pascal ANDROUDIS, *Origines et symbolique de l'aigle bicéphale des Turcs Seldjoukides et Artuquides de l'Asie Mineure (Anatolie)*, în „BuzantiakE”, 19, 1999.

The Annual Register or a View of the History, Politics, and Literature for the Year 1786, Londra, 1788.

Археологические исследования средневекового Крыма, Kiev, 1968.

Philippe ARIÈS, *L'homme devant la mort*, I. *Le temps des gisants*, Paris, 1977 (ediția românească, *Omul în fața morții*, I. *Vremea gisanților*, traducere și note de Andrei Niculescu, București, 1996).

T. B. ARMSTRONG, *Journal of Travels in the Seat of War, During the Last Two Campaigns of Russia and Turkey...*, Londra, 1831.

L'art byzantin, art européen, Exposition du Conseil de l'Europe, Palais du Zappeion, Atena, 1964.

Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968, Veneția, 1971.

The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting, Edited by Rolf Toman, Photography by Achim Bednorz, Köln, 1998.

Catherine ASDRACHA, *Inscriptions byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (XIIe – XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, în „ArcaologikŌn Delt...on”, 43, 1988.

Eadem, *Les prétentions politiques de Palamède Gattilusio (1409–1455), seigneur d'Ainos, d'Imbros et de Samothrace*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pistarino*, a cura di Laura Balletto, I, Genova, 1997.

Eadem, Ch. BAKIRTZIS, *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe – XIe siècles)*. *Edition et commentaire historique*, în „ArcaologikŌn Delt...on”, 35, 1980.

Fred ASTREN, *Karaite Judaism and Historical Understanding*, Columbia, 2004.

Atlas istoric al orașelor din România, seria A. Moldova, fascicula 1, *Suceava*, text: Victoria Paraschiva Batariuc, Teodor Octavian Gheorghiu, Dan Dumitru Iacob, Mircea D. Matei (coord.); hărți: Simona Bondor; traducere: Sigrîd Pinter, Winfried Ziegler, București, 2005.

M.-F. AUZÉPY, *Gothie et Crimée de 750 à 830 dans les sources ecclésiastiques et monastiques grecques*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VII, 2000.

B

Gordana BABIĆ, *Богородичин Акатист*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

Franz BABINGER, *Maometto il Conquistatore e il suo tempo*, Roma, 1957.

Ch. BAKIRTZIS, *Didymoteichon: Un centre de céramique post-byzantine*, în **BS**, 21, 1980.

Idem, *Trois inscriptions de Kastro (Thasos)*, în **BCH**, Supplément V, *Thasiaca*, Atena, 1979.

Idem *Buzantin*, *tzoukalolŕghna*, Salonic, 1984.

Michel BALARD, *Byzance et les régions septentrionales de la mer Noire (XIIIe – XVe siècles)*, în **RH**, an. 116, tome CCLXXXVIII/1, 1992.

Idem, *Gênes et la mer Noire (XIIIe – XVe siècle)*, în **RH**, an. 107, tome CCLXX, 1983.

Idem, *The Greeks of Crimea under Genoese Rule in the XIVth and XVth Centuries*, în **DOP**, 49, 1995.

Idem, *Pouvoir et argent à Caffa au XVe siècle*, în volumul **EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler**, I.

Idem, *La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècles)*, Roma–Genova, 1978.

G. BALȘ, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926.

Idem, *Chenarele ferestrelor bisericii din Dolheștii Mari*, în **BCMI**, XXII, 1929, 62.

Idem, *Influences arméniennes et géorgiennes sur l'architecture roumaine*, Communication faite au IIIe Congrès des Études Byzantines, Athènes, 1931, Vălenii de Munte, 1931.

Idem, *Sfântul Munte*, în **BCMI**, VI, 1913.

Jurgis BALTRUŠAITIS, *Metamorfozele goticului*, traducere de Paul Teodorescu, prefață de Dan Grigorescu, București, 1978.

N. I. BARMINA, *Мангунская базилика*, în „Античная Древность и Средние Века”, 10, 1973.

Eadem, *Мангунская базилика в свете некоторых проблем крымского средневековья*, în *Византия и средневековый Крым*, Simferopol, 1995 („Античная Древность И Средние Века”, 27).

Hratch BARTIKIAN, *Les Gaurades à travers les sources arméniennes*, în volumul *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture*, Paris, 1996.

Idem, *‘H buzantin» aristokratik» o, kogšneia tîn Gaurŕdwn (Gabrŕdwn)*. *‘Istorik», proswpografik» ka` genealogik» monograf...a*, Atena, 1993.

Idem, *O vizantijskoj aristokratičeskoj semje Gavras (Gaur©j, Gabr©j)*, în „Istoriko-Filologičeski Žurnal”, Erevan, 1987–1988.

Paraschiva-Victoria BATARIUC, *Cetatea de scaun a Sucevei. Monografie*, Suceava, 2004.

- Kurt BAUCH, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin–New York, 1976.
- J. de BAYE, *En Crimée*, Paris, 1907.
- Idem, *Les Goths de Crimée*, Paris, 1907, extras din „Mémoires de la Société des Antiquaires de France”, septième série, tom. LXVI, 1906.
- K. V. BAZILEVICI, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955.
- N. BĂNESCU, *Contribution à l'histoire de la seigneurie de Théodoro-Mangoup en Crimée*, în **BZ**, 35, 1935, 1.
- Idem, *Maurocastrum – Mo(n)castro – Cetatea Albă*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1939–1940.
- Idem, *Peut-on identifier le **Zamblacus** des documents ragusains ?*, în volumul *Mélanges Charles Diehl*, I. *Histoire*, Paris, 1930.
- Idem, Recenzie la A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea...*, în **BZ**, 37, 1937.
- Idem, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, în volumul *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931.
- Guillaume Le Vasseur de BEAUPLAN, *Description d'Ukraine...*, Rouen, 1660 (idem, *La description d'Ukraine*, édition annotée par Dennis F. Essar et Andrew B. Pernal, Ottawa, 1990; idem, *A Description of Ukraine*, Translated with commentary by Andrew B. Pernal, Dennis F. Essar, Harvard University Press, 1993; idem, *Description d'Ukraine*, introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky, Paris, 2002).
- Johann Christoph BECMANN, *Historia Orbis Terrarum, Geographica et Civilis*, Frankfurt–Leipzig, 1698.
- Nikos A. BEES, *TË ceirÒgrafa tîn Meteèrwn*, I, Atena, 1967.
- Idem, *Zum Thema der Darstellung des zweiköpfigen Adlers bei den Byzantinern*, în „Repertorium für Kunstwissenschaft”, XXXV, 1912.
- Hans BELTING, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*.
- Idem, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, München, 1990.
- Idem, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg, 1970.
- S. BENDALL, P. J. DONALD, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979.
- Mihnea BERINDEI, *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues*, în **HUS**, I, 1977, 3.
- Tommaso BERTELÈ, *Numismatique byzantine*, édition française mise à jour et augmentée de planches par Cécile Morrisson, Wetteren, 1978.
- A. BERTHIER-DELAGARDE, *Каламита и Феодоро*, în „Известия Таврической Ученой Архивной Коммиссии”, 55, 1918.
- Bessarione e l'Umanesimo. Catalogo della mostra*, a cura di Gianfranco Fiaccadori, Napoli, 1994.
- Sergio BETTINI, *Venedig, die Pala d'Oro und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*.
- Stéphane BINON, *Les origines légendaires et l'histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos*, Louvain, 1942.
- Damian P. BOGDAN, „*Letopisețul de la Bistrița*”, la plus ancienne des chroniques roumaines. Sa langue, în **RESEE**, 6, 1968, 3.

- Idem, *Mangupul în lumina unor noi cercetări*, extras din **AR**, V, 1940.
- Idem, *Pomelnicul de la Bistrița și rudenile de la Kiev și de la Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XXII, 1940.
- I. BOGDAN, *Inscripțiile de la Cetatea Albă și stăpânirea Moldovei asupra ei*, în **ARMSI**, s. II, tom. XXX, 1907–1908.
- Alexandru V. BOLDUR, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457–1504). Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970 (ediția a II-a, revăzută și adăugită de către autor, îngrijită de Cătălina Chelcu și Marius Chelcu, Iași, 2004).
- Alain BOUREAU, *L'aigle. Chronique politique d'un emblème*, Paris, 1985.
- Idem, *Kantorowicz et Christus-Fiscus: la métaphore comme sujet de l'histoire*, în Daniel S. Milo, Alain Boureau, avec Hervé Le Bras, Paul-André Rosental, Aline Rousselle, Christian Jouhaud, Min Soo Kang, *Alter histoire. Essais d'histoire expérimentale*, Paris, 1991.
- Idem, *Le simple corps du roi. L'impossible sacralité des souverains français, XVe – XVIIIe siècle*, Paris, 1988.
- Ivan BOŽILOV, *Фамилията на Асеневици (1186–1460). Генеалогия и просопография*, Sofia, 1985 (ediția a II-a, anastatică, Sofia, 1994).
- F. A. BRAUN, *Die letzten Schicksale der Krimgoten*, St. Petersburg, 1890.
- G. I. BRĂȚIANU, *Deux études historiques*. I. *Encore la ville fantôme: une mention de Vicina au XVIe siècle*; II. *Demetrius Princeps Tartarorum (Ca. 1360–1380)*, în **RER**, IX–X, 1965.
- Idem, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, ediția a II-a, traducere de Michaela Spinei, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și bibliografie de Victor Spinei, Iași, 1999.
- Idem, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969.
- Idem, *Notes sur un voyage en Crimée*, în **RHSEE**, XIX, 1942, 1.
- Idem, *Une nouvelle interprétation du nom de la Dobroudja*, în **RER**, XVII–XVIII, 1993.
- Idem, *Vicina, II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévales du littoral roumain de la mer Noire. À propos des „Miscellanies” de M. J. Bromberg*, în **RESEE**, XIX, 1942, 1.
- Louis BRÉHIER, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Paris, 1936.
- J. BROMBERG, *Du nouveau sur les princes de Theodoro-Mangoup en Gothie criméenne*, în „*Byzantina Metabyzantina. A Journal of Byzantine and Modern Greek Studies*”, I, 1946, Part 1 (Dedicated to the Belgian School of Byzantinology Represented by Henri Grégoire and Ernest Honigmann), New York, 1946.
- Martini BRONIOVII, *de Biezdzfedeā, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae regis legati, Tartariae Descriptio*, Coloniae Agrippinae, 1595.
- Lawrence M. BRYANT, *La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Âge*, în „*Annales ESC*”, 1986, 3.
- Idem, *The King and the City in the Parisian Royal Entry Ceremony: Politics, Ritual, and Art in the Renaissance*, Geneva, 1986.
- A. BRYER, *A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 – c. 1653*, în **UBHJ**, XII, 1970–1971, 2.
- Idem, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, Londra, 1980.
- Idem, *Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*, în **DOP**, 29, 1975.
- Idem, St. FASSOULAKIS, D. M. NICOL, *A Byzantine Family: The Gabrades. An Additional Note*, în **Bsl**, 36, 1975, 1.
- Hugo BUCHTAL, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984.
- Idem, *Illuminations from an Early Palaeologan Scriptorium*, în **JÖB**, 21, 1972.

- Idem, Hans BELTING, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumbarton Oaks, 1978.
- Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Paris, 1992.
- The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*, Edited by Michael Angold, Oxford, 1984.
- The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Edited by Lowell Clucas, New York, 1988.
- Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, Edited by David Buckton, Londra, 1994.

C

- Claude CAHEN, *Une famille byzantine au service des Seldjukides d'Asie Mineure*, în volumul *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*.
- Paul CANART, Vittorio PERI, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana*, Vatican, 1970.
- Petru CARAMAN, *Cum nu trebuiesc editate vechile manuscrise slavo-române*, în **RIS**, I, 1996, și II–III, 1997–1998.
- Antonio CARILE, *Manuele Nothos Paleologo. Nota prosopographica*, în „*Thesaurismata*. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 12, 1975.
- [Gabriel de CASTELNAU], *Essai sur l'histoire ancienne et moderne de la nouvelle Russie*, tome 3, Paris, 1820.
- Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. IV. Alexius I to Michael VIII, 1081–1261, by Michael F. Hendy, Part 2. The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204–1261), Washington, D. C., 1999.
- Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999.
- Matei CAZACU, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer Noire aux XIVe – XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire” de l'embouchure du Dniestr*, în volumul *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986.
- Idem, *Les parentés byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c. 1423 – c. 1470)*, în „*Turcica*”, XVI, 1984.
- Idem, *I rapporti tra la Repubblica di Venezia e Moldavia all'inizio del Quattrocento*, în volumul *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storie comuni*, a cura di Grigore Arbore Popescu, Roma, 2003.
- Idem, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe – XVIe siècles)*, în **RER**, XIX–XX, 1995–1996.
- Idem, *Venise et la Moldavie au début du XVIe siècle*, în **SMIM**, XXI, 2003.
- Ce spun cronicarii străini despre Ștefan cel Mare*, traduceri de N. Orghidan, Craiova, 1915, p. 15; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*.
- Igor CERETEU, *Biserici și mănăstiri din Moldova (secolul al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea)*, Brăila, 2004.
- Dan CERNOVODEANU, *Contributions à l'étude de l'héraldique byzantine et post-byzantine*, în **JÖB**, 32/2, 1982.
- Idem, *Contributions à l'étude des origines lointaines de l'héraldique (Moyen Orient) et son développement du XIIe au XVe siècles à Byzance et dans le Sud-Est européen*, în volumul

Genealogica & Heraldica. Report of the 14th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Copenhagen, 25–29 August 1980, Copenhagen, 1982.

Idem, *Contribuțiuni la studiul heraldicii bizantine între secolele XII și XV*, în **BBRF**, VIII (XII), 1980–1981.

Laonic CHALCOCONDIL, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958.

Jean-Claude CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210)*, Paris, 1990.

Pavel CHIHAIIA, *În legătură cu pietrele de mormânt din biserica Mănăstirii Argeșului*, în idem, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976.

Kriton CHRYSOCHOÏDES, *Ἰερὸν Μονὴν Ἀγ...ου Παύλου. Κατῳλογοὶ τῶν ἄρχει...ου*, în „Σύμμεκτα”, IV, 1981.

C. CIHODARU, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538*, în **ΑΠΙΑ**, XIV, 1977.

Virgil CIOCĂLTAN, *Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387*, în „Il Mar Nero”, I, 1994.

Idem, *Restaurația Hoardei de Aur și tratatele tătaro-genoveze din anii 1380–1387*, în **RI**, I, 1990, 6.

E.–D. CLARKE, *Voyages en Russie, en Tartarie et en Turquie*, II, Paris, 1812.

Weyprecht Hugo Graf Rüdts von COLLENBERG, *Byzantinische Präheraldik des 10. und 11. Jahrhunderts ?*, în volumul *12. Internationaler Kongress für genealogische und heraldische Wissenschaften. München 1974. Kongressbericht*, Band H, Stuttgart, 1978.

Commissionprotokoll über die Eröffnung der Klostergrüfte von Putna, traducere și ediție de Ion Zugrav și Vasile M. Demciuc, în **CC**, serie nouă, 2 (12), 1996.

A. CONZE, *Reise auf den Inseln des Thrakischen Meeres*, Hanovra, 1860.

Mirjana ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Belgrad, 1965.

Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXIX, *Series Italica*, Roma, 1990.

Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Ducae Michaelis Ducae nepotis Historia Byzantina, ed. Im. Bekker, Bonn, 1834.

Constanța COSTEA, *Referințe livrești în pictura murală moldovenească de la sfârșitul secolului XV*, în **AIIX**, XXIX, 1992.

Miron COSTIN, *Opere complete*, II, ediție de V. A. Urechiă, București, 1888.

Elizabeth CRAVEN, *A Journey Through the Crimea to Constantinople...*, Londra, 1789.

Ovidiu CRISTEA, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre (Bibliografie selectivă)*, București, 1996.

Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959.

Robert CROSKEY, *Byzantine Greeks in Late Fifteenth- and Early Sixteenth Century Russia*, în volumul *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*.

Erica CRUIKSHANK DODD, *Byzantine Silver Stamps*, Washington, D. C., 1961.

Slobodan ĆURČIĆ, *Gračanica. King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, The Pennsylvania State University Press, 1979.

Idem, *Late Byzantine Loca Sancta ? Some Questions Regarding the Form and Function of Epitaphioi*, în volumul *The Twilight of Byzantium. Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Edited by Slobodan Ćurčić and Doula Mouriki, Princeton, 1991.

Idem, *Medieval Royal Tombs in the Balkans: An Aspect of the «East or West» Question*, în **GOTR**, 29, 1984, 2.

Anthony CUTLER, Paul MAGDALINO, *Some Precisions of the Lincoln College Typikon*, în **CA**, XXVII, 1978.

Branislav CVETKOVIĆ, *The Investiture Relief in Arta, Epiros*, în „Зборник Радова Византолошког Института”, XXXIII, 1994.

D

E. DALLEGGIO D'ALESSIO, *Galata et la souveraineté de Byzance*, în **REB**, XIX, 1961.

Dimitrie DAN, *Inscripția de pe piatra mormântală a Silionestilor din Mănăstirea Sucevița*, în **ArhGen**, II, 1913.

Idem, *Mănăstirea și comuna Putna*, București, 1905.

J. DARROUZÈS, *Autres manuscrits originaires de Chypre*, în **REB**, 15, 1957.

Idem, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, fasc.VI. *Les registes de 1377 à 1410*, Paris, 1979.

Aleksandra DAVIDOV TEMERINSKI, *Циклус дела Апостолских*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.

Hippolyte DELEHAYE, S. J., *Deux tipica byzantins de l'époque des Paléologues*, Bruxelles, 1921.

R. DEMANGEL, E. MAMBOURY, *Le quartier des Manganes et la première région de Constantinople*, Paris, 1939.

Anatole de DEMIDOFF, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, Paris, 1840.

Eugen DENIZE, *Românii între Leu și Semilună. Războaiele turco-venețiene și influența lor asupra Țărilor Române (secolele XV–XVI)*, Târgoviște, 2003.

Idem, *Țările Române și Veneția. Relații politice (1441–1541) de la Iancu de Hunedoara la Petru Rareș*, București, 1995.

Deschiderea mormintelor voievodale din Mănăstirea Putna efectuată în 1856, proces verbal și acte publicate de K. A. Romstorfer, traducere de Paulin Popescu, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.

Ivan DJURIĆ, *Le crépuscule de Byzance*, Paris, 1996.

Vojislav DJURIĆ, *Готичко сликарство у Византији и код Срба уочи турских освајања*, în „Зорграф”, 18, 1987.

Idem, *Српска династија и Византија на фрескама у манастиру Милешеви*, în „Зорграф”, 22, 1992.

Documenta Romaniae Historica, A, I (1384–1448), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975.

Documente privitoare la istoria orașului Iași, II, Acte interne (1661–1690), editate de Ioan Caproșu, Iași, 2000.

Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, I, 2, București, 1890.

O. I. DOMBROVSKII, *Фрески средневекового Крыма*, Kiev, 1966.

Idem, O. MAHNEVA, *Столица феодоритов*, Simferopol, 1973.

Emil DRAGNEV, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus graecus 74*, Chișinău, 2004.

Vasile DRĂGUȚ, *Arta gotică în România*, București, 1979.

Idem, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, București, 1969.

- Georges DUBY, *Fondements d'un nouvel humanisme, 1280–1440*, Geneva, 1995.
- DUCAS, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1958.
- Alain DUCCELLIER, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986.
- I. DUJČEV, *L'héritage byzantin chez les slaves*, în **EH**, II, 1965.
- Burton L. DUNBAR III, *A Rediscovered Sixteenth Century Drawing of The Vatican with Constructions for the Entry of Charles V into Rome*, în „Sixteenth Century Journal”, XXIII, 1992, 2.
- François DUPUIGNET DESROUSSILLES, *Vénitiens et Génois à Constantinople et en mer Noire en 1431 d'après une lettre de Martino da Mosto, baile à Constantinople, au baile et aux conseillers de Nègrepont*, în **CMRS**, XX, 1979, 1.
- Włodzimierz DWORZACZEK, *Genealogia*, Varșovia, 1959.

E

- Jean EBERSOLT, *Les arts somptuaires de Byzance. Étude sur l'art impérial de Constantinople*, Paris, 1923.
- N. ECONOMIDIS, *Greek Documents*, în volumul *Treasures of Mount Athos*.
- Charles Boileau ELLIOTT, *Travels in the Three Great Empires of Austria, Russia, and Turkey*, I, Philadelphia, 1839.
- Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle édition, V, 1986.
- Ambrosius ESZER, O. P., *Die „Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tartarei” des Emidio Portelli d'Ascoli O. P.*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XLII, 1972.
- Idem, *Giovanni Giuliani da Lucca O. P. Forschungen zu seinem Leben und zu seinen Schriften*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XXXVII, 1967.
- Exposition de l'art roumain ancien & moderne*, Paris, 1925.
- EUYUCIA**. *Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, I–II, Paris, 1998.

F

- S. FASSOULAKIS, *The Byzantine Family of Raoul–Ral(l)es*, Atena, 1973.
- Otto FELD, *Mittelbyzantinische Sarkophage*, în **RQ**, 65, 1970.
- I. C. FILITTI, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919.
- Idem, *Marie Paléologue († 1477), épouse d'Étienne le Grand, prince de Moldavie*, București, 1937.
- Walter FINK, *Neue Deutungsvorschläge zu einigen byzantinischen Monogrammen*, în volumul **Buzăntioj. Festschrift für Herbert Hunger zum 70. Geburtstag**, Herausgegeben von W. Hörandner, J. Koder, O. Kresten, E. Trapp, Viena, 1984.
- Nezih FIRATLI, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990.
- Eadem, Andrée N. ROLLAS, *Les nouvelles trouvailles de Topkapi Saray*, în „Istanbul Arkeoloji Müzelevi Vİllîği”, 11–12, 1964.
- Alan FISHER, *The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations*, în **HUS**, III–IV, 1979–1980, 1.
- Idem, *The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century*, în **HUS**, V, 1981, 2.
- Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini saeculorum IV–XV*, ediderunt Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982.

Athanasios FOURLAS, *Adler und Doppeladler. Kunstgeschichte Zeugnisse zum palaiologischen Doppeladler*, în volumul *Q...asoj tîn Mousîn. Studien zu Antike und Christentum. Festschrift für Josef Fink zum 70. Geburtstag*, Herausgegeben von Dieter Ahrens, Köln–Viena, 1984.

Idem, *Adler und Doppeladler. Materialien zum „Adler in Byzanz“. Mit einem bibliographischen Anhang zur Adlerforschung*, în volumul *Philoxenia. Prof. Dr. Bernhard Kötting gewidmet von seinen griechischen Schülern*, Herausgegeben von Anastasios Kallis, Münster, 1980.

Julius FRIEDLÄNDER, *Beiträge zur älteren Münzkunde*, Berlin, 1851.

G

Smiljka GABELIĆ, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Belgrad, 1998.

Eadem, *Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења*, în „Зораф”, 18, 1987.

G. GALAVARIS, *East and West in an Illustrated Manuscript at Sinai*, în volumul *Eufrosunon. Afterwmastou Manolh Catzhdakh*, I, Atena, 1991.

Idem, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990.

Thierry GANCHOU, *La date de la mort du basileus Jean IV Komnènos de Trébizonde*, în *BZ*, 93, 2000, 1.

Idem, *Sur quelques erreurs relatives aux derniers défenseurs de Constantinople en 1453*, în „*Thesaurismata. Bolletino del'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini*”, 25, 1995.

Idem, *Une Kantakouzènè, impératrice de Trébizonde: Théodôra ou Hélèna ?*, în *REB*, 58, 2000.

Idem, Alina MINGHIRAŞ, *Un nouveau document à propos d’Alexios de Théodoro-Mangoup*, în volumul *Închinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 de ani*.

Viktor GARDTHAUSEN, *Das alte Monogramm*, Leipzig, 1924.

Charles A. GAUCI, Peter MALLAT, *The Palaeologos Family. A Genealogical Review*, Hamrun, Malta, 1985.

Uwe GEESE, *Gothic Sculpture in France, Italy, Germany and England*, în volumul *The Art of Gothic. Architecture, Sculpture, Painting*.

Tahsin GEMIL, *Observații referitoare la încheierea păcii și stabilirea hotarului dintre Moldova și Imperiul Otoman (1486)*, în *RA*, LX, 1983, 2.

Giuseppe GEROLA, *L’aquila bizantina e l’aquila imperiale a due teste*, în *FR*, 43, 1934.

A. G. GERTSEN, *Дорос-Феодоро (Мангун): от ранневизантийской крепости к феодальному городу*, în „*Античная Древность и Средние Века*”, 34, 2003.

Idem, *Jewish Community of Mangoup According to Archaeological Data*, în „*Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*”, VII, 2000.

Idem, *Крепостной ансамбль Мангуна*, în „*Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*”, I, 1990.

Idem, *Оборонительная система столицы княжества Феодоро*, în volumul *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв.*, Rostov pe Don, 1989.

Idem, *Описание Мангуна-Феодоро в поэме иеромонаха Матфея*, în „*Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*”, X, 2003.

Idem, *По поводу новой публикации турецкого источника о завоевании Крыма*, în „*Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*”, VIII, 2001.

- Idem, Nadezhda GERTSEN, *Moldova și principatul Theodoro la 1475*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*.
- A. G. GERTSEN, O. A. MAHNEVA-TCHERNETS, „*Пещерные города*” *Крыма. Путеводитель*, Simferopol, 2004.
- A. G. GERTSEN, A. Yu. MANAEV, *Демир-Капу (укрепление А. XIX) в системе оборонительных сооружений Мангула*, în „*Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии*”, XI, 2005.
- A. G. GERTSEN, Iu. M. MOGARITCHEV, *Крепость драгоценностей. Кырк-ор. Чуфут-кале*, Simferopol, 1993.
- Idem, *Пещерные церкви Мангула*, Simferopol, 1996.
- A. G. GERTSEN, V. E. NAUMENKO, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангула*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*.
- Idem, *Поливная керамика из раскопок цитадели Мангула*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*
- Gh. GHIBĂNESCU, *Documente*, în **IN**, IX, 1931, 1.
- N. J. GIANNOPOULOS, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, în **BCH**, XLIV, 1920.
- Ralph E. GIESEY, *Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France*, în „*Annales ESC*”, 1986, 3.
- Idem, *Le roi ne meurt jamais. Les obsèques royales dans la France de la Renaissance*, traduit de l'anglais par Dominique Ebnöther, préface de François Furet, Paris, 1987.
- J. GILL, S. J., *Paul Palaeologus, Patriarch of Jerusalem and Constantinople*, în **OCP**, XXXIV, 1968.
- Constantin C. GIURESCU, *Istoria românilor*, II, 1, ediția a III-a, București, 1940.
- Idem, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, 1997.
- Idem, Dinu C. GIURESCU, *Istoria românilor*, II, București, 1976.
- Hugo GOODACRE, F.R.N.S., *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, III, Londra, 1933.
- Ștefan S. GOROVEI, *Alliances dynastiques des princes moldaves (XIVe – XVIe siècles)*, în volumul *XV Congreso Internacional de las Ciencias Genealógica y Heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982*, II, Madrid, 1983 (= *Alianțe dinastice ale domnilor Moldovei (secolele XIV–XVI)*, în *România în istoria universală*, II, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1987).
- Idem, Gh. I. Brătianu – *completări la „Memoriul de studii și lucrări”*, în volumul *Confluente istoriografice românești și europene*, coordonator Victor Spinei, Iași, 1988.
- Idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997.
- Idem, „*Maria Asanina Paleologhina, doamna Moldovlahiei*”, I, în **SMIM**, XXII, 2004.
- Idem, *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în volumul *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*.
- Idem, *Mușatinii*, București, 1976.
- Idem, *O biografie nescrisă: Alexandru voievod*, în **MI**, VIII, 1974, 2.
- Idem, Maria Magdalena SZÉKELY, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2005.
- André GRABAR, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1961.

- Idem, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Paris, 1936.
- Idem, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Âge*, Venetia, 1975.
- Idem, *Sculptures byzantines du Moyen Âge*, II, Paris, 1976.
- Idem, *Le thème du „gisant” dans l'art byzantin*, în **CA**, 29, 1980–1981.
- Idem, *Une source d'inspiration de l'iconographie byzantine tardive: les cérémonies du culte de la Vierge*, în **CA**, 25, 1976.
- B. D. GRECOV, A. I. IACUBOVSKI, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953.
- N. GRIGORAȘ, *Date și observații asupra unui vechi monument de artă feudală din Moldova (Dolheștii Mari)*, în **BMI**, XLI, 1972, 1.
- Idem, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982.
- Ioana GRIGORESCU, *Repere de arhitectură în determinarea transformărilor bisericii de la Putna. Cercetare în vederea restaurării*, în **SCIA**, 21, 1974, 1.
- Cvetan GROZDANOV, *Охридското видно сликарство од XIV век*, Ohrida, 1980.
- Idem, Dimitar ĆORNAKOV, *Историјски портрети у Полошком*, I, în „Зорграф”, 14, 1983; II, în „Зорграф”, 15, 1984; III, în „Зорграф”, 18, 1987.
- Bernard GUENÉE, F. LEHOUX, *Les entrées royales françaises de 1328 à 1515*, Paris, 1968.
- René GUÉNON, *Litera G și swastika*, în idem, *Simboluri ale științei sacre*, traducere din franceză de Marcel Tolcea și Sorina Șerbănescu, control științific al traducerii de Anca Manolescu, București, 1997.
- Idem, *Regele lumii*, traducere de Roxana Cristian, Florin Mihăescu, București, 1994.
- Idem, *Simbolismul crucii*, traducere de Daniel Hoblea, Oradea, 2003.
- Katherine Blanche GUTHRIE, *Through Russia: From St. Petersburg to Astrakhan and the Crimea*, Londra, 1874 (ediție nouă, New York, 1970).
- Maria GUTHRIE, *A Tour Through the Taurida or Crimea, the Ancient Kingdom of Bosphorus*, Londra, 1802.

H

- Manolis HADZIDAKIS, v. Manolis HATZIDAKIS.
- Hans R. HAHNLOSER, Susanne BRUGGER-KOCH, *Corpus der Hartsteinschliffe des 12.–15. Jahrhunderts*, Berlin, 1985.
- F. H. HAIBULLAEVA, *Новый турецкий источник по истории Крыма*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, VIII, 2001.
- C. HANNICK, Gudrun SCHMALZBAUER, *Die Synadenoï. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie*, în **JÖB**, 25, 1976.
- Ser. HARITONIDIS, *Arcaiothtej kai mnhmeia nhswn Aigaiou*, I, în „ArcaialogikŌn Delt...on”, 16, 1960; II, în „ArcaialogikŌn Delt...on”, 18, 1963.
- Jonathan HARRIS, *Greek Emigres in the West, 1400–1520*, Camberley, 1995.
- Idem, *A Worthless Prince ? Andreas Palaeologus in Rome – 1464–1502*, în **OCP**, 61, 1995.
- F. W. HASLUCK, *Monuments of the Gattelusi*, în **ABSA**, XV, 1908–1909.
- Manolis HATZIDAKIS, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963.
- Idem, *Eikonej epistuliou apo to Agion Oroj*, în „Delt...on Cristianikŏj Arcaialogikŏj `Etaire...aj”, 4, 1964–1965.
- Idem, *Un anneau byzantin du Musée Benaki*, în **BNJ**, XVII, 1939–1943.

August HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, în „Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften”, Philosophisch-philologische und historische Klasse, Jahrgang 1920, 10; reluat în idem, *Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, gesammelte Arbeiten ausgewählt von Hans-Georg Beck, Londra, 1973.

Manfred HELLMANN, *Moskau und Byzanz*, în **JGO**, 17, 1969.

Bertrand HEMMERDINGER, *Deux notes d'héraldique*, în **BZ**, 61, 1968.

Idem, *Mšgaj KomnhnŌj calque de Hohenstaufen*, în „Byzantion”, 40 (Hommage Loenertz), 1970.

E[benezer] HENDERSON, *Biblical Researches and Travels in Russia, Including a Tour in the Crimea...*, Londra, 1826.

Michael F. HENDY, *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261)*, Washington, D. C., 1969.

Øystein HJORT, *The Sculpture of Kariye Camii*, în **DOP**, 33, 1979.

Mary HOLDERNESS, *New Russia: Journey from Riga to the Crimea...*, Londra, 1823 (ediție nouă, New York, 1970).

The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art, II, Muntele Athos, 1998.

Charles HOPF, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin, 1873 (ediție anastatică, Atena, 1961).

Irmgard HUTTER, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, I. Oxford Bodleian Library, Stuttgart, 1977.

Eadem, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Band 5.1. Oxford College Libraries, Text; Band 5.2. Oxford College Libraries, Tafeln, Stuttgart, 1997.

Eadem, *Die Geschichte des Lincoln College Typikon*, în **JÖB**, 45, 1995.

I

Iorgu IORDAN, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983.

N. IORGA, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897.

Idem, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972.

Idem, *Despre Cantacuzini*, București, 1902.

Idem, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, IV, București, 1937.

Idem, *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru poporul român*, București, 1966.

Idem, *Istoria românilor*, IV, *Cavalerii*, volum îngrijit de Stela Cheptea și Vasile Neamțu, București, 1996.

Idem, *În jurul pomenirii lui Alexandru cel Bun*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Încă un Țamblac*, în **RI**, XVIII, 1932, 10–12.

Idem, *Întinderea spre răsărit a Moldovei lui Ștefan cel Mare. Cu prilejul unei inscripții*, în **ARMSI**, s. III, tom. XX, 1938; reluat în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Noi descoperiri privitoare la istoria românilor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I, Paris, 1899.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902.

Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, IV, București, 1915.

- Idem, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, V, București, 1915.
- Idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ediție îngrijită de Șerban Papacostea, București, 1984.
- Idem, *Studii istorice asupra Chilei și Cetății Albe*, București, 1899.
- Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, București, 1913.
- Idem, *Tot Țamblac*, în **RI**, XI, 1925, 1–3.
- Idem, „Unchiul” lui Ștefan cel Mare, în **RI**, V, 1919, 11–12.
- Idem, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor*, în idem, *Studii asupra Evului Mediu românesc*.
- Sergiu IOSIPESCU, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare*, în **AIX**, XXIX, 1992.
- Idem, *Ștefan cel Mare – coordonate de strategie pontică*, în **RdI**, 35, 1982, 5–6.
- Istoria artelor plastice în România*, redactat de un colectiv sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, I, București, 1968.
- Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики*, Simferopol, 1998.

Î

- Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003.

J

- A. L. JAKOBSON, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).
- Idem, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950.
- G. JACOPI, *L'aquila dicefala dei Paleologi nella tradizione artistica e poetica neoellenica*, în **SBN**, VIII, 1953.
- Pauline JOHNSTONE, *The Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Londra, 1967.
- Vitalie JOSANU, *Erreurs de lecture dans une inscription de Cetatea Albă*, în „Strabon. Bulletin d'information historique”, I, 2003, 2.

K

- Sot. N. KADAS, *Τῆ σhmeiēmata tîn ceirogr̄f̄wn t̄Aj Yer̄©j Meg...sthj MonAj Batopaid...ou*, Muntele Athos, 2000.
- Ernst KANTOROWICZ, *Les deux corps du roi. Essai sur la théologie politique au Moyen Âge*, traduit de l'anglais par Jean-Philippe Genet et Nicole Genet, Paris, 1957.
- Constantin I. KARADJA, *Cronica lui Jörg von Nürnberg*, în volumul *Omagiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943.
- Johannes KARAYANNOPOULOS, Günter WEISS, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*, Erster Halbband, Wiesbaden, 1982.
- S. P. KARPOV, *New Documents on the Relations between the Latins and the Local Populations in the Black Sea Area (1392–1462)*, în **DOP**, 49, 1995.
- Milan KAŠANIN, *Уметност и уметници*, Belgrad, 1943.
- N. V. KASHOVSKAYA, *Заметки по иудейской эпиграфике Мангуна*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003.

A. P. KAŽDAN, *Armiane v sostave gospodstvujuščego klassa Vizantijskoj imperii v XI–XII vv.*, Erevan, 1975.

Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı, présenté par Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemerrier-Quellejey, Paris–La Haye, 1978.

B. v. KOEHNE, *Vom Doppeladler*, în „Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde”, VI. Band, 1871–1873.

Harald KOETHE, *Das Konstantinsmausoleum und verwandte Denkmäler*, în „Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts”, 48, 1933.

Marianna KOLIVA, *QeÖdwroj Palaiolōgoj, ėrchgŌj misqofŌrwn «stritiwīn» ka` diermhñšaj st`/n Ōphres...a tAj Benet...aj*, în „Thesaurismata. Bolletino del’ Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini”, 10, 1973.

Johannes Enno KORN, *Adler und Doppeladler. Ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, în „Der Herold”, Bände 5/6, 1963–1968.

Ernst KORNEMANN, *Adler und Doppeladler im Wappen des alten Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers*, în volumul *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für Johannes Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart, 1940.

Idem, *Zur Geschichte des Doppeladlers*, în **BZ**, 40, 1940.

Eugen A. KOZAK, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903.

M. G. KRAMAROVSKY, *Джучиды и Крым: XIII–XV вв.*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003.

Bariša KREKIĆ, *Contribution à l’étude des Asanès à Byzance*, în **TM**, 5, 1973.

Idem, *Deux notes concernant le patriarcat latin de Constantinople au XIVe siècle*, în **REB**, XX, 1962.

Iulian KULAKOVSKIJ, *Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк*, Kiev, 1914; ediție anastatică, Kiev, 2002.

M. KURŠANSKIS, *Autour de la dernière princesse de Trébizonde: Théodora, fille de Jean IV et épouse d’Uzun Hasan*, în „Arceon PŌntou”, 34, 1978.

Idem, *La descendance d’Alexis IV, empereur de Trébizonde. Contribution à la prosopographie des Grands Comnènes*, în **REB**, 37, 1979.

L

Erich LAMBERZ, *The Library of Vatopaidi and Its Manuscripts*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II.

P. LAMBROS, *Les Gattiluso, seigneurs de Mételin et d’Ænos*, în Gustave Schlumberger, *La numismatique de l’Orient Latin*, Paris, 1878.

Sp. P. LAMBROS, *Ō dikšfaloj ėetŌj toà Buzant...ou*, în „Nšoj `Ellhnomn»mwn”, VI, 1909.

Idem, *PalaiolŌgeia ka` Peloponnhsiak£*, I, ediție anastatică, 1972.

Idem, *PalaiolŌgeia ka` Peloponnhsiak£*, IV, 1930.

Sp. P. LAMPROS, v. Sp. P. LAMBROS.

O. LAMPIDES, *Le titre Mšgaj KomnhnŌj*, în „Byzantion”, 37, 1967.

V. LASAREFF, *Trois fragments d’epistyles peintes et le temple byzantin*, în „Delt...on Cristianik»j Arcaologik»j `Etaire...aj”, 4, 1964–1965.

V. V. LATYSHEV, *Сборникъ греческихъ надписей христіанскихъ времениъ*, St. Petersburg, 1896.

Vitalien LAURENT, *Le briquet, emblème monétaire sous les Paléologues ?*, extras din **CNA**, 17, 1943.

Idem, *Monogrammes byzantins pour un hommage*, în „Epethr`j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973.

Anca LĂZĂRESCU, *Broderia*, în volumul *Arta din Moldova de la Ștefan cel Mare la Movilești*, București, 1999.

Eadem, *Broderii*, în volumul *Civilizația epocii lui Ștefan cel Mare, 1457–1504*, București, 2004.

Eadem, *O broderie liturgică din timpul lui Ștefan cel Mare păstrată în colecția Mănăstirii Putna*, în **RM**, XL, 2004, 3.

Émile LEGRAND, *Ἐπιγραφὴ τῆς Ἐπιτομῆς τοῦ Ἀἰετοποῦλου*, în „Delt...on tĂj `IstoriKĂj ka`EqnologikĂj `Etaire...aj tĂj `Ellfdoj”, I, 1883.

Lexikon der christlichen Ikonographie, IV, Allgemeine Ikonographie, Roma–Freiburg–Basel–Viena, 1972.

Lexikon des Mittelalters, I, München, 1980.

Le livre de remembrances de la Secrète du royaume de Chypre (1468–1469), publié par Jean Richard avec la collaboration de Théodore Papadopoulos, Nicosia, 1983.

Raymond-J. LOENERTZ, O. P., *Cardinale Morosini et Paul Paléologue Tagaris, patriarches, et Antoine Ballester, vicaire du Pape, dans le Patriarcat de Constantinople (1332–34 et 1380–87)*, în **REB**, XXIV, 1966.

K. LOVERDOU-TSIGARIDA, *Byzantine Small Art Works*, în volumul *The Holy and Great Monastery of Vatopaidi. Tradition, History, Art*, II.

Eadem, *Entries*, în volumul *Treasures of Mount Athos*.

Giuseppe LUNARDI, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980.

Étienne de LUSIGNAN, *Description de toute l'isle de Cypre*, Paris, 1580.

Anthony LUTTRELL, *John V's Daughters: A Palaiologan Puzzle*, în **DOP**, 40, 1986.

M

Ruth MACRIDES, *What's in the Name 'Megas Komnenos'?*, în „Arceon PŌntou”, 35, 1979.

Theodore MACRIDY, v. Theodoros MAKRIDIS.

Paul MAGDALINO, *The Byzantine Aristocratic Oikos*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*.

Henry MAGUIRE, *Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art*, în **DOP**, 28, 1974.

Theodoros MAKRIDIS, *Ἀνσκόδοτα βυζαντινὰ ἐπιγραφὰ τῶν Μουσῶν...ου Κωνσταντινουπόλεως*, în „Epethr`j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 8, 1931.

Idem, Arthur H. S. MEGAW, Cyril MANGO, Ernest J. W. HAWKINS, *The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul*, în **DOP**, 18, 1964.

Émile MÂLE, *L'art religieux du XIIe au XVIIIe siècle*, Paris, 1960.

N. V. MALICKIJ, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933.

Peter MALLAT, *The Palaiologos Family After 1453: The Destiny of an Imperial Family*, în **MS**, VII, 1990, 1.

Svetislav MANDIĆ, *Les portraits sur les fresques*, Belgrad, 1966.

Cyril MANGO, *The Monument and Its History*, în Hans Belting, Cyril Mango, Doula Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul*, Edited by Cyril Mango, Washington, D. C., 1978.

Idem, *Sépultures et épitaphes aristocratiques à Byzance*, în volumul *Epigrafia medievală greacă e latină. Ideologia e funzione*, Atti del Seminario di Erice (12–18 settembre 1991), a cura di Guglielmo Cavallo e Cyril Mango, Spoleto, 1995.

Idem, *The Triumphal Way of Constantinople and the Golden Gate*, în **DOP**, 54, 2000.

Idem, Ernest J. W. HAWKINS, *Additional Finds at Fenari Isa Camii, Istanbul*, în **DOP**, 22, 1968.

Idem, *Additional Notes*, în **DOP**, 18, 1964.

Constantin MARINESCO, *Notes sur quelques ambassadeurs byzantins en Occident à la veille de la chute de Constantinople sous les Turcs*, în volumul *Mélanges Henri Grégoire*, II („Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves”, X), Bruxelles, 1950.

Mircea D. MATEI, *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, în **MI**, XXXVII, 2003, 3.

Idem, Emil I. EMANDI, *Cetatea de scaun și curtea domnească din Suceava*, București, 1988.

Mircea D. MATEI, Alexandru RĂDULESCU, Radu CIUCEANU, *Principalele probleme și rezultate ale cercetării arheologice a casei domnești de la Mănăstirea Putna*, în **RMM**, Monumente istorice și de artă, XIV, 1983, 1.

Fani MAVROIDI, *Appalti e produzione a Cipro nel 500. Il caso della famiglia dei Paleologi*, în **RSBS**, II, 1982.

Mustafa A. MEHMED, *Documente turcești privind istoria României*, I (1455–1774), București, 1976.

Episcopul MELCHISEDEC, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina*, în **RIAF**, an. I, vol. I, fasc. II, 1883.

Gustave MENDEL, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, II, Constantinopol, 1914.

Giovanni MERCATI, *Opere minori*, II, Vatican, 1937.

Silvio Giuseppe MERCATI, *Divghsij tAj pÖlewj Qeodèrou. Versi di Matteo Jeromonaco*, în „Studi Bizantini”, II, Roma, 1927.

Christian de MÉRINDOL, *Entrées royales et princières à la fin de l'époque médiévale. Jeu de taxinomie, d'emblématique et de symbolique*, în volumul *Les entrées: gloire et déclin d'un cérémonial. Actes du Colloque tenu au château de Pau, 10–11 mai 1996*, Biarritz, 1997.

Idem, *Théâtre et politique à la fin du Moyen Âge. Les entrées royales et autres cérémonies. Mises au point et nouveaux aperçus*, în volumul *Théâtre et spectacles d'hier et d'aujourd'hui. Moyen Âge et Renaissance. 115e Congrès national des sociétés savantes*, Avignon, 1990, Paris, 1991.

K. D. MERTZIOS, *Per Palaiolôgwn ka ^Flwn eÛgenîn Kwnstantinoupol...twn*, în volumul *Gšraj 'A. KeramopoÛllou*, Atena, 1953.

G. MIHĂILĂ, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția*, în idem, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.

Pavle MIJOVIĆ, *Dečani*, Belgrad, 1963.

Akyllas MILLAS, *H Calkh twn Prigkhponhswn*, Atena, 1984.

Gabriel MILLET, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919.

Idem, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899.

Idem, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910.

Idem, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947.

- G. MILLET, J. PARGOIRE, L. PETIT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, première partie, Paris, 1904.
- Alexander van MILLINGEN, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, Londra, 1899.
- Th. MILNER, *The Crimea. Its Ancient and Modern History*, Londra, 1855.
- Desanka MILOŠEVIĆ, *Накит од XII до XV века из збирке Народног Музеја*, Belgrad, 1990.
- I. MINEA, *În legătură cu Maria de Mangop*, în **CI**, V–VII, 1929–1931.
- Idem, *Pomelnicul de la M-rea Bistrița*, I–II, în **CI**, V–VII, 1929–1931, și VIII–IX, 1932–1933, 1.
- Georges MINOIS, *Le couteau et le poison. L'assassinat politique en Europe (1400–1800)*, Paris, 1997 (ediția în limba română, *Cuțitul și otrava. Asasinatul politic în Europa (1400–1800)*, traducere de Cristina Prepelită, postfață de Gabriel Leanca, Iași, 2004).
- I. M. MIRGALEEV, *Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана*, Kazan, 2003.
- Olimpia MITRIC, *Cartea românească manuscrisă din nordul Moldovei*, București, 1998.
- Iu. M. MOGARITCHEV, „*Пещерные города*” в Крыму, Simferopol, 2005.
- Cristian MOISESCU, Maria Ana MUSICESCU, Adriana ȘIRLI, *Putna*, București, 1982.
- Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, introducerea: prof. dr. Vasile Drăguț, conf. univ. dr. Corina Nicolescu, Iași, 1974.
- Neil K. MORAN, *Музички гестови у византијском сликарству позног средњег века*, în „Зорграф”, 14, 1983.
- Nicolas MOUCHMOV, *Une monnaie byzantine en argent avec l'aigle bicéphale*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines*, Sofia, Septembre 1934, Sofia, 1936.
- Maria Ana MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, București, 1969.
- Eadem, *Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans le sud-est européen. Essai de typologie*, în **RESEE**, VII, 1969, 2.
- Eadem, *Muzeul Mănăstirii Putna*, București, 1967.
- V. L. MYTS, *Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*
- Idem, *Историко-культурный контекст некоторых монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV–XV вв.*, în volumul *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики.*

N

- Dumitru NASTASE, *Despre spațiul funerar în arhitectura moldovenească*, în **SCIA**, 14, 1967, 2.
- Idem, *Ideea imperială în Țările Române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV–XVI)*, Atena, 1972.
- Idem, „*Necunoscutele*” ale izvoarelor istoriei românești, în **AIIIX**, XXX, 1993.
- Idem, *Ștefan cel Mare împărat*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie.*
- Petre Ș. NĂSTUREL, *Date noi asupra unor odoare de la Mănăstirea Putna*, II, în **Rsl**, IV, 1960.

Idem, *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965.

Idem, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau”*, în volumul *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, VII, Sofia, 1971.

Manole NEAGOE, *Ștefan cel Mare*, București, 1970.

Alexandru NICHITICI, *Începutul anului calendaristic în cancelaria statului moldovenesc medieval*, în „Pergament. Anuarul Arhivelor Republicii Moldova”, II, 1999.

Donald M. NICOL, *The Byzantine Family of Dermokaites, circa 940–1453*, în **Bsl**, XXXV, 1974, 1.

Idem, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460. A Genealogical and Prosopographical Study*, Washington, D. C., 1968.

Idem, *The Byzantine Family of Kantakouzenos. Some Addenda and Corrigenda*, în **DOP**, 27, 1973.

Idem, *The Prosopography of the Byzantine Aristocracy*, în volumul *The Byzantine Aristocracy. IX to XIII Centuries*.

Stoica NICOLAESCU, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905.

Corina NICOLESCU, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în **SMIM**, VIII, 1975; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.

Eadem, *Istoria costumului de curte în Țările Române. Secolele XIV–XVIII*, București, 1970.

David NICOLLE, *Constantinople 1453: A Bloody End to Empire*, Oxford, 2000.

Adrian NICULESCU, *La diplomazia veneziana e il principe Ștefan cel Mare (1457–1504) durante la guerra contro i turchi del 1463–1479*, în volumul *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confronto (sec. XIV–XVIII)*, a cura di Sante Graciotti, Florența, 1998.

Idem, *Vénitiens et Génois, acteurs de la colonisation dans les Pays Roumains et aux bouches du Danube aux XIVe – XVe siècles*, în volumul *Le partage du monde. Échanges et colonisation dans la Méditerranée médiévale*, sous la direction de Michel Balard et Alain Ducellier, Paris, 1998.

Ingemar NORDGREN, *The Well Spring of the Goths: About the Gothic Peoples in the Nordic Countries and on the Continent*, Lincoln, N. E., 2004.

Epifanie NOROCEL, *Mormintele din biserica Mănăstirii Putna*, în **MMS**, XLII, 1966, 7–8.

Maria G. NYSTAZOPOULOU, v. Maria NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU.

Maria NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *L'administration locale de Cherson à l'époque byzantine (IVe – XIIe s.)*, în **EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler**, II.

Eadem, *Ἡ ἱστορία τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου πρὸς τὴν Σουγδαία*, Atena, 1965.

O

Ernest OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, *Moldavian Merchants and Commerce in Constantinople in the 15th Century in the „Book of Accounts” of Giacomo Badoer*, în volumul *Études byzantines et post-byzantines*, II, recueillies et publiées par Emilian Popescu, Octavian Iliescu, Tudor Teoteoi, București, 1991.

N. L. OKUNEV, *Милешеве. Памятник сербского искусства XIII в.*, în **Bsl**, 7, 1937–1938.

- Anastasios K. ORLANDOS, *Oi metabuzantinoi naoi thj Parou*, în „Arcewn”, 9, 1961.
- Idem, *Newtera eurhmata eij thn monhn Dafniou*, în „Arcewn”, 8, 1955–1956.
- Idem, *H Parhgorhtissa thj Arthj*, Atena, 1963.
- Georges OSTROGORSKI, *Histoire de l'État byzantin*, traduit de l'allemand par J. Gouillard, Paris, 1996.
- Robert OUSTERHOUT, *The Byzantine Heart*, în „Зорпаф”, 17, 1986.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, I–II, New York–Oxford, 1991.

P

- Georgios PACHYMERES, *De Michaele et Andronico Palaeologis Libri tredecim*, ed. Im. Bekker, I, Bonn, 1835.
- Idem, *Relations historiques*, II. Livres IV–VI, édition et notes par Albert Failler, traduction française par Vitalien Laurent, Paris, 1984.
- La Pala d'Oro. Il tesoro di San Marco*, opera diretta da H. R. Hahnloser, testi di W. F. Volbach, A. Pertusi, B. Bischoff, H. R. Hahnloser, G. Fiocco, Florența, 1965.
- P. S. PALLAS, *Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire in the Years 1793 and 1794*, II, Londra, 1802.
- P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, în **ARMSI**, s. III, tom. XV, 1934.
- Idem, *Iarăși „unchiul” lui Ștefan cel Mare*, în **RI**, VIII, 1922, 1–3.
- Idem, *Mircea cel Bătrân*, ediția a II-a, note, comentarii și indice de Gheorghe Lazăr, București, 2000.
- Idem (Al. GRECU), *Ștefan cel Mare văzut de o cronică rusească*, în „Studii”, 5, 1952, I.
- T. D. PANOVA, *Кремлевские усыпальницы. История, судьба, тайна*, Moscova, 2003.
- Șerban PAPACOSTEA, *Caffa et la Moldavie face à l'expansion ottomane (1453–1484)*, în volumul *Colocviul româno-italian „Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII–XIV”*, București, 27–28 martie 1975, București, 1977.
- Idem, *Comerț, alianțe și acțiune militară în politica lui Ștefan cel Mare la începuturile domniei (1457–1462)*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*.
- Idem, *Genovezi și otomani în 1431–1434. Din istoria unei alianțe*, în volumul *Istorie și diplomatie în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil*, coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighiliu, Constanța, 2003.
- Idem, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum și stat*, în **SMIM**, X, 1983.
- Idem, *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în idem, *Geneza statului în Evul Mediu românesc. Studii critice*, ediție adăugită, București, 1999.
- Idem, *Maurocastrum și Cetatea Albă: identitatea unei așezări medievale*, în **RI**, VI, 1995, 11–12.
- Idem, *Moldova lui Ștefan cel Mare și genovezii din Marea Neagră*, în **AHX**, XXIX, 1992.
- Idem, *La pénétration du commerce génois en Europe Centrale: Maurocastrum (Moncastro) et la route moldave*, în „Il Mar Nero”, III, 1997–1998.
- Idem, *Une révolte antigénoise en mer Noire et la riposte de Gênes (1433–1434)*, în „Il Mar Nero”, I, 1994.

- Idem, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Âge*, în volumul *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, a cura di Agostino Pertusi, I, Florența 1973.
- Alexandru PAPADOPOL-CALIMACH, *Sofia Paleolog, nepoata împăratului Constantin XII Paleolog, și domnița Olena, fiica domnului Moldovei Ștefan cel Mare. 1472–1509*, extras din **ARMSI**, s. II, tom. XVII, 1895.
- Averkios Th. PAPADOPULOS, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen. 1259–1453*, München, 1938.
- Petros N. PAPAGEORGIU, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900.
- Titos PAPAMASTORAKIS, *Ioannes „Redolent and Perfume” and His Icon in the Mega Spelaion Monastery*, în „Зорпаф”, 26, 1997.
- D. PAPANIKOLA-BAKIRTZI, F. N. MAVRIKIOU, Ch. BAKIRTZIS, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Atena, 1999.
- Claudiu PARADAIS, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988.
- Val. PARISOT, *Cantacuzène, homme d'état et historien, ou examen critique comparatif des „Mémoires” de l'empereur Cantacuzène et des sources contemporaines*, Paris, 1845.
- Radu G. PĂUN, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Studia Pontica”, edité par Ivan Biliarsky („Méditerranées”. Revue de l'Association Méditerranées”, 26–27), 2001.
- Urs PESCHLOW, *Mermerkule – ein spätbyzantinischer Palast in Konstantinopel*, în volumul *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hallensleben zum 65. Geburtstag*, Herausgegeben von Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald, Amsterdam, 1995.
- S. PETRIDES, *Les oeuvres de Jean Eugenikos*, în **EO**, 13, 1910.
- Charles-Claude de PEYSSONEL, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, I, Paris, 1787.
- P. PIERLING, S. J., *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, I, Paris, 1896.
- Dora PIGUET-PANAYOTOVA, *Recherches sur la peinture en Bulgarie du Bas Moyen Âge*, Paris, 1987.
- Liviu PILAT, *Biserică și Putere în Moldova în a doua jumătate a secolului XV*, în **AP**, I, 2005, 1.
- Idem, *Cultul Sfintei Cruci în vremea lui Ștefan cel Mare*, în **AP**, I, 2005, 1.
- Andrei PIPPIDI, *Ce mai ni-e dat să citim*, în **SMIM**, XXIII, 2005.
- Idem, *Din nou despre inscripțiile de la Cetatea Albă*, în volumul *In honorem Paul Cernovodeanu*, Violeta Barbu edita, București, 1998.
- Idem, *False genealogii bizantine din ciclul constantinian*, în **ArhGen**, I (VI), 1994, 3–4.
- Idem, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, București, 1983 (ediția a II-a, București, 2001).
- Geo PISTARINO, *La caduta di Caffa: diaspora in Oriente*, în idem, *Genovesi d'Oriente*, Genova, 1990.
- Demetrios I. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Londra, 1968.
- N. G. POLITIS, *Shmeièsij per` toà ènotšrw` Ἱmpita...ou*, în „Delt...on tÁj` IstorikÁj ka` 'EqnologikÁj` Ètaire...aj tÁj` Èllédoj”, I, 1883.
- Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.*, Kiev, 2005.
- Polychronion**. *Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg, 1966.
- Pomelnicul Mănăstirii Bistrița*, publicat de Damian P. Bogdan, București, 1941.
- Corina POPA, *Bălinești*, București, 1981.
- Anca POPESCU, *Mitropolia Goției într-o diplomă otomană de investire a patriarhului de Constantinopol*, în **SMIM**, XVIII, 2000.

G. POPESCU-VÎLCEA, *Un manuscris al voievodului Alexandru al II-lea*, București, 1984.

Idem, *Un manuscris al voievodului Ieremia Movilă*, București, 1984.

Danica POPOVIĆ, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Belgrad, 1992.

Scarlat PORCESCU, *Episcopia Romanului*, Episcopia Romanului și Hușilor, 1984.

Angelo PROCOPIOU, *La question macédonienne dans la peinture byzantine*, Atena, 1962.

Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Erste Abteilung (641–867), nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt von Ralph-Johannes Lilie, Claudia Ludwig, Thomas Pratsch, Ilse Rochow, Beate Zielke u. a., Berlin–New York, 2001.

PSEUDO-KODINOS, *Traité des offices*, introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, 1966.

Gh. PUNGĂ, *Cu privire la începutul anului calendaristic în Țara Moldovei*, în volumul *Confesiune și cultură în Evul Mediu. In honorem Ion Toderășcu*, studii reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru-Florin Platon, Iași, 2004.

R

Svetozar RADOJČIĆ, *Lesnovo*, Belgrad, 1971.

Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte, coordonator Manole Neagoe, București, 1977.

Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Herausgegeben von Marcel Restle, Band VI, Lieferung 44, Stuttgart, 1999.

Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII[-lea], comitetul de redacție: J. S. Grosul, Andrei Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, I (1408–1632), Moscova, 1965.

Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, București, 1958.

The Restoration of the Probota Monastery, Text contribution: Oliviu Boldura, Coralia Costaș, Cătălin Hriban, Voica Maria Pușcașu, Tereza Sinigalia, Alfeo Tonellotto, Ignazio Valente, UNESCO, 2001.

Otto RETOWSKI, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, ediția a II-a, Braunschweig, 1974.

J. REUILLY, *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire*, Paris, 1806.

Constantin REZACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324–1881*, I, Secolele XIV–XVI, București, 2001.

Idem, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*.

Idem, *Originea și domnia lui Alexandru vodă Cornea (c. 21 decembrie 1540 – 9 sau 16 februarie 1541) – după documente inedite din Polonia*, în **RI**, 3, 1992, 7–8.

Antonio RIGO, *Il martirion di Teodoro Gabras (BHG 1745)*, în „Analecta Bollandiana”, 116, 1998.

Marcel ROMANESCU, *Albizi și Paleologii*, în „Hrisovul”, III, 1943.

K. A. ROMSTORFER, *Das alte griechisch-orthodoxe Kloster Putna*, Cernăuți, 1904.

Generalul Radu ROSETTI, *Une supposition erronée sur la politique d'Étienne le Grand*, în **RHSEE**, IV, 1927, 11–12.

Marvin C. ROSS, *Émaux*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Idem, *Ouvrages en or*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Steven RUNCIMAN, *Lucas Notaras*, „gambrŌj toà basilšwj”, în *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*.

S

J. SABATIER, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862.

C. N. SATHAS, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, V, Paris, 1883.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VI, Paris, 1884.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VII, Paris, 1888.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, VIII, Paris, 1888.

Idem, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, IX, Paris, 1890.

Idem, *Sur les quatre B. Lettre à M. Schlumberger*, în „Revue Archéologique”, 28e année, XXXIII, 1877, 1.

Alexis G. C. SAVVIDES, *Bibliographical Advances in Byzantine Prosopography of the Middle and Later Periods. Part One*, în „Medieval Prosopography”, 13, 1992, 1.

Idem, *Notes on 'Byzantine Heraldry'*, în „D...ptuca `Etaire...aj Buzantinîn ka` Metabuzantinîn Meletîn”, 6, 1994–1995.

Idem, *Theodore II Gabras, Lord of Amisos in the Early Thirteenth Century*, în „Arceon PŌntou”, 40, 1985.

Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества, 41, St. Petersburg, 1884.

Jennifer SCARCE, *Women's Costume of the Near and Middle East*, Oxford, 2003.

Der Schatz von San Marco in Venedig, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984.

A. L. SCHLÖTZER, *Geschichte von Littauen*, Halle, 1785.

G. SCHLUMBERGER, *Numismatique de Rhodes avant la conquête de l'île par les chevaliers de Saint-Jean*, în „Revue Archéologique”, 17e année, XXXI, 1876, 1.

Jean-Claude SCHMITT, *Strigoi. Viii și morții în societatea medievală*, traducere de Andrei Niculescu și Elena-Natalia Ionescu, București, 1998.

Andreas SCHÖNLE, *Garden of the Empire: Catherine's Appropriation of the Crimea*, în „Slavic Review”, 60, 2001, 1.

Percy Ernst SCHRAMM, *Sphaira. Globus. Reichsapfel*, Stuttgart, 1958.

Peter SCHREINER, *Bisanzio e la Liguria*, în volumul *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna. Studi in onore di Geo Pitarino*, a cura di Laura Balletto, II, Genova, 1997.

Idem, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, II, Viena, 1977.

Idem, *Eine Beschreibung der Pammakaristoskirche*, în *DOP*, 25, 1971.

E. SCHÜTZ, *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în *AOASH*, XXIX, 1975, 2.

David R. SEAR, Simon BENDALL, Michael Dennis O'HARA, *Byzantine Coins and Their Values*, ediția a II-a, Londra, 1987.

Berta SEGALL, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten (Museum Benaki Athen)*, Atena, 1938.

Werner SEIBT, *Das Monogramm-Siegel eines Theodoros Dukas Synadenos aus der frühen Palaiologenzeit*, în *JÖB*, 40, 1990.

- Idem, Marie Luise ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997.
- Athanassios SEMOGLU, *Contribution à l'étude du portrait funéraire dans le monde byzantin (14e – 16e siècle)*, în „Зорпаф”, 24, 1995.
- Nancy P. ŠEVČENKO, *The Tomb of Isaak Komnenos at Pherrai*, în **GOTR**, 29, 1984, 2.
- Henry Danby SEYMOUR, *Russia on the Black Sea and the Sea of Azof: Being a Narrative of Travels in the Crimea and Bordering Provinces*, Londra, 1855.
- Alexander SIDERAS, *Die byzantinischen Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend*, Viena, 1994.
- Idem, *Zum Verfasser und Adressaten einer anonymen Monodie*, în „Byzantion”, 54, 1984.
- V. A. SIDORENKO, „Готы” области Дори Прокопия Кесарийского и „длинные стены” в Крыму, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, II, 1991.
- Basile SKOULATOS, *Les personnages byzantins de l'Alexiade. Analyse prosopographique et synthèse*, Louvain, 1980.
- A. V. SMOKOTINA, *Византийская поливная керамика VII – первой половины IX вв. из раскопок Мангуна*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003.
- Ion I. SOLCANU, *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure (I). Pictura interioară*, în **АИИИ**, XII, 1975.
- Idem, *Portretul lui Ștefan cel Mare în pictura epocii sale. Noi considerații*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.
- E. I. SOLOMONIK, O. I. DOMBROVSKIJ, *О локализации страны Дори*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*.
- A. V. SOLOVIEV, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et leur influence sur les Slaves*, în volumul *Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines*, Sofia, septembre 1934, Sofia, 1935.
- Idem, *Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves*, în **SK**, VII, 1935.
- Idem, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in the Crimea...*, în **SK**, IX, 1937.
- Alexandre SOLOVJEV, v. A. V. SOLOVIEV.
- Suzanne SPAIN, *The Translation of Relics Ivory, Trier*, în **DOP**, 31, 1977.
- Theodore SPANDOUNES, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge, 1997.
- Georgios SPHRANTZES, *Memorii 1401–1477*, ediție critică de Vasile Grecu, București, 1966.
- Victor SPINEI, *Moldova în secolele XI–XIV*, București, 1982.
- D. S. SPIRIDONOV, *Заметки из истории эллинизма в Крыму*, în „Известия Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии”, II, 1928, 59.
- Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982.
- Georgios K. SPYRIDAKIS, *Ἡ δική τους ἱστορία „...v æj sÚmbolon À æj qšma kosm»sewj kat¹ t³/n buzantin³/n ka[^] metabuzantin³/n mšcri tîn newtšrwn crŌwn per...odon*, în „Epethr[^]j `Etaire...aj Buzantinîn Spoudîn”, 39–40, 1972–1973.
- V. P. STEPANENKO, *Владельцы Феодоро и византийская аристократия XV в.*, în „Античная древность и средние века”, 32, 2001.
- Jaroslav STEPANIV, *L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte*, în **HUS**, II, 1978, 3.

- L. STIERNON, *Notes de titulatures et de prosopographie byzantines. Sébaste et gambros*, în **REB**, 23, 1965.
- Nicolae STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV–XVII*, București, 1971.
- Gojko SUBOTIĆ, *Охридската сликарска школа од XV век*, Ohrida, 1980.
- Idem, *Spätbyzantinische Kunst. Geheiligt Land von Kosovo*, Zürich–Düsseldorf, 1998.
- I. N. SVORONOS, *Пів™gen»qh kaˆ t... shma...nei Ő dikšfaloj çetŐj toà Buzant...ou*, Atena, 1914.
- Maria Magdalena SZÉKELY, *Ștefan cel Mare și cultul Sfintei Cruci*, în **AP**, I, 2005, 1.
- Eadem, *Un manifest de putere la Mănăstirea Probota ?*, în volumul *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*, coordonator Paul H. Stahl, II, București, 2002.
- Eadem, Ștefan S. GOROVEI, „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, în **SMIM**, XVI, 1998; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.
- S. SZYSZMAN, *Les passionnants manuscrits d'Abraham Firkowicz*, în „Archéologia. Trésors des âges”, 78, 1975.

Ș

- Șantierul arheologic Suceava, în **MCA**, V, 1959.
- Leon ȘIMANSCHI, *O cumpănă a copilăriei lui Ștefan cel Mare: Reuseni, 15 octombrie 1451*, în **AIIAI**, XIX, 1982; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*.
- Mariana ȘLAPAC, *Cetatea Albă. Studiu de arhitectură militară medievală*, Chișinău, 1998.
- Eadem, *Cețâți medievale din Moldova (mijlocul secolului al XIV-lea – mijlocul secolului al XVI-lea)*, Chișinău, 2004.
- Ștefan cel Mare și Sfânt. *Atlet al credinței creștine*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.
- Ștefan cel Mare și Sfânt. *Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004.
- Ștefan cel Mare și Sfânt. *Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003.
- I. D. ȘTEFĂNESCU, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV. Istorie, iconografie, tehnică*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964.

T

- O. TAFRALI, *Le trésor byzantin et roumain du Monastère de Poutna*, Paris, 1925.
- D. TALBOT RICE, *Byzantine Glazed Pottery*, Oxford, 1930.
- Idem, *Late Byzantine Pottery at Dumbarton Oaks*, în **DOP**, 20, 1966; reluat în idem, *Byzantine Art and Its Influences. Collected Studies*, Londra, 1973.
- Henri TAPAREL, *Notes sur quelques réfugiés byzantins en Bourgogne après la chute de Constantinople*, în **BS**, 28, 1987.
- R. I. TATARINTSEVA, *Из истории британско-крымских литературных связей конца XVIII столетия: путевые записки Марии Гутри*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, X, 2003.
- G. I. THEOCHARIDES, *Eine Vermächtnisurkunde des Gross-Stratopedarchen Demetrios Tzablakon*, în volumul **Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag**.

- Idem, *Of Tzampłĕkwnej.Sumbol¼ e.,j t¼n buzantin¼n makedonik¼n proswpograf...an toà ID/ ĩiinoj*, în „Makedonikĕ”, 5, 1961–1963.
- Maria THEOCHARIS, *Church Gold Embroideries*, în volumul *Patmos. Treasures of the Monastery*, General Editor Athanasios D. Kominis, Atena, 1988.
- Eadem, *Crusokent»mata*, în volumul *Mon¼ Stauronik»ta. `Istor...a, e.,kÕnej, crusokent»mata*, Atena, 1974.
- Eadem, *Yhfidwt¼ e.,kĕn toà `Ag...oà Dhmhtr...ou ka^ ' ĩneÛresij tĭn leiyĕnwn toà ig...ou e.,j `Ital...an*, în „Praktikĕ Akadhm...aj Aqhnĕn”, 53, 1978.
- Răzvan THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, II, București, 1987.
- Idem, *Sur un chapitre de la Renaissance transylvaine: art du livre et art funéraire aux débuts de la Réforme*, în idem, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999.
- Idem, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, ediția a II-a, revăzută, București, 2002.
- М. А. ПИАНОВА, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).
- Eadem, *Дорос–Феодоро в истории средневекового Крыма*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).
- G. E. TIPALDOS, v. G. E. TYPALDOS.
- Branislav TODIĆ, *Манастир Песава*, Belgrad, 1995.
- Idem, *Serbian Medieval Painting. The Age of King Milutin*, Belgrad, 1999.
- Dragomir TODOROVIĆ, *Полујелеј у Марковом манастиру*, în „Зорграф”, 9, 1978.
- А. А. ТОРТИКА, *Лесостепное Подонье-Придонецье и Горный Крым в хазарское время: опыт сравнительного анализа*, în „Материалы по Археологии, Истории и Этнографии Таврии”, XI, 2005.
- Cyril TOUMANOFF, *On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar*, în „Speculum”, 15, 1940, 3.
- Erich TRAPP, *Beiträge zur Genealogie der Asanen in Byzanz*, în **JÖB**, 25, 1976.
- R. TRAQUAIR, *The Churches of Western Mani*, în **ABSA**, XV, 1908–1909.
- Treasures of Mount Athos*, ediția a II-a, Salonic, 1997.
- Trésors médiévaux de la République de Macédoine, Paris, Musée National du Moyen Âge, Thermes de Cluny, 9 février – 3 mai 1999*, Paris, 1999.
- Emil TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XVe et XVIe siècles*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1941, 1.
- Idem, *Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I.
- Idem, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, I.
- Idem, *Oameni și cărți de altădată*, I, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1997.
- G. E. TYPALDOS, *Of ĕpÕgonoi tĭn PalaiolÕgwn met¼ t¼n `Alwsin*, în „Delt...on tÁj `IstorikÁj ka^ `EqnologikÁj `Etaire...aj tÁj `Ellĕdoj”, VIII, 1922.
- Idem, *E¼con of Buzantino^ o.,kÕshma*, în „Epethr^j `Etaire...aj Buzantinĭn Spoudĭn”, 3, 1926.

U

Sorin ULEA, *Portretul funerar al lui Ion – un fiu necunoscut al lui Petru Rareș – și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în **SCIA**, VI, 1959, 1.

Paul A. UNDERWOOD, *The Kariye Djami*, I. *Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966.

Idem, *Notes on the Work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1957*, în **DOP**, 13, 1959.

Eckhard UNGER, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916.

Grigore URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1959.

F. I. USPENSKIJ, *Болгарские Асеневици на византийской службе в XIII–XV вв.*, în „Известия Русского Археологического Института в Константинополе”, XIII, 1908.

V

Pietro VALDERIO, *La Guerra di Cipro*, publié par Gilles Grivaud et Nasa Patapiou, Nicosia, 1996.

Jean-François VANIER, *Notes généalogiques byzantino-géorgiennes*, în volumul **EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler**, II.

Titus VANZETTI, *Excursion en Crimée, faite dans l'automne de 1835*, Odessa, 1836.

Alexander Alexandrovich VASILIEV, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936.

Idem, *The Historical Significance of the Mosaic of Saint Demetrius at Sassoferrato*, în **DOP**, V, 1950.

Idem, *Jörg of Nuremberg, a Writer Contemporary with the Fall of Constantinople (1453)*, în „Byzantion”, X, 1935.

Virginie VASILIU, *Sur la seigneurie de „Tedoró” en Crimée au XVe siècle, à l'occasion d'un nouveau document*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, 1929, première partie.

Virgil VĂȚĂȘIANU, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959.

Nikos A. VEIS, v. Nikos A. BEES.

E. V. VEJMARN, *О двух неясных вопросах средневековья юго-западного Крыма. II. О территории Мангупского княжества во второй половине XV века*, în volumul *Археологические исследования средневекового Крыма*.

Idem, *Разведки оборонительных стен и некрополя*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангуп)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34).

O. VELESCU, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, București, f.a., colecția „Monumentele patriei noastre”.

Tania VELMANS, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, I, Paris, 1977.

Eadem, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*.

Eadem, *Une illustration inédite de l'Acathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în **CA**, 22, 1972.

Andreas VERESS, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914.

George VERNADSKY, *The Heresy of the Judaizers and the Policies of Ivan III of Moscow*, în „Speculum”, VIII, 1933.

- Jean VERPEAUX, *Hiérarchie et préséances sous les Paléologues*, în **TM**, 1, 1965.
 Idem, *Les oikēioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale*, în **REB**, XXIII, 1965.
 Marie F. VIALON, *Venise et la Porte Ottomane (1453–1566). Un siècle de relations vénéto-ottomanes de la prise de Constantinople à la mort de Soliman*, Paris, 1995.
 Gary VIKAN, Recenzie la H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy* (Dumbarton Oaks Studies, XVI), Washington, D. C., 1978, pp. XXIV + 124; 3 color and 92 black-and-white pls., în „The Art Bulletin”, LXIII, 1981, 2.
 Tatyana VLASOVA, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003.
 Mira VOITEC-DORDEA, *Reflexe gotice în arhitectura Moldovei*, ediția a II-a, București, 2004.
 Dragan VOJVODIĆ, *Портрети владара, црквених достојанственика и племића у наосу и припрати*, în volumul *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*.
 W. F. VOLBACH, *Les ivoires du Moyen Âge*, traduction de Maurice Bloch, Paris, 1923.
 Idem, *Mittelalterliche Bildwerke aus Italien und Byzanz*, ediția a II-a, Berlin–Leipzig, 1930.
 Idem, *Tissus et broderies*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.
 Idem, Jacqueline LAFONTAINE-DOSOGNE, *Byzanz und der christliche Osten*, Berlin, 1968.

W

- W. H. WADDINGTON, *La lettre B sur les monnaies de Byzance*, în *Mélanges de numismatique*, deuxième série, Paris, 1867.
 Folkwart WENDLAND, *Peter Simon Pallas (1741–1811)*, I, Berlin–New York, 1991.
 Michael WINTROUB, *Civilizing the Savage and Making a King: The Royal Entry Festival of Henri II (Rouen, 1550)*, în „Sixteenth Century Journal”, XXIX, 1998, 2.
 Idem, *L'ordre du rituel et l'ordre des choses: l'entrée royale d'Henri II à Rouen (1550)*, în „Annales HSS”, 56, 2001, 2.

X

- A. D. XENOPOL, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, publicată sub îngrijirea lui Al. Zub, vol. II, îngrijit de Nicolae Stoicescu, București, 1986.
 André XYNGOPOULOS, *Icônes portatives*, în volumul *L'art byzantin, art européen*.

Y

- Tatiana Yashaeva, *Chersonul și împrejurimile sale de la sfârșitul secolului XIV până în secolul XVI*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*.

Z

- D. A. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris, 1932.
 H. C. Comte ZEININGER, *Feuerstahl oder Buchstabe ?*, în „Der Herold”, II, 1941.
Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, уредник Vojislav J. Djurić, Belgrad, 1995.
 Mirjana ŽIVOJINOVIĆ, *La frontière serbobyzantine dans les premières décennies du XIVe siècle*, în volumul *Buz-Entio kai Serb...a kat' ton ID/ aiëna*, Atena, 1996.
 Konst. ZISIOU, *Mustra epigrafai*, Atena, 1891.

SURSA ILUSTRĂȚILOR

- Fig. 2:** Foto A. G. Gertsen.
Fig. 3: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 4: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 5: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 6: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 7: M. A. Tihanova, *Базилика*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 388, fig. 58.
Fig. 8: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 12: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 18: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 22: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 23: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 24: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 25: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 26: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 27: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 28: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 33: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 34: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 39: N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 32, fig. 9.
Fig. 57: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 58: Foto Tatiana Yashaeva.
Fig. 59: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 60: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 64: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 65: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 66: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 67: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 68: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 98: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 99: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 114: Foto A. G. Gertsen.
Fig. 122: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 162, fig. 71.
Fig. 123: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 169, fig. 74.
Fig. 124: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 170, fig. 75.
Fig. 127: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 390, fig. 1.
Fig. 137: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 414, fig. 32 b.

Fig. 138: A. L. Jakobson, *Дворец*, în *Материалы по археологии юго-западного Крыма (Херсонес, Мангун)*, Moscova–Leningrad, 1953 („Материалы и исследования по археологии СССР”, 34), p. 414, fig. 32 a.

Fig. 139: Elena Aibabina, *Декоративная каменная резьба Каффы, XIV–XVIII вв.*, Simferopol, 2001, p. 161, fig. 70.

Fig. 151: Biblioteca Academiei Române. Ms. slav 78, f. 4^r.

Fig. 153: A. V. Soloviev, *Спорные вопросы по истории Готского княжества в Крыму. По поводу книги А. А. Васильев, The Goths in the Crimea...*, în *SK*, IX, 1937, IX, 1937, p. 96, fig. 1.

Fig. 154: N. V. Malickij, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, în „Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры”, 71, 1933, p. 36, fig. 12.

Fig. 157: Werner Seibt, Marie Luise Zarnitz, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Viena, 1997, p. 54.

Fig. 168: Sergio Bettini, *Venedig, die Pala d’Oro und Konstantinopel*, în volumul *Der Schatz von San Marco in Venedig*, Römisch-Germanisches Museum der Stadt Köln, 1984, p. 55.

Fig. 169: G. Galavaris, *Illuminated Manuscripts*, în volumul *Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine*, General Editor Konstantinos A. Manafis, Atena, 1990, p. 345, fig. 34.

Fig. 170: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 221, nr. 24.

Fig. 171: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 261, nr. 4.

Fig. 179: Tatyana Vlasova, *The Archangel Cathedral*, Moscova, 2003, p. 28.

Fig. 183: Tania Velmans, *Le portrait dans l’art des Paléologues*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l’Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXIII, fig. 62.

Fig. 184: Paul A. Underwood, *The Kariye Djami, I. Historical Introduction and Description of the Mosaics and Frescoes*, New York, 1966, p. 285, fig. E.

Fig. 185: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l’Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXXI, fig. 10.

Fig. 186: Blaga Aleksova, *Où est enterrée Marie Paléologue ? À propos de la découverte faite dans une tombe*, în *AI*, III, 1959, planșa XLIV, fig. 1.

Fig. 187: Nikos A. Bees, *Tł ceirÒgrafa tın Meteòrwn*, I, Atena, 1967, planșa I.

Fig. 188: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l’Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXXI, fig. 11.

Fig. 190: A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, planșa XXXIV, fig. 142.

Fig. 191: A. L. Jakobson, *Средневековый Херсонес (XII–XIV вв)*, Moscova–Leningrad, 1950, p. 117, fig. 81, nr. 31.

Fig. 192: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 243, nr. 13.

Fig. 194: Maria Theocharis, *Crusokent»mata*, în volumul *Mon¾ Stauronik»ta. Istor...a, e,,kÒnej, crusokent»mata*, Atena, 1974, planșa 60.

Fig. 196: *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 91.

Fig. 197: *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Edited by Alfred R. Bellinger and Philip Grierson, vol. V. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453, by Philip Grierson, Part I. Introduction, Appendices and Bibliography, Washington, D. C., 1999, p. 91.

Fig. 198: J. Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les empereurs d'Orient*, II, Paris, 1862, planșa LXIV, nr. 11–12.

Fig. 199: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 223, nr. 28.

Fig. 201: Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planșa 52, fig. 9.

Fig. 202: Nezih Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Paris, 1990, planșa 418 D.

Fig. 203: Manolis Hatzidakis, *Autres bijoux byzantins*, în volumul *Collection Hélène Stathatos*, II. Les objets byzantins et post-byzantins, Strasbourg, 1963, planșa V, nr. 36.

Fig. 204: L. Bouras, în volumul *Splendeur de Byzance*, Europalia 82 Hellas – Grèce, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles, 1982, p. 204, nr. 13.

Fig. 205: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXX, fig. 8.

Fig. 206: Hans Belting, *Die Auftraggeber der spätbyzantinischen Bildhandschrift*, în volumul *Art et société à Byzance sous les Paléologues. Actes du colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en septembre 1968*, Veneția, 1971, planșa LXX, fig. 9.

Fig. 207: Eckhard Unger, *Grabungen an der Seraispitze von Konstantinopel*, în „Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Archäologischen Instituts”, I/II, 1916, col. 28, planșa 15.

Fig. 208: Gabriel Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, în **BCH**, 23, 1899, p. 142.

Fig. 209: Gabriel Millet, *Monuments byzantins de Mistra. Matériaux pour l'étude de l'architecture et de la peinture en Grèce aux XIVe et XVe siècles*, Paris, 1910, planșa 58, fig. 15.

Fig. 210: Petros N. Papageorgiu, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig, 1900, planșa VI, fig. 43.

Fig. 211: S. Bendall, P. J. Donald, *The Later Palaeologan Coinage, 1282–1453*, Bristol, 1979, p. 255, nr. 1.

Fig. 212: Hugo Buchtal, *A Greek New Testament Manuscript in the Escorial Library. Its Miniatures and Its Binding*, în volumul *Byzanz und der Westen. Studien zur Kunst des europäischen Mittelalters*, Herausgegeben von Irmgard Hutter, Viena, 1984, planșa XXX, fig. 14.

Fig. 215: Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, planșa L.

Fig. 216: Gabriel Millet, avec la collaboration de Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantin*, Paris, 1947, planșa LI.

Fig. 217: Maria Ana Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, fig. 3.

INDICE

A

- Abisinia:** 85.
Acre, Pantasilea d'~, soția lui Anibal Paleolog: 121.
Adrianopol: 122.
Affendizi, principe de Theodoro: 17, 18, 34, 42, 108, 203.
Agigarei, v. **Hadji Ghirai.**
Ainos: 137, 139.
Ai-Thodor: 213–217.
Akkerman: 203; v. și **Cetatea Albă.**
Alba Iulia: 146.
Alberti, familie: 118.
Albicastrum: 204; v. și **Cetatea Albă.**
Alexa: 35, 54; v. și **Mangop; Theodoro.**
Alexandru, co-împărat al Trapezuntului, fiul împăratului Alexios al IV-lea: 82, 137.
Alexandru, fiul lui Ieremia Movilă: 82.
Alexandru, fiul lui Ștefan al II-lea: 18, 181.
Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare: 5, 7, 73, 140, 141, 180, 181.
Alexandru, principe de Theodoro: 8, 47–49, 51, 52, 57, 58, 76, 78, 82, 83, 85, 185, 194, 199.
Alexandru al II-lea, domn al Moldovei: 204.
Alexandru cel Bun, domn al Moldovei: 90, 97, 105, 138.
Alexandru Lăpușneanu, domn al Moldovei: 73.
Alexe, principe de Theodoro, v. **Alexios,** principe de Theodoro.
Alexie, fiul lui Ieremia Movilă: 82.
Alexie, principe de Theodoro, v. **Alexios,** principe de Theodoro.
Alexios, fiul co-împăratului Alexandru: 82.
Alexios, fiul lui Ioan de Chazaria: 83, 85, 92, 94, 111, 114, 196.
Alexios, fiul lui Ștefan Vasilievici (Khovra): 99.
Alexios, fiul principelui Olobei: 39, 92.
Alexios, principe de Theodoro: 20, 24–37, 39, 48, 58, 59, 62–65, 76, 82, 83, 85, 86, 88, 91, 92, 94–97, 114, 159, 161, 167, 189–193, 196, 197, 200, 201, 205.
Alexios al III-lea, împărat al Trapezuntului: 165.
Alexios al IV-lea, împărat al Trapezuntului: 82, 94.
Alexios „Sirianul”, principe de Theodoro: 50, 51, 199.
Alexis, principe de Theodoro, v. **Alexios,** principe de Theodoro.
Alushta, v. **Aluston.**
Aluston: 13, 26, 34, 43, 191, 210, 236.
Amsterdam: 112.
Ana, fiica lui Ștefan cel Mare: 6.
Ana, soția lui Manoil, v. **Anna,** soția lui Manoil.
Anastasia, soția marelui logofăt Toader: 153.
Ancona: 128.
Andreiaș, medelnicer: 147.
Andronic I, împărat bizantin: 151.
Andronic al II-lea, împărat bizantin: 16, 166, 171.
Andronic al III-lea, împărat bizantin: 16, 115, 127.
Andronic al IV-lea, împărat bizantin: 19.
Andronic cel Tânăr, v. **Andronic al III-lea.**
Angelos, familie: 81.
Anglia: 149, 221.
Anna, fiica lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.
Anna, fiica prințului Vasile de Mangop, soția cneazului Constantin: 103.
Anna, fiica regelui Milutin: 164.
Anna, soția lui Manoil: 72, 74, 84, 88–90, 92, 93, 114, 116.

Anna-Maria, soția despotului Oliver: 164.

Apele Albastre: 15, 106, 108, 110.

Arapes, Leon, locuitor din Mangop: 25.

Arbore, v. **Solca**.

Arbure, Luca, portar al Sucevei: 153–155.

Argos: 119.

Arta: 147, 165.

Asan, familie: 6, 10, 75, 77, 80, 81, 83, 84, 86, 92, 93, 102, 109, 112–116, 128, 134–136, 140, 141, 158–161, 169, 177, 178, 182; v. și **Ioan al II-lea Asan**; **Ioan al III-lea Asan**; **Ioan Alexandru**.

Asan, fiul țarului Ioan Alexandru: 141.

Asan, Manuel, v. **Asan Comnen Raoul**, Manuel.

Asan, Pavel, guvernator al Constantinopolului: 116.

Asan Comnen Raoul, Manuel, fiul lui Andronic Asan Paleolog: 81, 114.

Asan Paleolog, Andronic, fiul țarului Ioan al III-lea Asan: 114.

Asan Paleolog, Federico, de la Napoli: 135.

Asan Paleolog, Gheorghe, senior de Corint, frate cu Toma Asan Paleolog: 73, 135.

Asan Paleolog, Maria, v. **Asanina Paleologhina Tzemplakonissa**, Maria.

Asan Paleolog, Matei, despot, fiul guvernatorului Pavel Asan: 116, 123, 125.

Asan Paleolog, Toma, senior de Corint, frate cu Gheorghe Asan Paleolog: 73, 135.

Asan Paleolog Comnenos Tornikios, Mihail: 177.

Asanina, Maria, fiica lui Centurione I Zaccaria: 115.

Asanina, Teodora, fiica guvernatorului Pavel Asan, soția despotului Dimitrie Paleolog: 116.

Asanina Paleologhina, Irina, v. **Irina**, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VI-lea.

Asanina Paleologhina Tzemplakonissa, Anna, v. **Anna**, soția lui Manoil.

Asanina Paleologhina Tzemplakonissa,

Maria, soția lui Ioan de Chazaria: 36, 82–84, 90, 92, 94, 114.

Asanis, v. **Asan**.

Asanis Doukas Angelos Palaiologos Raoul Laskaris Tornikes Philantropenos, Ioannes, fiul lui Manuel Asan Comnen Raoul: 81, 82, 113.

Asanis-Paleologos, Gheorghe, v. **Asan Paleolog**, Gheorghe.

Asanis-Paleologos, Toma, v. **Asan Paleolog**, Toma.

Asano, Andronico, fiul lui Centurione I Zaccaria: 115.

Asano, Giovanni, fratele Caterinei Zaccaria Asanina: 115.

Ascoli, Emiddio Dortelli d'~, călugăr dominican: 210.

Asia: 30.

Asprocastru: 202; v. și **Cetatea Albă**.

Așâk pașa-zade, cronicar otoman: 50, 52–57.

Atena: 159, 180, 181.

Athos, v. **Muntele Athos**.

Avraam, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.

Avraam, patriarh biblic: 85.

Avram, v. **Avraam**, fiul lui Manoil.

B

Bacla: 13.

Badoer, Giacomo, negustor venețian: 203.

Bagration, familie: 85.

Bahcisarai: 58, 224, 232, 237.

Baiazid I, sultan otoman: 19, 20.

Baiazid al II-lea, sultan otoman: 118.

Balaklava, v. **Cembalo**.

Bamblachus, v. **Tzemplakon**, apărător al porții Theodosia.

Baraban-Koba: 59.

Barsi, Niccolò, călător în Crimeea: 195.

Basarabia: 108.

Baye, Joseph de ~, baron: 231, 232.

Bălinești: 150.

Beauplan, Guillaume Le Vasseur de ~, cartograf: 210.

Beklemîșev, Nikita Vasilievici, sol

moscovit: 46.

Belbek: 232.

Bessarion, cardinal: 162.

Bicsi, sol de la Mangop: 41.

Bissipac, v. **Bissipat**.

Bissipat, familie: 133; v. și **Dishypatos**.

Bistrița, mănăstire: 69, 71, 73, 74, 84, 85, 87–90, 92, 94, 114, 189.

Bizant, v. **Imperiul Bizantin**.

Bochalis, Manuel, nobil bizantin: 74, 75, 88.

Bochalis, Manuil, v. **Bochalis**, Manuel.

Bogatoe: 66.

Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare: 9, 135, 154, 196.

Bogdan al II-lea, domn al Moldovei, tatăl lui Ștefan cel Mare: 9.

Bogdan al III-lea, domn al Moldovei, fiul lui Ștefan cel Mare: 6, 93, 155.

Bogdan-Vlad, v. **Bogdan al III-lea**.

Bogorodica Ljeviška, mănăstire: 163, 172.

Bojana, mănăstire: 164.

Bosfor: 38.

Bosnia: 146.

Bospor: 12, 197.

Brana, familie: 81.

Breachy-Head: 223.

Broniowski, Martin, diplomat polon: 18, 33, 40, 51, 52, 55, 56, 62, 64, 65, 97, 208, 210–212, 216, 232, 233.

Brusa: 16.

Bucevschi, Epaminonda, pictor: 76.

Buchali, Manuil, v. **Bochalis**, Manuel.

București: 109, 179, 238.

Bug: 106, 108.

Bugas-Sala: 213, 214.

Bugeac: 15, 107.

Bulgaria: 82, 112, 113, 146, 152.

Burduja, tatăl lui Teodorca: 201.

C

Cabella, v. **Gabella**.

Caffa: 15, 17, 24–26, 29–32, 35–49, 51, 53, 54, 61, 65, 66, 69, 99, 111, 168, 186–188, 190–195, 200, 208, 236.

Calamita: 12, 27, 28, 31–34, 36–39, 41,

43, 45, 46, 59, 63, 97, 191–193, 210, 228.

Calmășul, Ioniță, paharnic: 147.

Caloianis Valacus, v. **Tzemplakon**, Ioannes, sol al Moldovei.

Camii-i șerif, moschee: 207.

Cantacuzino, familie: 102, 123, 134, 136, 173, 174, 177; v. și **Elena**, presupusă soție a lui David al II-lea; **Ioan al VI-lea**; **Irina**, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VI-lea; **Theodora**, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al III-lea; **Theodora**, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al IV-lea.

Cantacuzino, Ioan: 123.

Cantacuzino, Maria, soția diplomatului Teodor Paleolog: 134.

Cantacuzino, Theodor, tatăl împărătesei Theodora a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al IV-lea: 94.

Cantacuzino Gin, Manuel, despot: 75.

Cantacuzino Paleolog, Ioan, guvernator: 123.

Cantacuzino Paleolog, Ioan, presupus recenzor: 123, 124; v. și **Paleologo**, Zuanne (I).

Cantacuzino Paleolog, Manuel, despot de Mistra: 136, 167, 168.

Caraihibi, sol de la Mangop: 41.

Caritena: 124.

Carlotta, regină a Ciprului: 173–175.

Casian, monah, v. **Constantin**, prinț de Mangop.

Castelnau, Gabriel de ~, marchiz: 226, 227, 229.

Castrin: 118, 120, 121.

Cattaneo, familie: 140.

Cattaneo, Dorino, cămăraș și vameș de Suceava: 140.

Caucaz: 67.

Cazimir al IV-lea, rege al Poloniei: 7, 154.

Ceamnu-Burun: 11, 23, 209.

Cearsu-Bazar: 208.

Cefalonia: 116, 119, 135.

Celebi, Evlia, călător turc: 208, 210.

Cembalo: 18, 26, 27, 29–34, 40, 43, 45, 48, 99, 168, 192, 193, 205, 210, 228, 236.

- Cerches-Kermen:** 212.
Cercida: 133.
Cetatea Albă: 32, 46, 66, 67, 105, 111, 184, 186, 190, 195, 200–206; v. și **Akkerman**; **Albicastrum**; **Asprocastru**; **Cetatea Neagră**; **Maocastro**; **Maurocastro**; **Maurocastrum**; **Mocastro**; **Moncastro**.
Cetatea Neagră: 105; v. și **Cetatea Albă**.
Chaczybej, han tătar: 106.
Chalcocondil, Laonic, cronicar bizantin: 133.
Chaldea: 99.
Champagne: 210.
Chazaria: 20, 35, 48, 83, 84, 89, 92–94, 96, 97, 108, 111, 135, 197.
Cheaassus, sol la Mangop: 25.
Cherson, v. **Chersones**.
Chersones: 12–14, 85, 86, 88–92, 110, 111, 168, 186, 188, 189, 191, 194, 195, 197–199, 210, 216, 217, 236.
Cheyhibi, prinț tătar: 202.
Chilia: 111, 186, 195, 196, 203.
Chiyhibi, principe de Theodoro: 42, 43, 202.
Chora, mănăstire: 80, 133, 152, 160, 176; v. și **Kariye Djami**.
Christopolis: 115.
Cipru: 119–121, 173.
Ciufut-Ceargan-Burun: 11, 23, 209.
Ciufut-Kale: 13, 15, 214, 215, 227, 228.
Clarke, Edward Daniel, călător la Mangop: 221, 222, 224, 225, 227, 229–231.
Clement I, papă: 198.
Cluj: 150.
Colchida: 30; v. și **Trapezunt**.
Comnen, familie: 81, 104; v. și **Andronic I**; **Manuel I**.
Comnen, Alexandru, v. **Alexandru**, principe de Theodoro.
Comnen, Isac, sebastocrator: 151.
Comneni, Mari ~, familie: 36, 76–78, 82, 94, 185, 190; v. și **Alexandru**, co-împărat; **Alexios al III-lea**; **Alexios al IV-lea**; **David al II-lea**; **Manuel I**; **Vasile I**.
Constantin, cneaz de Suzdal: 103.
Constantin, în fresca bisericii de la Staničenje: 164.
Constantin, în *Tetraevanghelul* țarului Ioan Alexandru: 165.
Constantin, prinț de Mangop: 57, 116, 160; v. și **Casian**, monah.
Constantin, protopop: 205.
Constantin al VI-lea, împărat bizantin: 14.
Constantin al XI-lea, împărat bizantin: 137, 172.
Constantin cel Mare, împărat roman: 105.
Constantinopol: 7, 14, 18–21, 32, 37, 38, 43, 49, 52, 53, 56, 58, 73, 74, 96, 104, 105, 114–116, 123, 126–128, 130, 133, 135, 145, 152, 182, 190, 200, 201, 203–205; v. și **Istanbul**; **Stambul**.
Corfu: 134.
Corint: 73, 118, 123, 135.
Cracovia: 154.
Craven, Elizabeth, baroană: 210.
Crimeea: 8, 10–13, 15–20, 22, 25, 29, 34, 36, 37, 39, 41, 49, 50, 53, 58, 61, 65, 67, 76, 77, 80, 82, 88, 92, 98–104, 106, 109–111, 160, 167, 168, 185–188, 190, 191, 195–199, 201, 205, 206, 208–210, 212, 218, 221, 222, 226–234, 236, 237.
Cripps, John Marten, călător la Mangop: 221, 222, 225.
Croația: 19.
Curtea de Argeș, mănăstire: 170.

D

- Damian**, mitropolit al cetății Theodoro și al întregii Goții: 28, 62, 96, 193, 197.
David, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.
David, rege biblic: 85, 181.
David al II-lea, împărat al Trapezuntului: 28, 36, 43, 84, 94, 190.
Dečani, mănăstire: 164, 165, 171, 172.
Demetrius, han tătar: 15, 106–110.
Dermokaites, familie: 81, 134, 160.
Dermokaites, Alexios, din Lemnos: 133.
Dermokaites, Gheorghe: 133.
Dermokaites Palaiologos, Gheorghe,

guvernator: 133.
Despina Theodora, fiica împăratului Ioan al IV-lea al Trapezuntului, soția hanului Uzun Hassan: 94, 185, 190.
Dessislava, soția sebastocratorului Kalojan: 164.
Devlet Ghirai I, han tătar: 58.
Dienis, logofăt: 204.
Dimitrie, fiul lui Georgius Vollata: 203.
Dimitrie, fiul țarului Ivan cel Groaznic: 156.
Dinisco, v. **Dienis**.
Dionysios, episcop de Lemnos: 123.
Dishypatos, familie: 133; v. și **Bissipat**.
Dishypatos Paleolog, Gheorghe, stabilit în Franța: 133.
Djennebi, cronicar otoman: 49.
Djuriște: 162.
Długosz, Jan, cronicar polon: 105, 111, 186, 187, 194.
Dmitri Constantinovici, cneaz de Suzdal: 103.
Dmitri Ivanovici Donskoi, mare cneaz al Moscovei: 99, 103.
Dobrogea: 109.
Dolhești: 66–68, 238.
Dolna Kamenica: 164.
Domoculta, Tommaso di ~, consul al Caffei: 39.
Doros: 11–15, 18, 62, 191, 197.
Dory, v. **Doros**.
Dosothei, stareț la Putna: 143.
Doukaina Palaiologina Synadena, Ana, v. **Synadena Doukaina Palaiologina**, Ana.
Doukaina Paleologhina, Anna, strămoașă a Paleologilor: 137, 168.
Doukas, v. **Ducas**.
Dragomirna, mănăstire: 67.
Dragușin, Jovan, în fresca bisericii de la Pološko: 164.
Dromocates, Gheorghe, v. **Dermokaites**, Gheorghe.
Dromokates Palaiologos, Gheorghe, v. **Dermokaites Palaiologos**, Gheorghe.
Ducange, autor: 138.
Ducas, cezar: 164.

Ducas, cronicar bizantin: 127.
Ducas, familie: 81.
Dumbarton Oaks: 178, 181.
Dunăre: 109, 185, 186, 196.
Duodo, Francesco, viceconsul venețian: 201.
Dușan, țar sârb: 162, 166.
Dvuhyakornaya dolina: 66.

E

Ecaterina a II-a, țarină a Rusiei: 212.
Efes: 83, 198.
Eiroba: 226, 227.
Elena, fiica lui Ștefan cel Mare, soția lui Ivan cel Tânăr: 6, 7, 47, 76, 93.
Elena, presupusă soție a împăratului David al II-lea: 94.
Elli-Burun: 11, 53.
Emanuel, v. **Manuel al II-lea**.
Eminek Mârza, bei tătar: 50, 52, 199.
Epir: 148, 165, 166.
Escorial, palat: 174, 182.
Eski-Kermen: 13, 15, 34, 212.
Este, Bertoldo d'~, comandant militar: 118.
Eudochia, mama lui Manuel Paleolog, fiul bastard al împăratului Ioan al V-lea: 127.
Eugenia, soția lui Manuel Bochalos: 75.
Eugenikos, Ioan, autor: 35, 83, 85, 89, 92, 96, 111, 114, 196.
Eugenikos, Marcu, v. **Marcu**, mitropolit de Efes.
Europa: 16, 19, 38, 49, 77, 80, 145, 147, 149, 153, 184, 222, 225, 226.
Evdochia, fiica cneazului Dmitri Constantinovici, soția marelui cneaz Dmitri Ivanovici Donskoi: 103.
Evdochia, soția lui Ștefan cel Mare: 5, 93, 141.
Exemplaco, v. **Tzemplakon Paleolog Comnen Dermokaites**, Gheorghe.

F

Fenari-Isa Camii, moschee: 152, 172,

176, 178.

Ferrara: 119, 129, 198, 205.

Fethiye Camii, moschee: 167; v. și **Pammakaristos**.

Filip, corăbier: 48.

Florența: 83, 116, 129, 130, 147, 198, 205.

Focha, grec din Mangop: 41.

Fotios, v. **Photios**.

Franța: 133, 149.

G

Gabella, Antoniotto de ~, consul al Caffei: 190.

Gabrades, v. **Gabras**.

Gabras, familie: 88, 90, 98–104, 108, 112, 114.

Gabras, Constantin, duce al themei Chaldea: 99–101.

Gabras, Grigore: 101.

Gabras, Ioannes, sebastos: 102.

Gabras, Isac, v. **Isaac**, principe de Theodoro.

Gabras, Mihail: 100.

Gabras, Teodor: 101.

Galata: 140.

Gattiluso, familie: 133, 137, 139, 140, 168.

Gattiluso, Dorino I, senior de Mytilene: 133, 139.

Gattiluso, Francesco, senior de Mytilene: 137, 138.

Gattiluso, Palamede, senior de Ainos: 139.

Gazaria, v. **Chazaria**.

Gedik Ahmed pașa, mare vizir: 48–50, 53, 54, 56.

Genova: 26–30, 32–37, 44, 47, 63, 99, 186, 190, 193, 202, 204, 206.

Georgia: 85, 152.

Georgici, jupan: 203.

Ghadras, arhonte: 100.

Gheorghe, despot sârb: 16.

Gheorghe Terter al II-lea, țar bulgar: 16.

Ghizolfi, Zaccaria de ~, senior de Matrega: 188.

Ginghis han, han mongol: 20.

Godivje: 164.

Golovin, familie: 99, 102–104.

Gorovei, Miron, înmormântat în Mănăstirea Sfântul Spiridon: 147.

Gorzuvitae: 13, 34, 191, 236.

Gothia, v. **Goția**.

Gotia, v. **Goția**.

Goția: 12–16, 18, 20, 26–32, 34–36, 38, 40, 41, 43, 44, 46–48, 50–52, 54, 57, 62, 83, 85, 89, 91, 94–97, 99, 100, 104, 105, 111, 135, 185, 190–200, 202, 203, 206, 209, 219, 233.

Grecia: 104, 236.

Grigore, fiul lui Ștefan Vasileievici (Khovra), v. **Khovra**, Grigore.

Grigoriu, mănăstire: 8, 71–75, 80–83, 93, 140, 158, 159.

Grimaldi, familie: 139.

Grimaldi, Oberto, rudă cu Dorino Gattiluso: 139.

Grottaferrata, mănăstire: 158, 162.

Gurzuf, v. **Gorzuvitae**.

Guthrie, Maria, călătoare la Mangop: 218.

Guthrie, Matthew, medic militar: 218.

Gutia, v. **Goția**.

H

Hace Seyyid, moschee: 207.

Hadji Ghirai, han tătar: 28, 31, 36–38, 65, 190, 237.

Hamam-Dere: 11, 53, 216, 229.

Heraclea Pontică: 30.

Hexamilion: 118.

Hoarda de Aur: 17, 20, 108, 193, 197.

Hodja-Sala: 11.

Hotin: 8, 90.

Hulubei, familie: 91.

Humor, mănăstire: 153.

Hunedoara: 150.

Hustânskaia, mănăstire: 115.

I

Iacov, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 90, 92.

- Iacov**, patriarh biblic: 85.
Iacov Putneanul, mitropolit al Moldovei: 143, 155.
Iași: 96, 109, 147, 238.
Ibn Arabșah, istoric arab: 20.
Ieremia Movilă, domn al Moldovei: 82, 135.
Ierusalim: 59, 128.
Ignatie, mitropolit al Goției: 209.
Ilie, fiul lui Ștefan cel Mare: 9, 135.
Imbros: 122, 133, 137, 139.
Imperiul Bizantin: 19, 20, 24, 77, 80, 82, 112, 140, 142, 145, 147, 152, 169, 171, 172, 176, 178, 196, 198, 200, 236.
Imperiul Otoman: 37, 43, 70, 135; v. și **Poarta; Turcia**.
Imperiul Roman de Răsărit, v. **Imperiul Bizantin**.
Inkerman, v. **Calamita**.
Inocențiu al VIII-lea, papă: 173.
Ioan, arhiepiscop al Goției: 14, 28, 197.
Ioan, mare primicer: 165.
Ioan, v. **Ioan de Chazaria; Olobei**.
Ioan al III-lea, împărat bizantin: 164, 171, 175, 176.
Ioan al IV-lea, împărat al Trapezuntului: 94, 190.
Ioan al V-lea, împărat bizantin: 19, 126, 127, 137.
Ioan al VI-lea, împărat bizantin: 81, 113, 114, 136, 165, 177.
Ioan al VII-lea, împărat bizantin: 137.
Ioan al VIII-lea, împărat bizantin: 94, 161.
Ioan al II-lea Asan, țar bulgar: 113.
Ioan al III-lea Asan, țar bulgar: 113.
Ioan Alexandru, țar bulgar: 140, 165.
Ioan Confesorul, v. **Ioan**, arhiepiscop al Goției.
Ioan de Chazaria, fiul principelui Alexios: 36, 83, 84, 89, 90, 92–94, 111, 114, 196.
Ioan Olobei, v. **Ioan de Chazaria; Olobei**.
Iosif, presupus rege chazar: 17.
Irina, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Vasile I: 127.
Irina, împărăteasă bizantină, soția împăratului Andronic al II-lea: 166.
Irina, împărăteasă bizantină, soția împăratului Alexios I: 147.
Irina, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VI-lea: 81, 113, 114, 177.
Irina, țarină, fiica lui Mihail al VIII-lea, soția țarului Ioan al III-lea Asan: 113.
Isaac, fiul țarului Ioan al III-lea Asan: 114.
Isaac, patriarh biblic: 85.
Isaac, principe de Theodoro: 6, 8, 42–44, 46–49, 52, 57, 64, 69, 72, 76, 77, 82–87, 89, 90, 92, 95, 98, 189, 190, 194, 196.
Isac, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Isaico, principe de Theodoro, v. **Isaac**, principe de Theodoro.
Istanbul: 57, 80, 97, 122, 133, 152, 160, 162, 167, 172, 173, 177, 178; v. și **Constantinopol; Stambul**.
Italia: 130, 132, 141.
Iuga, protopop: 104, 204.
Iurgheci-Kerman: 203.
Iurghici, pârcălab de Cetatea Albă: 203, 204.
Iustinian I, împărat bizantin: 12, 61, 191, 233.
Iustinian al II-lea, împărat bizantin: 13.
Ivan al III-lea, mare cneaz al Moscovei: 46, 47, 57, 115, 160, 187.
Ivan cel Groaznic, țar al Rusiei: 156.
Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan al III-lea: 6, 47.
Ivan Ivanovici, v. **Ivan cel Tânăr**.

J

- Jagielo**, v. **Cazimir al IV-lea**.
Jamblacho, Alexio, martor: 134.
Jorgi, v. **Iurghici**.
Jörg von Nürnberg, autor: 51, 52, 54, 56.
Jurg, v. **Vollata**, Georgius.

K

- Kaçanma**, moschee: 207.
Kalina, soția cezarului Novak: 164.
Kalojan, sebastocrator: 164.
Kamariotissa, mănăstire: 172.
Kapu-Dere: 11, 62.
Kara-İlas: 213, 214, 217.
Kara-İlas-ul de Jos: 213, 214.
Kara-İlas-ul de Sus: 213, 214.
Kara-Su: 208.
Kardamyle: 165.
Kariye Djami, moschee: 152, 160, 161, 176; v. și **Chora**.
Karlukovo: 164.
Kastamuni: 37.
Kastro: 139.
Kârk-or: 37.
Kemal bei, v. **Kemalbi**.
Kemalbi, reprezentant al sultanului Selim I: 57, 58, 207.
Kerci: 15, 188.
Khomra, v. **Khovrin**.
Khovra, Grigore, negustor, fiul lui Ștefan Vasilevici (Khovra): 99, 101, 104.
Khovra, Vladimir, fiul lui Grigore Khovra: 101.
Khovrin, familie: 99–104.
Khuitani, sutaș: 17, 106–109.
Kidonides, familie: 115.
Kiev: 5, 93, 141.
Kirkel: 106.
Kirkier, v. **Kirkel**.
Kokos, Hozia, evreu din Caffa: 46.
Komra, v. **Khovrin**.
Korolez: 232, 233.
Kossovopolje: 19.
Kremlin: 156.
Kutlubugh, han tătar: 106.

L

- Ladoga**: 97.
Laghernaia: 55.
Lascaris, familie: 81.
Lascaris Rontakenos, Ioan, din Imbros: 139.

- Laskaris**, v. **Lascaris**.
Lazăr, cneaz sârb: 19.
Lemnos: 119, 122–125, 127, 129, 130, 133, 134.
Lerici: 195, 204.
Lesbos, v. **Mytilene**.
Lesnovo, mănăstire: 163, 166.
Limasol: 121.
Liov: 184, 203.
Lips, Constantin, dregător bizantin: 152, 172, 176, 178, 181.
Lituania: 15, 104, 106.
Lomellino, Carlo, căpitan al flotei genoveze: 30, 31.
Londra: 229.
Loredan, Alvise, comandant militar: 118, 119, 121.
Lotodoro, v. **Theodoro**.
Luca, Ioan de ~, călugăr dominican: 210.
Ludovic cel Mare, rege al Ungariei: 107.
Lusignan, familie: 121; v. și **Carlotta**.
Lusignan, Elena de ~, soția cavalerului Dimitrie Paleolog: 121.
Lusignan Paleolog, fiica lui Anibal Paleolog 121.

M

- Macarie**, mitropolit al Chersonesului: 198.
Macarie, mitropolit al Moldovei: 97.
Macedonia: 148, 164.
Machumet, v. **Mehmed al II-lea**.
Madrid: 78.
Maligrad: 164.
Malta: 125.
Mancopia, v. **Mangop**.
Mangop: 5, 6, 8, 11–15, 17, 19, 20, 22–26, 28, 33, 34, 36, 39–60, 62–69, 71, 72, 76–78, 82–85, 87–91, 93–100, 102–112, 114–116, 129, 132, 157–161, 177, 179, 180, 182–185, 188–194, 196–203, 205, 207–215, 218, 219, 221, 222, 224–238; v. și **Alexa**; **Theodoro**; **Theodoro-Mangop**.
Mangopo, v. **Mangop**.
Mangup, v. **Mangop**.

- Mangup-Kale**, v. **Mangop**.
- Mangupski**, Alexandru, v. **Mangupski**, Skinder.
- Mangupski**, Mahmut aga, turc de la Mangop: 58.
- Mangupski**, Skinder, reprezentant al sultanului Soliman Magnificul: 58.
- Mankup**, v. **Mangop**.
- Manoil**, în pomelnicul Bistriței: 72, 74, 84, 86–90, 92–94, 114, 189; v. și **Manoli**, bei; **Olobei**.
- Manoil de la Hotin**, boier moldovean: 90.
- Manoil Grecul**, boier moldovean: 205.
- Manoli**, bei: 43, 93; v. și **Manoil**, în pomelnicul Bistriței; **Olobei**.
- Manuel**, v. **Manoil**, în pomelnicul Bistriței.
- Manuel**, nepotul lui Kemalbi: 58.
- Manuel I**, împărat al Trapezuntului: 100.
- Manuel I**, împărat bizantin: 99, 145.
- Manuel al II-lea**, împărat bizantin: 19, 20, 94, 127, 162, 173.
- Manuil**, v. **Manoil**, în pomelnicul Bistriței.
- Maocastro**: 204; v. și **Cetatea Albă**.
- Marcu**, mitropolit de Efes: 83.
- Mareca Neagră**: 8, 12, 14, 27–30, 33–35, 37, 38, 44, 45, 48, 97, 184–187, 190, 194–196, 210, 216, 217.
- Mari**, Gabriele de ~, proprietar caffez de galeră: 31.
- Maria**, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soția lui Ștefan cel Mare: 6, 69, 84, 88, 89, 235.
- Maria**, doamnă a Moldovei, soția lui Petru Rareș: 143, 155.
- Maria**, fiica lui Ștefan cel Mare: 6.
- Maria**, împărăteasă a Trapezuntului, fiica principelui Alexios, soția împăratului David al II-lea: 28, 94, 95, 190.
- Maria**, împărăteasă bizantină, soția împăratului Ioan al VIII-lea: 94.
- Maria**, soția lui Andronico Paleologo (II): 120.
- Maria**, soția despotului Manuel Cantacuzino Gin: 75.
- Maria Asanina Paleologhina**, doamnă a Moldovei, soția lui Ștefan cel Mare: 5, 6, 8–10, 46–48, 57, 58, 68, 69, 71–73, 75–86, 88, 90, 92–98, 102, 109–112, 115, 116, 128, 129, 132, 135–137, 140, 141, 143–145, 147–151, 154–161, 167–171, 175, 177–185, 189, 191, 192, 196, 200, 234–236, 238, 239.
- Maria de Mangop**, v. **Maria Asanina Paleologhina**.
- Maria Despina**, doamnă a Țării Românești, soția lui Radu cel Frumos: 72, 74, 84, 88–90, 143.
- Maria Voichița**, v. **Maria**, doamnă a Moldovei, fiica lui Radu cel Frumos, soția lui Ștefan cel Mare.
- Marianapol**: 219, 220.
- Marin**, v. **Mearea**.
- Marina**, doamnă a Moldovei, soția lui Alexandru cel Bun: 97, 138.
- Marița**: 18.
- Markov**, mănăstire: 164, 165.
- Martin I**, papă: 198.
- Matei**, ieromonah: 20–24, 59, 62, 211, 217, 229.
- Matias Corvinul**, rege al Ungariei: 7, 47.
- Matrega**: 188.
- Maurocastro**: 105, 200, 202, 203, 205; v. și **Cetatea Albă**.
- Maurocastron**, v. **Maurocastro**; **Maurocastrum**.
- Maurocastrum**: 104, 105, 204, 205; v. și **Cetatea Albă**.
- Maynerio**, Pietro Giovanni, cetățean genovez: 27.
- Mearea**, tatăl doamnei Marina: 138.
- Mehemeth**, v. **Mehmed al II-lea**.
- Mehmed al II-lea**, sultan otoman: 8, 38, 50, 51, 54, 56, 94, 122, 124.
- Melchis**, tatăl lui Vasile: 89.
- Melchisedec**, fiul lui Manoil: 72, 84, 85, 87, 89, 90, 92, 189.
- Melhisedec**, v. **Melchisedec**.
- Melkisedek**, v. **Melchisedec**.
- Mengli Ghirai**, han tătar: 65, 190, 237.
- Menkub**, v. **Mangop**.
- Menküb**, v. **Mangop**.
- Menküp**, v. **Mangop**.
- Merdveen**: 222, 223.

Merea, v. **Mearea**.
Merești: 138.
Mermerkule: 173, 177.
Meteora, v. **Meteore**.
Meteore: 162, 165, 199.
Metochites, Theodor, ctitor al Mănăstirii Chora: 80, 152, 153, 160.
Miechowski, Matei, cronicar polon: 51, 52, 54.
Mihail, despot, fiul țarului Mihail Șișman: 164.
Mihail, logofăt: 104, 204.
Mihail al II-lea, despot al Epirului: 147.
Mihail al VIII-lea, împărat bizantin: 82, 83, 113, 126, 127, 136, 148, 173, 178, 195.
Mihail Șișman, țar bulgar: 164.
Mihul, logofăt, v. **Mihail**, logofăt.
Milano: 29, 124.
Mileșeva, mănăstire: 164.
Milner, Thomas, autor: 229.
Milutin, rege sârb: 164.
Mirăuți, biserică: 5.
Mircea cel Bătrân, domn al Țării Românești: 19.
Mistra: 136, 148, 152, 165, 167, 171, 173.
Mocastro: 32, 41, 45, 190, 204; v. și **Cetatea Albă**.
Mocenigo, Pietro, doge al Veneției: 49.
Modon: 74.
Moldova: 5–10, 35, 46–50, 52, 55, 57, 58, 66–69, 71, 72, 76, 79, 82–84, 94–97, 109–112, 114, 115, 118, 121, 129–132, 135, 136, 140, 147, 151, 153–155, 176, 177, 181–187, 190, 191, 194–196, 199, 200, 206, 234–236; v. și **Moldovlahia**; **Valachia**.
Moldovlahia: 68, 71, 72, 74, 96, 199, 205; v. și **Moldova**.
Monaco: 139.
Moncastro: 200, 204, 205; v. și **Cetatea Albă**.
Monemvasia: 124.
Monferrat, Irina de ~, v. **Irina**, împărăteasă bizantină, soția împăratului Andronic al II-lea.
Monlop: 106.
Montpéroux, Dubois de ~, cărturar

francez: 65, 67.

Morea: 115–117, 119, 122, 124, 126, 128–130, 132, 134.

Moscova: 6, 46, 47, 57, 58, 76, 93, 99, 101, 103, 104, 107, 115, 116, 160, 187, 205, 221.

Mousakios, familie: 82.

Mousakios, Theodoros, tatăl Eudokiei Synadena: 82.

Movilă, familie: 79; v. și **Ieremia**

Movilă.

Muchli: 125.

Muntele Athos: 8, 71, 122, 140, 159, 198, 199.

Muntele Sinai: 162.

Murad I, sultan otoman: 18, 19.

Murad al II-lea, sultan otoman: 30.

Mușatini, familie: 93.

Mytilene: 119, 137, 139, 167.

N

Napoli: 73, 135.

Napoli, v. **Nauplia**.

Napoli di Romania, v. **Nauplia**.

Nauplia: 118–120.

Nauplion, v. **Nauplia**.

Neapolis Romaniae, v. **Nauplia**.

Neilson, Andrew, doamna ~, călătoare la Mangop: 228, 229.

Nerezi: 148.

Niceea: 171.

Nichefor, despot al Epirului: 166.

Nicopole: 19.

Nigro, Negrono de ~, nobil genovez: 27.

Nipru: 109, 185, 196.

Nistru: 105, 107, 110, 206.

Nogai, emir: 15.

Nomikos, Alexios, preot din Mangop: 25.

Novak, cezar: 164.

Novgorod: 103.

Novo Brdo: 53.

O

Oancea, logofăt, ginerele pârçălabului

Iurghici: 204.

Ohrida: 164.

Olena, v. **Elena**, fiica lui Ștefan cel Mare.

Olgierd, mare duce al Lituaniei: 15, 106, 107, 109.

Oliver, despot: 164.

Olobei, principe de Theodoro: 36–43, 51, 57, 76, 82–85, 88, 89, 91–93, 109, 114, 159, 190, 202, 203; v. și **Manoil**, în pomelnicul Bistriței; **Manoli**, bei.

Olubei, v. **Olobei**.

Olubey, v. **Olobei**.

Onța, gramatic: 204.

Orheiul Vechi: 108.

Oxford: 82, 166.

P

Pachymeres, Georgios, cronicar bizantin: 126.

Padova: 119, 129.

Palaiologos, v. **Paleolog**.

Paleolog, familie: 6, 10, 29, 75, 77, 79–81, 83, 84, 92, 93, 97, 102, 109, 112–118, 121, 123, 125–128, 130–132, 134–141, 144, 152, 157–162, 167, 169–174, 177, 178, 181, 182, 195; v. și **Andronic al II-lea**; **Andronic al III-lea**; **Andronic al IV-lea**; **Constantin al XI-lea**; **Ioan al V-lea**; **Ioan al VII-lea**; **Ioan al VIII-lea**; **Irina**, împărăteasă a Trapezuntului; **Irina**, țarină; **Manuel al II-lea**; **Mihail al VIII-lea**; **Sofia-Zoe**.

Paleolog, Achille, fiul lui Matei Paleolog: 121.

Paleolog, Alexie, despot de Morea, nepotul patriarhului Pavel Paleolog: 128.

Paleolog, Alexie, fiul despotului Mihail Paleolog: 126.

Paleolog, Andrei, „familiar” al împăratului Ioan al V-lea: 127.

Paleolog, Andronic, frate al despotului Ioan Paleolog: 123, 134.

Paleolog, Andronic, protostrator, văr al împăratului Mihail al VIII-lea: 126.

Paleolog, Anibal, fiul cavalerului Filip Paleolog: 121.

Paleolog, Dimitrie, cavaler din Cipru: 121.

Paleolog, Dimitrie, căpitan, v. **Paleologo**, Demetrio (II).

Paleolog, Dimitrie, despot: 116, 122, 125, 129, 130.

Paleolog, Dimitrie, din Lemnos: 168.

Paleolog, Dimitrie, recenzor în insula Lemnos: 127.

Paleolog, Dumitrache, cumnat cu Ieremia Movilă: 135.

Paleolog, Filip, cavaler: 121.

Paleolog, Filip „Giorgati”, fiul lui Yorgui Paleolog: 121.

Paleolog, Gavril, „familiar” al împăratului, frate cu Ioan Paleolog și Mihail Paleolog: 127.

Paleolog, Gheorghe, din Moldova: 135.

Paleolog, Ioan, despot de Lemnos: 123.

Paleolog, Ioan, „familiar” al împăratului, frate cu Gavril Paleolog și Mihail Paleolog: 127.

Paleolog, Ioan, recenzor: 123, 124, 133; v. și **Paleologo**, Zuanne (I).

Paleolog, Manoil, din Moldova: 135.

Paleolog, Manuel, din Mytilene: 167.

Paleolog, Manuel, fiul bastard al împăratului Ioan al V-lea: 127.

Paleolog, Manuel, fiul despotului Toma Paleolog: 123.

Paleolog, Manuel, guvernator al Monemvasiei: 124.

Paleolog, Matei, fiul cavalerului Filip Paleolog: 121.

Paleolog, Mihail, despot, fratele împăratului Ioan al V-lea: 126.

Paleolog, Mihail, „familiar” al împăratului, frate cu Gavril Paleolog și Ioan Paleolog: 127.

Paleolog, Nicolae, guvernator al Monemvasiei: 124.

Paleolog, Pavel, din Moldova: 135.

Paleolog, Pavel, patriarh latin al Ierusalimului și Constantinopolului: 128.

Paleolog, Petru, frate cu Teodora Paleologhina: 127.

Paleolog, Teodor, diplomat și militar: 134.

Paleolog, Teodor (I), guvernator al insulei Lemnos, văr al împăratului: 125.

Paleolog, Teodor (II), guvernator al insulei Lemnos, unchi al împăratului: 125.

Paleolog, Teodor (III), guvernator al insulei Lemnos, văr al împăratului: 127.

Paleolog, Toma, despot: 57, 115, 116, 123, 124, 129, 130.

Paleolog, Yorgui, din Cipru: 121.

Paleolog Cantacuzino, Gheorghe, socrul lui Manuel Bochalis: 74.

Paleolog Cantacuzino, Ioan, guvernator, v. **Cantacuzino Paleolog**, Ioan, guvernator.

Paleolog Cantacuzino, Theodor, v. **Cantacuzino**, Theodor.

Paleolog Graitzas (Gretza), Constantin, guvernator la Salmenikon: 124.

Paleolog Graitzas (Gritzas), Andrei, guvernator la Muchli: 124.

Paleolog Sguromali, Matei, guvernator la Caritena: 124.

Paleologa, Speranza, soția lui Andrea Rondachi: 121.

Paleologhina, Anna, v. **Doukaina Paleologhina**, Anna.

Paleologhina, Maria, regină, soția regelui Ștefan Uroș al III-lea Dečanski: 162.

Paleologhina, Maria, sora împăratului Ioan al V-lea, soția lui Francesco Gattilusio: 137.

Paleologhina, Teodora, sora lui Petru Paleolog: 127.

Paleologhina Philantropina, Teodora, sora despotului Mihail Paleolog: 126.

Paleologo, Andronico (I): 118, 120, 121.

Paleologo, Andronico (II), fiul lui Demetrio Paleologo (I), unchiul lui Demetrio Paleologo (II): 117, 119, 121.

Paleologo, Demetrio (I), tatăl lui Andronico Paleologo (II) și al lui Zuanne Paleologo (II): 117, 119–121.

Paleologo, Demetrio (II), fiul lui Zuanne Paleologo (II): 116–118, 120–122, 132, 133, 137.

Paleologo, Giovanni, nepotul lui Centurione I Zaccaria: 115.

Paleologo, Manoli, fiul lui Zuanne

Paleologo (II): 120, 121.

Paleologo, Zuanne (I), văr al despotului de Morea, cumnat al lui Ștefan cel Mare: 117–119, 121, 122, 124, 129–133; v. și **Cantacuzino Paleolog**, Ioan, presupus recenzor.

Paleologo, Zuanne (II), fiul lui Demetrio Paleologo (I), tatăl lui Demetrio Paleologo (II): 117, 119–121.

Paleologo Rondachi, fiul lui Andrea Rondachi: 121.

Pallas, Peter Simon, savant german: 212–216, 218, 222, 223, 227, 229.

Pammakaristos, biserică: 167; v. și **Fethiye Camii**.

Panaretos, Mihail, cronicar bizantin: 28, 94–96.

Pangropoli: 48.

Pantanassa, mănăstire: 173.

Pantocrator, mănăstire: 123.

Parigoritissa, mănăstire: 165.

Paris: 77, 159.

Partenit, v. **Parthenitae**.

Parthenitae: 28, 62, 191, 193, 197.

Patmos: 166.

Patras: 123.

Peć: 165.

Peloponez: 74, 88, 125, 141.

Pera: 30.

Perecop: 10, 71.

Persia: 6, 94, 185.

Petru, fiul lui Ștefan cel Mare: 154.

Petru I, domn al Moldovei: 93, 206.

Petru Aron, domn al Moldovei: 104.

Petru Rareș, domn al Moldovei, fiul lui Ștefan cel Mare: 143, 155.

Peyssonel, Charles-Claude de ~, diplomat francez: 210.

Philantropina Paleologhina, Teodora, v. **Paleologhina Philantropina**, Teodora.

Photios, tatăl lui Iurghici: 203, 204.

Phullae: 14, 197.

Piccinino, Giovanni, inginer genovez: 40.

Piscia, Baldassar de ~, legat papal: 8.

Pius al II-lea, papă: 129.

Poarta: 7, 57, 58, 118, 129, 196, 203; v. și **Imperiul Otoman**; **Turcia**.

Poiki: 106, 107.
Polonia: 154, 186, 210.
Pološko: 164.
Porta Panaghia: 165.
Prespa: 164.
Prilep: 165.
Prizren: 163, 172.
Probota, mănăstire: 150.
Procopius din Cezareea, istoric bizantin: 191.
Protopovici, v. **Manoil Grecul.**
Prusia: 104.
Prut: 107.
Pseudo-Kodinos, autor: 138.
Ptolemeu, geograf antic: 218–220.
Pușkin, Alexander Sergheevici, poet rus: 237.
Putna, mănăstire: 5, 8, 9, 71, 74, 75, 82, 83, 109, 116, 136, 137, 141–145, 148–150, 154–157, 159–161, 169, 172, 174–183, 235, 238, 239.

R

Radoslav (?), în fresca Mănăstirii Mileșeva: 164.
Radu cel Frumos, domn al Țării Românești: 6, 7, 70, 72, 74, 84, 88–90, 143.
Radul, voievod, v. **Radu cel Frumos.**
Raguza: 49, 54.
Ralli, v. **Raoul.**
Rankovce: 165.
Raoul, familie: 81, 114, 134, 161.
Raoul Asan Paleolog, Andronic, din Tracia: 161.
Raoulina, Theodora, nepoata împăratului Mihail al VIII-lea: 173.
Raoulina Paleologhina, Irina, în fresca Mănăstirii Chora: 161.
Rădăuți: 70, 110, 151.
Râmnic: 68.
Râul Negru: 232.
Reims: 144.
Resava, mănăstire: 164.
Reza, Gregorio de ~, consul genovez: 204.
Rodos: 137.
Roma: 57, 116, 131, 133, 134.

Roman: 70.
Roman, jupan: 202.
Roman I, domn al Moldovei: 97.
România: 72, 100, 160.
Rondachi, Andrea, comandant de stratioți: 121.
Rusia: 101, 104, 116, 160, 212, 218, 221, 226, 231.
Ruteș, ctitor: 164.
Rybachie: 191.

S

Sa'adeddin, cronicar otoman: 50, 52–54, 57.
Saba: 85.
Sachi, principe de Theodoro, v. **Isaac,** principe de Theodoro.
Sachim: 43.
Sagaro, Nikolaos de ~, preot din Mangop: 25.
Saicho, principe de Theodoro, v. **Isaac,** principe de Theodoro.
Saichus, principe de Theodoro, v. **Isaac,** principe de Theodoro.
Saico, principe de Theodoro, v. **Isaac,** principe de Theodoro.
Saicus, principe de Theodoro, v. **Isaac,** principe de Theodoro.
Salmenikon: 124.
Salonic: 145, 167, 173.
Samothrace: 133, 137, 139.
San Marco, catedrală: 154.
Sandtodoro, v. **Theodoro.**
Sankt Petersburg: 65, 218.
Santa Maura: 119.
Sara, soția patriarhului biblic Avraam: 85.
Sarnicki, Stanislaw, cronicar polon: 106.
Sassoferrato: 166.
Selim I, sultan otoman: 56, 57.
Semblaco, Teodor, de la Roma: 134.
Serbia: 16, 18–20, 146, 153, 171.
Sevastopol: 11, 65, 229–231.
Sfântul Pavel, mănăstire: 122, 123, 140.
Sfântul Scaun: 134; v. și **Vatican.**
Sfântul Spiridon, mănăstire: 147.

Shouli, v. **Shulü**.
Shulü: 213, 214, 228.
Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei și Boemiei, împărat german: 19.
Silvestrus, procuratorul lui Teodorca de Telița: 42.
Simferopol: 230, 231.
Simon, monah, v. **Ștefan Vasilievici (Khovra)**.
Simonov, mănăstire: 99, 104.
Sinâie Vodî, v. **Apele Albastre**.
Sinie Vody, v. **Apele Albastre**.
Siniša, Simeon, despot: 164.
Siniuha, v. **Apele Albastre**.
Sinope: 37, 100.
Siuyren: 34.
Sixt al IV-lea, papă: 196, 199.
Skoplje: 148, 165.
Smederevo: 53.
Sofia: 19.
Sofia-Zoe, fiica despotului Toma Paleolog, soția marelui cneaz Ivan al III-lea: 57, 115, 116, 160.
Sofiano, familie: 134.
Solca: 153–155.
Soldaia: 15, 18, 26, 27, 34, 39, 48, 54, 61, 65, 89, 99, 191, 193, 195, 197, 202, 205, 208, 210, 236, 237.
Solhat: 26, 99.
Soliman Magnificul, sultan otoman: 58.
Solomon, rege biblic: 85, 181.
Spandugino (Cantacuzino), Theodoro, autor: 16, 18–20, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 75, 94, 96, 110.
Sphrantzes, Georgios, cronicar bizantin: 115, 116.
Spinola de Luculo, Marco, cetățean genovez: 26.
Stalimene, v. **Lemnos**.
Stambul: 56; v. și **Constantinopol; Istanbul**.
Staničenje: 164.
Starkov, Alexei Ivanovici, sol moscovit: 46.
Studenica, mănăstire: 19, 152.
Suceava: 5, 46–48, 67, 76, 84, 96, 111, 141, 150, 153, 154, 188, 196, 199, 204.
Sucevița, mănăstire: 147.

Sudak, v. **Soldaia**.
Sugdaia, v. **Soldaia**.
Sussex: 223.
Suzdal: 103.
Synadena, Ana, v. **Synadena Doukaina Palaiologina**, Ana.
Synadena, Eudokia, fiica lui Theodoros Mousakios: 82.
Synadena Comnena Cantacuzina Paleologhina Asanina, Irina, soția lui Mihail Asan Paleolog Comnenos Tornikios: 177.
Synadena Doukaina Palaiologina, Ana, soția lui Manuel Asan Comnen Raoul: 81.
Synadenos, familie: 82, 161.
Syropoulos, Sylvestros, mare eclesiarh al Patriarhiei Ecumenice: 198.

Ș

Șendrea, portar al Sucevei: 67, 68, 238.
Șiadbei, familie: 91.
Șirin, clan tătăresc: 42, 50, 202.
Somuz: 138.
Ștefan al II-lea, domn al Moldovei: 180, 181, 204.
Ștefan cel Mare, domn al Moldovei: 5–10, 46–48, 55, 57, 58, 66, 68–77, 79, 82–85, 87, 88, 92–98, 105, 110–115, 117–119, 121, 129–135, 140, 141, 143, 144, 151, 154–158, 176, 178–187, 189–192, 194–197, 199, 200, 203, 204, 234–238.
Ștefan cel Mare (Dușan), v. **Ștefan cel Mare**.
Ștefan cel Tânăr, domn al Moldovei: 93, 203.
Ștefan cel Viteaz, v. **Ștefan cel Mare**.
Ștefan Báthory, rege al Poloniei: 97.
Ștefan Lazarevici, cneaz sârb: 20, 137, 164.
Ștefan Nemanja, mare jupan: 152, 164.
Ștefan Uroș al III-lea Dečanski, rege sârb: 16, 162.
Ștefan Vasilievici (Khovra), „prinț” grec: 99–101, 103–105, 107, 205; v. și **Simon**, monah.

Ștefăniță, domn al Moldovei, v. **Ștefan cel Tânăr**.

T

- Tabana**: 218–220.
Tabana-Dere: 11, 22, 23, 214, 223.
Tagaris, familie: 128.
Taman: 188.
Tamara, fiica despotului Nichefor: 166.
Tamerlan, v. **Timur Lenk**.
Tana: 22.
Tarchaniotes, Gheorghe, dregător moscovit: 57.
Taurida: 18, 219, 220.
Tăutu, Ionică, comis: 98.
Târnovo: 113, 165.
Tedoro, v. **Theodoro**.
Telița, v. **Telița**.
Telița: 42, 202.
Teoctist I, mitropolit al Moldovei: 5, 143.
Teodorca, de Telița: 42, 202.
Teodorca, de la Cetatea Albă: 201, 202, 204.
Teodorca, fiul lui Burduja: 201.
Teodorcha, v. **Teodorca**, de Telița.
Theodoro, v. **Theodoro**.
Teofil, împărat bizantin: 14.
Tepe-Kermen: 13.
Tersello, Georgio, sol la Mangop: 25.
Teşkli-Burun: 11, 14, 15, 23, 24, 55, 59, 64, 65, 68, 218, 224, 225.
Thassos: 137, 139.
Theodor Studitul, teolog: 14.
Theodora, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al III-lea: 165.
Theodora, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al IV-lea: 94.
Theodora, împărăteasă bizantină, soția împăratului Mihail al VIII-lea: 172.
Theodora, regină, mama țarului Dușan: 166.
Theodora, soția despotului Mihail al II-lea: 147.
Theodora, soția împăratului Constantin al XI-lea: 172.
Theodora de Trapezunt, v. **Theodora**, împărăteasă a Trapezuntului, soția împăratului Alexios al III-lea.
Theodoret, v. **Kemalbi**.
Theodoretes, v. **Kemalbi**.
Theodoro: 8, 15–20, 22–31, 33–49, 51–54, 57–59, 62–64, 68, 76, 83–85, 89, 91, 95–97, 103, 106–110, 112, 114, 116, 128, 135, 140, 167, 188, 190–195, 197–203, 205–208, 212, 226, 234, 236; v. și **Alexa**;
Mangop; **Theodoro-Mangop**.
Theodoro-Mangop: 6, 15, 85, 96–98, 112, 198, 202; v. și **Alexa**; **Mangop**;
Theodoro.
Theodosia, poartă a Constantinopolului: 133.
Thessalia: 165.
Thodoro, v. **Theodoro**.
Timur Lenk, emir: 20, 22, 24, 35, 198.
Tismana, mănăstire: 180, 181.
Toader, mare logofăt: 153.
Todoro, v. **Theodoro**.
Toktamyș, han al Hordei de Aur: 17, 20, 108.
Tornikes, Mihail, înmormântat în Mănăstirea Chora: 152.
Tracia: 161.
Traian, împărat roman: 198.
Transilvania: 146, 155.
Trapezunt: 6, 28, 30, 36, 37, 41–43, 45, 52, 76–78, 82–85, 88, 92, 94–96, 99, 100, 103, 114, 127, 159, 165, 184, 185, 190, 191, 196; v. și **Colchida**.
Trapezunta, v. **Trapezunt**.
Trebizonda, v. **Trapezunt**.
Trei Ierarhi, mănăstire: 67.
Tremis: 118.
Treskavac, mănăstire: 165.
Turcia: 38; v. și **Imperiul Otoman**;
Poarta.
Tver: 112.
Tzemplakon, apărător al porții Theodosia: 131, 133, 134.
Tzemplakon, familie: 83, 111, 114–116, 123, 130–136, 140, 141, 195; v. și **Jamblacho**, Alexio; **Semblaco**, Teodor; **Zambelaco Paleologus**, Iohannes; **Zamblaco**, Antonio; **Zamblaco**, Joannes; **Zamblaco**, Micho; **Zamplakon**

Palaiologa, Theodora; **Zamplakonissa**, Caterina.

Tzemplakon, Ioannes, sol al Moldovei, rudă cu Maria Asanina Paleologhina: 6, 111, 112, 129–132, 186, 188, 194, 195.

Tzemplakon Paleolog, Alexie, secretar imperial: 115.

Tzemplakon Paleolog Comnen Dermokaites, Gheorghe, din Lemnos: 133.

Tzitzikios, sutaș: 17.

Tzula, guvernator al Mangopului: 207.

Tzulabi, v. **Tzula**.

T

Țamblac, familie, v. **Tzemplakon**, familie.

Țamblac, Ioan, v. **Tzemplakon**, Ioannes.

Țamplaconi, v. **Tzemplakon**, familie.

Țara Moldovei, v. **Moldova**.

Țara Moldovlahiei, v. **Moldova**; **Moldovlahia**.

Țara Românească: 6, 7, 19, 70, 72, 74, 194; v. și **Ungrovlahia**; **Wallachia**.

U

Uglici: 156.

Ungaria: 7, 18, 19, 47, 48, 186.

Ungrovlahia: 74; v. și **Țara Românească**; **Wallachia**.

Uroș al III-lea, v. **Ștefan Uroș al III-lea Dečanski**.

Usdemoroch, domn al goșilor: 42, 43.

Usodimare, familie: 43.

Usodimare, Ottone: 43.

Ussundshi: 216, 217.

Uzun Hassan, han turcoman al Persiei: 6, 94, 185, 190.

V

Vacha, Georgio, sol la Mangop: 25, 26.

Valachia: 117, 119; v. și **Moldova**.

Valea Albă: 7, 194.

Varlaam, monah, v. **Vasile**, fiul lui Melchis.

Varoș: 165.

Vasile, fiul lui Melchis: 89; v. și **Varlaam**, monah.

Vasile, prinț de Mangop: 103.

Vasile, tatăl lui Ștefan Vasilieviici (Khovra): 107.

Vasile I, împărat al Trapezuntului: 127.

Vasile I, mare cneaz al Moscovei: 99, 103.

Vasile al II-lea, mare cneaz al Moscovei: 101.

Vasile al III-lea, mare cneaz al Moscovei: 57, 58.

Vasile Lupu, domn al Moldovei: 79.

Vaslui: 7, 70, 194, 204.

Vatatzes, v. **Ioan al III-lea**.

Vatican: 6, 173, 175; v. și **Sfântul Scaun**.

Vatoped, mănăstire: 123.

Vârnav, Toader: 147.

Velestovo: 164.

Veneția: 6, 28, 32, 33, 35, 49, 54, 74, 105, 111, 112, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 129–134, 154, 186–188, 194, 196, 199–201.

Vezzano, Laudivius da ~, autor: 49.

Viena: 147.

Vlad, sfetnic al principelui Isaac: 48, 196.

Vlad Țepeș, domn al Țării Românești: 7, 194.

Vladislav, în fresca Mănăstirii Mileșeva: 164.

Vlaicul, pârcălab de Hotin, unchiul lui Ștefan cel Mare: 8.

Vlatades, mănăstire: 167.

Vollata, Georgius, negustor: 203.

W

Walata, v. **Vollata**, Georgius.

Wallachia: 182; v. și **Țara Românească**; **Ungrovlahia**.

Wawel, castel: 154.

Y

Yaila: 216, 217.

Yukhare: 213, 214.

Z

Zaccaria, Centurione I: 115.

Zaccaria Asanina, Caterina, soția despotului Toma Paleolog: 115.

Zabelaco Paleologus, Iohannes: 129–131.

Zablacho, Zuan, v. **Tzemplakon,** Ioannes, sol al Moldovei.

Zablaco, Antonio, fiul stratiotului Micho Zablaco: 134.

Zablaco, Joannes, văr al despotului Toma Paleolog: 115, 129, 130.

Zablaco, Micho, stratiot: 134.

Zemplakon Palaiologa, Theodora, soția lui Andronic Paleolog, fratele despotului Ioan Paleolog: 123, 134.

Zemplakonissa, Caterina, de la Roma: 134.

Zan Blacho, v. **Tzemplakon,** apărător al porții Theodosia.

Zane, Marino, bail venețian: 105, 200, 204, 205.

Zazale: 22.

SUMAR

O PRINȚESĂ BIZANTINĂ PE TRONUL MOLDOVEI (<i>Maria Magdalena Székely</i>).....	5
DIN ISTORIA UNEI „ÎMPĂRĂȚII CREȘTINE” (<i>Maria Magdalena Székely</i>).....	11
„MARIA ASANINA PALEOLOGHINA, DOAMNA MOLDOVLAHIEI” (<i>Ștefan S. Gorovei</i>).....	69
RUDENII BIZANTINE ALE DOAMNEI MARIA (<i>Ștefan S. Gorovei</i>)	112
MORMÂNTUL DE LA PUTNA ȘI ACOPERĂMÂNTUL SĂU (<i>Maria Magdalena Székely</i>).....	143
ÎNSEMNELE IMPERIALE ALE DOAMNEI MARIA (<i>Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely</i>).....	157
PRINCIPATUL DE THEODORO ȘI MOLDOVA LUI ȘTEFAN CEL MARE (<i>Ștefan S. Gorovei</i>).....	184
ISTORIA DE DUPĂ ISTORIE (<i>Maria Magdalena Székely</i>).....	207
POSTFAȚĂ	235
ABREVIERI	240
BIBLIOGRAFIE.....	242
INDICE	273
SUMAR	290

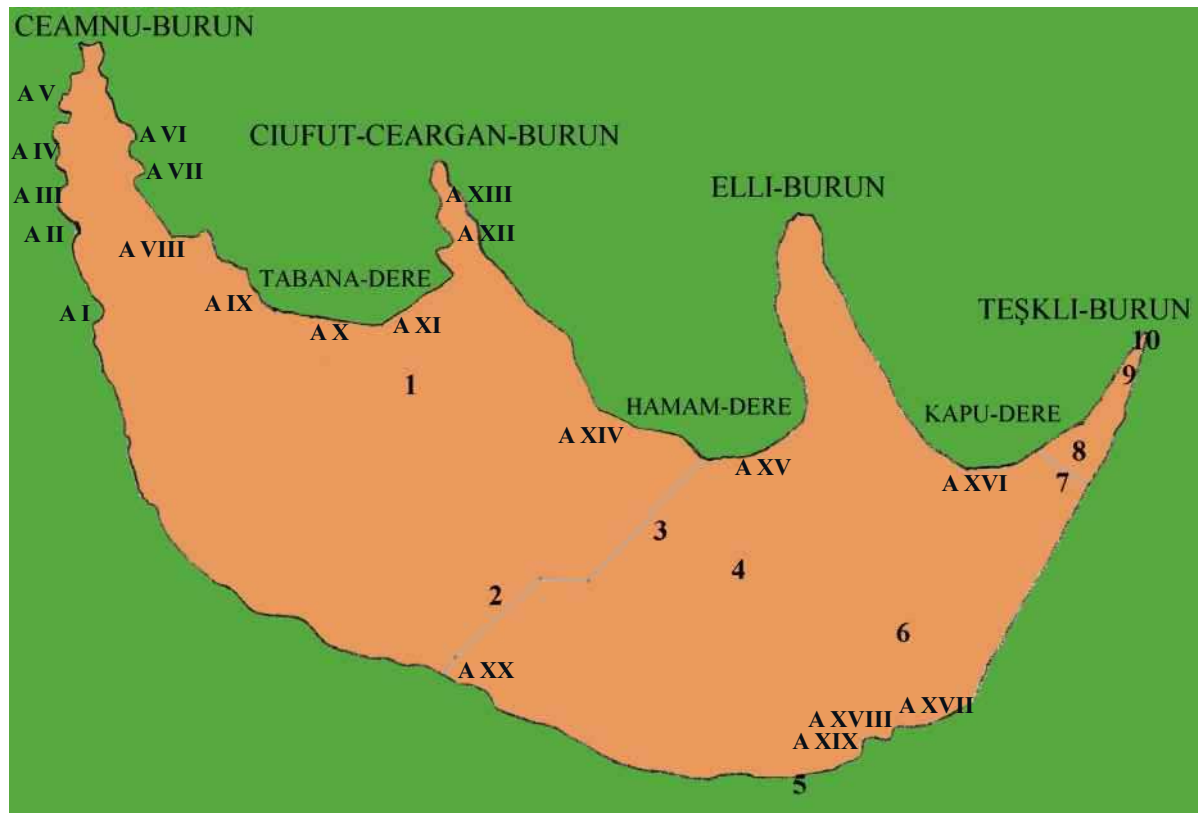

Fig. 1. Harta platoului Mangop

1. Cimitirul karaimilor; 2. A doua linie de fortificații; 3. Bazilica; 4. Curtea principilor; 5. Mănăstirea cu frescă; 6. Biserica Maicii Domnului; 7. A treia linie de fortificații, cu zidul și turnul citadelei; 8. Biserica octogonală; 9. Biserica garnizoanei; 10. Complexele din vârful promontoriului Teşkli-Burun

Fig. 2. Platoul Mangop. Vedere aeriană

Fig. 3. Promontoriile Teşkli-Burun, Elli-Burun, Ciufut-Ceargan-Burun
şi Ceamnu-Burun (de la stânga la dreapta)

Fig. 4. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud

Fig. 5. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud

Fig. 6. Mangop. Ziduri din prima linie de fortificații

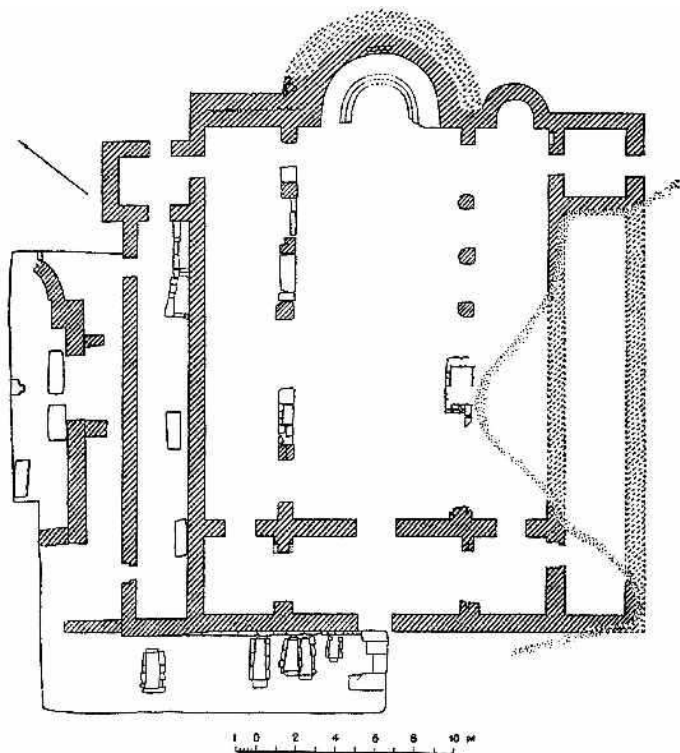

Fig. 7. Mangop. Planul bazilicii

Fig. 8. Mangop. Vedere aeriană a bazilicii

Fig. 9. Gorzuvitae (Gurzuf). Vedere dinspre mare, după o carte poștală veche

Fig. 10. Gorzuvitae. Vedere spre mare, cu locul fortificației

Fig. 11. Aluston (Alushta). Turn bizantin

Fig. 12. Mangop. Zid din prima linie de fortificații, refăcut de turci

Fig. 13. Mangop. Inscripție cu numele lui Toktamyş
(Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 14. Mangop. Mormânt comun de la sfârșitul secolului al XIV-lea

Fig. 15. Mangop. Zid din cea de-a doua linie de fortificații

Fig. 16. Mangop. Turn din cea de-a doua linie de fortificații

Fig. 17. Mangop. Turn din cea de-a doua linie de fortificații. Detaliu

Fig. 18. Mangop. Vedere aeriană a citadelei de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 19. Zidurile citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 20. Poarta citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 21. Poarta citadelei. Vedere dinspre promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 22, 23. Turnul citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 24, 25. Turnul citadelei. Vedere dinspre promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 26. Zidurile și turnul citadelei. Vedere dinspre platou

Fig. 27. Turnul citadelei. Vedere spre nord-vest

Fig. 28. Turnul citadelei.
Vedere parțială spre nord-vest

Fig. 29. Turnul citadelei.
Vedere spre sud-est

Fig. 30. Turnul citadelei.
Vedere parțială spre sud-est

Fig. 31. Turnul citadelei. Detaliu arhitectonic

Fig. 32. Turnul citadelei.
Detaliu al porții centrale

Fig. 33. Ancadramentul
uneia dintre porțile de acces
în turnul citadelei. Vedere
dinspre promontoriul
Teşkli-Burun

Fig. 34. Calamita (Inkerman). Ruinele fortificației și mănăstirea

Fig. 35. Calamita. Ruinele fortificației

Fig. 36. Calamita. Ruinele fortificației și portul

Fig. 37. Calamita. Turn

Fig. 38. Calamita. Turn

Fig. 39. Fragment de piatră cu monograma principelui Alexios, descoperit la Calamita

Fig. 40. Caffa (Feodosia). Fereastră de tragere cu deschidere spre mare

Fig. 41. Caffa. Ferestre de tragere

Fig. 42. Caffa. Vedere parțială a cetății genoveze

Fig. 43. Caffa. Turn al cetății cu locul pentru pisanie

Fig. 44. Caffa. Turn al cetății cu locul pentru pisanie

Fig. 45. Caffa. Biserica Sfântul Ioan Teologul și un zid al cetății

Fig. 46. Soldaia (Sudak). Golful

Fig. 47. Soldaia. Turn cu pisanie

Fig. 48. Soldaia. Vedere din exterior a porții de acces în cetate

Fig. 49. Soldaia. Vedere din interior a porții de acces în cetate

Fig. 50, 51. Soldaia. Vedere din interiorul cetății genoveze

Fig. 52. Soldaia. Ruinele unui turn cu pisanie

Fig. 53. Soldaia. Pisanie genoveză

Fig. 54, 55. Soldaia. Vedere din interiorul cetății genoveze

Fig. 56. Cembalo (Balaklava). Ruinele cetății genoveze

Fig. 57, 58. Cembalo. Ruinele cetății genoveze

Fig. 59. Platoul Mangop. Vedere aeriană dinspre sud-est

Fig. 60. Platoul Mangop. Vedere dinspre sud-est

Fig. 61, 62, 63. Ghiulele turcești folosite la asediul din 1475
(Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 64, 65. Mangop. Fortificații din partea de nord a platoului

Fig. 66, 67. Mangop. Biserica garnizoanei

Fig. 68. Mangop. Monedă moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare, descoperită pe versantul sud-estic al promontoriului Teșkli-Burun

Fig. 69, 70. Mangop. Bazine pentru prese de struguri

Fig. 71. Mangop. Vegetație de pe platou

Fig. 72. Mangop. Vegetație de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 73. Mangop. Vegetație de pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 74. Mangop. Vegetație din cimitirul karaimilor

Fig. 75, 76. Mangop. Morminte săpate în piatră

Fig. 77, 78. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bazilicii

Fig. 79, 80, 81. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bazilicii

Fig. 82, 83. Mangop. Pietre de mormânt din perimetrul bisericii Maicii Domnului

Fig. 84. Mangop. Piatră de mormânt din perimetrul bisericii Maicii Domnului, decorată cu un iatagan

Fig. 85. Bahcisarai. Piatră de mormânt din cimitirul hanilor, decorată cu un iatagan

Fig. 86. Mangop. Piatră de mormânt cu decor, din perimetrul bisericii Maicii Domnului

Fig. 87. Mangop. Piatră de mormânt cu decor, din perimetrul bazilicii

Fig. 88. Bahcisarai. Piatră de mormânt cu decor, din cimitirul hanilor

Fig. 89, 90, 91. Material arheologic descoperit la Mangop (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 92. Platoul Mangop. Vedere spre sud-est

Fig. 93. Platoul Mangop. Vedere spre sud

Fig. 94. Platoul Mangop. Vedere spre nord

Fig. 95. Platoul Mangop. Vedere spre nord-vest

Fig. 96, 97. Mangop. Biserici săpate în stâncă

Fig. 98. Mangop. Biserica octogonală,
turnul și o parte din zidul citadei

Fig. 99. Mangop. Vârful promontoriului Teşkli-Burun

Fig. 100. Promontoriul Teşkli-Burun. Primul nivel al complexului nr. 1

Fig. 101. Promontoriul Teşkli-Burun.
Primul nivel al complexului nr. 1

Fig. 102. Promontoriul Teşkli-Burun. Vedere spre nord-vest
din primul nivel al complexului nr. 1

Fig. 103, 104. Promontoriul Teşkli-Burun.
Al doilea nivel al complexului nr. 1

Fig. 105. Promontoriul Teşkli-Burun. Intrarea în complexul nr. 2

Fig. 106. Promontoriul Teşkli-Burun. Complexul nr. 2

Fig. 107. Promontoriul Teşkli-Burun. Mormânt din complexul nr. 2

Fig. 108. Promontoriul Teşkli-Burun. Complexul nr. 3

Fig. 109. Mangop. Fundații de biserică săpate în stâncă

Fig. 110, 111. Mangop. Biserica Maicii Domnului

Fig. 112. Mangop. Biserica Maicii Domnului

Fig. 113. Mangop. Fragment de decor arhitectonic de la biserica Maicii Domnului

Fig. 114. Mangop. Fragment de piatră cu imaginea unui animal, descoperit la biserica Maicii Domnului

Fig. 115. Mangop. Bazilica

Fig. 116. Mangop. Zidurile de nord ale bazilicii

Fig. 117. Mangop. Absida altarului bazilicii

Fig. 118. Mangop. Intrarea de pe latura vestică a bazilicii

Fig. 119. Mangop. Capitel de marmură cu frunze de acant, descoperit în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 120. Mangop. Decoruri din marmură, descoperite în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 121. Mangop. Vas liturgic din marmură descoperit în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

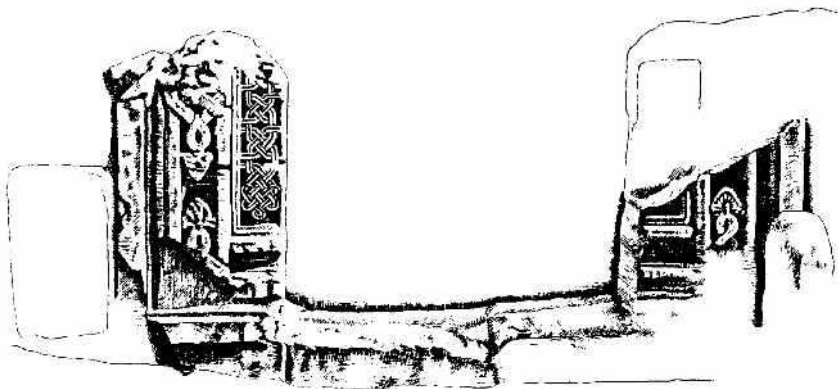

Fig. 122. Desen după ancadramentul unei uși a bazilicii

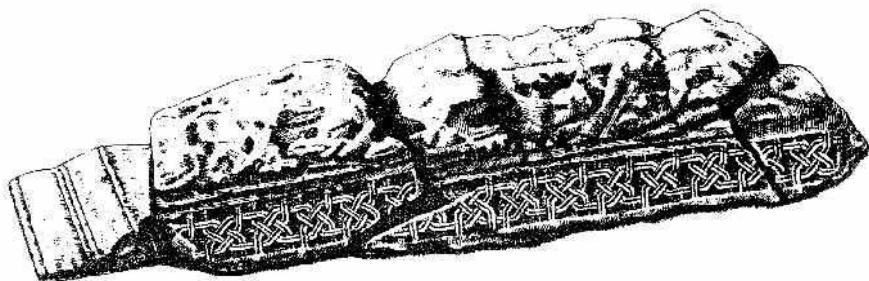

Fig. 123. Desen după un fragment de cornișă a bazilicii

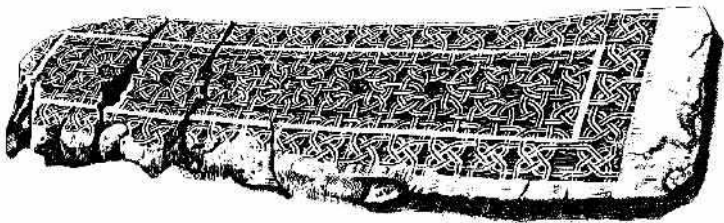

Fig. 124. Desen după o piatră de mormânt descoperită în perimetrul bazilicii

Fig. 125. Mangop. Fragment de marmură sculptată descoperită în perimetrul bazilicii (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 126. Pisania bisericii Sfinții Împărați Constantin și Elena, pusă de principele Alexios în 1427 (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

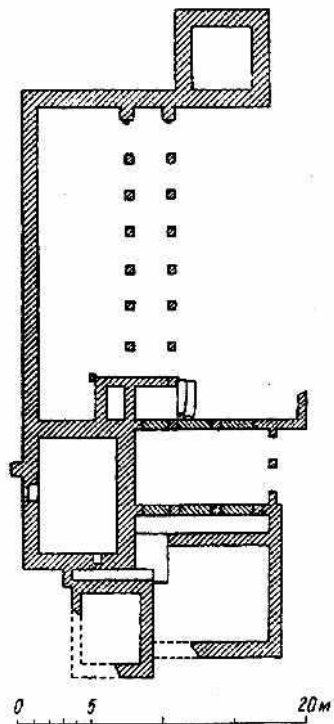

Fig. 127. Mangop. Planul curții

Fig. 128. Mangop. Turnul pătrat de pe latura de nord a curții

Fig. 129, 130. Mangop. Baze de coloane din interiorul curții

Fig. 131. Mangop. Baze de coloane din interiorul curții

Fig. 132. Mangop. Încăpere de pe latura de sud a curții

Fig. 133, 134. Mangop. Încăperi de pe latura de sud a curții

Fig. 135. Mangop. Partea superioară a unui ancadrament de fereastră dublă, descoperită în perimetrul curții (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig 136. Mangop. Pisania curții, pusă de principele Alexios în 1425 (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 137. Mangop. Vas de ceramică descoperit în perimetrul curții

Fig. 138. Mangop. Interiorul vasului, cu numele lui „Isaak”

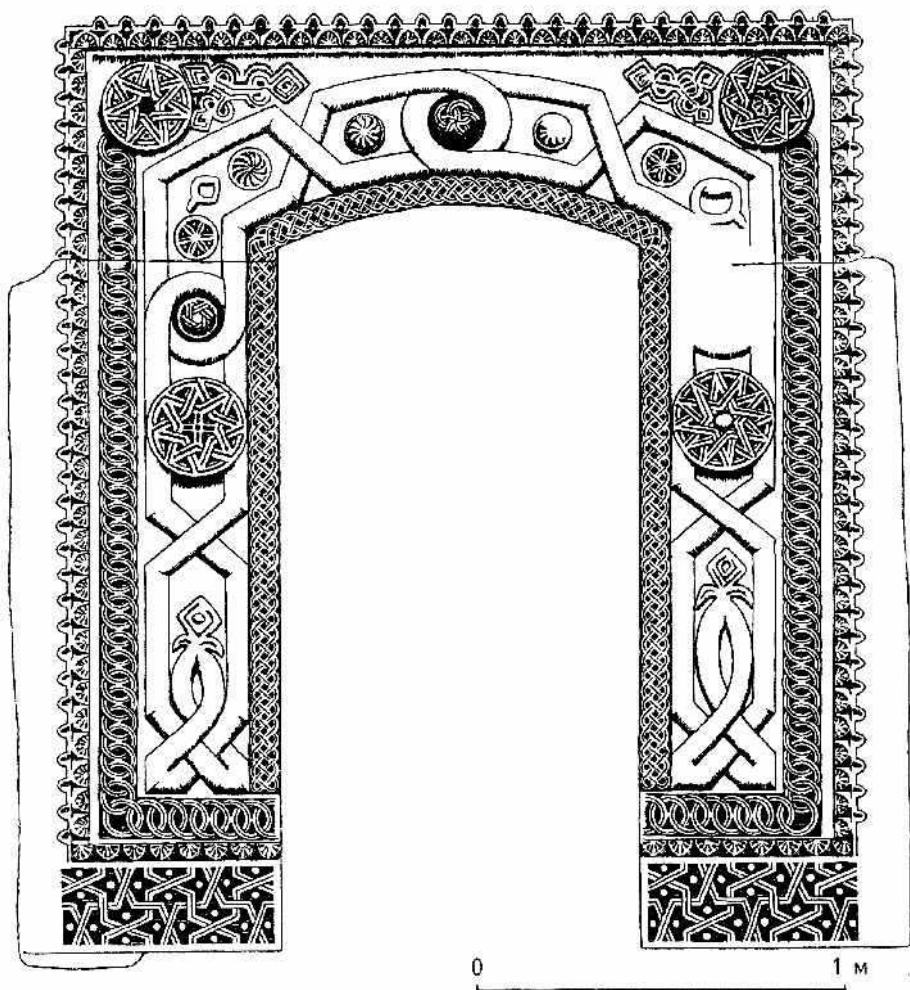

Fig. 139. Reconstituire a ancadramentului uneiia dintre porțile de acces în turnul citadelei de la Mangop

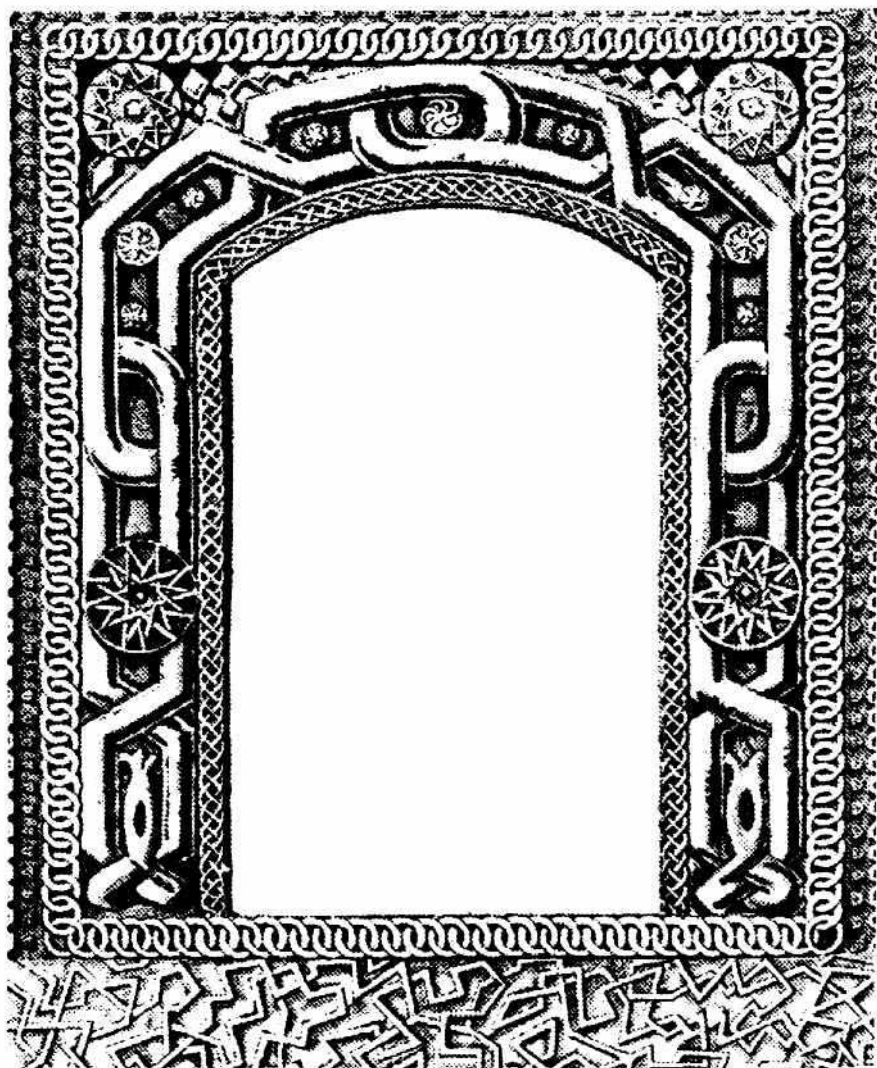

Fig. 140. Prelucrare a ancadramentului porții de acces
în turnul citadelei de la Mangop. Desen din 1843

Fig. 141. Mormântul hanilor Hadji Ghirai și Mengli Ghirai

Fig. 142. Mormântul hanilor Hadji Ghirai și Mengli Ghirai. Detaliu

Fig. 143. Fragment de ancadrament, prins în zidul unei fântâni din apropierea cetății Soldaia

Fig. 144. Caffa. Detaliu al unui ancadrament de ușă din biserica Sfântul Ioan Botezătorul

Fig. 145. Cetatea Albă. Fragment de ancadrament

Fig. 146. Dolhești. Ancadrament de fereastră

Fig. 147. Mangop. Fântână pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 148. Mangop. Incintă săpată în piatră pe promontoriul Teşkli-Burun

Fig. 149, 150. Mangop. Incinte cu scări săpate în piatră pe promontoriul Teşkli-Burun

ПОМѢНИ ГИ ДШѢ РАБЬ СВОИХЪ •
РАДОУЛА БОЄВОДА И ГОСПОЖЖЕГО
МАРИА • МИМОИЛЬ И ГОСПОЖЖЕГО
АННА • АБРААМА • АННА • ИСАИКА •
ІАКОВА • МЕЛХИСЕДЕКА • ДАВИДА •

ПОМѢНИ ГИ ДШѢ РАБЬ СВОИ БЛАГО
УЧИВАГО ГНА ІОАННА БОЄВО
ДА • СИНЪ СТЕФАНА БОЄВОДА ВЪ ДѢ
РАДОУЛА БОЄВОДА • И СЫНЪ ЕГО ІОАН
СТЕФАНА • ПЕТРАШКА • ПЕТРА •
МАРИА • АННА • АННА • И МАТЕРЬ
И СТАНЪ •

ПОМѢНИ ГИ ДШѢ РАБЬ СВОИ БЛАГО • И
УЧИВАГО ГНА ІОАННА АЛЕКСАНДРО
БОЄВОДА • И МАТН ЕГО НАСТА
СІА • И СЫНЪ МАРИА И СЫНЪ
КНѢЖНѢ МАРИА • И СЕСТРА ЕА
АНГЕЛИНА •

Fig. 151. Pomelnicul Mănăstirii Bistrița (f. 4').
Rudeniile din Țara Românească și de la Mangop
ale lui Ștefan cel Mare (r. 1-5).

Fig. 152. Icoana Maicii Domnului de la Mănăstirea Grigoriu

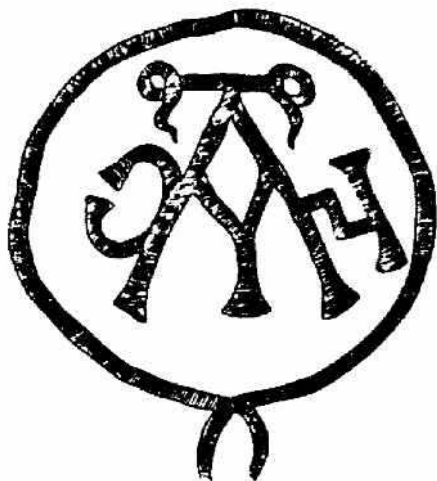

Fig. 153. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Desen după monograma Asanilor

ΒΑΛΛΟΜΕΝΟΝ ΕΤΟΝΑΚΤΡΟ: ΤΙΣ ΧΕΡΟΝΙΑΣ

Fig. 154. Placă de piatră descoperită la Chersones, conținând trei
cartușe cu monogramele numelor Isaac, Manuel și Melchisedec

Fig. 155. Pisania din 1427. Detaliu: monograma principelui Alexios (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 156. Placă de piatră cu monograma principelui Alexios (Palatul hanilor din Bahcisarai, depozit)

Fig. 157. Sigiliu cu monograma familiei Gabras

Fig. 158. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria

Fig. 159, 160. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii
(Muzeul Mănăstirii Putna)

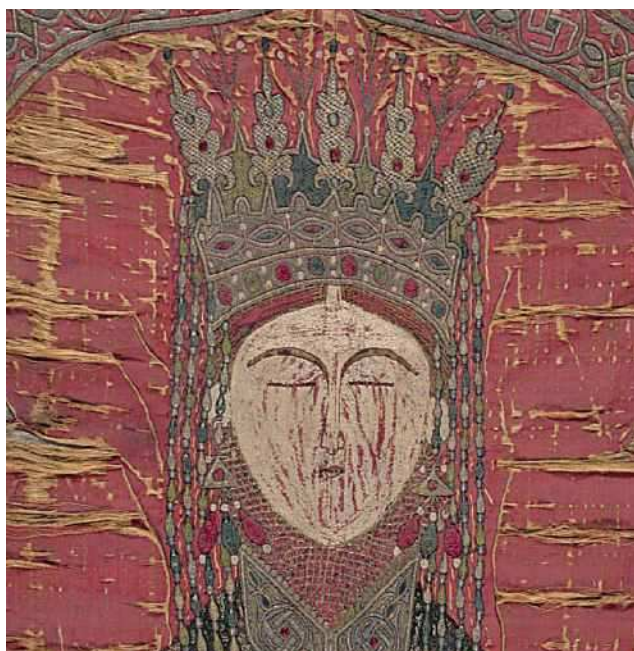

Fig. 161, 162. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 163, 164. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 165, 166. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detalii

Fig. 167. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: arcada

Fig. 168. Placă emailată cu reprezentarea sub arcadă a împărătesei bizantine Irina (Pala d'Oro, Catedrala San Marco din Veneția)

Fig. 169. Miniatură înfățișându-l sub arcadă pe împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul (Sinai, Cod. gr. 2123, fol. 30')

Fig. 170. Monedă paleologă: împărăteasă sub arcadă

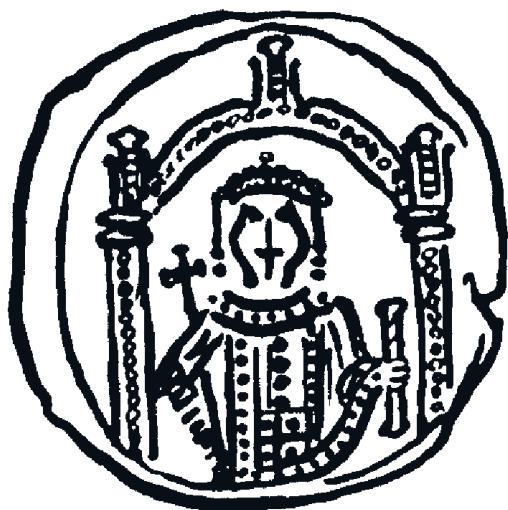

Fig. 171. Monedă paleologă: împărat sub arcadă

Fig. 172. Fragment din balustrada de la Bălinești

Fig. 173. Soclul mormântului doamnei Maria, cu locul de îmbinare în „coadă de rândunică” (Biserica Mănăstirii Putna)

Fig. 174, 175. Socluri pictate la morminte domnești.
Detalii (Biserica episcopală din Rădăuți)

Fig. 176. Detaliu de veșmânt domnesc din tabloul votiv
(Biserica episcopală din Rădăuți)

Fig. 177. Tabloul funerar din biserica de la Arbore

Fig. 178. Baldachinul de la mormântul ctitorului
(Biserica de la Arbore)

Fig. 179. Mormântul țareviciului Dimitrie
(Catedrala Arhanghelul Mihail din Moscova)

Fig. 180. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu vulturul bicefal

Fig. 181. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu monograma Paleologilor

Fig. 182. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria. Detaliu: medalion cu monograma Asanilor

Fig. 183. Fragment din fresca Mănăstirii Chora (Kariye Djami, Istanbul), mormântul F: vulturul bicefal și monogramele familiilor Paleolog, Asan și Dermokaites

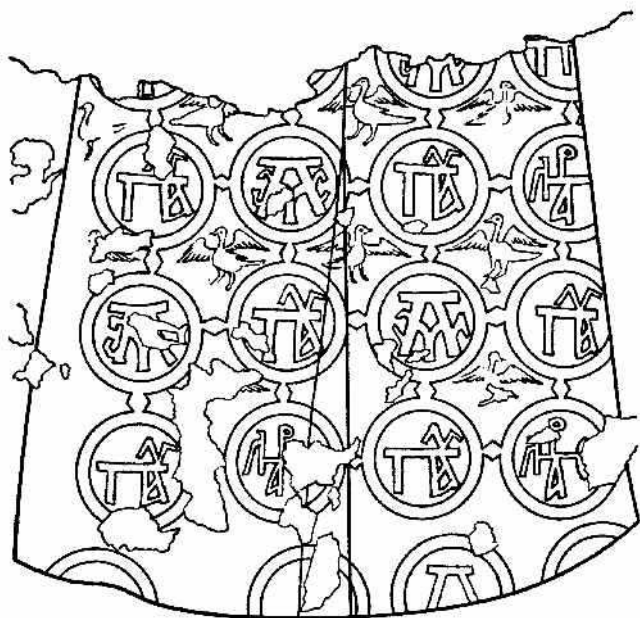

Fig. 184. Desen după fresca Mănăstirii Chora (Kariye Djami, Istanbul), mormântul E: monogramele familiilor Paleolog, Asan și Raoul (Ralli)

Fig. 185. Manuscrisul de la Sinai
al împăratului Ioan al VIII-lea Paleologul:
vulturul bicefal și monograma Paleologilor
(Cod. gr. 2123, fol. 133)

Fig. 186. Desen după cerceleu
de la Djuriște: vulturul bicefal
și monograma Paleologilor

Fig. 187. Desen după coperta unui *Minei* de la Meteore: vulturul bicefal și monograma Paleologilor (Cod. 2)

Fig. 188. Coperta manuscrisului de la Grottaferrata: vulturul bicefal și monograma Paleologilor (Cod. Cryptensis gr. 161)

Fig. 189. Pisania din 1425 a principelui Alexios al Mangopului. Detaliu: vulturul bicefal (Palatul hanilor din Bahçisarai, depozit)

Fig. 190. Vas de ceramică descoperit în Crimeea: vulturul bicefal

Fig. 191. Grafit descoperit în Crimeea:
monograma Paleologilor

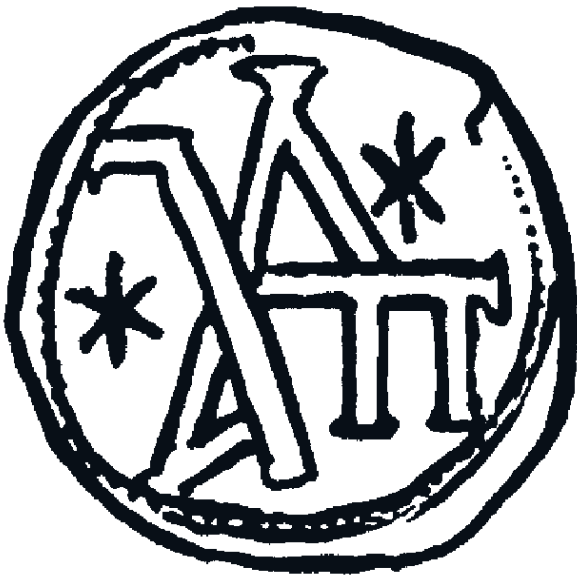

Fig. 192. Monedă paleologă: monograma inversată

Fig. 193. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: zvastica

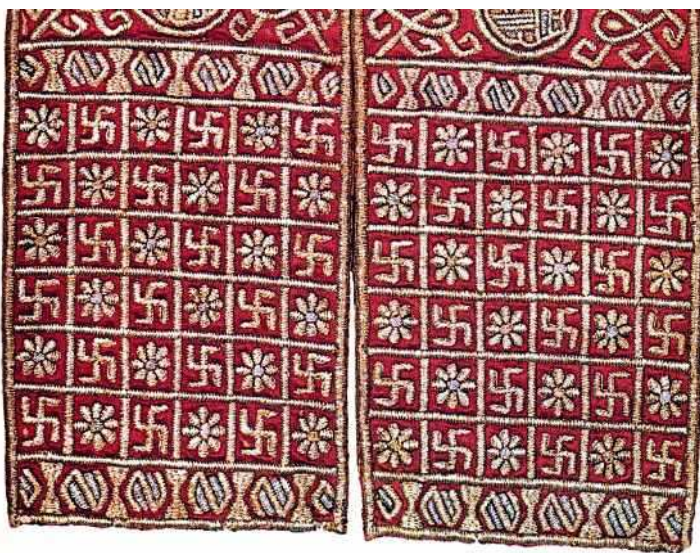

Fig. 194. Epitrachil de la Mănăstirea Stavronikita.
Detaliu: zvastica

Fig. 195. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: motivul grilajului

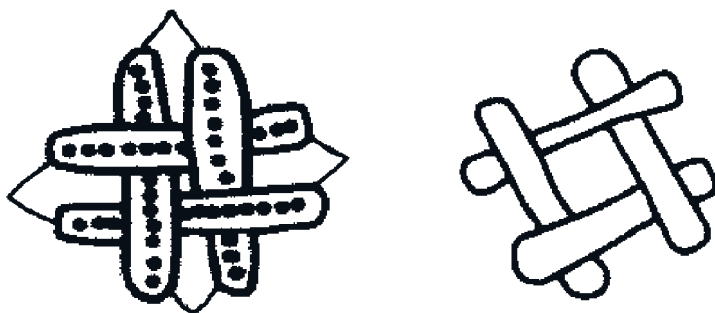

Fig. 196, 197. Desene după motivul grilajului

Fig. 198. Monede ale împăratului Ioan al III-lea Ducas Vatatzes:
motivul grilajului

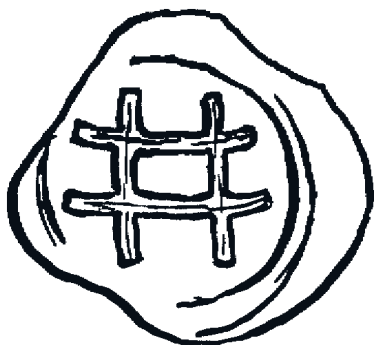

Fig. 199. Monedă a împăratului Andronic al II-lea Paleologul:
motivul grilajului

Fig. 200. Acoperământul de mormânt al doamnei Maria.
Detaliu: motivul celor doi C

Fig. 201. Sculptură în piatră: motivul celor doi C (Mistra)

Fig. 202. Sculptură pe un sarcofag: motivul celor doi C
(Mănăstirea lui Lips – Fenari-Isa Camii – Istanbul; fragment pierdut)

Fig. 203, 204. Inelul lui Constantin al XI-lea Paleologul
și cel al soției sale, Theodora: motivul celor doi C

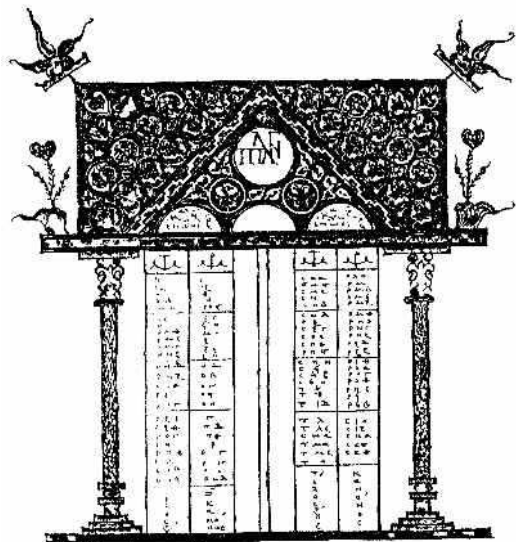

Fig. 205. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan: monograma Paleologilor (Cod. gr. 1158, fol. 6)

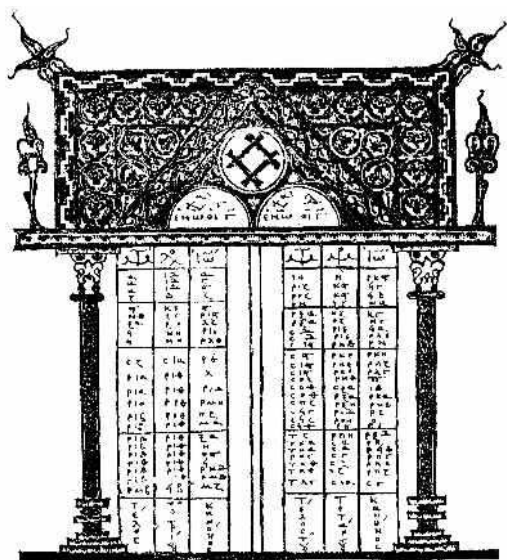

Fig. 206. Manuscrisul de la Vatican al Carlottei de Lusignan: motivul grilajului (Cod. gr. 1158, fol. 5)

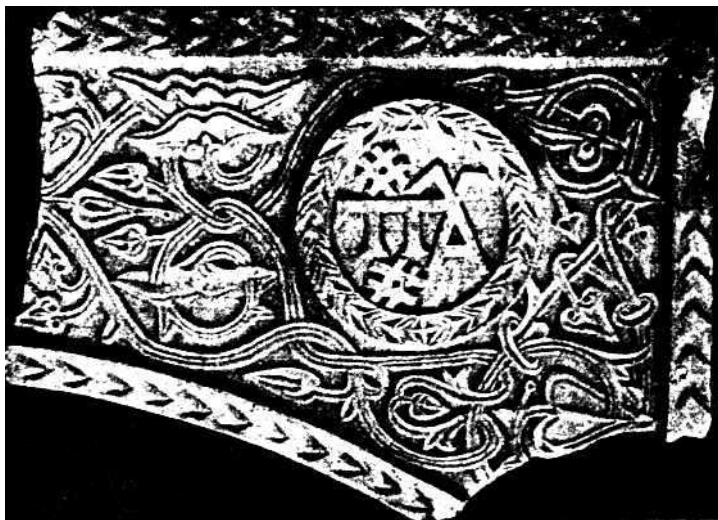

Fig. 207. Fragment de *ciborium*: monograma Paleologilor și motivul grilajului (Istanbul, Muzeul Arheologic, nr. inv. 2771)

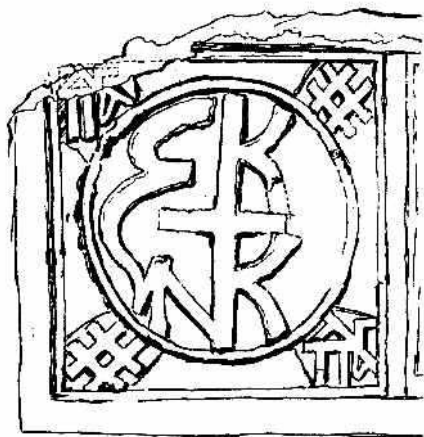

Fig. 208. Sculptură în marmură: monograma Paleologilor, motivul grilajului și monograma Cantacuzinilor (Mistra)

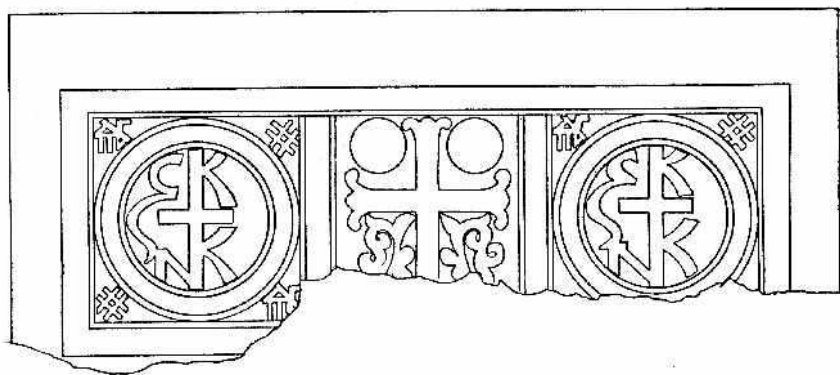

Fig. 209. Sculptură în marmură: monograma Paleologilor, motivul grilajului și monograma Cantacuzinilor (Mistra)

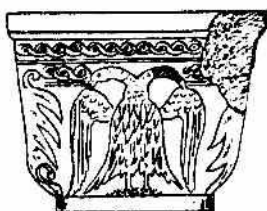
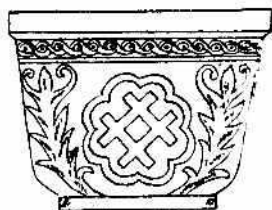
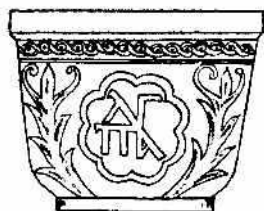

Fig. 210. Capitel de coloană: monograma Paleologilor, motivul grilajului și vulturul bicefal (Salonic)

Fig. 211. Monedă a despotului Manuel Paleologul, viitorul împărat Manuel al II-lea: monograma inversată a Paleologilor și motivul grilajului

Fig. 212. Cotorul brodat al unui manuscris de la Escorial: monograma Paleologilor și motivul grilajului (Libr. gr. X, IV. 17)

Fig. 213. Nebederniță (Muzeul Mănăstirii Putna)

Fig. 214. Nebederniță. Detaliu: zvastica și motivul celor doi C

Fig. 215, 216. Epitrachilul de la Atena.
Detalii: zvastica și motivul celor doi C

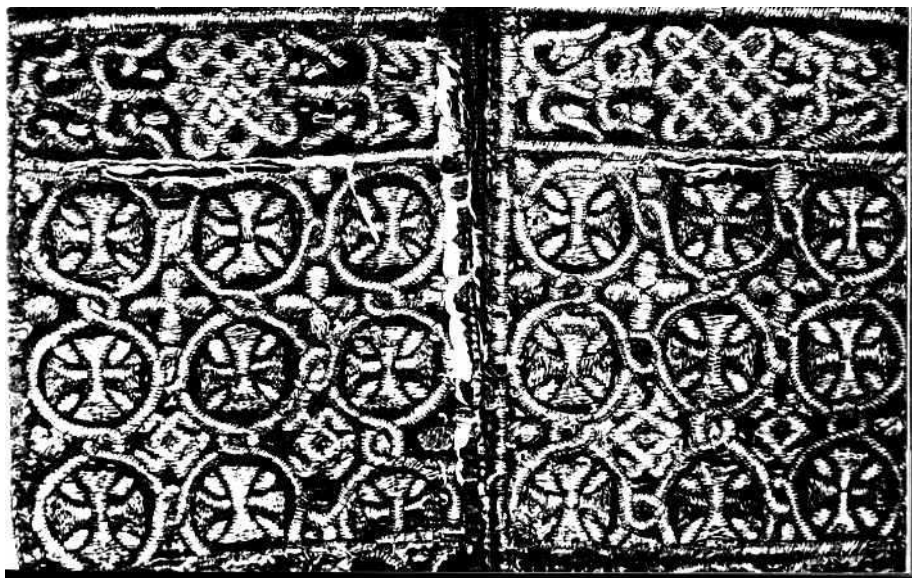

Fig. 217. Epitrahilul de la Tismana. Detaliu: motivul celor doi C

Fig. 218. Epitrahil. Detaliu: portretele lui „Ștefan voievod” și „Alexandru, fiul lui Ștefan voievod” (Muzeul Mănăstirii Putna)

Fig. 219. Epitrahil. Detaliu: motivul grilajului și motivul celor doi C

Fig. 220. Dvera Bunei Vestiri.
Detaliu: portretul lui David
(Muzeul Mănăstirii Putna)

Fig. 221. Dvera Bunei Vestiri.
Detaliu: portretul lui Solomon

Fig. 222. Omofor. Detaliu:
portretul lui David
(Muzeul Mănăstirii Putna)

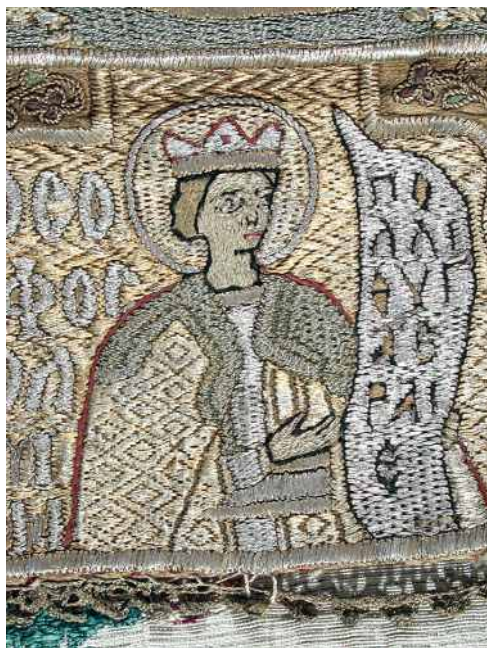

Fig. 223. Omofor. Detaliu:
portretul lui Solomon

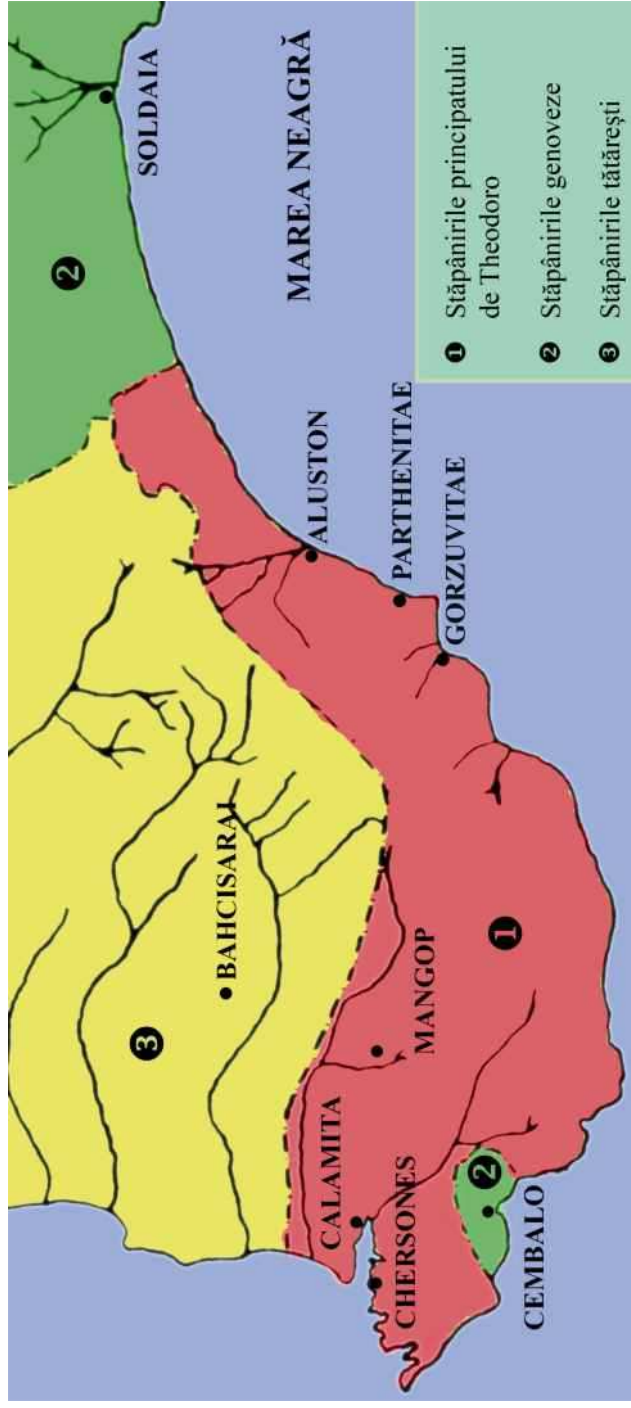

Fig. 224. Întinderea stăpânirilor principatului de Theodoro

Fig. 225. Mangop. Drumul de acces pe platou
dinspre defileul Tabana-Dere

Fig. 226, 227. Mangop. Morminte din cimitirul karaimilor

Fig. 228. Mangop. Bazin de argăsit piei

Fig. 229. Mangop. Grotă cioplită în piatră

Fig. 230. Mangop. Turn din linia de fortificații
dinspre defileul Hamam-Dere

Fig. 231. Mangop. Zid din linia de fortificații
dinspre defileul Hamam-Dere

Fig. 232. Mangop. Scara de acces între cele două niveluri ale complexului nr. 1

Fig. 233. Platoul Mangop. Vedere spre sud

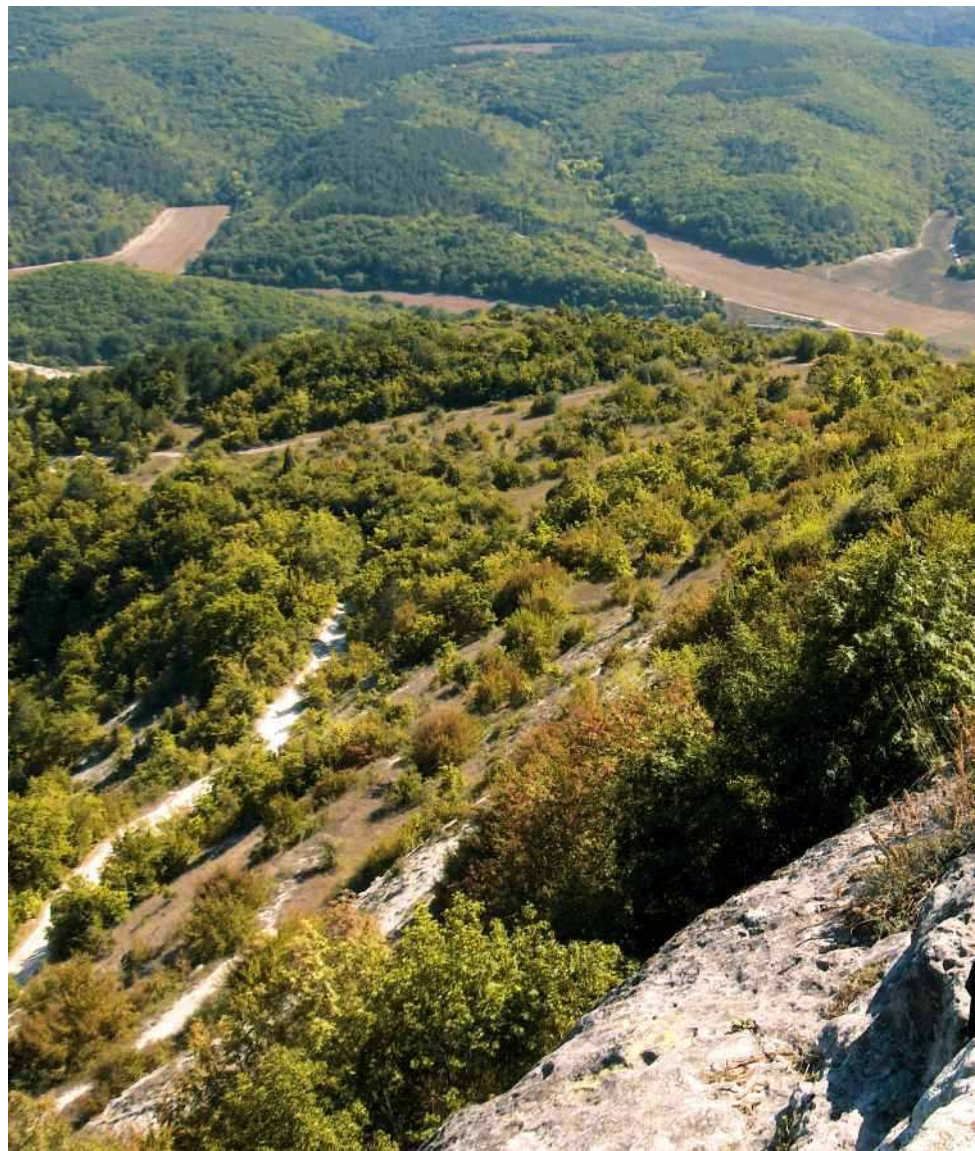

Fig. 234. Mangop. Terasă amenajată în stâncă, deasupra versantului sudic al platoului

În tabăra arheologilor

La bazilică

La biserica cu trei nave

La biserica cu trei nave

Pe zidurile citadelei

În complexul de pe promontoriul Teşkli-Burun

Pomenirea morților în biserica garnizoanei

Luând pământ din conca altarului bazilicii

Pe platou

În mijlocul arheologilor